

I t K

5-6

irodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1991

TARTALOMBÓL

Szabó Szilárd: Herder hatása Kölcsey Vanitatum vanitasára

Szabó Judit: Jókai regényei angolul

Szabó Ervin: Kosztolányi kínai versfordításai

Szabó G. Béla: Az Irodalomtörténeti Közlemények száz éve

Szabó Ferenc: Trubadúrok Magyarországon (Vita Falvy Zoltán könyvével)

Szabó Péter: Virág Benedek emlékműve

emle

Szabó István: Oláh Miklós Hungariája (Bartók István)

Szabó János: Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia (Szabó András)

Szabó János: Molnár Albert: Dictionarium latinovngaricum ... item ... vngaricolatinum (Heltai János)

Szabó Mária: Kazinczy Ferenc szavaival (Mezei Márta)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1991. XCV. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

<i>Borbély Szilárd: Herder hatása Kölcsey Vanitatum vanitasára</i>	487
<i>Kádár Judit: Jókai regényei angolul</i>	505
<i>Zágonyi Ervin: Kosztolányi kínai versfordításai</i>	543

Évforduló

<i>Németh G. Béla: Az Irodalomtörténeti Közlemények száz éve</i>	579
--	-----

Kisebb közlemények

<i>Kiss András — Ötvös Péter: Balassi Bálint Kolozsvárt</i>	588
<i>Szörényi László: Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon</i>	589
<i>Fried István: Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből</i>	597
<i>Orosz László: Sombori Lajos? — Sombori László!</i>	605

Vita

<i>Zemplényi Ferenc: Trubadúrok Magyarországon (Vita Falvy Zoltán könyvével)</i>	607
--	-----

Műhely

<i>Szakály Ferenc: Hány Tordai Máté nevű unitárius író működött a 16–17. század fordulóján?</i>	622
<i>Cifka Péter: Virág Benedek emlékműve</i>	631

Adattár

<i>Enyedi Sándor: Döbrentei Gábor két ismeretlen levele Kazinczy Ferenchez</i>	645
<i>Miskolczi Ambrus: Szalay László és Anatolij Nyikolajevics Gyemidov levelezése</i>	647
<i>Deák Ágnes: Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levélváltása (1856–1867)</i>	654

Szemle

<i>Fodor István: Oláh Miklós Hungariája (Bartók István)</i>	661
<i>Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia (Szabó András)</i>	662
<i>Szenci Molnár Albert: Dictionarium latinovngaricum ... item vngaricolatinum (Heltai János)</i>	663
<i>Biblia Kazinczy Ferenc szavaival (Mezei Márta)</i>	668

Krónika

<i>Az ICLA (AILC) tokiói kongresszusa</i>	671
---	-----

<i>„Lélektani és poétikai megújulás a századelő magyar elbeszélő irodalmában” (Angyalosi Gergely)</i>	671
<i>„Az irodalmi interpretáció” (Kálmán C. György)</i>	672

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

HERDER HATÁSA KÖLCSEY „VANITATUM VANITAS”-ÁRA

Kölcsey három évtizednyi alkotó pályája két korszakon ível át: az európai és a magyar szellemi mozgások irányait egyeztetve a mesterséggént felfogott *poésis*hez kapcsolódó *literátor* világtól haladt az aktív politikai közszereplést is — *erkölcsi kényszerből* — vállaló politikai gondolkodó és átfogó *világnézettel* rendelkező romantikus, prófétikus *művész* világa felé. A megtett út rendkívüli nagysága csak a személyiség szigorú önépítése által magyarázható, amely önmaga alakításához folyamatosan felhasznált jelentős, és esetenként egymásnak ellentmondó kultúrhatásokat. Kölcsey pályája éles fordulatait nem csak kedélyállapotának hullámzása, hanem a megismert szellemi ösztönzők ellentmondásai is magyarázhatják. A *Vanitatum Vanitas* példa lehet a kétféle, személyes és kulturális hatás egymást erősítő kapcsolódására.

Dávidházi Péter kitűnő kritikátörténeti áttekintése bemutatja egy előítélet tartós jelenlétét és lassú elmúlását az irodalomtörténetírásban;¹ ez a dolgozat is, részben, ezzel az előítélettel való leszámoláshoz kíván adalékot nyújtani. A *Vanitatum* filozófiai költemény is lévén, természetesen adódik vele kapcsolatban a könyvelmények (filozófiai és irodalmi) keresése. Az eddigi elemzések közül Szauder József a Kállay Ferencsel közösen, 1809 és 1811 között írt filozófiai jegyzőkönyv anyagával hozza összefüggésbe: a vers keletkezésének évében újra elővett görög filozófiai jegyzeteken túl elsősorban Holbach *Système de la Nature* című művével.² A másik jelentős kultúrhatásra Lukácsy Sándor hívta fel a figyelmet, az egyetemes és különösen a magyar vanitas-irodalom hatalmas hagyományában találva meg a vers ihletőjét.³ A harmadik jelentős, a szakirodalom által eddig még nem vizsgálta szellemi ösztönző szerintünk Herder *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*⁴ című műve volt; dolgozatunk Herder idézett művének alapvetően meghatározó hatását kívánja bemutatni, amelyet azonban nem tekintünk kizárólagosnak. E három kultúrélmény együttes figyelembevétele eredményezheti csak a vers kielégítő értelmezését, nem hanyagolva el a keletkezéstörténet személyes életrajzi ösztönzőit sem. Az alábbiakban a vers keletkezésével kapcsolatban elsősorban Herder olvasásának életrajzi adatolhatóságát követjük nyomon.

¹ DÁVIDHÁZI Péter, *A Vanitatum Vanitas és a magyar kritika*. Vö. *A szerző és mű: a világnézeti felelősség problémája* című fejezettel, 140–142, in „*A mag kiké?*”. *Előadások Kölcsey Ferencről*. Szerk. TAXNER-TÓTH Emő, Bp. — Fehérgyarmat, 1990.

² SAUDAER József, *Kölcsey Vanitatum Vanitas-a*. 433–451. In *Uő., Az este és Az álom*. Bp., 1970.

³ LUKÁCSY Sándor, *Kölcsey: Vanitatum Vanitas*. 18–51. In *Remény s emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferencről*. Szerk. TAXNER-TÓTH Emő és G. MERVA Mária. Bp. — Fehérgyarmat, 1990.

⁴ HERDER, Johann Gottfried, *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit* (Ez is az emberi művelődés történetfilozófiája). 1774; Vö. *Uő., Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról, és más írások*. Bp., 1978. 45. — A továbbiakban a tanulmány szövegében, ahol lehetőségünk van rá, a magyar fordítás szövegét adjuk, melynek helyére a jegyzetben utalni fogunk; azokat a helyeket, melyeknek nincs fordítása, saját fordításunkban adjuk, de a német szöveget a jegyzetben — mindkét esetben — közöljük. Az általunk használt német kiadás: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. I–III. Stuttgart — Berlin, 1889–1890.

Az irodalomtörténeti hagyomány a vers *létrejöttének oka* felől szemlélve vizsgálta a keletkezéstörténetet, és az így felvetett kérdésre igyekezett magyarázatot találni.⁵ A Kölcsey által adott magyarázatból kell elsősorban kiindulnunk a vers keletkezését illetően: „mi a sokat vesztett kebelből azután származhatott, minekutána veszteségeit az emberi élet nevetséges parányiságához és mulandóságához mérve, nyugalmas megvetéssel tekinthette.”⁶ A hangsúlyt a mondat második részére helyezve két mozzanat tűnik benne különválaszthatónak: az egyik egy időben korábbi, egyetemes méretű, rendkívüli súlyú veszteséggel való számvetés, majd egy ezt követő, a személyes veszteségekre tekintő mérlegelés, amely már magában rejtí a megvigasztalódás *lehetőségét*. Az egyetemes veszteség az emberiséget sújtja, és a lét értelmét teszi kérdéssé, emellett a személyes élet veszteségei jelentéktelenné törpülnek. Sajátos történet szemlélet következik ebből, amely a történelem tragikumában csak fokozatokat tud megkülönböztetni.

Az 1823-at megelőző évek válságáról elszórtan tudósítanak a levelek,⁷ kivéve természetesen a teljes elhallgatásban töltött éveket. Kölcsey fiatal kora óta szenved túlértékénységétől,⁸ és a megnyugvás ideális képeként az érzéketlenség vágya kísérti meg: „Írod, hogy hideg vagy és nyugodt. Ó, úgy boldog vagy: ezen hideg nyugalom a dolgozó háborítatlan bölcsnek nyugalma.”⁹ De szerintünk itt egészen másról van szó, mint a *Vanitatum*ban, és épp úgy nincs közvetlen köze a vershez, mint a Döbrentei Gáborhoz írott levélrészletnek.¹⁰ A *Vanitatum* nyugalmat hozó bölcsessége elsődlegesen nem a görög filozófiai tanulmányokból származik, a cinikusoktól vagy az epikuroszai tanításokból, hanem a mindenre kiterjedő szkepszisnek az ismeretelméleten¹¹ túllépő, történetbölcseleti módszerre avatásából; és erre Herder főműve valóban adhatott ösztönzést.

A szkepszis problémája a tízes években végig erősen foglalkoztatja Kölcseyt, aki a görög filozófiát is a francia materialisták közvetítésével ismerte meg,¹² a német idealista filozófiával való találkozása után pedig hosszantartó gondolkodói válságba jutott.¹³ De a kétellyel nem csak filozófiai nyugtalanság jár együtt: „a metaphysica [...] a legerősebbeket is megzavarja; világot s nyugtot pedig sohasem ad. A szkepszisnek lelke száll meg bennünket [...] nincs ok, nincs szisztéma, mely többé bennünket az örvényből kivonjon.”¹⁴ Feltételezésünket alátámasztani látszik az 1823-as keletkezésű *Előbeszéd* visszatekintése: „Volt idő, midőn a régieket imádvá tiszteltem: s ismét más, midőn Sokratesben csak egy kávéházi csevegőt [...] találtam. Itt egy vidám órában mindent

⁵ DÁVIDHÁZI, *i. m.* 143–154; LUKÁCSY, *i. m.* 18–22.

⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*. I–III. Bp., 1960. 513.

⁷ *I. m.* III. 294, 280.

⁸ *I. m.* III. 233: „közel van, úgy érzem, az idő, melyben minden ifjúkori forróságom elcsillapodik, s végszes szenvedelmium helyökre nyugodt érzéseket nyerendek.” — Kállay Ferenchez, Cseke, 1816. április 8.

⁹ *I. m.* 136. Kállay Ferenchez, Álmosd, 1814. március 7.

¹⁰ *I. m.* 121. „megvallom, gyakran teszek olyat, milyenre csak azon gyermek vetemedik, ki haragjában legkedvesb játékeit rontja széjjel.” (Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, 1814. január 21.)

¹¹ SZAUDER, *Kant...*, 165.

¹² KÖLCSEY, *i. m.* III. 58: „Én ugyan Zenon szektája eránt semmi vonzódást nem érzek. De az epicurusi morál, melynek igaz ismeretére Bayle tanított, ott hol a fájdalomról tanít, férfiasan vigasztaló. És nem boldog-e az, ki magát ezen sorokban felleli?” — Kazinczy Ferenchez, Debrecen, 1812. január közepe.

¹³ SZAUDER, *Kant...*, 165.

¹⁴ KÖLCSEY, *i. m.* III. 204. Szemere Györgyhöz, Surány, 1815. szeptember 1.; vö. *i. m.* I. 1172–1173: az *Iskola és világ* című írással.

hittem: ott egy setét pillanatban mindenről kételkedtem. Szóval írásomnak minden lapja úgy állott a másik után: mint két ellenkező prókatori allegatíó; vagy mint valamely eklektika filozófiának szakaszai.”¹⁵

Ahogy a kételyt is ösztönözte a filozófia, úgy a megvizsgáztatóság lehetőségének felismerésében is szerepet kellett játszania. A levelezés és a *Vanitatum* keletkezése tájékán, 1823-ban és az azt követő néhány évben keletkezett írások egyetlen nagy, dokumentálható szellemi ösztönző jelenlétét sejtetik, a Herderét. A tízes évek — különösen — második fele az olvasmányok programszerű csökkentéséről tanúskodik, melynek okát talán épp az olvasmányok okozta szkepszisben lehetne megtalálni, és az ezt kísérő elkedvetlenedésben: „1818–1823. Kölcsén és Csekén igen-igen keveset dolgoztam, de dalaim alakja ekkor fejlett ki”, „én falusi lakomban törvényemmé tevém, csak keveset olvasni [...] ritka kedv írni s olvasni”.¹⁶ Az 1823-as évig történik meg Kölcsény pályáján az alapos Herder tanulmányozás,¹⁷ noha már egy 1813-as levélben idéz Herder *Paramytionjából*,¹⁸ és más írásaiban is felbukkan Herder eszméinek a hatása, de mindezek Herder magyarországi recepciójának megfelelően a népdallal kapcsolatosak, illetve a német gondolkodó irodalmi és esztétikai működését érintik.¹⁹ Herder fő művének olvasására Kölcsényt még elsődlegesen etnográfiai érdeklődésű barátja, Kállay Ferenc is ösztönözhetette.²⁰

Kölcsény pályáján Herder erősödő hatását mutatja a népdal hangjának keresése: „1818–1823. [...] de dalaim alakja ekkor fejlett ki. Reggeltől más hajnalig szobámban járkáltam (volt egész év, hogy az udvarról nem mentem ki), s ha sötét képeim engedték, a parasztdal tónját találgattam. [...] Ezen epochában jöttél egyszer Csekébe, s láttad dalaim elsőt, s láttad a *Vanitatum* elejét;”²¹ Herder főművének egyértelmű hatásáról tanúskodik az 1823-ra visszanyúló keletkezésű *Nemzeti hagyományok* című tanulmánya is.²² De szövegszerű kapcsolódást mutat az adatolhatóan 1823-as keletkezésű²³ *Töredék* is, melyet Kölcsény maga nevez Herderrel folytatott „viadal”-nak, az *Eszmé*ekkel: „Kettőt mond Herder. Egyet, hogy ezen legközelebb előszámlált dolgok a római pápa nélkül is megtörténhetnek valának; másat, hogy a hierarchia által közönsé-

¹⁵ I. m. I. 443.

¹⁶ I. m. III. 512; *uo.* III. 131. (Kállay Ferenchez, Álmosd, 1814. március 7.); és *vö.* i. m. 137. és 249.

¹⁷ *Vö.* SZEGEDY Rezső, *Kölcsény mint esztéta*. EPhK 1897. 447: „De azt a néhány évet, melyeken át a kritikus hallgat, újra nagyobb tanulmányoknak szenteli: foglalkozik különösen Herderrel, kinek nagy eszméi Kölcsénynél már meggyőződéssé kezdenek válni és ennek hatása ezentúl lépten-nyomon érezhető.”

¹⁸ KÖLCSEY, i. m. III. 106. Szemere Pálhoz, Álmosd, 1813. nov. 4.

¹⁹ PUKÁNSZKY Béla, *Herder hazánkban. I. Herder és a népies irány*. Bp., 60–74; SZAUDER József, *Verseghy és Herder*, 142–162. In *A romantika útján*. Bp., 1961. — A tízes években Herder Kölcsény számára is esztétikusként ismert; *vö.* KÖLCSEY, i. m. III. 239: „a szépmesterségeket a komoly tudományokkal úgy együvé kapcsolni, mint azokat Lessing és Herder és Winckelmann együvé kapcsolták.” (Döbrentei Gáborhoz, Cseke, 1816. május 11.)

²⁰ *Vö.* KÖLCSEY, i. m. III. 135; és *uo.* 144: Kállayt Kölcsény „Herdered s Gagered társaságában” említi. (Álmosd, 1814. húsvét 2. napja)

²¹ *Uo.* 512–513.

²² A *Nemzeti hagyományok* keletkezésének egyik ösztönzője mindenképp Szemere Pálnak az 1822-es *Aurórán* megjelent *A hivatal* című elbeszélésével folytatott vita volt. *Vö.* SZEGEDY, i. m. 807. és KÖLCSEY, i. m. III. 510.

²³ A *Töredék*nek a kiadások alapjául szolgáló kézírata (Petőfi Irodalmi Múzeum kézírattára V. 1989.) azonos az 1823-as, eredeti szöveggel; a kéziratot megtalálhatóak a Szemere által említett cenzori, vörös ceruzás aláhúzások: *vö.* Szemere SZEMERE Pál *Munkái*. Szerk. SZVORÉNYI József, III. Bp., 1890, 214.

gessé lett deák nyelv lenyomván a nemzeti nyelveket, lenyomta a nemzeti karaktert és kimíveltetést is. [...] de Herderrel azon kopáncshoz hasonlítjátok a hierarchiát, mely az éretlen gyümölcsöt magában tartja; a gyümölcs érelmével pedig, nem lévén többé szükséges, széjjelreped s lehull.”²⁴ Az *Eszmék* föltehetően friss olvasását tanúsító mű a *Vanitatum Vanitas* is.

A „*Vanitatum Vanitas*” és Herder

Herdernek az emberiség történetéről mondott ítélete nem teljesen következetes a főművének tekintett *Eszmék*ben. Az *Eszmék* előzményének tekintett művében pedig elvetette a polgári haladásról szóló elméleteket.²⁵ Történet szemléletének pesszimizmusa a weimari korszak hatására változik meg, és tér vissza a történelmi haladás részleges teleológiájának elismeréséhez,²⁶ de az *Eszmék* ebből a szempontból ellentmondásos mű. Ez az ellentmondás izgathatta Kölcseyt, aki a *Töredék*ben elutasítja a felvilágosodás racionalis történet szemléletének Herderben is jelenlévő tárgyilagosságát, de elfogadja a herderi humanitáskonceptiót: „Minden felvilágosodás által (a szónak legjobb értelmében) csak az emberi boldogságnak kell elősegítenie. Azt akarom mondani, hogy én azt, aki túltette magát jó és rossz különbözésének érzésén, nem mondom felvilágosodottnak; mert a főnek és szívnek felvilágosodása nem egyéb, hanem az emberi értelelnek s az emberi érzéseknek a lehetséges pontig vitetett kimíveltetésök.”²⁷ Herder arra törekszik, hogy szigorú és a lehetőségekhez mérten empirikus tudománnyá tegye a történetfilozófiáját; a fizikai világ analógiájára, *természettörténet*ként szemléli az emberiség történetét.²⁸ Ez a gondolkodásmód részint kiválthatta Kölcseyből az elutasítást, de megnyithatta előtte az ismeretelméleti kételyt megkerülő bizonyosság megszerzésének lehetőségét is, és ezzel együtt a személyes veszteségek ellenére a megvigasztalódást. A két mű, az *Eszmék* és a *Vanitatum* közötti kapcsolódás bemutatására a vers szövegét szakonként, és amennyire lehetséges, soronként haladva tekintjük végig.

I. vsz. Az emberiség eddigi történetéről lesújtó véleményt megfogalmazó herderi mű nem véletlenül idézhette fel Kölcseyben a bibliai Prédikátornak a hellenikus filozófiától befolyásolt bölcsességét. A világegyetem kozmogóniájának és kozmológiájának felvázolása után, számot vetve egy dinamikus univerzumkonceptió bölcséleti következményeivel, Herder maga utal a Prédikátor közhelyé kopott bölcsességével fennálló *analógiára*: „Így azonban Földünket a Prédikátor Könyvének tartalma jelképezi: mindennek megvan a maga ideje, a télnek és a nyárnak és az ősznek és a tavasznak, az ifjúságnak és az öregségnek, a tettnek és a nyugalomnak. Ferdén haladó Napunk alatt az emberek minden cselekvése forgandó, mint az évszakok.”²⁹ Már Herder is analógiás utalásként használja a Prédikátor bölcsességét annak a tudományos elméletnek a szem-

²⁴ KÖLCSEY, *i. m.* III. 301. Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. júl. 28. HERDER *Ideen*. III. 211; „Alles dies ist wahr und unleugbar; da vieles davon aber auch ohne den römischen Bischof geschehen konnte,“; *uo.* 215: „Das Band endlich, dadurch alle römischkatholischen Länder unleugbar vereint wurden, die lateinische Mönchssprache, hatte auch manche Knoten. Nicht nur wurden die Muttersprachen der Völker, die Europa besaßen, und mit ihnen die Völker selbst in Roheit erhalten“; *uo.* 216: „Wenn die Frucht reif ist, zerspringt die Schale.“

²⁵ Vö. ZSIRMUNSZKIJ, Viktor Makszimovics, *Herder élete és munkássága*. Ford. Kiss János, 407. In *Irodalom, poétika*. Bp., 1981; IGGERS, Georg G., *A német historizmus. A német történelemfelfogás Herdertől napjainkig*. Bp., 1988, 61.

²⁶ ZSIRMUNSZKIJ, *i. m.* 472.

²⁷ KÖLCSEY, *i. m.* I. 1044.

²⁸ HERDER, *Eszmék*, 333–336.

²⁹ *Eszmék*, 75; *Ideen*, I. 29: „Jetzt ist der Inhalt des Predigerbuches das Symbol nderer Erde.

létetésére, mely szerint a Föld tengelyének az ekliptikával bezárt szöge — az évszakok változatosságának okozásán túl — rendkívüli jelentőséggel bír a földi élet kialakulása és léte szempontjából; ez az a bizonyos véletlen, amelytől az egész élő világ léte függ.³⁰ Ennek következtében Herder, ahogy a salamoni parafrázis tanúsága szerint versében majd Kölcsy is, nagy jelentőséget tulajdonít az évszakoknak: „Ez határozza meg az emberi élet hosszúságát vagy rövidségét, erőink mértékét, az emberi korszakok fordulóit, dolgaink váltakozását, a jelenségeket és gondolataink, döntéseink és tetteink semmisségét vagy tartósságát; mert [...] mindez végeredményben a nap- és évszakok egyszerű törvényéhez kapcsolódik.”³¹ De a Prédikátor bölcsességét idézi az emberi történet eseményeire alapozható filozófiai következtetés kapcsán is: „A történelemben tehát minden mulandó; templomán ez a felirat áll: Hívság és Elmúlás. Elődeink porán lépkedünk [...] Árnyékként vonul el előttünk Egyiptom, Perzsia, Görögország, Róma, árnyékként lép ki valamennyi a sírjából, és jelenik meg a történelemben ... a Természettől függünk [...] változékony dolgok láncolatába kapcsolódva, nekünk is az ő körforgásának törvényeit kell követnünk, tehát a keletkezés, a lét és az elmúlás törvényeit.”³²

2. vszk. Kölcsy versének felépítése és gondolatmenete bizonyos hasonlóságot mutat Herder főművének szerkezetével, mely elsőként az emberi történet színterét, a világ-mindenséget, és azon belül a Földet mutatja be,³³ a világ keletkezésének panteisztikus-theisztikus szemléletének megfelelően a lehetséges világok sokaságában gondolkodva. Ehhez közel állt Kölcsy gondolkodása³⁴ is: „Mi többnyire beérjük azzal, hogy a Földet lebegő porszemnek tekintsük abban a nagy örvényben, ahol Földek futják be pályájukat a Nap körül [...] talán több ilyen Naprendszer mozog az Ég szétszórt tereiben, míg nem képzelőerőnk és értelmünk egyaránt belevész a mérhetetlenségnek és az örök nagyságnak ebbe a tengerébe, sehohsem levén kiutat vagy nyugvópontot.”³⁵ Herder szóhasználatával esik egybe (unsere Erde) a Kölcsy által használt „földünk” forma is.

Alles hat seine Zeit: Winter und Sommer, Herbst und Frühling, Jugend und Alter, Wirken und Ruhe. Unter unserer schräge gehenden Sonne ist alles Thun der Menschen Jahresperiode.”

³⁰ Vö. *Eszmék*, 74–75.

³¹ *Eszmék*, 75; *Ideen*, I. 28–29: „Hiernach wurde auch die Länge und Kürze des menschlichen Lebens, mithin das Mass unserer Kräfte, die Revolutionen des menschlichen Alters, die Abwechslungen unserer Geschäfte, Phänomene und Gedanken, die Nichtigkeit oder Dauer unserer Entschlüsse und Thaten bestimmt; denn alles dies, werden wir sehen, ist zuletzt an dies einfache Gesetz der Tages- und Jahreszeiten gebunden.”

³² *Eszmék*, 403; *Ideen*, III. 52: „Vorübergehend ist also alles in der Geschichte; die Aufschrift ihres Tempels heisst: Nichtigkeit und Verwesung. Wir treten den Staub unserer Vorfahren [...] Wie Schatten gingen uns Aegypten, Persien, Griechenland, Rom vorüber; wie Schatten steigen sie aus den Gräbern hervor und zeigen sich in der Geschichte.”; uo. 53: „Wir [...] hängen von allem in der Natur ab; in eine Kette wandelbarer Dinge verflochten, müssen auch wir den Gesetzen ihres Kreislaufs folgen, die keine anderen sind als Entstehen, Sein und Verschwinden.”

³³ *Eszmék*, 57: „Az emberi faj történetéről szóló filozófiának, ha valamelyest rá akar szolgálni erre a névre, az Éggel kell kezdenie. Hiszen lakhelyünk, a Föld önmagában semmi.”; *Ideen*, I. 15: „Vom Himmel muss unsere Philosophie der Geschichte des menschlichen Geschlechts anfangen, wenn sie einigermaßen diesen Namen verdienen soll. Denn da unser Wohnplatz, die Erde, nichts durch sich selbst ist.”

³⁴ SZAUDER, *Kant*, 167; NÉMETH G. Béla, *A magát formáló ember, a történelmet alakító személyiség*. In „*A mag kike*”.

³⁵ *Eszmék*, 58; *Ideen*, I. 16: „Wir begnügen uns meistens, die Erde als ein Staubkorn anzusehen, das in jenem grossen Abgrunde schwimmt, wo Erden um die Sonne [...] vielleicht mehrere solche Sonnensysteme in zerstreuten Räumen des Himmels ihre Bahnen vollenden, bis endlich die Einbildungskraft sowohl als der Verstand in diesem Meer der Unermesslichkeit und ewigen Gosse sich verliert und nirgend Ausgang und Ende findet.”

Az emberiségnek *hangyához*, *hangyabolyhoz* való hasonlítása szintén közhely, ami az *Eszmék* bevezetőjében Herdernél is előfordul: „Erővel védekeznek az ellen, hogy az emberi nemet hangyabolynak tekintsek [...] ahol a Föld két legnagyobb tirannusa, a Véletlen és az Idő, végül is nyomtalanul elsöpri a hangyabolyt, és a felszabadult helyet egy másik, szorgoskodó fajjal tölti be, amelyet később szintén nyomtalanul elsöpörnek. — A büszke ember tiltakozik az ellen, hogy nemét a Föld ilyen fajzatának és a mindent szétromboló elmúlás zsákmányának tekintsük; de vajon a történelem és a tapasztalat nem kényszeríti-e rá ezt a képet?”³⁶ Az első könyv befejező fejezete, úgy tűnik, nem független a vanitas-irodalom ihletésétől, költői stílusán nem csak a Sturm und Drang szenvedélyes átéltsége hagyta rajta a nyomát: „Balgák uralkodtak a bölcsék tanácsain, és tékozlók aratták le a gyarapító szülők szellemi kincseit. Mily kevésbé számíthat az ember evilági élete öröklétre, a kerek, folyton mozgó Föld mily kevésbé maradandó alkotások műhelye, örök növények kertje, örök hajlék ábrándképe [Luftschloss]. Jövünk és megyünk, minden pillanat ezeket hoz és visz el a Földről, amely menedék a vándornak, üstökös, amelyen vándormadarak érkeznek és sietnek tova.”³⁷ A világ, az emberi élet, a mindenség egyetemes mulandóságáról értekezve idéz egy versrészletet, amely akár ihletője is lehetett volna a *Vanitatumnak*; a témán és a hangnemen túl egyedül a 8/7-es periódus kapcsolja össze a két verset:

In voller Jugend glänzen sie,
Da schon Jahrtausende vergangen:
Der Zeiten Wechsel raubet nie
Das Licht von ihren Wangen.

Hier aber unter unserm Blick
Verfällt, vergeht, verschwindet alles:
Der Erde Pracht, der Erde Glück
Droht eine Zeit des Falles.³⁸

³⁶ *Eszmék*, 50; *Ideen*, I. 11: „Sie wehren sich mit Macht, das menschliche Geschlecht nicht als einen Ameisenhaufen zu betrachten [...] wo endlich die zwei grössten Tyrannen der Erde, der Zufall und die Zeit, den ganzen Haufen ohne Spur fortführen und den leeren Platz einer anderen fleissigen Zunft überlassen, die auch so fortgeführt werden wird, ohne dass eine Spur bleibe. — Der stolze Mensch wehrt sich, sein Geschlecht als eine solche Brut der Erde und als einen Raub der alles zerstörenden Verwesung zu betrachten; und dennoch dringen Geschichte und Erfahrung ihm nicht dieses Bild auf?“ — Herder stílusának érzékeltetésére idézünk még egy példát: *Eszmék*, 265: „Itt kellett tehát az áttelepült népnek a maga módján darázsfészket vagy hangyabolyt építenie.“; *Ideen*, II. 196: „Hier also kam das verpflanzte Volk darauf, sich selbst ein Wespennest oder einen Ameisenhaufen zu bauen nach seiner Weise.“

³⁷ *Ideen*, I. 165: „Narren herrschten über die Ratschläge der Weisen, und Verschwender erbten die Schätze des Geistes ihrer sammelnden Eltern. So wenig das Leben des Menschen hienieden auf eine Ewigkeit berechnet ist, so wenig ist die runde, sich immer bewegende Erde eine Werkstatt bleibender Kunstwerke, ein Garten ewiger Pflanzen, ein Luftschloss ewiger Wohnung. Wir kommen und gehen, jeder Augenblick bringt Tausende her und nimmt Tausende hinweg von der Erde, sie ist eine Herberge für Wanderer, ein Irrstern, auf dem Zugvögel ankommen, und Zugvögel wegeilen.“

³⁸ *Ideen*, I. 169. A hiú pompa elítélésére tesz hasonló értelmű általánosítást Herder, a kínai mandarinok „talmi pompáját” (der leere Prunk) tárgyalva: *Eszmék*, 211: „Ugyanezt mondhatjuk a külsőséges emberi szokások megaanyi változatáról, mi több, a földkerekség minden jelenségéről.“; *Ideen*, 157: „So ist's mit allen Gewohnheiten der vielgestaltigen menschlichen Form, ja mit allen Erscheinungen auf unserer runden Erde.“

A vanitas-irodalom képkincséhez Herder a könyv több helyén szívesen nyúl a későbbiekben is: „Házainkat jégre építjük, betűinket a tenger hullámainra rójuk; a hullám eliramlik, a jég elolvad, és bolygónk épp úgy eltűnik, mint gondolataink.”³⁹

3. vsz. A legsúlyosabb bírálatot az *Eszmé*kben a humanitás magasztos ideáival ellentétes dolgok kapják, az emberi butaság és a hatalmi örületek egymást átszövő változatai. Herder illúziótlan antropológiai szemlélete mindegyre az ember ellentmondásos természetében találta meg a magyarázatot: „Az emberek nagyobbik része állat [...] Az egész életen keresztül uralkodni akar az állat az embereken, és legtöbbször hagyják is tetszése szerint uralkodni magukon.”⁴⁰ Ennek következménye az emberi történet tragikumai: „mert nem a humanitás, hanem a szenvedélyek kerítették hatalmukba a Földet, és népei, mint a vadállatok egymás felé és egymás ellen törtek.”⁴¹ Herder az ember állati természetéből vezeti le a vezérek iránti szükségletüket; talán ez a szemlélet ösztönözhetette Kölcseyt állathasonlati merészen deszakralizáló használatára: „Az az ember, akinek úrra van szüksége, állat [...] Az ember fogalmában nincs benne egy számára szükséges zsarnoknak a fogalma, aki szintén ember volna.”⁴² A humanitás ilymódon felfogott embereszménye jegyében tekint végig elítélőleg a história híres hősein,⁴³ a nagy hódítók uralkodásában kemény szavakkal ítélve el az embertelenséget: „A világ híres nevei az emberi nem gyilkosai, megkoronázott vagy korona után törő hentesek voltak, és ami még szomorúbb, ezért álltak a legnemesebb emberek testvéreik által szükségbe taszítva az elnyomás eme fekete dobogóján.”⁴⁴ Herder a felvilágosodás történet szemlélete alapján leleplezi a szentnek tekintett uralkodói hatalom forrását, hiszen az egymással versengő zsarnokok közül a győztes „a nép új atyja, azaz a fölényben lévő rablóbanda vezére.”⁴⁵ Időben és témában a *Vanitatum*hoz közeli *Zsarnok* című versben hasonlóan leplezi le Kölcsey a korlátlan egyeduralkodó hatalmának természetét, mint korábban Herder: „A nagy államokban százaknak kell éheznie, hogy e g y dőzsöljön és dűskáljon; tízezreket kell elnyomni és halálba kergetni, hogy e g y megkoronázott örült vagy bölcs a saját fantáziáját megvalósítsa.”⁴⁶ Rómát a véres és embertelen zsarnokság

³⁹ *Eszmé*k, 405; *Ideen*, III. 54: „So bauen wir aufs Eis, so schreiben wir in die Welk des Meeres; die Welk verausscht, das Eis zerschmilzt, und hin ist unser Palast wie unsere Gedanken.”

⁴⁰ *Ideen*, I. 165: „Der grösste Teil der Menschen ist Tier [...] Lebenslang will das Tier Über den Menschen herrschen, und die meisten lassen es nach Gefallen über sich regieren.”

⁴¹ *I. m.* II. 77: „denn nicht Humanität, sondern Leidenschaften haben sich der Erde bemächtigt und ihre Völker wie wilde Tiere zusammen und gegeneinander getrieben.”

⁴² *Uo.* 79: „Der Mensch, der einen Herrn nötig hat, ist ein Tier [...] Im Begriff des Menschen liegt der Begriff eines ihm nötigen Despoten, der auch Mensch sei, nicht.”

⁴³ *Uo.* 77: „Nun aber waren es meistens Helden, d. i. ehrsüchtige, mit Gewalt begabte oder listige und unternehmende Menschen, die den Faden der Begebenheiten nach Leidenschaften ausspannen und, wie es das Schicksal wollte, ihn fortwebten.”

⁴⁴ *Uo.* „Die berühmtesten Namen der Welt sind Würger des Menschengeschlechts, gekrönte oder nach Kronen ringende Henker gewesen, und was noch trauriger ist, so standen oft die edelsten Menschen notgedrungen auf diesem schwarzen Schaugerüst der Unterjochung ihrer Brüder.” — Herder szerint az *emberséget* „a hódítás eszeveszett vágya” (toller Eroberungsgeist) akadályozza a világban: *Eszmé*k, 227; *Ideen*, II. 169.

⁴⁵ *Eszmé*k, 267; *Ideen*, II. 198: „wer diese in seiner Gewalt hat, ist der neue Vater des Volks, d. i. der Anführer einer überwiegenden Räuberbande.”

⁴⁶ *Ideen*, II. 49: „In grossen Staaten müssen Hunderte hungern, damit e i n e r prasse und schwelge; Zehntausende werden gedrückt und in der Tod gejagt, damit e i n gekrönter Thor oder Weiser seine Phantasia ausführe.”

jelképeként itéli el *rablóbarlangnak*⁴⁷ nevezve; a hódító Róma történeti szerepéről lesújtó véleményt mond: „És mit hozott ez a fáradozás? Pusztulást és rombolást.”⁴⁸

A hunok történetével viszonylag bőven foglalkozik; Attila „Gallia közepéig dült [...] Aquilejat feldúlta, Milánót kifosztotta, Paduát felégette”, és megadja a névnek közel azt az alakját, melyet Költsey használ: „Ő volt Etsel király, akit több német nép költeménye megnevez [...] hasonlóan ő a szörny, akinek az érdemen és a festményeken szarvakat költöttek, és akinek a népéből erdei manó- és koboldfajzatot csináltak.”⁴⁹

Herder mindenütt a Sándor (Alexander) alakot használja, mint a versben Költsey; Költsey azonban az ugyanezen évben keletkezett *Töredékek*ben a Nagy Sándor formát is.⁵⁰ Véletlen is lehet a Nagy Sándorral kapcsolatban egy egészen közel eső jelzőhasználat (csillogó — glänzend), de ezen túl is figyelemreméltó a herderi mondat, Költsey hasonlatainak természetéhez közel eső, belső iróniája: „Sándor ragyogó győzelmeivel elkuglizta az állam egész épületét.”⁵¹

4. vszk. Az előző versszak deheroizáló szemlélete folytatódik itt is, és terjed tovább, egyre magaszosabb eszmékre. A hősi eszmény elutasítása már nem csak a saját örültektől vezérelt hódítókra vonatkozik, hanem a közjóért — és nem mellékesen — az örök híret tevékenykedőkre is. A rómaiaknak Herder által elismert egyetlen kiemelkedő tulajdonsága a virtus, „a római bátorság”⁵² a versben szintén kritika alá esik, miáltal az ifjúság nevelésének — Költsey által mindenkor elismert⁵³ — példaképei sem kerülnek el a sorsukat. A humanitás szemszögéből nézve a római virtus sem lehet igazán követhető eszmény, mert túl nagy árat kellett érte az emberiségnek fizetnie: „Hadvezérek óriások módjára lépnek egyik világrészből a másikba, népek sorsát hordva könnyed és kemény kezükben. Trónokat rúgnak fel, szinte oda sem pillantva; egyetlen szavuk dönt milli-ók életéről vagy haláláról. Mily veszedelmes magaslatokra hágtak! Túl költséges volt a játék, melyet koronákkal, ember- és aranymilliókkal űztek!”⁵⁴

Herder általában elismeréssel nyilatkozik Szokratészről, de nem hagyja kritika nélkül: „semmilyen találmányt, semmilyen új tant nem jegyzett be sajátjaként az idők könyvébe, és semmi más nem avatta a világ példaképévé, mint módszere és életstílusa, maga alkotta erkölcsi formátuma, amelyet igyekezett másokra is átruházni, végül elsősorban az a mód, ahogyan meghalt. [...] Kevés hozzá méltó tanítványt nevelt [...] és kiváló módszere legközelebbi tanítványainak száján könnyen torzult gúnyos élcelődéssé és szofizmává, mihelyt az ironikus kérdéseket olyan emberek tették fel, akikből hiányzott Szokratész szellemi és szívbéli nagysága.”⁵⁵

⁴⁷ Vö. *Eszmék*, 372.

⁴⁸ *I. m.* 364; *Ideen*, III. 23: „Und was war der Erfolg dieser Mühe? Zerstörung und Verheerung.”

⁴⁹ *Ideen*, III. 165: „zersörte bis in die Mitte Galliens [...] Aquileja zerstörte, Mailand plünderte, Pavia verbrannte [...] Er ist der König Etsel, den Gedichte mehrerer deutscher Völker nennen, [...] desgleichen ist er das Ungeheuer, dem man auf Münzen und in Gemälden Hörner andichtete, ja dessen ganzes Volk man zu einer Waldteufel- und Alrunenbrut machte.”

⁵⁰ KÖLCSEY, *i. m.* I. 1080.

⁵¹ *Eszmék*, 340; *Ideen*, II. 252: „Gleichergestalt stellte Alexander mit seinen glänzenden Siegen das ganze Gebäude seines Staats auf eine Kegelspitze.”

⁵² *Eszmék*, 384; *Ideen*, III. 38: *der römische Mut*.

⁵³ KÖLCSEY, *i. m.* I. 1099, 1104.

⁵⁴ *Eszmék*, 384; *Ideen*, III. 38: „Wie Riesen schreiten ihre Feldherren von einem Weltteil zum anderen und tragen das Schicksal der Völker in ihrer festen, leichten hand. Ihr Fuss stösst Throne vorübergehend um; eins ihrer Worte bestimmt das Leben oder den Tod von Myriaden. Gefährliche Höhe, auf welcher sie standen! zu kostbares Spiel mit Kronen und Millionen an Menschen und Golde!” — Vö. még *Eszmék*, 395.

⁵⁵ *Eszmék*, 314–315; *Ideen*, II. 232–233: „denn keine Erfindung, keine neue Lehre ist's, die er, ihm eigen, ins Buch der Zeiten verzeichnet; nur durch seine Methode und Lebensweise, durch

A Herder által elismert történeti szereplők közé tartozik Cato is, de nem mulasztja el róla megjegyezni: „a rabszolgakereskedelem és -idomítás virágzó római mesterség volt, melyet maga Cato sem szégyellt.”⁵⁶ Cato neve az 1823-as évben Körner Szemere által fordított *Zrínyije* kapcsán merül fel Kölcsey levelezésében;⁵⁷ a fordítás kritikai fölülvizsgálata alkalmat adhatott Kölcseynek a hősi önfeláldozáson való alaposabb elgondolkodásra; és hogy ez a meditáció talán hosszan elnyúló lehetett, jelentheti ezt az évekkel későbbi, a darab előadás alkalmából keletkezett *Körner Zrínyijéről* című írása.

Az önfeláldozó erény nagy példáról mondott Kölcsey-ítélet megkérdőjelezi a bármely eszméért vállalt halál dicsőségének közhelyét, hiszen pusztá öncsalás a dicső halál, ha a világ valóban olyan, amilyennek Herder lenni állítja: „Brutus elsüllyed, Antonius diadalt arat; Germanicus elbukik, Tiberius, Caligula, Nero kezükben tartják a hatalmat; Ariszteidészt száműzik, Konfuciusz nem talál menedékre, Szókratész, Phokión, Seneca meghaltak. Mindenütt világosan felismerhető a tétel: »Ami van, az van; ami létrejöhet, az létrejön; ami elpusztulhat, az elpusztul«; szomorú azonban ez az igazság, mert lépten-nyomon azt a második tételt sugallja nekünk, hogy Földünkön a kegyetlen hatalom és növére, az ármányos fortély győz.”⁵⁸

5. vsz. A deheroizálás logikája szerint a virtus birtoklói közül a filozófusokat és a művészeket is meg kell fosztani kivételes rangjuktól. A bölcselkedés kilátástalanságáról a kétely megismerése is meggyőzhette Kölcseyt; hasonlóképpen az iskolai katedrafilozófiák természetlen fáradozásai. Az iskola és az élet (világ) filozófiája egyformán csak a kételyt erősíti, amint ezt az *Iskola és világ* című írása tanúsítja.

Herder, amikor az *Eszmék* bevezetőjében óv a történetről való filozofálásnak az empirikus vizsgálatokat nélkülöző, pusztá spekulációra való alapozása ellen, akkor nem pusztán a történetbölcséletre érthető kijelentést tesz: „Aki pusztán metafizikai spekulációra törekszik, annak jó a rövidebb út is; úgy vélem azonban, hogy e spekulációk, a természet tapasztalataitól és analógiáitól elszakadva légvárakat építenek, ami ritkán vezet célra.”⁵⁹ A görög filozófiáról pedig a következő ítéletet mondja: „filozófiájuk legnagyobb része is spekuláció volt, már-már babonákkal határos [...] Platon felépítet egy eszményi köztársaságot, amely sehol sem valósulhatott meg, Dionüsziosz udvarában a legkevésbé.”⁶⁰

die moralische Bildung, die er sich selbst gegeben hatte und anderen zu geben suchte, vorzüglich endlich durch die Art seines Todes ward er der Welt ein Muster. [...] Er hat wenige seiner ganz würdige Schüler gezogen [...] und seine vortreffliche Methode im Mund seiner nächsten Schüler gar zu leicht in Spöttereien und Sophismen ausarten konnte, sobald es dem ironisch Fragenden am Geistes — und Herzenscharakter Sokrates' fehlte.”

⁵⁶ *Eszmék*, 378; *Ideen*, III. 33: „der Handel mit ihnen, ja die Abrichtung derselben war ein grosses Gewerbe Roms, dessen sich auch Cato nicht schämte.”; *Ideen*, III. 38: „Ich sollte [...] Catonen [...] loben.”

⁵⁷ KÖLCSEY, *i. m.* III. 286.

⁵⁸ *Eszmék*, 406; *Ideen*, III. 54: „Ein Brutus sinkt, und Antonius triumphiert; Germanicus geht unter, und Tiberius, Caligula, Nero herrschen; Aristides wird verbannt; Confucius flieht umher; Sokrates, Phocion, Seneca sterben. Freilich ist hier allenthalben der Satz kenntlich: 'Was ist, das ist; was werden kann, wird; was untergehen kann, geht unter;' aber ein trauriges Anerkenntnis, das uns allenthalben nichts als den zweiten Satz predigt, dass auf unserer Erde wilde Macht und ihre Schwester, die boshafte List, siege.”

⁵⁹ *Eszmék*, 51; *Ideen*, 12: „Wer bloss metaphysische Spekulationen will, hat sie auf kürzerem Wege; ich glaube aber, dass sie, abgetrennt von Erfahrungen und Analogien der Natur, eine Luftfahrt sind, sie selten zum Ziele führt.”

⁶⁰ *Eszmék*, 313, 315; *Ideen*, II. 231, 233: „auch der grösste Teil seiner Philosophie war Spekulation, die sogar bis an den Aberglauben grenzte. [...] Plato schuf eine idealische Republik, die nirgend, am wenigsten an Dionysius' Hofe, Platz fand.”

6. vszk. Demoszthenész kapcsán kétszer használ a *dörgő* szóhoz közeli formát Herder: „Ugyanilyen sivár állapot volna [...] ha a Demoszthenészek örökké mennydörögnének”, és Ciceró „Ékesszólása nemcsak világhírességben és filozófiai szabadságban múlja felül Demoszthenész dörgedelmeit.”⁶¹

Xenophon szintén a kiválók között foglal helyet, egyetlen kritikai jellegű megjegyzés éri: „Xenophon, az államférfi és hadvezér, rossz állami alkotmányokat ír le; de nem tud rajtuk változtatni.”⁶²

Pindaroszt Pheidiasz előtt néhány bekezdéssel említi Herder a görög kultúra tárgyalásakor; a következőt írja: „A görög játékok dalai, szertartásai és magasztos fogalmai híján Pindarosz ódái a részegség kitöréseinek tűnnének.”⁶³

Néhány bekezdéssel alább szól Pheidiasz Jupiter szobráról, melyet Herder mindig rendkívüli tisztelettel említ, mint a művészet egyik legnagyobb alkotását tartja számon. Ugyanakkor Herder megadja azokat a fogódzókat, melyek radikális következtetéseinek levonásától tartózkodik, de Kölcsey számára az *Eszmék* módszerét követve természetesen módon adódnak. Herder a görög művészet gyökereivel kapcsolatban írja: „Még a néger népek is fétisként jelenítik meg istenüket, és a görögökről tudjuk, hogy istenképzeteik forrását az ősidőkben egy-egy kő vagy telerajzolt fatöng alkotja.” És néhány sorral lejjebb Homérosszal kapcsolatban: „Ő adta Pheidiasznak a Jupiter szobor fenséges eszméjét.”⁶⁴ Kritikusan szemlélve a Jupiter szobrot, eltűnik belőle a szentség és a fenség Herder által neki tulajdonított értéke. A két idézet összekapcsolását és egymásra vonatkoztatását Kölcsey a *Vanitatumon* kívül a *Törédékben* is megteszi; talán az eldönthetetlen, melyik a korábbi: „A kóborló kalmukcsoporttól [...] Phidias Jupiterét imádó görögig épp olyan nagy a köz”; néhány bekezdéssel alább található a következő: „Jupiter s Osiris mind a kettő kép, s mind a kettő symbolon [...] az olympiai hasonlításlan Jupiter s a lapponnak faragatlan kődarabjai [...] tagadhatatlanul egy eredetűek”.⁶⁵

7. vszk. A felvilágosodás szemlélete nem csak az élet lényegére, hanem a lelki reakciókra is fiziológiai magyarázatokat igyekszik találni. Ennek hatását érezni a 4. versszakban és itt is. Hasonló tudományos igényű fejtegetések sorával találkozni a második könyv fejezeteiben, de szövegszerű kapcsolódást nem lehet találni az *Eszmék* és a *Vanitatum* ezen részei között. Hasonló elméleteket Kölcsey más szerzőknél is találhatott, melyeket részint, amint a mesmerizmusról közel a *Vanitatum* keletkezésének idejében kezdett el írni, kritikával szemlélt.⁶⁶

Az elektromosság még nem teljesen ismert, titokzatos, misztikus jelensége alkalmasnak tűnt az élet lényegének magyarázatára; Herder tisztában van a tudásnak ezen a területén mutatkozó hiányosságaival: „A levés legmélyebb szakadékaiban, ahol az élet csíráit látjuk, a vizsgálatlan és annál hatékonyabb elemeket fogjuk érzékelni, melyeket a fény, az éther, az élet melege tökéletlen neveivel nevezünk meg, és talán ez a Mindenek Teremtőjének öntudata, miáltal Ő mindent életrekel, mindent felmelegít. Ezer

⁶¹ *Eszmék*, 339, 390; *Ideen*, II. 251; III. 42: „Eben so eingeschränkt wäre es, wenn [...] ihre Demosthene ewig donnern sollen”, „Seine Beredsamkeit übertrifft die Donner des Demosthenes”.

⁶² *Eszmék*, 315; *Ideen*, II. 233: „Der Staatsmann und Kriegsführer Xenophon schildert schlechte Staatsverfassungen; er kann sie aber nicht ändern.”

⁶³ *Eszmék*, 288; *Ideen*, II. 213: „Ohne Gesang, ohne jene Feierlichkeiten und hohen Begriff der Griechen von ihren Spielen, müssen Pindars Oden uns Ausbrüche der Trunkenheit schein”.

⁶⁴ *Eszmék*, 290, 291; *Ideen*, II. 214: „Selbst Negervölker machen sich ihren Gott in einem Fetsch gegenwärtig, und von den Griechen weiss man, dass ihre Vorstellung der Götter uralters von einem Stein oder einem bezeichneten Klotz ausging.” „Er gab dem Phidias jene erhabene Idee zu seinem Jupiter, welcher dann die anderen Abbildungen dieses Götterkünstlers folgten.”

⁶⁵ KÖLCSEY, *i. m.* III. 1035, 1037.

⁶⁶ Vö. *i. m.* I. 977–996: *Levelek a mesmerizmusról*.

és millió szervezetbe kiáradva tisztul mind finomabbá és finomabbá ez az égi tűzfolyam [...] Talán testünk alkotmánya is épp emiatt lett fölépítve, hogy a magunk durva részeinknek megfelelően, ebből az elektromos folyamból többet vehessünk magunkra, többet dolgozhassunk magunkba”.⁶⁷ „Nem csak a hideg és a forró egyedül az, ami a levegőből reánk hat [...] Benne hat az elektromos tűzfolyam, ez a hatalmas és állati befolyásában számunkra még majdnem ismeretlen lény.” [...] „Az atmoszféra az, amely bennünket körülvesz, és az elektromos tenger az, amelyben élünk; azonban mindkettő (és valószínűleg velük együtt a mágneses folyam) örök mozgásban van.”⁶⁸ Az emberi élet létrejötte is ezekkel a tudományos fejtegetésekkel kapcsolódik össze: „A Földön Prométheusz alkotott; megmintázta a földhözragadt, lágy anyagot, és annyi fényes szikrát és szellemi erőt hozott a magasból, amennyit ebben a naptávolságban, ilyen és nem más fajsúlyú tömegben hatalmába tudott keríteni.” [...] „Ha a levegőnek és az időjárásnak oly nagy hatalma van rajtunk és az egész Földön, akkor meglehet, hogy a gyarapodás során hol egy elektromos szikra, amely tisztábban gyúlt ki az emberi teremtményben [...] határozta meg és módosította az emberiség legnagyobb periódusait és revolúciót.”⁶⁹

A természettörténetként szemlélt élet számára inkább az anyagi, mint a lelki tényezők a meghatározóak, és elsősorban az anyag körforgását látja a szerves világ jelenségeiben is; ami — noha egészen más alapokon — a Prédikátor bölcsességével látszik rokonságban lenni, miszerint *nincs új a nap alatt, ahol minden ismétlődik*: talán ezért beszél Herder a következő fogalmakról: „a teremtéstörténet kereke” (das Rad der Schöpfungsgeschichte), „a létezés kereke” (das Rad des Werdens), „a teremtmények kereke” (das Rad der Geschöpfe);⁷⁰ az organikus szemlélet jegyében mindezt kiterjesztve a Földre is: „Azonban a Föld nagy szervezetének is meg kell találnia saját sírját, amelyből, ha eljön az ideje, új alakban szökken föl.”⁷¹ „Ám az elmúlás sohasem érinti a Természet lényegét, mert a Természet a romhalmazok fölé magasodva mindig Főnixként éled újjá hamvaiból, és ifjonti erővel szökken virágba. Lakhelyünknek és a Föld minden anyagának felépítése tehát egymaga is elegendő ahhoz, hogy felkészítsen bennünket az emberi

⁶⁷ *Ideen*, I. 147–148: „In den tiefsten Abgründen des Werdens, wo wir keimendes Leben sehen, werden wir das unerforschte und so wirksame Element gewahr, das wir mit den unvollkommenen Namen Licht, Aether, Lebenswärme benennen, und das vielleicht das Sensorium des Allerschaffenden ist, dadurch er alles belebt, alles erwärmt. In tausend und Millionen Organe ausgegossen, läutert sich dieser himmlische Feuerstrom immer feiner und feiner: [...] Vielleicht ward unser Körpergebäude auch eben deswegen aufgerichtet, dass wir, selbst unseren gröberer Teilen nach, von diesem elektrischen Strom mehr an uns ziehen, mehr in uns verarbeiten könnten” [...].

⁶⁸ *I. m.* I. 218, 220: „Nicht Hitze und Kälte ist's allein, was aus der Luft auf uns wirkt der elektrische Feuerstrom, dies mächtige und in seinen animalischen Einflüssen uns noch fast unbekanntes Wesen.” „Es ist eine Atmosphäre, die uns umgibt, e i n elektrisches Meer, in dem wir leben; beide aber (und wahrscheinlich der magnetische Strom mit ihnen) sind in einer ewigen Bewegung.”

⁶⁹ *Eszméék*, 77, 79; *Ideen*, I. 30: „Auf dieser war Prometheus Schöpfer; er formte aus niedergeschlagenem weichen Thon und holte aus der Höhe so viel lichte Funken und geistige Kräfte, als er in diser Sonnenentfernung und in einer spezifisch so und nicht anders schweren Masse habhaft werden konnte.” „Wenn Luft und Witterung so vieles über uns und die ganze Erde vermögen, so war's auch vielleicht im Grösseren hier e i n elektrischer Funke, der in diesem menschlichen Geschöpf reiner traf [...] was uns kie grössten Perioden und Pevolutionen der Menschheit bestimmt und geändert hat.”

⁷⁰ *Ideen*, II. 113, 114, 115.

⁷¹ *I. m.* II. 115: „Auch der grosse Organismus der Erde muss also fein Grab finden, aus dem er, wenn seine Zeit kommt, zu einer neuen Gestalt emporsteigt.”

történelem esendőségére és változékonyságára.”⁷² A kezdet és a vég fogalmai nem csak hogy viszonylagosak, szinte el is tűnnek: „Vesd el a külső burkot, a teremtésben ez nem halál. Minden pusztulás átmenet a magasabb életre.”⁷³

Az ilyen szigorú törvények által áthatott világban kevés hely marad az isteni gondviselésnek, és ezzel együtt a hit és a remény klasszikusan keresztény erényeinek, melyeknek érvénye megkérdőjeleződik Herdernél is, aki azonban a vallás kultúráló, humanizáló hatását mindenkor elismeri: „Aminthogy a halhatatlanság hite és reménye a vallással összekapcsolódott, és az emberek között általa megalapozott volt, a dolgok természete szerint újból ismételtés az istennek és az embernek a fogalmától csaknem elválaszthatatlan. [...] A Földön minden tákolmány, és örökkön-örökké tökéletlen tákolmánynak kell-e maradnia, amint az emberi nemnek mezítlén árnyékok nyájának, melyet álmai hajszolnak? Itt fűzte össze nemünk minden szükségét és reményét a vallás hitté, és lett a humanitás halhatatlan koronája.”⁷⁴

8. vsz. Az emberiség történetének vizsgálatában Herder számára fontos szempont, hogy a történet folyamata mennyiben járult hozzá „az egyes emberek boldogságához?” De mivel az *egyés* esetleges a történelemben, ezért tágabb körben vizsgálja a problémát: „Miben rejlik az emberek üdvössége?”⁷⁵ Az ókor történetét áttekintő fejezetek után megvont mérleg lesújtó eredményt mutat: „Mindenuzt csak pusztulást látunk [...] A nemzetek felvirágoznak, és elhervadnak [...] Adjuk csak össze a népek boldog és boldogtalan korszakait [...] mily roppant negatív szám lesz az eredmény!”⁷⁶

A „jövendő hír halhatatlansága”, „az örök dicsőség bizonyos reménye” utáni sóvárgás nem volt idegen az ifjú Kölcseytől sem, Kállay Ferencnek ír erről: „de van mégis, amitől függenünk kell, mint az olympiai bajnoknak a *bírótól*, s ezen bíró nem egyéb, hanem a *közhér*, a *dicsőség*”.⁷⁷ A versnek ezen a helyén Kölcsey kétségkívül önmagához is szól, saját magán is kritikát gyakorol; de amint a *Parainesis* tanúsítja, mindenkor eszménye maradt a közhírré törekvő ember, és erre Herder művében is ösztönzést találhatott.⁷⁸ Noha egy pusztulásra szánt világban Herder maga is kétségbe vonja Homéroszról szólva, az örök hírnév lehetőségét a Földön: „alkotójukat művészetének

⁷² *Eszmék*, 70; *Idean*, I. 25: „Nie aber trifft dieser das Innere der Natur, die über allen Ruin erhaben, immer als Phönix aus ihrer Asche ersteht und mit jungen Kräften blüht. Schon die Bildung unseres Wohnhaufes und aller Stoffe, die es hergeben konnte, muss uns also auf die Hinfalligkeit und Abwechslung aller Menschengeschichte bereiten; mit jeder nähern Ansicht erblicken wir diese mehr und mehr.

⁷³ *Idean*, I. 150: „Nehmt die äussers Hülle weg, und es ist kein Tod in der Schöpfung. Jede Zerstörung ist Uebergang zum höheren Leben.”

⁷⁴ *Idean*, I. 138–139: „Dass mit der Religion also auch Hoffnung und Glaube der Unsterblichkeit verbunden war und durch sie unter den Menschen gegründet wurde, ist abermals Natur der Sache, vom Begriff Gottes und der Menschheit beinahe unzertrennlich. [...] Alles auf der Erde ist Stückwerk; und soll es ewig und ewig ein unvollkommenes Stückwerk, so wie das Menschengeschlecht eine blosse Schattenherde, die soch mit Träumen jagt, bleiben? Hier knüpfte die Religion alle Mängel und Hoffnungen unseres Geschlechts zum Glauben zusammen und wand der Humanität eine unsterbliche Krone.”

⁷⁵ *Eszmék*, 46; *Idean*, I. 8: „zur Glückseligkeit einzelner Menschen nämlich”, „Was ist Glückseligkeit der Menschen?”

⁷⁶ *Eszmék*, 404, 405; *Idean*, III. 53, 54: „Allenthalben sieht man in ihr Zerstörung [...] Die Nationen blühen auf und ab [...] Man rechne die Zeitalter des Glücks und Unglücks der Völker, ihrer guten und bösen Regenten, ja auch bei den besten derselben die Summe [...] welche ungeheure Negative wird man zusammenzählen!”

⁷⁷ KÖLCSEY, *i. m.* III. 160. Kállay Ferenchez, Álmosd, 1814. december 17.

⁷⁸ Vö. *Eszmék*, 301.

egyedülálló alakjává avatja az emberiség történetében, méltóvá a halhatatlanságra, ha egyáltalán halhatatlan lehet valami a Földön.”⁷⁹

Ennek a versszaknak a csodálatos virágmetaforájával kapcsolatban kell megjegyezni, hogy Herder nagyon gyakran használ a növényi léttel kapcsolatos metaforákat. Ezek talán ösztönzőleg hathattak Költseyre; de a versben szereplő képhez közelit nem találtunk Herder művében. Ez a stílussajátosság azonban a későbbi értekező és más prózai írásokban gyakori lesz a pálya további részén. Egyetlen példát idézünk mindennek alátámasztása és szemléltetése végett: „Az ember egész életpályája átváltozás; minden életkora ugyanannak a meséje, és így van az egész nemzedék a tovahaladó metamorfózisban. A virágok lehullnak és elhervadnak; újak sarjadnak ki és bimbóznak.”⁸⁰

9. vszk. Herder műve példa lehetett Költsey számára az ember és a kozmikus mindenség egységes szemléletére, ami egy új világlátás lehetőségét teremthette meg, egy mindenre kiterjedő *világnézetet*, melynek ösztönzője a Herder közvetítésével megismert történetbölcselet is lehetett. Erre az új világra kellett volna személyes választ adnia, ezt igenelni vagy tagadni; hiszen az elvont filozófia is személyesen átélt választ követel. Ha föltesszük, hogy így történt, akkor Költsey a Herder művében benne rejlő legradikálisabb következtetéseket vonta le, elutasítva a Herder sugallta, ellentmondásokkal teljes optimizmust; átmenetileg legalábbis ez lehetett az ára a kétségek ellenére megszerezhető bizonyosságnak. Mintha Herder mindennek ellenére bizakodó kijelentéseinek az ellenkezőjét mondaná Költsey verse: „Remélj tehát, ó ember, és ne jósolj! A jutalom el van számodra rejtve, amelyért harcolsz! Vesd meg, ami embertelen, törekedj az igazra, a jóra és az istenihez hasonló szépre, így nem tévesztheted el a célodat!”⁸¹ A herderi humanitásprogram bizakodó, ám az emberiség tényleges története még jövőbeni lehetőségként sem támasztja alá vértelenül ezt a várakozást: hiszen az ember „elődjének műveit talán örülteként pusztítja el, és ugyanazt a hívságos fáradozást hagyja utódjára, amely majd ennek is felemészti életét. Így láncolódnak egymáshoz a napok, így a fajták és a birodalmak. A Nap leszáll, hogy éjszaka legyen, és az emberek az új hajnal pírjának örvendezhessenek. [...] Az emberi természet mindig ugyanaz marad [...] befutja örültséginek pályáját, míg el nem érkezik a kései, tökéletlen, haszontalan bölcsességhez. Labirintusban járunk körbe-körbe, ahol életünk csupán egy arasznyit rövidít az úton; szinte közömbös lehet hát számunkra, van-e a tévútnak tervrajza és kijárata.”⁸² A hívságnak ebben a folyamában, amely nevezhető életnek vagy történelemnek, az ember feladata a magasabbrendűség elérése, hogy eleget tehessen a humanitás programjának, vagy egyszerűbben fogalmazva, meglelje a nyugalmat; és mindezt saját erejéből érheti el: „Ha az emberek rangsorának akár a legalacsonyabbrendű tagja is az ész és a

⁷⁹ *Eszmék*, 284–285; *Ideen*, II. 210: „sie sind's, die in der Geschichte der Menschheit den Homer zum einzigen seiner Art und der Unsterblichkeit würdig machen, wenn etwas auf Erden unsterblich sein kann.”

⁸⁰ *Ideen*, I. 207: „Der ganze Lebenslauf eines Menschen ist Verwandlung; alle seine Lebensalter sind Fabeln derselben, und so ist das ganze Geschlecht in einer fortgehenden Metamorphose.”

⁸¹ *Ideen*, I. 163: „Hoffe also, o Mensch, und weissage nicht! Der Preis ist dir vorgesteckt, um den kämpfe! Wirf ab, was unmenschlich ist, strebe nach Wahrheit, Güte und gottähnlicher Schönheit, so kannst du deines Zieles nicht verfehlen!”

⁸² *Eszmék*, 404; *Ideen*, III. 53: „die Werke seines Vorgängers vielleicht als ein Thor zerstöre und dem Nachfolger dieselbe nichtige Mühe überlasse, mit der auch er sein Leben verzehrt. So ketten soch Tage, so ketten Geschlechter und Reiche sich aneinander. Die Sonne geht unter, damit Nacht werde, und Menschen sich über eine neue Morgenröte freuen mögen. [...] Die Natur des Menschen bleibt immer dieselbe [...] durchläuft den Gang seiner Thorheiten zu einer späten, unvollkommenen, nutzlosen Weisheit. Wir gehen in einem Labyrinth umher, in welchem unser Leben nur eine Spanne abschneidet; daher es uns fast gleichgültig sein kann, ob der Irrweg Entwurf und Ausgang habe.

méltányosság benne rejlő törvényét követi, akkor tartósságra tesz szert, vagyis élvezheti a jólétet és az állandóságot, eszes, igazságos és boldog lesz. Nem más teremtmények vagy a Teremtő önkénye révén lesz azzá, hanem az önmagán nyugvó, általános természeti rend törvényei szerint.”⁸³ Noha Herder felvállalt optimizmusa programszerű, azért nem idegen tőle az a kétely, amelyet Kőlcsey fogalmazott meg versének zárlatában: „Az embert kétely és kétségbeesés gyötri [...] és e szomorú panaszt bizonyos fokig indokolja a világesemények felszíne; ezért több olyan emberről is tudok, aki a történelem féktelen óceánján elveszíteni vélte Istent [...] A Világteremtés templomában ezek az emberek mindenütt a végtelen Hatalom és a jóságos Bölcsesség nyomait látták; az emberi tettek piacán viszont, amelyhez a mi korunkat is hozzásorolták, nem láttak egyebet, mint értelmetlen szenvedélyek, nyers erők, pusztító mesterségek küzdőterét, ahol nyoma sincs a jóságos szándéknak.”⁸⁴ Kőlcsey a nyugalmat a mindenre kiterjedő kételyben találta meg, ami ha nem is a descartes-i filozófiához hasonló bizonyossággal ajándékozta meg, de a személyes megvigasztalódás lehetőségével igen.

10. vszk. Az utolsó két versszak az első kettőhöz kapcsolódik, ennek megfelelően hasonlóak lehetnek az *Eszmékhöz* kapcsolódó ösztönzőik is. Ahogy a 9. az 1-re, úgy a 10. a 2-ra utal vissza, a világmindenség egy zugában álló Földnek a *hely*, az *idő* és a *körülmények* meghatározta pillanatnyi létére: „Am a Föld nem magányos a világegyetemben; az ő légkörére, a működő erőknek erre a tartályára is hatnak más égitestek. A Nap, az örök tűzgolyó, mozgásba hozza sugaraival; a Hold, e nyomasztóan nehéz test, amely talán éppen a Föld atmoszférájában függ, ránehezkedik hol hideg és sötét, hol a Naptól felmelegített orcájával”⁸⁵

A jó és a rossz bizonyos relativizmusa Herder történetiszemléletének historizmusából következik: nem ismer el általános törvényeket, hanem egyediségükben vizsgálja a történelem tényeit;⁸⁶ ennek megfelelően szerinte egy jelenségről csak mindenkori megjelenésének aktualitása által dönthető el, hogy jó vagy rossz: „A Természet minden dolga, Buddha filozófiája is, egyszerre jó és rossz, attól függően, hogy miképpen értelmezik.”⁸⁷ Ezt az elvet Kőlcsey nem csak a *Vanitatumban* vallotta, hanem a *Tördékben* is: „Bármilyen emberi berendezkedésről legyen is szó, sok oldala van annak a kérdésnek, hogy jó-e valami vagy rossz.”⁸⁸

⁸³ *Eszmék*, 447; *Ideen*, III. 86: „Befolgt der niedrigste in der Reihe der Menschen das Gesetz der Vernunft und Billigkeit, das in ihm liegt, so hat ez Konsistenz, d. i. er genießt Wohlsein und Dauer; er ist vernünftig, billig, glücklich. Dies ist er nicht vermöge der Willkür anderer Geschöpfe oder des Schöpfers, sondern nach den Gesetzen einer allgemeinen, in sich selbst gegründeten Naturordnung.”

⁸⁴ *Eszmék*, 406; *Ideen*, II. 54: „So zweifelt und verzweifelt der Mensch [...] ja gewissermassen hat diese traurige Klage die ganze Oberfläche der Weltbegebenheiten für sich; daher mir mehrere bekannt sind, die auf dem wüsten Ozean der Menschengeschichte den Gott zu verlieren glaubten [...] Im Tempel der Welterschöpfung erschien ihnen alles voll Allmacht und gütiger Weisheit; auf dem Markt menschlicher Handlungen hingegen, zu welchem doch auch unsere Lebenszeit berechnet worden, sahen sie nichts als einen Kampfplatz sinnloser Leidenschaften, wilder Kräfte, zerstörender Künste ohne eine fortgehende gütige Absicht.”

⁸⁵ *Eszmék*, 78; *Ideen*, I. 31: „Aber die Erde ist nicht allein da im Universum; auch auf ihre Atmosphäre, auf dies grosse Behältnis wirkender Kräfte wirken andere Himmelswesen. Die Sonne, der ewige Feuerball, regt sie mit seinen Strahlen, der Mond, dieser drückende schwere Körper, der vielleicht gar in ihrer Atmosphäre hängt, drückt sie jetzt mit seinem kalten und finsternen, jetzt mit seinem von der Sonne erwärmten Antlitz.”

⁸⁶ JGGERS, i. m. 61.

⁸⁷ *Eszmék*, 195; *Ideen*, II. 145: „Jedes Ding in der Natur, mithin auch die Philosophie des Buddha, ist gut und böse, nachdem sie gebraucht wird.”

⁸⁸ KÖLCSEY, i. m. I. 1036.

Az *Eszméknek* a *Vanitatumra* gyakorolt hatása nem tekinthető kizárólagosnak, de egy majdani teljes elemzés szempontjából elhanyagolhatónak sem. Ez az írás már kérdésfelvetésének tendenciózussága miatt sem vállalkozhatna átfogó, az eddigieket is felhasználó elemzésre, csupán néhány megjegyzés megtételére, olyanokéra melyek az eddigi elemzéseket lényegesebb pontokon látszanak módosítani.

Az első ilyen megjegyzés a *Prédikátor Könyvére* való utalással kapcsolatos. Felhasználva Csetri Lajosnak a vers új értelmezése felé nyitó dolgozatát, azt szeretnénk további adalékokkal alátámasztani, hogy Kölcsey nem „Salamon” könyvét idézi, csak utal rá, „bibliai citátum”-ként használja, és nincs szó salamoni álarc mögé búvó szerepversről sem.⁸⁹ Önellentmondást, de legalábbis tautológiát kellene látni a vers címének megválasztásában, ha a cím is és az első versszak is ugyanarra vonatkozna. A cím ugyanis már maga is idézet, a *Prédikátor Könyvének* szállóigévé vált, ismétlődő fordulatát idézi a latin nyelvű fordításból.⁹⁰ Ez az a közhely, melyet már az alapszinten művelt ember is a *Prédikátor Könyvével* azonosíthatott. A cím jelentésköre természetesen sokkalta gazdagabb, mint hogy egyedül a bibliai könyvre utalna. Felidézi a vanitas-irodalom gazdag hagyományát, és megnevez egy gondolkodásmódot, egy életszemléletet, tehát csupa olyan tényezőt, amely az olvasó előzetes tudásához már eleve hozzátartozik. A vers felütése azonban egy erőteljes rámutatás, melynek a hangsúlyossága akkor indokolt igazán, ha olyasmire hívja fel a figyelmet, amit nem tartalmazhat a címen alapuló előzetes olvasói tudás. A felütés rámutatása (*Itt az írás*) nem elégszik meg ezzel, de fel is szólítja az olvasót az *írással* való alaposabb ismerkedésre (*olvassátok*), amelyre már egyszer felhívta a figyelmet. Miért ez az erőteljes, többszöri hangsúlyozás, ha olyasmiről van szó, amit a cím alapján már mindenki ismer? Hiszen a *Prédikátor Könyve* mindig a kedvelt és olvasott bibliai könyvek közé tartozott. Amennyiben elfogadjuk, hogy nem a *Prédikátor Könyvére* utal, akkor kézenfekvően adódna, hogy saját versére utal a szerző. Ez a feltételezés azonban logikai bukfenecet rejt magában, mert a vers beszélője már a megnevezett írás ismeretének birtokában beszél, és jelenti ki a két írás közötti hasonlóság létezését. A második versszaktól azonban már egyértelművé válik, hogy a *Vanitatum* szövegének nincs közvetlen köze a bibliai könyvhöz; modern szemléletű műről van szó, kora tudományosságának a szintjén állórol. A hagyományos bibliaolvasási szokásokkal is szembenállni látszik az olvasás módjának meghatározása (*érett ésszel, józanon*), de már nem is a felvilágosodás racionalizmusának optimizmusa ez a józanság, túl van rajta: bölsebb, fáradtabb, egyúttal azonban tapasztaltabb. A szöveg nem mondja, hogy az említett írás a *Prédikátoré* lenne, csupán annyit, hogy *benne* az található, *mit* Salamon is tanít. Ezután néhány sorban össze is foglalja *ennek* az írásnak a lényegét, aztán pedig bővebben kifejti és kommentálja.

A vers szövegének szakonkénti végigkövetése közben helyenként utaltunk Herder és Kölcsey írásának kapcsolódásaira, a legtöbb esetben azonban csak a pusztán idézésre hagyatkoztunk. Mindezek alapján azonban valószínűnek tűnik számunkra, hogy azt az írást, amelyre a *Vanitatum* utal, Herder idézett művében találhatjuk fel. Ha föltesszük, hogy közvetlenül Herder *Eszmék* című írását idézi hallgatólagosan Kölcsey verse, akkor egy lépéssel még tovább is haladhatunk. Az írást Herder rendkívül nagy jelentőségűnek tartja az emberiség története szempontjából: „Végül a hagyományok hagyománya: az írás. [...] A halandó, aki ezt az eszközt [...] feltalálta, úgy tevékenykedett, mint

⁸⁹ CSETRI Lajos, *A Vanitatum vanitas értelmezéséhez*. 54–55. In „*A mag kikél*”.

⁹⁰ A héber eredeti (chebel chabalim) közelebb látszik állni a vers értelmezéséhez, amely grammatikailag túlzófok, jelentése pedig a teljes értelmetlenség, az 'üresség', a 'semmi' felé mutat.

egy isten az emberek között.”⁹¹ Herder költői stílusától természetesen nem áll távol a könyvvel kapcsolatos metaforák használata; saját műve és általánosabban a történetfilozófia feladatának azt tekinti, „hogyan kiolvassuk az emberiség sorsát a Teremtés Könyvéből [...] Isten útja a természetben, a gondolatok, amelyeket műveinek sorában az örökkévaló kézzelfoghatóan szemünk elé tár: ezek alkotják azt a szent Könyvet, amelynek szövegét kevésbé tudom ugyan kibogozni, mint ha Tanítvány volnék, de legalább híven és buzgalommal betűztem és betűzöm a jövőben is.”⁹² Természetesen ez is közhely, az isteni teremtés és gondviselés hagyományának feltételezése áll mögötte, de az a herderi gondolat, hogy a történelmet a teremtésbe rejtett titkosírásnak lehet tekinteni, talán nem állt Kölcheytől sem távol; a tágabban értelmezett európai felvilágosodás ennek a szekularizációnak a jegyében indult látványos fejlődésnek.

Esetleg megkockáztatható egy olyan feltevés, hogy a versben közvetlenül az *Eszmékre* történik utalás, amely a Mindenség Történetének Égi Könyvét kísérli meg lejegyezni, töredékesen és esendően; kibetűzni a Teremtő tervét, amelyre az *érett és józan ész* számára egyedül a történetfilozófia ad lehetőséget.

Ha elfogadjuk, hogy Kölchey művére Herder könyve nem csak a gondolataival hatott, hanem talán a stílusával is, akkor a Kölchey szövegében található egyes szám második személyű felszólítások nem egyértelműen minősülhetnek az önmegszólítás egyik korai magyar megjelenésének, hanem Herder gyakorlatának megfelelően, inkább valódi retorikus, szónoki kérdéseknek.⁹³

A másik lényeges, a vers értelmezését módosító megjegyzés a *Légy, mint szikla rendületlen* sorhoz fűződik. Véleményünk szerint, amint már ezt a kérdést érintettük is, az itt felvázolt magatartásmodellben legfeljebb csak színező elem lehet a sztoicizmus bármilyen változata. Értelmezésünk szerint emögött a magatartás mögött egy olyan tanulási folyamat rejtőzik, amely kiábrándult korábbi egyéni vagy kulturális neveltetés által nagyra tartott értékekből; ebben a folyamatban játszott jelentős szerepet Herder, és különösen az *Eszmék* című műve. Szenvedélyes demitologizálás és deheroizálás hatja át a *Vanitatumot*, akárcsak az *Eszmék* egyes fejezeteit. Herder művének ismeretében pedig nem biztos, hogy a *szikla*-hasonlat a hagyományos, közhelyszerű értelemben szerepel a versben. A *Vanitatumban* megfogalmazódó kiábrándultság ugyanis oly mértékű, hogy nem csak az emberi világ fenséges értékeire terjed ki, hanem magát az emberi létezés értelmét is megkérdőjelezi: „A kőtől a kristályig, a kristálytól a fémig, ettől a növényi teremtményig, a növénytől az állatig, ettől az emberig látjuk az organizmusok formáit emelkedni, mellyel a teremtmény ösztönei és ereje sokfélebb lesz, és végül mindez az ember alakjában, amennyiben befogadhatta őket, egyesült.”⁹⁴ „De hogyan tovább? Az ember itt az Istenség képét hordta [...] visszafelé menjen, és újra kő, növény, elefánt legyen? avagy vele megáll a teremtés kereke, és nincs más kerék, amibe a kerék kapaszkodhatna?”⁹⁵ A *szikla*, figyelembe véve Herder elméletét, esetleg lehet

⁹¹ *Ideen*, II. 67: „Endlich die Tradition der Traditionen, die Schrift. [...] Der Sterbliche, der dies Mittel [...] erfand, er wirkte als ein Gott unter den Menschen.”

⁹² *Eszmék*, 51; *Ideen*, I. 12: „um das Schicksal der Menschheit aus dem Buch der Schöpfung zu lesen [...]. Gang Gottes in der Natur, die Gedanken, die der Ewige uns in der Reihe seiner Werke thätlich dargelegt hat: sie sind das heilige Buch, an dessen Charakteren ich zwar minder als ein Lehrling, aber wenigstens mit Treue und Eifer buchstabiert habe und buchstabieren werde.”

⁹³ SAUDER, *Kölchey*, 442.

⁹⁴ *Ideen*, I. 141: „Vom Stein zum Kristall, vom Kristall zu den Metallen, von diesen zur Pflanzenschöpfung, von den Pflanzen zum Tier, von diesen zum Menschen sahen wir die Form der Organisation steigen, mit ihr auch die Kräfte und Triebe des Geschöpfes vielartiger werden und sich endlich alle in der Gestalt des Menschen, sofern diese sie fassen konnte, vereinen.”

⁹⁵ *Ideen*, I. 152: „Aber nun weiter? Der Mensch hat hier das Bild der Gottheit getragen [...]

több is, mint közhelyszerű hasonlat; jelképezhet egy másfajta, a sztoicizmustól teljesen független nyugalmat.

*

Herder hatása Kölcsey gondolkodására a húszas évektől megerősödik, amivel — érzésünk szerint — a szakirodalom még nem vetett kellő mértékben számot. A kozmopolitizmustól való elfordulását Herder művei ösztönözték: „A céltalan kozmopolita elmosódott szíve senki számára sem menedék.”⁹⁶ Nem volt ez azonban olyan nagy váltás, amint azt a későbbi, egyoldalúbb nacionalizmus gondolta, hiszen Kölcsey nacionalizmusa, miként Herderé, „még kozmopolita szellemű volt”.⁹⁷ Herder *Eszméinek* a hatása befolyásolja Kölcseyt pályája második felében a történetiség felé fordulásban, és talán a történetbölcsélet tanulságai voltak azok, melyekhez „vesztéseit az emberi élet neveléséges parányiságához és mulandóságához mérve, nyugalmas megvetéssel tekinthette.”⁹⁸ Értelmezésünk szerint inkább a történetfilozófia az, és kevésbé az „erkölcsfilozófia”, amely Kölcsey pályáján lényeges fordulatot eredményez, segítve számára legyőzni a tisztán filozófiai jellegű ismeretelméleti kételyt, és inkább válik a pálya második felében „politikai tetté”.⁹⁹ De Kölcsey, akárcsak Herder, tisztában lehetett a politikai cselekvés hatásának nagyságával; és a magyarság sorsára gyakorolt befolyását nem elméleti vagy gyakorlati politikusi tevékenységével érte el: „Mert nem egyedül a hódítás változtatja meg a világot, sokkal inkább a dolgok, rendszerek, a törvények és az igazságok új szemlélete.”¹⁰⁰

Szilárd Borbély

DER EINFLUß HERDERS AUF DAS GEDICHT VON KÖLCSEY VANITATUM VANITAS

Der Rücktritt Kölcseys zwischen 1818–1823 hat für das Lebenswerk nicht nur einen Abschluß sondern auch einen Neuanfang bedeutet. In dieser Krise waren Ursachen persönlichen und weltanschaulichen Charakters eng miteinander verbunden, sodaß auch ihr Aufheben nur durch ihre gleichzeitige Lösung zu erhoffen war. Die erkenntnistheoretische Verunsicherung, welche diese Krise bestimmt hat, war auf Grundlagen der moralzentrischen Anschauung der zeitgenössischen ungarischen Literatur nicht zu korrigieren. Wollte Kölcsey einen Ausweg aus der Krise, so mußte er gleichzeitig einem neuen Weltbild „hinsteuern”. In diesen Jahren hat Kölcsey das philosophische Werk Herders, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* durchstudiert, und seine berühmten Essays zwischen 1823–1826 stehen in Dialog und Kontroverse mit diesem: Kölcsey übernimmt nämlich Thesen aus dem Herders Werk, entwickelt sie weiter, oder setzt sich mit ihnen auseinander. Von nun an übernimmt auch *die Nation* als geschichtsphilosophischer Begriff zentrale Stelle in Kölcseys Weltanschauung. Ohne die erkenntnistheoretischen Probleme lösen zu müssen, konnte Kölcsey durch das Werk Herders vermittelte Geschichtsphilosophie ein neues und wirksames Weltbild entwickeln, welche sowohl auf die Zeitgenossen, als

soll er rückwärts gehen und wieder Stein, Pflanze, Elefant werde? oder steht bei ihm das Rad der Schöpfung still und hat kein anderes Rad, worin es greife?”

⁹⁶ *Ideen*, II. 48: „Das verschwemmte Herz des müßigen Kosmopoliten ist eine Hütte für niemand.”

⁹⁷ IGGERS, *i. m.* 70.

⁹⁸ KÖLCSEY, *i. m.* III. 513.

⁹⁹ SZAUDER, *Kant...*, 166.

¹⁰⁰ *Ideen*, III. 172: „Denn nicht Eroberungen allein verändern die Welt, sondern viel mehr noch neue Ansichten der Dinge, Ordnungen, Gesetze und Rechte.”

auch auf das zeitgenössische politische Denken in Ungarn enorme Wirkung ausgeübt hat. Dadurch hat Kőlcsey der ungarischen Literatur, die in ihrer abstrakten Moralismus und Aestheticismus immernoch unter dem Einfluß des Barock stand, eine neue Tendenz in dem moderneren Historismus vorgezeichnet, welche gleichzeitig den Auftakt der Romantik in Ungarn bedeutete.

Den enormen Einfluß von Herders Hauptwerk auf Kőlcseys Dichtung zeigt uns auch das Anfang 1823 konzipierte Gedicht *Vanitatum Vanitas*. Die vorliegende Studie analysiert die Text-Stil- und Strukturparallelismen der beiden Werke, und interpretiert das Gedicht von Kőlcsey als folgerechten Abschluß eines philosophischen Meditationsverganges, als endgültigen Abschied von einer anachronistischen literarischen Tradition, aber auch als dichterische Gestaltung eines neuen Weltbildes.

Kétségtelen, hogy Jókai hazai rangjához, műveinek népszerűsége mellett, hozzájárult az a kritikusok és irodalomtörténészek által is méltányolt tény, hogy külföldön az ő regényei örvendtek a legnagyobb népszerűségnek.

Emlékbeszédében Beöthy Zsolt leszögezte, hogy „nemcsak nálunk, hanem az egyetemes irodalomban a legelső helyek egyikére emelkedett”¹, Tábori Kornél Jókai világsikereiről írt², dicsőségét Mikszáth Kálmán az író születésének százéves évfordulójára kiadott emlékkönyvben *Jókai Mór vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg* címmel hosszú poémában énekelte meg³, noha úgy vélte, hogy „jóformán csak a gyengébb tulajdonságait viszik ki külföldre”, de „azokkal is ott ragyog a legnagyobbak közt!”⁴

Sőt mi több, a trianoni béke megrázkódtatásából felocsúdva elsőként az ő műveit kívánták propagandisztikus céllal külföldön népszerűsíteni, hogy „az összes népekkel meg tudjuk magunkat értetni, kellő szervezés és terjesztés mellett az egész világon óhajtott és kívánatos atmoszférát meg tudjuk teremteni.”⁵

A Külügyi Társaság 1925-ben Ferenczi Zoltánnal jegyzéket készítettett az idegen nyelveken elsősorban terjesztendő Jókai regényekről. Összeállításakor Ferenczi a nyugati nyelveken már megjelent műveket vette alapul, de nem mérte föl, hogy melyek voltak valóban sikeresek, ha pedig ismerte volna legalábbis a regények angol nyelvű fordításainak nélmelyikét, bizonyára rémülten állt volna el további terjesztésük szándékától.⁶

Ferenczi Zoltán tizenhét regényt jelölt ki, ezekből angol nyelvre már korábban lefordítottak tizenkettőt, de négy nem vált népszerűvé, míg az angol nyelvterületen legnagyobb sikert aratott művek közül hármat fel sem vett jegyzékébe.⁷

Azóta Czigány Lóránt a magyar irodalom tizenkilencedik századi nagy-britanniai fogadtatásáról írt, 1976-ban megjelent könyvében külön fejezetet szentelt a Jókai-regények visszhangjának, ám az ő tanulmányából sem derül ki, hogy végül is melyek voltak valóban népszerűek és miért — ami nem kis mértékben annak köszönhető, hogy a szerző az egyes művekről megjelent mindennemű írásnak — elemző kritikának és egysoros hirdetésnek — egyforma jelentőséget tulajdonított.⁸

¹ BEÖTHY Zsolt, *Jókai Mór emlékezete*. Felolvasatott a Kisfaludy-Társaság 1905. évi máj. 31-dikén tartott Jókai-emlékünnepe. In *Beöthy Zs. munkái. Irodalmi tanulmányok*. Bp., é.n. 206.

² TÁBORI Kornél, *Jókai világsikerei*. Tolnai világlapja 1925. febr. 11. 16–18.

³ *Jókai emlékkönyv. Születésének százéves évfordulójára*. Szerk. KÖRÖSI Henrik. Bp., 1925. 77–84.

⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*. Bp., 1982. 243.

⁵ RÉVAY Mór János, *Jókai és a magyar ügy külföldön*. Bp., 1925. 4.

⁶ RÉVAY Mór János, *Jókai a külföld irodalmában*. In *i.m.* 7.

⁷ A jegyzékben a következő regények szerepeltek: *Erdély aranykora, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Szegény gazdagok, Az új földesúr, Mire megvénülünk, Szerelem bolondjai, A köszívű ember fiai, Fekete gyémántok, Eppur si muove, Az arany ember, A jövő század regénye, Egy az Isten, Szabadság a hó alatt, Szeretve nind a vérpadig, A tengerszemű hölgy, Sárga rózsza*.

⁸ CZIGÁNY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*. Bp., 1976.

Az egyes Jókai művek külföldi kiadásainak bibliográfiai leírását tartalmazó, az angol nyelvterületet 1925-ig figyelemmel kísérő, szintén Ferenczi által összeállított kötet⁹, és az USA-beli könyvtárakban fellelhető kiadásokat felsoroló *The National Union Catalogue*¹⁰ összevetéséből, Czigány fenti könyvének nagy-britanniai könyvtárakból származó adatait fölhasználva, az angol nyelvű kiadások számának összesítése alapján a következő népszerűségi sorrend mutatható ki:

MŰ CÍME	ANGOL CÍME	KIADÁSOK SZÁMA
<i>Nincsen ördög</i>	<i>Dr Dumany's Wife</i> <i>There is No Devil</i>	13
<i>A névtelen vár</i>	<i>The Nameless Castle</i>	10
<i>Az arany ember</i>	<i>Modern Midas</i> <i>Timar's Two Worlds</i>	10
<i>Erdély aranykora</i>	<i>'Midst the Wild Carpathians</i> <i>The Golden Age in Transylvania</i>	10
<i>Szegény gazdagok</i>	<i>The Poor Plutocrats</i>	10
<i>Szép Mikhál</i>	<i>Pretty Michal</i>	10
<i>Szabadság a hó alatt</i>	<i>The Green Book or Freedom</i> <i>under the Snow</i> ¹¹	9
<i>Fekete gyémántok</i>	<i>Black Diamonds</i>	8
<i>Janicsárok végnappjai</i>	<i>The Lion of Janina</i>	6
<i>A kőszívű ember fiai</i>	<i>The Baron's Sons</i> ¹²	6
<i>Mire megvénülünk</i>	<i>Debts of Honour</i>	6
<i>A fehér róza</i>	<i>Halil the Pedlar</i>	5
<i>Sárga róza</i>	<i>The Yellow Rose</i>	5
<i>Szomorú napok</i>	<i>The Day of Wrath</i>	5
<i>Egy az Isten</i>	<i>Manassch</i>	4
<i>Egy hírhedett kalandor</i> <i>a XVII. századból</i>	<i>Told by the Death's Head</i>	4
<i>Egy magyar nábob</i>	<i>An Hungarian Nabob</i>	4
<i>Törökvilág Magyarországon</i>	<i>Slaves of the Padisah</i>	4
<i>Rab Ráby</i>	<i>The Strange Story of Rab Raby</i>	3
<i>Carinus</i>	<i>A Christian but a Roman</i> <i>The Christian in Hungarian</i> <i>Romance</i>	2
<i>Hungarian Sketches in</i> <i>Peace and War</i> (vál. elbeszélések) ¹³		
<i>A kalózkirály</i>	<i>The Corsair-King</i>	2
<i>Az új földesúr</i>	<i>The New Landlord</i>	1
<i>Páter Péter</i>	<i>Peter the Priest</i>	1

A fentiekén kívül van néhány egyszer kiadott műve, — ezeket Ferenczi *List of Translation*-je felsorolja, több közülük azonosítatlan.

⁹ FERENCZI Zoltán, *List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages*. Bp., 1926.

¹⁰ *The National Union Catalogue*. Ed. Mansell.

¹¹ CZIGÁNY Lóránt, *The Orford History of Hungarian Literature* című könyvében azt állítja, hogy ez a regénye volt a legnépszerűbb. Oxford, 1984. 227.

¹² Ferenczi egy drezdai kiadásról is tud, ezt nem vettem figyelembe.

¹³ CZIGÁNY szerint esetleg egy harmadik kiadása is létezik, de ő sem állítja biztosan. *A magyar irodalom fogadtatása*, 142. 98. lábjegyzet.

A Jókai műveiből angolul elsőként, 1854-ben kiadott fordítás, egy tizenegy elbeszélésből álló válogatás, a *Hungarian Sketches in Peace and War* (Magyar vázlatok békében és háborúban) nem aratott sikert, pedig megfelelt mindazon kívánalmaknak — romantikus is volt, külföldi és magyar is — melyeknek Czigány Lóránt szerint Jókai angliai sikerét köszönhetette.¹⁴

A magyar ügy az ötvenes évek elején akkora népszerűségnek örvendett, hogy a londoni *Athenaeum* így panaszkodott: „a magyarok szabadságharca által jogosan kiváltott érdeklődésnek” már-már az irodalom és könyvkiadás látja kárát, mivel „a legvegyesebb árut, ha bármi köze van Magyarországhoz, azonnal felkapja és magával ragadja az általános rokonszenv árja.”¹⁵

A könyvet ennek ellenére csak kétszer jelentették meg. A siker elmaradásának oka valószínűleg abban keresendő, hogy a válogatást végző Szabad Imre az angol olvasók ízlését kevésbé ismerte: a kötetet fele részben a népies irányú, humoros elbeszélések teszik ki, melyek Jókai azon törekvésének az eredményeként születtek, hogy a magyar néphumort az irodalomba emelje.¹⁶ Az író életművében honi irodalomtörténészeink által oly előkelő helyre juttatott *Sonkolyi Gergely*, vagy *A serfőző* című elbeszéléseket az angol kritikusok szóra sem méltatták. A kötetből a szabadságharcot megőrkítő elbeszéléseket értékelték, s az európai romantika ábrázolásmódjától nem eltérő *Bárdy-család* c. elbeszélést tartották a legígéretesebbnek. Az *Athenaeum* így foglalta össze véleményét: „ezek a vázlatok, bár erőteljesek és találóak, nem állják ki a versenyt a hasonló angol vagy francia alkotásokkal. A humoros vázlatok karikatúrába csapnak át, a komolyak tele vannak túlzásokkal, mind az eseményeket, mind az érzelmeket illetően.”¹⁷

A népies iránytól való húzódozást támasztja alá Petőfi János vitézének teljes elutasítása is, melynek kapcsán az *Athenaeum* leszögezte: „De a modern [költő], aki hasonló fogásokhoz folyamodik [a cikk szerzője a lihetetlen, népmesei fordulatokra utal], anélkül, hogy hinne abban, amit leír [...], csak az ősi mesék szegényességét és együgyűségét karikirozza”,¹⁸ ahelyett, hogy az igazi népköltészet szépségét csillantáná fel.

Nilván a népiestől, népies-humoros iránytól való idegenkedés volt az oka, hogy Jókai regényeiből a fordítók a legtöbb esetben kihagyták a népies genre-alakokat — Tallérossy Zebulont és Mindenváró Ádámot, Kalabuszt és Garabost.

A megjelent művek nacionalizmusra sem aratott osztatlan elismerést. Még 1854-ben, a *Hungarian Sketches* kiadásának évében Szabad Imre egy másik, saját könyvet is publikált *Hungary, Past and Present* (Magyarország múltja és jelene) címmel. Az *Athenaeum* e munkát ugyan az érthetlenségig tömörnek találta, mivel azonban szerzőjét tehetségesnek vélte, annak újraírására buzdította, nem utolsósorban azért, mert újságírójának véleménye szerint Szabadtól „távol áll az a vakbuzgó nacionalizmus [bigoted nationality], mely a legkevésbé szeretetreméltó vonása a magyar gondolkodásnak, mivel a szerző nemcsak hazája erényeit dicsőíti, hanem kész hibáit is elismerni [...], és nem mutatkozik olyan hazafinak, aki egyrészt az idegen agresszióra panaszlik, másrészt büszkén dicsekszik honfitársai dicső portyázásaival, azokban az időkből, amidőn a magyarok Európát háborgatták.”¹⁹

¹⁴ CZIGÁNY, *A magyar irodalom fogadatlása*, 270–272.

¹⁵ The *Athenaeum*, 1851. Jan. 4. 16. Az *Athenaeum* a legolvasottabb 19. századi angol hetilap volt. Az 1830-as évek végére elérte a 18 ezres példányszámot, melyet a század folyamán végig tartani tudott. L. bővebben *British Literary Magazines. The Romantic Age 1783–1836*. Szerk. Alvin SULLIVAN. Westport, Conn. — London, 1984. 21–23.

¹⁶ JÓKAI Mór, *Néprilág*. Bp., 1984. 1–2.

¹⁷ The *Athenaeum*, 1854. Sept. 23. 1135.

¹⁸ The *Athenaeum*, 1851. Jan. 4. 16.

¹⁹ The *Athenaeum*, 1854. Febr. 18. 206.

Jókai első angolra fordított regénye, *Az új földesúr* (The New Landlord) sem aratott sikert, mindössze egyetlen kiadást ért meg, Mikszáthnak a közhiedelmet tápláló kijelentése ellenére, aki szerint Angliában „legjobban *Az új földesúr* tetszett, Patterson budapesti egyetemi tanár fordításában.”²⁰ Mikszáth e hitének alapja az lehetett, hogy Patterson több — elismerő — kritikát elküldött Jókainak, aki azokat közzétette, sőt a regény 1895-ös kiadásához írt „Utóhangját”-ban el is dicsekedett vele, hogy „minden angol lap a legkedvezőbb ismertetéseket írta róla”.²¹ (Úgy látszik azonban, hogy Jókai többi művének angol bírálatait nem ismerte, és a regények angol fordításait sem valószinű, hogy fellapozta volna.)

Az angol Jókai-fordítások összevetése az eredetivel arra enged következtetni, hogy *Az új földesúr* kudarcának oka részben az angol olvasóközönség számára ismeretlen és érdektelen téma és a mű irányzatossága, másrészt pedig az volt, hogy szemben a regények többi fordítójával, Patterson az eredeti szöveg hű tolmácsolására törekedett.

MŰ CÍME	ELSŐ MAGYAR KIADÁS	ELSŐ ANGOL KIADÁS	FORDÍTÓ
<i>Hungarian Sketches in Peace and War</i> ²²		1854	Mary Stuart
<i>Az új földesúr</i>	1862	1868	Arthur J. Patterson
<i>Az arany ember</i>	1872	1884	L. C. Bullard, E. Herzog
		1888	H. Kennard
<i>Nincsen ördög</i>	1891	1891	F. Steinitz
<i>Szép Mihál</i>	1877	1892	R. N. Bain
<i>A fehér rózsza</i>	1854	1892	R. N. Bain
<i>A tengerszemű hölgy</i>	1890	1893	R. N. Bain
<i>Erdély aranykora</i>	1851	1894	R. N. Bain
		1898	S. L. és A. V. Waite ²³
<i>Fekete gyémántok</i>	1870	1896	F. Gerard
<i>Janicsárok végnapjai</i>	1854	1897	R. N. Bain
<i>Szabadság a hó alatt</i>	1879	1897	F. Waugh
<i>A névtelen vár</i>	1877	1898	S. E. Boggs
<i>Egy magyar nábob</i>	1853–54	1898	R. N. Bain
<i>Szegény gazdagok</i>	1860	1899	R. N. Bain
<i>A kőszívű ember fiai</i>	1869	1900	P. F. Bicknell
<i>Mire megvénülünk</i>	1865	1900	A. B. Yolland
<i>Szomorú napok</i>	1848–1856	1900	R. N. Bain
<i>Egy az Isten</i> ²⁴	1876–1877	1901	P. F. Bicknell
<i>Egy hírhedett kalandor...</i>	1879	1902	S. E. Boggs
<i>Törökülág Magyarországon</i>	1852–1853	1902	R. N. Bain

²⁰ MIKSZÁTH, i. m. 325.

²¹ Jókai összes művei. Bp., Akadémiai K. (A továbbiakban JÖM), *Az új földesúr*. 1963. 347.

²² A válogatás két elbeszélése hamarabb jelent meg kötetben angolul, mint magyarul. L. erről CZIGÁNY, *A magyar irodalom fogadtatása...*, 202.

²³ Erről a kiadásról sem Ferenczi, sem Czigány nem tudott. Egy példánya az OSzK-ban található. Bain angol szövegén alapszik, hű fordítás.

²⁴ Mindeddig azt hitték, hogy I. Fretwell is lefordította e regényt. *The Christian in Hungarian Romance* c. fordítása azonban a *Carinusé*.

Sárga rózsza	1893	1904	B. Danford
Rab Ráby	1879	1909	Ismeretlen

C. Bullard — E. Herzog amerikai, H. Kennard angol „Arany ember”-e

Az *arany ember*, mely Jókai regényei iránt az érdeklődést angol nyelvterületen felkeltette, először az Egyesült Államokban jelent meg, 1884-ben. Amerikai folyóiratokat nem állt módomban tanulmányozni, így sikerére csak abból következtethetek, hogy 1885-ben és 1886-ban újra kiadták.²⁵

Mrs Laura Curtis Bullard és Miss Emma Herzog, *A Modern Midas* címmel — amint a címlapon is feltüntették — németből fordították.

Nagy-Britanniában 1888-ban jelent meg első fordítása, Mrs Hegan Kennardé, a *Timar's Two Worlds*, melyet, bár nem tüntette föl, szintén német kiadásból készített, de már az amerikai szöveget is felhasználva. Ennek ellenére ezt tekintették „jövőhagyott”, autentikus változatnak.

Magyarországon *Az arany embert* erkölcsi elmarasztalás szinte csak a társadalmi morál formálására kizárólagos jogot fenntartani igyekvő katolikus egyház részéről érte, elsősorban Jablonkay Gábor tollából, aki szabad szerelemre, válásra és új, törvénytelen házasságra felbujtás miatt kárhoztatta Jókait, ám meglepő módon Timár vagyon elleni büntettségével a katolikus kritika nem foglalkozott.²⁶

A többi kritikus Timár Mihályt kevés kivételtől eltekintve pozitív hősnek tartotta és tartja, „becsületes, jóérzésű”, „kitűnő embernek”,²⁷ de legalább „alapjában becsületes ember”-nek, kinek pályája viszont, Sötér szavaival: „bizonyos mértékben [...] a hazai vállalkozó ügyességének, tehetségének mozgósító, buzdító példázása.”²⁸ Timéa kincseinek eltulajdonítását megbocsájtják (sőt többen el is feledkeznek róla), s szinte kivételnek számít a regényről először beszámoló magyar *Athenaeum* névtelen recenziójának véleménye, miszerint Timár „egy szegény ördög”, aki „gonosz úton, szerelmesét megrabolva” jutott „töméntelen pénzhez”.²⁹

Az angol kritikusok, akiket Timár szerelmi életének morális dilemmája hidegen hagyott, s annak végig gondolását rábízták az olvasókra, annál többet foglalkoztak viszont vagyon ellen elkövetett bűncselekményével, bár különbözőképpen ítélték meg.

A *Blackwood's Magazine* Timárt „elkeseredett” embernek látta, akinek végül „rá kellett döbbenie a rossz jelentőségére és a lelkiismeret örök erejére”,³⁰ azaz Timár távozását a társadalomból és szerencsétlenné tett felesége életéből helyes erkölcsi döntésnek ítélte.

George Saintsbury, az *Academy* ismert esztétája szintén felvetette bűnösségének kérdését. Megállapítása szerint „részben bűnöző [criminal], részben nem. Timárnak, a

²⁵ Az angol kritikákat elsősorban Czigány a magyar irodalom angliai fogadtatásáról írt könyvének bibliográfiai adatait segítségül véve találtam meg. Frau Christa Brauneder könyvtárosnak és a bécsi Universitätsbibliothek munkatársainak tartozom köszönettel azért, hogy turistaútlevélem láttán is minden segítséget megadtak, hogy a könyvtár rendelkezésére álló folyóiratokat minél rövidebb idő alatt átnézhessem.

²⁶ JÖM, *Az arany ember*. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus. 1964. 365.

²⁷ LENGYEL Dénes és HEGEDŰS Géza véleménye, JÖM, *Az arany ember*. 375 és 385.

²⁸ SÖTÉR István, *Jókai útja*. In *Félkör*. Bp., 1979. 459.

²⁹ JÖM, *Az arany ember*. 353. Az *Athenaeum* kritikája 1873. jan. 23-án jelent meg. Az újabb értékelések közül „ösbűnnek” fogja fel a lopást SZÖRÉNYI László, *Mitosz és utópia Jókainál* c. tanulmányában. In Uő. „Múltaddal valamit kezdeni”. Bp., 1989. 154. Ugyanakkor legújabbban Eisemann György szerint Timár erkölcsi vívódása nem „valódi etikai problémán nyugszik, hiszen aligha tartható Timár bűnösnek abban amivel vádolja magát”. It. 1991. 267–268.

³⁰ Idézi CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*, 224.

dunai hajóskapitánynak a bűne azonban nem túl súlyos”. „Bár valamennyire Timár egy gondjaira bízott vagy on elrablásában is vétkes [a bigámia a másik, ám Saintsbury szerint elhanyagolható vétsége], de azért csak »valamennyire«, s egy némileg liberális elveket valló védelmezője kimagyarázhatná, hogy nem is rablásról van szó.”³¹

A szigorúbb *Guardian* szerint Jókai „fő célkitűzése” e regény megírásakor egyenesen az volt, hogy a „félleg keleti típusnak legrosszabb vonásait ábrázolja.”³²

A kritikusok Kennard fordítását olvasták, de valószínűleg a *Modern Midast* forgatva sem juthattak volna lényegesen eltérő véleményre: bár a német változat híű volt az eredetihez, a főhős jelleme annyira foglalkoztatta mindkét kiadás fordítóit, hogy nem állták meg, és a regény szövegét saját véleményükkel árnyalva adták a közönség kezébe.

Timár Mihály vétké mindegyik fordítás esetében súlyosabb, mint Jókainál:

Jókai:

„Mikor ő Timéa kincseit meglelte, azzal a szándékkal tartotta azokat magánál, hogy majd megnyeri velük Timéát.” (II. köt. 260.)

Bullard — Herzog:

“When he first took Timea’s fortune, it had been his intention to win the girl with it.”³³

(Amikor elvette Timéa kincseit, az volt a szándéka, hogy a lányt is megnyerje velük.)

Jókai:

„Ravasz lett, amióta azt az első lépést magára hagyta erőltetni...” (I. 158.)

Kennard:

“He had grown cunning from the time when he let himself persuaded to take the first wrong step...”³⁴

(Ravasz lett, amióta azt az első, helytelen lépést magára hagyta erőltetni...) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Jókai:

„Mostmár saját érdekében tett. A talált kincsek birtokában, kellett magának jogcímekeket szereznie, amik mellett a világ előtt mint gazdag ember megjelenhessen.” (I. 159.)

Bullard — Herzog:

“Self had become the propelling power of every action of his life. In a possession of the treasures of Ali Tschorbadschi, it behoved him to get a certificate, upon the strength of which he might appear entitled to them ‘to the manner born’. A pretext — a title — something tangible was positively requisite to enable him to introduce these valuables, little by little, to the world. And so he went to Vienna.” (101.)

(Az én vált minden cselekedetének rugójává. Ali Csorbadszi kincseinek birtokában mostmár rajta volt a sor, hogy szerezzen valami írást, amivel a „született előkelőségek” világában megjelenhet. Valami ürügy — egy cím — valami kézzelfogható dolog mindenképpen nélkülözhetetlen volt, hogy ezeket a kincseket, apránként, a világ elé vihesse.)

Ezek után Timár meglepetését új címe láttán — „Nemes Levetinczy Timár Mihály” — az amerikai változat narrátora így kommentálja: “It was the sweetest music he had ever heard” (104.) — (Fülének ez volt a legédesebb muzsika, amit valaha hallott).

³¹ The Academy, 1888. Apr. 14. 254.

³² Idézi CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*, 215.

³³ *A Modern Midas. A Romance.* New York, R. Worthington, 1884. 260.

³⁴ *Timar’s Two Worlds.* Edinburgh — London, W. Blackwood and Sons. 1894. 106. Ez a változtatás, miként néhány többi is megmaradt a regény modern kiadásában, mely Kennard fordítása alapján készült: *The Man with the Golden Touch.* Bp., 1963.

Jóкаи hőse kétségek közt vívódik, vajon szabad-e Noémit szeretnie. Az angol kiadás fordítója belső küzdelmének ábrázolását jócskán, mintegy ötödére rövidíti, Timár, gyötrő tételődés helyett, gyorsan jut — számító — elhatározásra:

Jóкаи:

„Nem imádtam-e nőmet? Nem lettem-e kétségbeejtve hidegsége által? [...] Noémi szeret engem. Ezt már megváltoztatni nem lehet. [...] Itt, e világtól különvált szigeten, ahol nem uralkodnak a társadalmi törvények, a vallásos fogalmak, egyedül a természet igaz, meleg érzelmei, nem lakik-e az igaz boldogság, melyet a balga világ száműzött? [...] Ez az ostoba fickó, aki közöttünk áll [Krisztyán] [...] Megfizetem. [...]” (II. 16.)

Kennard:

“I adored my wife, and her coldness brought me to despair; but Noémi loves me. That can no longer be altered, and in the island, outside the world, the laws of society and religion have no power... I could easily pay off that fellow who comes between us, and then I could live here in peace for half the year. Timéa would only suppose that I was away on business.” (203.)

(Imádtam a feleségem, és hidegsége kétségbeejtett; de Noémi szeret engem. Ezt már megváltoztatni nem lehet, és a szigeten, kívül e világon, a társadalmi és vallási törvényeknek nincs hatalma... A fickót, aki közöttünk áll, könnyedén lefizethetem, s azután fél évig békében élhetek. Timéa azt hinné, hogy üzleti úton vagyok.)

Az angol és amerikai változat lényegében megegyezik Timár házassága ábrázolásánál, ám eltér öngyilkossági kísérlete leírásánál. A fordítók egyéni véleménye mögött az angol és amerikai társadalom erkölcsi nézeteinek azonossága, domináns vallási világképének különbözősége áll.

Timár eldöntötte már, hogy Noémit választja, ám amint hírt kap, hogy Timéa esetleg megsalja, arra készül, hogy a törvények mögé bújva — holott neki már gyermeke is született Noémitől — felesége bűnössége alapján mondassa ki a válást. Míg Kennard ezúttal hű volt az eredeti szöveghez, az amerikai fordítók Timár Mihály gondolatai helyett saját gunyoros kommentárjukat írták a regénybe. A férjének minden körülmények között engedelmességgel tartozó feleség eszményét elutasítva felmentik Timéát.

Jóкаи:

„Előtte volt tehát, amit kerestem, Timéa hűtlenségének bizonyítványa. Rég kívánta ezt. Hogy lelkét megnyugtathassa, hogy elmondhassa: most már kölcsönösen vétettünk egymás ellen, most már nem tartozunk egymásnak semmivel! Hogy meg tudja vetni, utálni, gyűlölni azt a nőt, kinek eddig a tisztelet homágtumával kellett adóznia, mint ahogy adózik a jobbágy az uralkodójának. Most már elűzheti őt e trónról, amelyről egy nő csak egyszer szállhat le. És azután, ha ily erős indoknál fogva elvált tőle, akkor magához emelheti Noémit [...] Most kezdte érezni, hogy Timéa milyen nagy kincs. E kincsről önkénytelenül lemondani, azt visszaajándékozni önmagának, ehhez volt kedve, de ellopni hagyni! ez fellázítá. [...] Hanem azért mégsem tagadhatta meg magától, hogy azt a törbotot meg azt a zsebpisztolyt, amit Athalie ajánlott, kézen ne tartsa...” (II. 151–152.)

Ballard — Herzog:

“He was willing to deceive Timea; he had planned to separate from her on account of incompatibility and uncontrollable aversion. That was one thing. Now his honour was at stake. He did not mind flinging away a treasure, but he did care to have it stolen from him. Such an outrage stirred him to the very depths. The points of view were so very, very different.

He began to realize that she was a treasure. A faint feeling came over him that if she were human and had yielded, and now he was to see her in her unfaithfulness,

whose the blame but her husband's? The more impressed he became with his own share in the guilt, the more decided he grew that it were well to be provided with a pistol or a dagger to avenge his wrongs. A man is so consistent!" (284.)

(Kész volt rá, hogy Timéát becsapja; azt tervezte, hogy összeférhetetlenség és elűzhetetlen ellenszenv alapján válik el tőle. Ez egy dolog. De most a becsülete forgott kockán. A kincset eldobni nem bánta, de azt igen, hogy ellopják tőle. Ekkora gyalázat mélyen felkavarta. A két dolog olyan nagyon, nagyon különböző volt.

Most kezdte érezni, hogy Timea milyen nagy kincs. Az a halvány érzése támadt, hogy ha [a felesége] esendő volt és engedett, s most hűtlenségen éri, ki más a hibás, mint a férje? Minél inkább hatalmába kerítette saját bűnrészességének gondolata, annál inkább eltökélte, hogy jó lesz, ha pisztolyt vagy tört szerez, hogy sérelmeit megbosszulja. A férfiak olyan következetesek!)

Timéa nem szereti férjét, sőt mást szeret, nem is katolikus — mégsem hajlandó elválni. Elutasítja Kacsukát, szavai erkölcsi nagyságát hivatottak mutatni. Míg a magyar szövegben Timéa adott szavát (saját házassági esküjét) tartja tiszteletben, s lelkiismeretére hallgat, az angol változat azt engedi sejtetni, hogy lelki üdvössége kedvéért teszi tönkre férje, szerelme és a saját életét. Az amerikai fordításban nem jelenti ki, hogy nem válik el, de csupán kötelességérzete tartja Timár mellett.

Jókai:

„[...] és nem válnék el tőle. — Nem válnék el tőle, még ha ő maga kívánná is; nem válnék el tőle soha; mert én tudom, hogy mivel tartozom esküvésemnek, és mivel tartozom saját lelkiismeretemnek idebenn.” (II. 163.)

Kennard:

“I will never separate from him. I would not even then divorce him — I would not do it if he wished it. I will never separate him, for I know what is due to my oath and the salvation of my soul!” (289.)

(Sohasem válok el tőle. Még akkor sem válnék el tőle, még akkor sem tenném, ha ő kívánná. Sohasem válnék el tőle, mert tudom, hogy mivel tartozom esküvésemnek és lelkem üdvösségének!”)

Bullard — Herzog:

[Ha férje megcsalta is] [...] “and my duty would still keep me at his side.” (289.)
(... a kötelesség még akkor is mellette tartana.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Timéa hajthatatlanságát a házasság intézményét tisztelő — de a válás jogát elismerő — Jókai sem tudta teljes szívvel helyeselni, még kevésbé a fordítók: a nő „angyali kegyetlenségét” jellemvonásaként ábrázolták:

Jókai:

[Timár töpreng:] „Timéa nem válik el soha. »Ha boldogtalanná tettél, mármint szenvedj együtt velem!« Ez az angyalok kegyetlensége.” (II. 167.)

Kennard:

“Yes, she would still say so. Timéa will never leave him: she would say, 'You have made me unhappy; now suffer with me.' It is an angel's cruelty, and that's Timéa's nature.” (291.)

(Igen, továbbra is azt mondaná. Timéa sohasem hagyná el őt. Azt mondaná: „boldogtalanná tettél, most hát szenvedj velem együtt.” Ez az angyalok kegyetlensége, és ilyen Timéa természete.)

Bullard — Herzog:

“She would say this — Timea is of just such a nature as this — she would say,

'If you have made me wretched, let us suffer together.' This is the pitilessness of an angel!" (291.)

(Azt mondaná — Timéának pont olyan a természete — azt mondaná: „ha szerencsétlenné tettél, szenvedjünk hát együtt.” Ez az angyalok könyörtelensége.)

Timár szabad akaratából ugyan már döntött Noémi mellett, Krisztyán Tódor megjelenése és fenyegetődzése meghátrálásra készíti. Megölni nem képes, inkább felad mindent és öngyilkosságra készül.

Jókai szerint azért nem lövi le Krisztyánt, mert „nem gonosztevő, ki egy bűnét a másikkal takarja el, hanem nagy jellem.” (II. 220.)

Az amerikai fordítók jóval kritikusabbak. Szerintük azért nem gyilkol, mert „nem szándékos gonosztevő” („not a criminal in intention”, 324.)

Az író finoman sejteti, hogy a szabad akaratának érvényesítéséről lemondó, fatalizmusba sodródó Timárt az isteni gondviselés menti meg a haláltól — ami egyben azt is jelenti, hogy Isten jóváhagyja döntését a sziget mellett. Bullard és Herzog ezt a megoldást elfogadják, sőt, egy nem éppen a helyén alkalmazott bibliai idézettel megtoldva egyértelműbbé teszik.

Jókai:

[Timár a halálra készülve megpillantja Krisztyán vízből előbukkanó holttestét.] „[...] a jég alatt a mennydörgés orgonaszava bömböl felségesen, s az istenkialtás rettentő roppanása közben reszketve mozdul meg az álló jégegyetem, s a szörnyű légnyomásra a rianás hasadéka ismét összecsukódik.” (II. 225.)

Bullard és Herzog toldása:

“[...] the rift was entirely closed, locked again. ‘What God hath joined together, let no man put asunder.’” (237.)

(... a rianás hasadéka ismét teljesen összeczárult. „A mit azért az Isten egybeszerkesztett, ember el ne válaszsza.”³⁵)

Míg az „amerikai” Timárt isteni gondviselés vezeti, az angol Kennard kitérli a szövegből az égi figyelmeztetésre utaló „istenkialtás” szót, így az ő hősenek választása — a sors közbelépésével ugyan — mégis inkább szabad akaratából meghozott döntés.

Az *arany ember* nagy-britanniai népszerűségéhez (miként a *Nincsen ördög*éhez is) hozzájárulhatott a késő viktoriánus-kor vallásos világnézetének válsága, az általános elbizonytalanodás.³⁶

A fordítók egyéb átalakításai a kapitalista fejlődés és polgárosodás magas fokára eljutott két társadalom olvasóközönségének elvárásaihoz igazodnak.

Az emberi jogok iránt érzékenyebb Bullard, Herzog és Kennard nézetei következtében lett Timéa az eredetnél negatívabb szereplő (rossz házasságához való ragaszkodásában megnyilvánuló tekintélytisztelétét elfogadhatatlannak találva kegyetlenségét hangsúlyozzák, sőt az angol fordítás bigottságára utal); s részben Timár is (különösen az amerikai fordítók Jókainak a férfi–nő házassági jogairól vallott nézetein csúfolódó narrátori betétében).

Timár legelső bűnének, a lopásnak Jókaiénál határozottabb elítélésével a fordítók tömptítették az *arany ember* antikapitalista szemléletét — hiszen a társadalom, melynek szabályai és értékrendje alól Jókai szabadulni engedte hőst, melyet elutasított, a Magyarországon még csak alakuló kapitalizmusa volt.

³⁵ *Szent Biblia*. Ford. Károli Gáspár. Bp., 1987. *Máté* ev. 19.6.

³⁶ Jonathan ROSE, *The Edwardian Temperament. 1895–1916*. Athens — Ohio — London, 1986.

Fentiek ismeretében némi módosításra szorul a Sötér István kifejezte közvélekedés: „Ez az életmű [...] eljut a korkérdések egy eredeti, művészi szinten történő ábrázolásához (*Az arany ember*), mely világirodalmi jelentőséggel is bír”³⁷ — mert úgy látszik, hogy Jókai e regényéből, legalábbis angol és amerikai fordítói (olvasói) éppen azt nem fogadták el, ami benne a magyar szerző egyéni szemléletmódját tükrözte, ami benne „eredeti” volt.

F. Steinitz: *Nincsen ördög*

A természettudományos műveltségű, orvos Dumány Kornél véleménye szerint „nincsen ördög”, azaz elvből elkövetett gonoszság, csak emberi érdekek ösztönözte bűn. Jókai kiteszi hősét nemesi osztályos társai aljasságának, aki meghurcoltatására, kigúnyoltatására, rászédettségére fatalizmussal válaszol: kétségbeesésében aláveti magát a sors szeszélyeinek: azt reméli, elpusztul.

Osztályával — a középnemességgel! — kezdettől fogva szemben áll, ám épp annak erkölcsi értékrendje magaslatából; majd váratlanul felrúgja e morál hallgatólagos elvárásait és szabályait: valódi feleségévé fogadja mástól teherbe ejtett, vele érdekházasságot kötött nejét. Boldogság a jutalmuk, de felé sem néznek többé Magyarországnak, kivándorolnak az „Újvilágba”.

A regény eleje a fatalista szemlélet igazolása — a Szentgotthárd vasútvonalon történt szerencsétlenség leírása a sors hatalmának szörnyű példája; de amint Dumány Kornél történetére kerül sor, ez a sor egyre inkább gondviselés-szerű lesz, hogy a mű végére kiderüljön: az arra érdemeseket megvédelmezi, sőt még akkor is oltalmazza, mikor az egyén, mint Dumány, lemond élete irányításáról.

Sors-e, vagy isteni gondviselés? A neki szegezett kérdés elől, hisz-e Istenben — Dumány kitér.³⁸

Magyarország társadalmi viszonyait illetően minden bizonnyal a *Nincsen ördög* Jókai egyik legkiábrándultabb regénye (talán ez magyarázza a fatalista indítást): a kiegyezés kori megyei választások szatírája mögött az író csalódottsága, a nemesség haladó szerepébe vetett hitének elvesztése áll.

Dumány Kornél rokonszenves hős, Berend Iván fajtájából, de ez a nemesi származású értelmiségi feladja a magyarországi állapotok megváltoztatásáért folytatott küzdelmet, s külföldön találja meg boldogságát és boldogulását.

A regény formai szempontból sem érdektelen. Bár Jókai itt is segítségül hív olcsó fogásokat és sablonos megoldásokat (ezeknek másik — méltatott — társadalmi regénye, a *Fekete gyémántok* sincs híján), ezúttal lemondott a mindentudó narrátor szerepeltetéséről, s egy országgyűlési képviselőnek (maga Jókai) meséli el egy éjszakán élete történetét a másik narrátor, Dumány.

Nem sikerült teljes biztossággal megállapítanom, hogy az angol nyelvű kiadások közül mennyi volt amerikai illetve nagy-britanniai, de együttes számukat tekintve kétszertelenül ez Jókai legnépszerűbb regénye.

Fordítójának köszönhető, hogy tizenhárom kiadása sokat árthatott Jókai hírnevének és Magyarország presztízsének egyaránt.

Két alig különböző változata létezik: mindegyik kiadói előszava megemlíti, hogy a regényt „egyenesen a szerző kéziratából fordította Mme F. Steinitz, aki Budapesten él, s maga az író választotta ki a fordításhoz.”³⁹

³⁷ SÖTÉR, i. m. 471.

³⁸ JÖM, *Nincsen ördög*. S. a. r. HARSÁNYI Zoltán. 1967. 124.

³⁹ *Dr Dumany's Wife. A Romance*. London — Paris — Melbourne, Cassell and Comp., 1891.

Steinitzné, akiről semmi közelebbit nem sikerült kiderítenem, a magyarországi társadalmi-politikai viszonyokról Jókaiétól teljesen eltérő nézeteket vallott, s ezeket habozás nélkül belefördította a regénybe.

Hóbortos, dúsgazdag, „tót királynak” csúfolt nagybátyja Dumányra akarja hagyni észak-magyarországi kastélyát. Minden érvét beveti, hogy Bécsből hazacsalja:

Jókai:

„[...] én most templomba sem tudok járni, odakinn imádkozom a lépcsőn, a vak koldusok sorában. Miért nem? Hát azért, mert most csak egy buta vén plébános van itt, aki nem tud, csak tótul prédikálni. Olyankor persze tele van a templom. Irtóztató parasztbűz van odabenn, amitől én megfulladok. De ha te idejőnnél ...” (67.)

Steinitz:

“Do you know why I say my prayers outside among the beggars, and never go into the church? Not only out of humility, but because at present there is only a Slav minister here, and I am not over-anxious to listen to his orations. Besides, the church is always so full of the *Slav* peasants that you cannot breathe inside of it, such an infernal odour is diffused by them. But if you would come to live here ...” (91.)

(Tudod, miért kívül imádkozom, a koldusokkal, s miért nem megyek soha be a templomba? Nem csupán alázatból, hanem mivel csak szláv plébános van itt, s azért nem töröm magam, hogy az ő prédikációját hallgathassam. Azonkívül a templom mindig annyira tele van *szláv* paraszttal, hogy nem lehet bent levegőt kapni, olyan förtelmes szagot árasztanak.) (Kiemelés tőlem — K. J.)

Dumány nem akarja elfogadni az örökséget.

Jókai:

„[...] nem engedem magamat doktorbul táblabíróvá átgyúratni. [...] A politikához semmi kedvem nem volt; s ami a nemzeti féltékenységeket illeti: azok iránt egészen hiányzott nálam minden fogékonyság. Mi bajom nekem a Maticával? Annyit tudtam, hogy ez egy tót irodalmat gyámolító társulat, s az én felfogásom szerint akárminő nyelven terjesszék is a közmívelődést, annak az egész országra nézve csak üdvös eredménye lehet. Éppen nem voltam elfogult a nemzetem iránt, sőt megvallom, hogy erősen hajlottam a kozmopolitizmus felé.” (78.)

Steinitz:

“I did not care for politics, and knew of the ‘Maticza’ as a purely Slavonic literary society. If this society was to hold future meetings in my uncle’s museums, I could bear it; there was very little chauvinism or even patriotism left in me. I was rather cosmopolitan in tendency; and as to giving up my profession and becoming a country squire, that was simply ridiculous.” (104.)

(Nem érdekelt a politika és úgy tudtam, hogy a Matica pusztán egy szláv irodalmi társaság. Ha ez a társaság a nagybátyám múzeumaiban akarja tartani az üléseit, tőlem teheti; nagyon kevés sovinizmus vagy akár patriotizmus maradt bennem. Inkább hajlottam a kozmopolitizmus felé, s hogy feladjam a hivatásom és vidéki táblabíró legyek, ez egyszerűen nevetséges volt.)

Steinitz először hazafiatlan, bár a Matica mibenlétével tisztában nem lévő, így tehát ártatlan szereplőnek állítja be Dumányt. Kihagyja Jókainak a Maticát elismerő, közvetve a nemzetiségi kérdéstről vallott álláspontját kifejező szavait, amint később a főhősnek a megyei politikálást kritizáló mondatait is, melyből kiderülne, hogy Dumány vonakodása szigorú bírálatot takar. Steinitz változatában végül azért fogadja el

Publisher’s Note, v. — *Dumany’s Wife or “There is No Devil”*. New York, Cassell Publ. Comp. 1892. A továbbiakban az amerikai kiadásból idézek.

az örökséget, mert meggyőződik a Matica veszélyességéről. Jókainál a megyei alispán mindössze annyit köt az orvos lelkére:

„[...] hogy e tekintélyes birtokot vissza ne utasítsam, mert akkor azt a Matica fogja örökölni, s az nagy veszedelem lesz e nemzetiség és hazafiság ügyére nézve” — s ez az álláspont nem az íróé. (77.)

Steinitz:

“The governor declared that it was my unmistakable duty as a Dumány and a son of Hungary, to take possession of the home of my ancestors and not to allow such an anti-patriotic and dangerous institution as the ‘Maticza’ to do her mischief on the strength of Hungarian feuds, and to turn the ancient halls of my patriotic forefathers into a meeting-place of daring conspirators.” (104.)

(A kormányzó kijelentette, hogy mint Dumánynak és mint Magyarország fiának nyilvánvaló kötelességem, hogy őseim otthonát birtokba vegyem, s ne engedjem, hogy olyan hazafiatlan és veszélyes intézmény, mint a Matica, a magyar földbirtokra támaszkodva folytathasson kártékony tevékenységet, s hogy patrióta elődeim ősi teremt vakmerő konspirátorok találkozóhelyévé változtassa.)

Jókainál Dumány végül azért adja be a derekát, mert erkölcsi érzéke tiltakozásra és ellenszegülésre készíti, azt tapasztalván, hogy a megyegyűlés szónokai határozzák meg, ki a magyar (és ki a Bach-rendszerben hivatalt vállalt áruló) (82.), Steinitznel azért fogadja el az örökséget, mert nem tűrheti, hogy a „patriotizmus bizonyos emberek monopóliuma legyen”, ám az előzmények után alattuk a szlovákok értendők.⁴⁰

Kiadójától, Révay Mór Jánostól tudjuk, hogy Jókai nem törődött már megjelent könyveivel,⁴¹ bizonyára nem látta ezt a fordítást sem. Steinitz magyar sovinizmusához semmi köze, sőt szembenáll egész irodalmi tevékenységével. Így foglalta össze, 1871-ben, Kertbeny Károlyhoz írt levelében, éppen könyvei német kiadása kapcsán, irodalmi működése célját: „[...] — az önálló szellem küzdelme [ez] a szolgálai utánzás ellen — az emberi érzések küzdelme a nemzeti előítéletek, a durva faji gyűlölség ellen; [...] — az érzés harca ez a frivolitás ellen, a bölcsekedő költő harca a szent ostobaság és az állati nihilizmus ellen, minden elnyomott ügy harca az elnyomó ellen, a gondolat harca a frázis ellen.”⁴²

Steinitz odáig merészkedett a szabad fordításban, hogy új szereplőt is bevetett: a regény utolsó lapjain Dumány felesége egy *Father Augustin* (amerikai kiadásban *Austin*) nevű gyóntatónál könnyít a lelkén.⁴³

Az angol és amerikai változat befejezése is eltérő. Az angol kiadásban Steinitz tartózkodott a figyelmetlen olvasó által ateista megnyilatkozásként értelmezhető *ördög* szótól, a Dumány szájából többször elhangzó kulcsmondattal — „Nincsen ördög” — mindahányszor elmaradt, míg a szellemében szabadabb amerikai kiadásban maga magyarázta meg e mondat jelentését.⁴⁴

A *Westminster Review* a regényt azért találta érdekesnek, mert „egy viszonylag kevésbé ismert ország szokásairól [manners] szól”⁴⁵, a *Literature* és a *Review of Reviews* a fordítás szokatlanul jó minőségét emelte ki.⁴⁶ A *Review of Reviews* már első kiadása

⁴⁰ “But I was not going to look on when patriotism was made the monopoly of certain people.” 110.

⁴¹ RÉVAY Mór János, *Jókai hatásának titka*. In *Jókai-émlékkönyv, id. kiad.*, 44–46.

⁴² JÖM, *Jókai Mór levelezése*. I–II. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus. II. 804.

⁴³ New York-i kiadás, 305; londoni 310.

⁴⁴ Steinitz aggodalma nem volt teljesen alaptalan: A *Catholic World* még a szelídített változatról is megjegyezte, hogy Jókai története anélkül is megállta volna a helyét, hogy tagadja „valami természet feletti gonosz lény” létezését. *JÖM, Nincsen ördög*, A regény visszhangja, 276.

⁴⁵ The Westminster Review, 1894. Jan. — June 462.

⁴⁶ Literature, 1898. July — Dec. 17; The Review of Reviews 1894. March 310.

után felfigyelt a regényre. Czigány Lóránt írja, miszerint a folyóirat „kijelentette, hogy a regény erőteljes, jóllehet némileg bosszantó történet, de ettől függetlenül részletesen ismertette”.⁴⁷ Czigány rosszul emlékszik, a recensens mindössze két mondatot szánt a műnek, a fentit és egy másodikat a fordító nevével, s szerencsére nem fejtette ki, hogy miért bosszantja a történet.⁴⁸

Nem hallgatta el viszont véleményét épp a legnagyobb példányszámnak örvendő lap, az *Athenaeum* kritikusa, aki szerint „a magyarok szembeszökően kedvüket lelik a szláv népek lenézésében, és Magyarország szláv lakosairól ez a regény is sok rosszindulatú megjegyzést tartalmaz.”⁴⁹

Steinitz fordítása ismeretében elmondhatjuk, a kritikuskak, legalább a mondat második felét illetően, teljesen igazak voltak.

Habár nem Bain tette Jókai nevét ismertté, hanem *Az arany ember* és a *Nincsen ördög* fordításai, ő nyúlt először sikerrel regényei egy másik fajtájához, s neki köszönhető a magyar író tucatnyi könyvének népszerűsége.

Robert Nisbet Bain Jókai-fordításai
Szép Mikhál

Választásait ízlése és a közönség illetve piac ismerete egyaránt befolyásolhatták. 1892-ben, a *Szép Mikhál* nagy-britanniai megjelenése évében, amikor a nagy viktoriánus regényírók életműve többnyire már lezárult (Thackeray 1863-ban, Dickens 1870-ben, George Eliot 1880-ban halt meg), a regény iránti érdeklődés nagyobb volt, mint valaha. 1892-ben Nagy-Britanniában (tehát az Egyesült Államokat nem számítva) 1882 *szépprózai* mű jelent meg, míg öt évvel korábban „mindössze” 1589.⁵⁰ A szám már önmagában mutatja, hogy nemcsak a legmagasabb színvonalú regények iránt volt kereslet, olvastak mindent, ami a kezükbe került, így olvasták Ainsworth, Mrs Radcliffe és Charles Reade műveit is. Utóbbiak történelmi regényt írtak, de annak egy fajtáját — sőt René Wellek és Austin Warren szerint külön műfajt műveltek — a gótikus regényt.⁵¹ Ainsworth, aki egy időben majdnem olyan népszerű volt, mint Dickens,⁵² többek közt Hugo és Dumas példája nyomán „igazi angol” gótikus regények írását tűzte ki célul. A külföldieket kiszorítania nem sikerült: például a Jókainak a *Szép Mikhál*hoz mintául szolgáló *Izlandi Hant*, Victor Hugo művét, 1825-től 1909-ig közel negyven angol és amerikai kiadásban jelentették meg összesen.

Bain számítása bevált, amikor elsőnek a *Szép Mikhált* választotta: ez a magyar gótikus regény tíz kiadást ért meg.

A *Szép Mikhál* ugyanis a gótikus regény minden jellemzőjével rendelkezik: késő középkori történet rémisztű gyilkosságokkal, kivégzésekkel, hóhérokkal és boszorkányokkal; még a hóhér háza is inkább hasonlít gótikus várhoz: mély árok veszi körül, ablakok helyett lőrésekkel, és tömör bolthajtásos folyosókkal.⁵³

A Hugótól átvett idegen műfajnak, s a lovagi irodalom hiányának bizonyára szerepe volt abban, hogy e mű Magyarországon sohasem vált népszerűvé, s „az élet megszo-

⁴⁷ CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*, 230.

⁴⁸ The Review of Reviews, 1892. Febr. 202.

⁴⁹ JÖM, *Nincsen ördög*, A regény angol visszhangja, 273. és CZIGÁNY, *i.m.* 230–231.

⁵⁰ Jonathan ROSE, *i.m.* Appendix: Census of Books Published in Britain 1870–1924. 216–217.

⁵¹ René WELLEK — Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*. Bp., 1972. 353.

⁵² Andrew SANDERS, *The Victorian Historical Novel 1840–1880*. Macmillan, 1979. 38.

⁵³ JÖM, *Szép Mikhál*. S. a. r. TÉGLÁS Tivadar. 1964. A hóhér házának leírása 55–57.

kott, rendes folyását”⁵⁴ kereső kritikusok értetlenül álltak előtte. Bainnek viszont alig akadt dolga vele, egyike ama fordításainak, ahol a szövegen nem változtatott. Meghagyta eredeti formájukban még az olyan, magyar fülnek is idegen hangzású szavakat is, mint a hóhér jelentésű *vihodár*, vagy a nem kevésbé rejtélyes *kopanicjár*. Jelentésüket lábjegyzetben adta meg, amivel csak a gótikus regények szerkesztési elveihez alkalmazkodott — a *Han d'Islande*-ban Hugo is ehhez a módszerhez folyamodott, hogy a kiemelt szómagyarázatokkal minél inkább a történeti hűség látszatát keltse. Ez volt a célja Bainnek is. A *Szép Mikhál*hoz írt fordítói előszavában pedig azzal az állítással növelte a hitelesség látszatát, miszerint Jókai az ősi Kassa levéltárában talált források alapján írta e művét, mely „többnyire a valóságon alapul.”⁵⁵

Bainnek sikerült az *Athenacumot* megtevesztenie. Recenzense, mint valós eseményeken alapuló történeti regényről számolt be a könyvről: „A *Pretty Michal* egy tizenhetedik századi történelmi regény [historical romance], mely a maga szenzációvadász módján ábrázolja, hogy milyen rosszul ment a sora akkoriban a magyaroknak saját és idegen elnyomóik kezei között. Csak a hatalmasoknak volt szava, a törvényeket vérrrel írták, s hóhéroknak és útonállóknak egyaránt jócskán megvolt az elfoglaltsága. Természetes, hogy egy ilyen korrall és efféle emberekkel foglalkozó munka borzalnakban bővelkedjék, s Jókai, aki nem hisz a »régii, szép időkben«, nem habozik kellően hátborzongató színekkel lefesteni.”⁵⁶ Mivel történelmi regénynek vette, miként Walter Scott annak idején az első gótikus regényt, Walpolét, a recenzens, következetesen, erkölcsi tanulságot keresett benne. Kalondai Bálint alakjában azt kifogásolta, hogy a „modern regényolvasói izléshez képest túlságosan is tiszteli az erkölcsi törvényeket”, s ha már „törvénytelen eszközökkel szerzett feleséget magának, legalább azt megpróbálhatta volna, hogy a halálbüntetéstől megmentse.”⁵⁷

Az *Athenacum* kritikusa saját liberális, a merev törvényekkel szemben az egyén érdekeit védelmező szemléletmódja alapján ítélte meg Jókai merőben más világnézetet tükröző művét. Ehhez hasonló írás alig akad, egyrészt mivel az angol kritikusok is megrekedtek a szereplők egysíkú ábrázolása bírálatánál, másrészt mivel módjuk sem igen volt rá, mert a fordítók, amennyire csak tőlük tellett, már előre a maguk világnézetéhez igazították Jókai regényeit.

A fehér rózsza (1892) — Erdély aranykora (1894) — Janicsárok végnapjai (1897) — Törökvilág Magyarországon (1902)

Több tiszta műfajú gótikus regényt nem fordított le Bain, a *Páter Pétert* meghagyta másoknak; meg is buktak a gyenge művel.⁵⁸ A *Szép Mikhál* után érdeklődése az ún. „történelmi regények” felé fordult, s 1892 és 1902 között lefordította a két-két Török birodalomban játszódó illetve török-kori művet.

A *fehér rózsza* és a *Janicsárok végnapjai* megírásához Jókai ugyan történelmi forrásmunkákat bújt, mint ahogy a *Szép Mikhál* esetében is, mégis nélkülözik a történeti hűséget, tehát túlzás őket történelmi regényeknek nevezni, inkább „színes keleti kulisszák előtt játszó”⁵⁹ kalandregények. Valószínűleg Bain is így gondolta — egyik tanulmányának

⁵⁴ A regényt elsőként értékelt Petőfi Társaság Lapja 1877. febr. 4-i cikkéből. *JÖM*, *Szép Mikhál*, 356.

⁵⁵ *Pretty Michal*. A Romance. London, Jarrold and Sons, 1897. 5.

⁵⁶ *The Athenaeum*, 1892. Febr. 20. 241.

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ *Peter the Priest*. Tr. by S. L. and A. V. WAITE. New York, Fenno and Co., 1897.

⁵⁹ A két török regényt Jókai forrásaival összevető CZUNYNA Miklóst idézi *JÖM*, *A fehér rózsza — Janicsárok végnapjai*. S. a. r. GERGELY Gergely. 393.

is beillő fordítói előszavában mint jeles kalandregény-szerzőt méltatta az író⁶⁰ — e kötetek esetében, bizonyára a kelendőség érdekében, mégis azt állította, hogy az olvasó történelmi regényeket (historical romance) vesz a kezébe, sőt *A fehér rózs*a előszavában megfeddte Jókait a felhasznált forrásmunkához való túlzott ragaszkodása miatt.⁶¹

A *fehér rózs*a és a *Janicsárok végnapjai* fordításakor nem tért el az eredeti szövegtől, oka sem volt rá: nem találhatott bennük az angol olvasókéitől különböző erkölcsi nézeteket vagy irányzatosságot, kivéve Halil Patrona alakját, akiből az író, épp politikai mondanivalója érdekében, török nemzeti szabadsághóst csinált. Emiatt a *Halil, the Pedlar* előszavában Bain mentegette is Jókait: „Való igaz, hogy a zseniális magyar regényíró idealizálta a durva, szókimondó, erőszakos lázadóvezér, Halil Patrona alakját; hős hazafit, az igazság és becsület mártírját teremtve belőle, de azért kétségtelenül megőrizte Halil jellemének szembeötlő vonásait.”⁶²

Úgy látszik, a görög szabadságharc emlékét még nem feledték az angolok, s idegenkedtek egy török szereplő nemzeti hőssé tételétől, pedig a krími háborúban (1853–5) Anglia Törökország oldalán harcolt. A filhellénizmus csak részben volt oka, hogy Jókai regényének politikai üzenetét nem értették. Nem is érthették, hiszen sem a magyar történelmet, sem az 1890-es évek Magyarországot nem ismerték, s a fokozatos orosz expanzió kiváltotta honi aggodásról legfeljebb a politikusok tudtak, ha tudtak.

Hiába állította hát Bain, hogy ezek történelmi regények: az angol közönség számára csak kalandregény-olvasatuk létezhetett.

Az *Athenaeum* *A fehér rózs*ára úgy reagált, ahogy Bain előre sejtette: túlzottnak találta Jókai törökbarárságát. Megállapította ezen kívül, hogy nincs tehetsége a jellemábrázoláshoz, s felhívta a figyelmet Ainsworth és Jókai írói módszereinek hasonlóságára.⁶³

Bain műfaj-meghatározása az *Erdély aranykorára* illet még a legjobban, ám itt saját szavának hitelét azzal rontotta, hogy ugyanakkor Erdély történelmét az Angliában páratlanul népszerű *Ezeregyéjszaka* meséihez hasonlította.⁶⁴

Az egzotikus kelet, s a történelmi vagy a kalandregény iránt érdeklődő olvasók körében jó fogadtatásra számíthatott az *Erdély aranykora*, mégis meglepő, hogy Bain egyáltalán nem kurtított rajta, még a cselekménnyel össze nem függő, Zrínyi Miklós halálát bemutató első fejezetet is lefordította, lábjegyzetekben fedve fel a szereplők kilétét. Ezúttal az író hazafias érzelmeinek megnyilvánulásait is híven tolmácsolta: így került be az angol változatba a Jókai anakronisztikus nemzet-fogalom értelmezését sejtető jelenet, melyben Bethlen Miklós „a nemzet akarata ellen” való tettektől óvja Apaffyt és az erdélyi oligarchákat.⁶⁵

A pontos fordítást magyarázza talán, hogy Bain, Jókai történelmi regényei közül ezt tartotta a legjobbnak. Előszavában kiemelte, hogy jellemábrázolása is itt a legsikerültebb, semelyik más művében nincsenek „ilyen egymástól különböző, következetesen végigvitt, egyedi jellemekek”.⁶⁶

A *Törökvilág...* megírásakor Jókai alig fordult Cserei Mihály históriájához, melynek az *Erdély aranykora* sokoldalúbb jellemábrázolását köszönhette, fantáziáját szabadon engedte, s az eredmény olyan mű lett, melyre már Bain sem merete ráhúzni a „történelmi” jelzőt, sőt úgy érezte, hogy az *Erdély aranykora* után e folytatásért mentegetődnie kell. Előszavában felhívta a figyelmet a két regény különböző jellegére, s kiemelte, hogy a

⁶⁰ *A Tengerszemű hölgy* angol kiadása előszava — *Eyes Like the Sea*. London, Lawrence and Bullen, 1893.

⁶¹ *Halil the Pedlar*. London, Jarrold and Sons, 1901. Introduction, 8.

⁶² *Uo.*

⁶³ *The Athenaeum*, 1898. Febr. 19. 245.

⁶⁴ *Midst the Wild Carpathians*. London, Chapman and Hall, 1894. Introduction, vi.

⁶⁵ JÖM, *Erdély aranykora*, S. a. r. OLTVÁNYI Ambrus. 1962. 288. *Midst the Wild...* 201.

⁶⁶ *Midst the Wild...*, vi.

Törökvilág Magyarországon kalandregény (romance), melynek „túlradó érzelmességét” ellensúlyozza Jókai humora; s azt is fontosnak tartotta már előre megjegyezni, hogy bár a szereplők többségének jellemét nem változtatta meg a szerző, Azraélé „a legkevésbé meggyőző.”⁶⁷

A *Törökvilág Magyarországon* esetében Bain már nem törekedett teljes szöveghűség-re: elsősorban szerkezeti okból húzott, hiányzik például a főcselekmény szempontjából mellékes első fejezet („Isten csodái”); illetve az előszóban említett érzelmesség megnyilvánulásait nyirbálta meg. A „Szentgothárd” c. fejezetet Jókai a csatamező leírásával fejezi be, ahol „Haldoklók, kínozott tetemek forognak a gázolt fűben. Egy-egy meglőtt paripa emeli még végerővel fejét a búcsúzó alkonyfény felé”, stb.⁶⁸ Bannél e rész az Amazondandár elesetének szűkszavú leszögezésével zárul.⁶⁹

Van azonban Bannél egy figyelemre méltó eltérés. Jókai a kalandos cselekmény kedvéért egy helyütt igen lényeges kérdésben változtatta meg Erdély történelmét. A krónikák szerint a valóságban Apaffy fejedelemnek sikerült elérnie a portánál, hogy Ghica havasalföldi vajda (a regényben Ghyka moldvai fejedelem) Erdélybe menekült feleségét ne kelljen kiadnia a törököknek.⁷⁰

Mivel így azonban Jókai nem tudott volna mit kezdeni a regénynek legalább felett kivevő, Azraële személye köré fonódó mellékcselekménnyel, inkább kiadatja a védtelen fejedelemné a törököknek, hogy aztán majd Azreële, e démoni odaliszk élete feláldozásával megmenthesse a haláltól. Ezzel Jókai a regényben meghamisította Erdély történelmét, s Apaffyt és az erdélyi főurakat óhatatlanul gyáva színben tüntette fel.

Jókai Teleki Mihályal mondatja el, miért kell Erdélynek török kézre adni a várandós Máriát. Teleki szónoklata, mely Jókainak a 48-as szabadságharc bukásán érzett fájalmát is tükrözi, pesszimista, sőt sértődött. Indoklása szerint a tanácsnak Erdély tehetetlensége miatt kell elveivel ellentétesen eljárnia, helyzete miatt, melybe más nemzetek engedték jutni.

Bain kihagyja a vádaskodó sorokat, s főleg az igeidő megváltoztatása segítségével optimistább, a jövő érdekében, bölcs megfontolás (és nem tehetetlenség) következtében meghozott lépésnek mutatja be az erdélyi tanács döntését.

Jókai:

„Nekünk egy kötelességünk van: ismerni azt, mily kevéssel bírunk, s rajta lenni, hogy azt megtarthassuk, s ha jön idő, hozzá foglalhassunk. Nekünk senki sem jó barátunk, mi se legyünk azok senkinek. Ha a kénytelenség előtt meghajolunk, meg fog vetni bennünket a világ? [...] Tőlünk nagylelkűséget követel a világ; volt-e valaha nagylelkű mihozzánk, volt-e csak igazságos is? Igenis, míg kezünkben volt a kard, védtük vele egész Európát, de e kard szét van törve, országunk szétdarabolva; népek szeme láttára gázolt bennünket össze a pogány, másfél századig vértettünk, s nem jött segítségünkre senki, országunk kapuit ellenségeink őrzik, s mint a tűzzel kerített skorpió, szívünk keserűségét csak magunk ellen fordíthatjuk!” (200–201.)

Bain:

“We have all of us a great obligation laid upon us: to recognise the little we possess, take care to preserve it, and, if the occasion arise, insist upon it. It is true that while the sword is in our hands we may defend all Europe with it; but let our sword once be broken and our whole realm falls to pieces and the heathen will trample upon us in the sight of all nations. We shall bleed for a half century or so, and nobody will come

⁶⁷ *The Slaves of the Padisah*. London, Jarrold and Sons, 1903. 8.

⁶⁸ *JÖM, Törökvilág Magyarországon*. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus. 1963. 170.

⁶⁹ “The Amazon Brigade had perished. By its deliberate self-sacrifice it had saved the Turkish army from destruction.” *The Slaves...*, 153.

⁷⁰ BETHLEN János Jókai által használt *Historia rerum Transilvanicarum*át idézi *JÖM, Törökvilág...*, 423–424.

to our assistance; the gates of our realm will be guarded by our enemies; and, like the scorpion in a fiery circle, we shall only turn the bitterness of our hearts against ourselves." (183.)

(Nagy kötelesség hárul reánk: ismerni a keveset, mellyel bírnunk, s rajta lenni, hogy megtarthassuk, s ha jön az idő, hozzá foglalhassunk. Igaz, hogy míg a kard a kezünkben van, egész Európát megvédhetjük vele; de ha kardunk egyszer széttörik és országunk szétesik, a pogányok a többi nemzet szeme láttára fognak minket legázolni. Vércünk majd úgy fél évszázadig, s senki sem fog a segítségünkre sietni; országunk kapuit ellenségeink fogják őrizni, s mint a tűzzel kerített skorpió, szívünk keserűségét majd csak önmagunk ellen fordíthatjuk.)

Bain Apaffyhoz is kegyesebb volt, mint Jókai, aki a regény végén, újra Cserei nyomán, hűen beszámol a fejedelem öregkoráról, szellemi hanyatlásáról és kínos nőülési kísérleteiről. A fordító elhagyta ezeket a sorokat.

S még egy, zavarba ejtő változtatás: a moldvai fejedelemné, aki a regény két német fordításában is Maria, illetve Marie,⁷¹ Bainnél a fejedelem udvarában Sturdza Mariska néven mutatkozik be, s a továbbiakban is e névre hallgat.

Egy magyar nábob

Saját bevallása szerint a szöveg jó egyharmadát kihagyta Bain az *Egy magyar nábob* 1898-ban megjelent fordításából. Mivel e rövidítés miatt — amit az epizódok nagy számával, az *embarras de richness*-szel magyarázott — az előszóban nyíltan mentegetődzött, a fordítói hűséget több angol kritikus számon kérte tőle. A *Budapesti Szemlé*ben magyarra lefordított kritikák nyomán terjedt el aztán, hogy Jókai regényeit „megcsontva” jelentetik meg.⁷²

Ha a magyar irodalomtörténészek a kritikák helyett magát a fordítást vették volna kézbe, az előszóból kiderült volna mi a rövidítés oka. Bain az angol olvasók ízlését igyekezett szem előtt tartani: „Legmélyebb meggyőződésem, hogy az európai regényírók közül leginkább ő [Jókai] felel meg az egészséges angol ízlésnek, mely mindig is jobban kedvelte a humoros és romantikus történeteket a *Tendenz-romannál*, azaz a céllal írt regénynél.”⁷³

Márpedig az *Egy magyar nábob* Jókai saját szavai szerint is irányregény, melynek célja „társadalmi eszméknek keresztülvitele.”⁷⁴

Sőtér István megállapítása, hogy „az irodalom nemzeti jellegén Jókai az egész nemzetet érintő és foglalkoztató kérdések bemutatását érti; vagyis művének nemzeti jellege az irányzatosságban jön létre.”⁷⁵

Ezt érzékellhette Bain is, mivel nem csupán a didaktikus részeket mellőzte, hanem mindent, ami e műben a magyar köznemességre vonatkozik, azaz „nemzeti jellegű”.

Így a „Rousseau sírjánál”, „Az ifjú óriások”, „Egy híres művész nő pályája”, „A színházi csata”, „Chataquéla” című fejezeteken kívül, melyek elhagyásával célja a cselekmény fő szálának kiemelése is lehetett, teljes egészében kihagyta a magyar nemesi osztályt a „nemzeti szellem” és „nemzeti érzület” hiányáért korholó és teendőit felsoro-

⁷¹ *Die Türken in Ungarn*. Berlin, 1884., és *Türkenwelt in Ungarn*. Wien, 1885.

⁷² Így írt Tábori Kornél a regény fordításáról: „... a *Magyar Nábob* harmadrésze hiányzik az angoltól. De míg nálunk a kutya se törődik még a legnagyobb arányú csonkítással sem, az előkelő *Saturday Review* bírálója szigorúan megróttá a fordítót azért, hogy ki mert hagyni »a nagy Jókaiból.«” TÁBORI, *Jókai világsikerei*. Tolnai világlapja, 1925. febr. 11. 17.

⁷³ *An Hungarian Nabob*. London, Jarrold and Sons, 1898. Preface 5–6.

⁷⁴ JÖM, *Egy magyar nábob*, S. a. r. SZEKERES László. 1962. 256.

⁷⁵ SÖTÉR I., *Jókai útja*. In *i.m.* 412.

ló „Ezernyolcszázhuszonöt” címűt; ha pedig a fejezetnek mégis megkegyelmezett, mint például „A nábob nevenapja” esetében, a Kárpáthy-család tatárjárásától a regény történéseinek idejéig terjedő, a magyar nemesi történelmet jelképező historiáját lefordíthatatlan hagyta.

Bain munkájának eredménye végül egy némi jellemfejlődést és társadalomrajzot magában foglaló, életképek formájában szerkesztett, egzotikus romantikus regény lett, de azért tévedés lenne a fentiek után azt hinni, hogy a „nemzeti jellegétől” megfosztott műnek akár *Egy nábob* is lehetne a címe. Jókainak a magyar nemesség társadalmi haladásban betöltendő szerepéről a regényben kifejtett nézeteiből ugyan semmi sem maradt, ám az egzotikum szintjén magyar regény továbbra is, amint azt Bainnek a műben előforduló magyar szavakat felsoroló listája is tanúsítja, ahol többek közt a következő szavak fordítását adja meg: betyár, bunda, csárda, csikós, friss-magyar, pálinka, primás, puszta, stb.

Koncepciója helyességét bizonyítja, hogy bár e regény így sem tartozott a népszerű fordítások közé, az egyetlen kiadást megért *Új földesúrral*, ezzel a szintén életképekből álló, szintén irányzatos regénnyel szemben, melyet Patterson hűen tolmácsolt, az *Egy magyar nábob* négy kiadásnak örvendhetett.

Mindezekből nem következik, hogy Bain Jókai „programját” kifogásolta volna, sőt ahol az író a nemesség vagy főnemesség hibáit pellengérezte ki, ha már lefordította, az iróniát tompítani igyekezett, esetleg a kérdéses mondatot az egyébként pontosan idézett szövegből is kihagyta:

Jókai:

„Abellinót jól ismerték már az érdemes kenyérpusztítók, mert a magyar főurak jól tudták azt, hogy külföldön nemzetök becsületét *különösen a cselédek előtt* fenn kell tartani...”⁷⁶

Bain:

“The worthy bread-wasters knew Abellino of old, for Hungarian magnates are well aware that it is *especially necessary in foreign lands* to keep up the national dignity in the eyes of domestics...” (46.)

(... nemzetük becsületét *különösen külföldön* kell a cselédek előtt fenntartani.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Jókai:

„Ott ült Griffard [Kárpáthy Abellino bankárja], egy csomó hírlaptól körülveve, mert melleleg mondva, csak a magyar főuraknak van azon ideájuk, hogy a nyár azért adatott a teremtőtől miszerint abban semmi újságlatot sem kell olvasni. [...] A bankár előtt kis kínai porcelán asztalon ezüst teakészület állt...” (41.)

Bain:

“There sat Monsieur Griffard surrounded by a heap of newspapers. In front of the banker, on a little china porcelain table, stood a silver tea-service...” (46.)

(Ott ült Griffard úr, egy csomó hírlaptól körülveve. A bankár előtt kis kínai porcelán asztalon ezüst teakészület állt.)

Bain Kárpáthy János jellemének fejlődését igyekezett következetesebbé tenni, s már a mű elején rokonszenvesebb figurát teremtett belőle. Tőle telhetően lefaragott Jancsi úr szélsőséges megnyilatkozásaiból, s ha a már jó útra tért öregúr, Jókai következetlensége folytán visszaesni látszott, vagy a narrátor kevésbé vonzó múltját hánytorgatta fel, a fordító nem vett róla tudomást:

Jancsi úr, kutyájának emberi nevet adott, szolgájának megalázó állatnevet. Bain a Vidra elnevezést nem fordította le, a Matyi névre hallgató kutyát Matre keresztelte. Kárpáthy így utasította el pénzsóvár unokaöccsét: „Már édes uramöcsém, nagyon

⁷⁶ JÖM, *Egy magyar nábob*, 40.

sajnálom, hogy birtokának, melyet vitéz őse érdemeivel szerzett, oly könnyű szerén nyakára hágott, de nem segíthetek rajta; a pénz nekem is kell; én is bolondokra költöm, nekem vannak betyár pajtásaim, hajdúim és lévülőim falkaszámra.” (31.) Bain a kurzívval jelölt részt nem fordította le.

Jókai:

(Kárpáthy János nem tudja) [...] „vajon Pozsonyban tartsa-e fel nevenapját, s felvitte sajtát költségén minden cimboráit, ismerőseit, papjait, diákjait, cigányait, poétáit, színészeit és parasztmenyecskéit, s midőn végre a nádor őfensége megengedi neki, hogy két hétre hazaszabadulhasson, oly jókedve támadt, hogy madarat lehetett volna vele fogatni.” (244.)

Bain:

“The festivities were this year to be celebrated at the castle of Kárpátfalva, Squire John’s favourite residence, where nobody ever lived but his cronies, his servants and his dogs; and he obtained special permission from his Highness the Palatine to absent himself for a fortnight from his legislative duties at Pressburg, in order that, as a good host, he might devote himself entirely to his guests.” (154.)

(Idén az ünnepséget János úr kárpátfalvi kastélyában, kedvenc birtokán tartották, ahol senki más nem lakott komáin, szolgálain és kutyáin kívül; és a nádor őfenségétől külön engedélyt kapott rá, hogy pozsonyi törvényhozói kötelezettsége alól két hétre felmentve, jó házigazdához illően, teljesen vendégeinek szentelhesse magát.)

Bain egy alkalommal a viktoriánus-erkölcsnek is engedményt tett — de ez kivételes eset, hiszen a félreérthetetlenül erotikus mondat párját ritkítja Jókai angolra is lefordított regényeiben.

Szentirmay Rudolfal Kárpáthyne érényességén összeveszik fiatal és szép felesége, s büntetésből éjszakára kizárja a hálószobából:

Jókai:

(Rudolf) „kedvetlenül feküdt le. De sokáig nem tudott elaludni. Az a gondolat, hogy ő most egy könnyen kimondott szó miatt egyedül hánykódik hűs fekhelyén, míg két ajtónyi távolra tőle a legszebb, a legkedvesebb nő szerelme által lehetne boldog, még tűrhetlenebbé tette magányát.” (II. 195.)

Bain:

“Rudolf smilingly kissed her hand and quitted the room; but he lay down in a very bad humour, and it was a long time before he could go to sleep.” (314.)

(Rudolf mosolyogva kezét csókolta neki és elhagyta a szobát; de nagyon rosszkedvűen feküdt le, és csak hosszú idő múltán tudott elaludni.)

Bain sohasem azért fordított mást, mert nem értette a mondatot; ha eltérő megoldást választott, annak minden esetben megvolt az oka. Fordítói rátermettségét igazolja a jelenet, Szentirmay Rudolf Kárpáthyéknál tett látogatása után. Szentirmay rájött, hogy a férjéhez hű Fanny titokban őt, Rudolfot szereti. Szentirmayt, bár szerelmes a feleségébe, nem hagyja hidegen Fanny szenvedése, annyira nem, hogy halála után majd egyedül, titokban a sírját is felkeresi, most mégis azt mondja a feleségének: „Légy jó e nőhöz, mert e nő nagyon, nagyon boldogtalan.” (II. 209.)

Bain fordítása érzelmileg, lélektanilag hitelesebb. Az ő Rudolfja nem várja el feleségétől, hogy legyen jó ahhoz a nőhöz, aki iránt benne épp szerelem ébredt, s csak annyit mond: „Isten segítse a szegény nőt, mert nagyon, nagyon boldogtalan.” (326.)

A könyvet a kritikusok Bain igazításai ellenére sem fogadták túlzott lelkesedéssel. Példaként teljes terjedelmében idézem az *Academy* bírálatát, melyből ugyan Czigány Lóránt már szemelgetett, de az egyes mondatokat kiragadta összefüggéséből, így az olvasó nem érezkelhette az iróniát, ami egyébként nem egy Jókai-bírálat tónusa volt:

„Jókai Mór olyan író, aki úgy látszik, mély benyomást gyakorol fordítóira, közülük nem utolsó sorban Nisbet Bain úrra. Nem mondhatjuk, hogy az *An Hungarian Nabob*, bár »nemzeti klasszikus«, sokat segítene, hogy megértsük ezt az elragadtatást. Ha a

magyar vidéki életből merített jelenetek sorának tekintjük, roppant érdekes olvasmány. Erőteljes írás, szemléletes és bővelkedik humorban. De képtelenek vagyunk komolyan nagy műalkotásnak tartani, vagy Fielding, Scott, Dickens, Thackeray, Molière és Dumas père remekművei mellé állítani, ahogyan — a kiadó hirdetéseiből láthatjuk — más recenzensek tették Jókai más regényeivel. Először is, túl hosszú lére van eresztve. Nisbet Bain úr tudtunkra adja, hogy »volt oly merész, és az eredeti munkát jó harmadával megkurtította«, mivel meg van róla győződve, hogy a történetnek »ártott az epizódok sokasága«. Nos, ez bizony merészség volt a fordító részéről, ráadásul a történetnek még mindig árt az epizódok sokasága. Olyan benyomást kelt, mintha a szerző nem honfitársainak írta volna — hanem inkább azért, hogy megmutassa, milyen Magyarország, s nem pedig a történet kedvéért. Másodsorban pedig képtelenek vagyunk a két főszereplőt — a Nábobot, Kárpáthy Jánost, és semmirekellő unokaöccsét, Kárpáthy Abellinót — meggyőző figurának tekinteni. A kicsapongó, féktelen öregember alakja nem életszerű, s házassága Meyer Fannyval, mely által meg akarja menteni Abellinótól, örökös iránti vágya ellenére sem nekünk tetsző *dénouement*. Van ősi tehetség az *An Hungarian Nabob*-ban, de ez a művészet gyermekét és barbár.⁷⁷

Az *Academy* kritikusa, úgy látszik, az életképet tartotta az „igazi nagy műalkotásokkal” összeegyeztethetetlennek — azaz épp Jókai kedvelt és jellegzetes műformáját.

Egy másik recensens, az *Athenaeum*-é, azt bizonygatta, hogy Jókai a már múltfélben lévő, egykor tipikus magyar viszonyokat írta le (tudta, hogy a regény majdnem fél évszázaddal korábban született): „Még az ábrázolt típus és szokásai is eltűnőben vannak. A nagy magyar mágnások fényűző vendégszeretete és ragyogó pompája még a régi, de környezetük faragatlansága már a múlté. Ma többé-kevésbé mesterséges francia máz borít mindent” — állította a kritikus, ezzel járulva hozzá az árnyalt „Magyarországgép” kialakulásához.⁷⁸

Nisbet Bain az *Egy magyar nábob* nagy-britanniai fogadtatásával valószínűleg nem volt elégedett, folytatásához, a *Kárpáthy Zoltán*hoz nem nyúlt, s a *Nábob*bal egyszer s mindenkorra befejezte a „nemzeti jellegű” irányregények fordítását.

Szegény gazdagok

Bain 1899-es fordítása már a második volt; először 1874-ben jelent meg a regény I. Fretwell tolmácsolásában. Az a kiadás nem aratott sikert: magyarországi közkönyvtárakban nem található meg, így csak feltételezhetem, hogy azért nem, mert Fretwellé valószínűleg az eredetit pontosan visszaadó fordítás lehetett.

A *Szegény gazdagok* két regénytípus egymáshoz illesztésével jött létre: az első rész, Henrietta férjhez kényszerítéséig társadalmi regény, Erdélyben játszódó második fele kalandregény.

Bain kihagyások és az eredeti szöveg minimális megváltoztatása segítségével az első rész szereplőinek jellemét alakította át.

Jókainál Lapussáék, de különösen az öreg Demeter két gyereke, nemességhez törleszkedő polgárok, akik nem kis részben azért adják erőszakkal a még szinte gyermek Henriettát egy nyilvánvalóan kétes egzisztenciájú, gyanús múltú báróhoz, hogy az úri körök befogadják őket. Jókai öreg Lapussája zsugori, kegyetlen vénember, aki Henrietta megalázásában szinte ördögi örömét leli; János fia léha, semmirekellő és ostoba; annak testvére, özvegy Lángainé lusta és csak fiatal, nemes udvarlókön jár az esze.

⁷⁷ The Academy, 1898. Oct. 15. 78., CZIGÁNY, *A magyar irodalom fogadtatása...*, 255–256.

⁷⁸ The Athenaeum, 1898. Dec. 24. 895.

A feltörekvő polgárságnak a regényben még csak meg sem indokolt elmarasztaló ábrázolása (nem esik szó arról, hogy Lapussa jogtalan eszközökkel szerezte volna a vagyonát), Jókai világnézetének ingatagságára enged következtetni. Bár a haladás hívének vallotta magát, a vagyonosodó polgárságra mégsem tudott jó szemmel nézni. Míg pozitív hősét már megint nemesi rangra emeli — Szilárd a mű elején Sipos fiskális örökbefogadott fia, akire igen szerény jövő vár, Erdélyben már az elegáns Vámhidy névre hallgat — a Lapussa-családot tönkreteszi. Lapussáék bukása a regényben a kapitalista átalakulás elvetése, még ha regényírói sablonok átvételének a következménye is.

Nisbet Bain a Lapussa-család negatív vonásait igyekezett eltüntetni.

Jókai érzékelteti, hogy a goromba, kötekedő, környezetét kínzó Demetert a családja megveti.

Jókai:

„Vannak családjának tagjai, akik évről évre mindennap együtt vannak vele, de akiktől se télen, se nyáron egyéb szót nem hall, mint »jó reggelt« és »jó éjszakát«, akik soha se kéréssel, se panasszal nem alkalmatlankodnak előtte, akik ha valamin örülnek vagy szomorkodnak, azt előtte titokban tartják.”⁷⁹

Bain fordításában:

“It was certainly not a sociable family.”⁸⁰

(A család kétségtelenül nem volt közlékeny.)

Bain nem fordította le a Lángainé viselt dolgait kritizáló narrátor szavait: „A színházban sokszor végigjártatja szemeit a páholyokban, azokban sok szép, elegáns fiatal-ember megfordul, délceg katonatisztek, deli mágnásifjak... Akik pedig a páholyokon alul esnek, parterre, zértszék-közönség, azok számára nem léteznek.” (12.)

Ehhez hasonlóan kihagyta Lapussa János és Lángainé veszekedési jeleneteit. Miután eldöntötték, hogy Henriettát férjhez adják, Lángainé, aki csak Hátszegi kétes múltjáról értesült, a lány és Szilárd szerelméről nem, megsajnálja, de legalábbis tetteteti a részvétet, hogy bátyját bosszantsa vele:

Jókai:

„ — Szegény leány! — sóhajtja fel a delnő. — Kár, hogy nem áldozhatod fel magadat érte! — szólt közbe csúfondárosan János úr.” (62.)

Bain:

“ — Poor girl! — sighed Madame Lantai.” (58.)

Bain János úr visszavágását nem fordította, így amellet, hogy angol olvasói nem értesülnek a két testvér viszáljáról, még Lángainét is jószívű és együttérző teremtés színében sikerült feltüntetnie.

János jellemét is megváltoztatta. A jelenetből, melyben az öreg Lapussa meg akar ismerkedni Hátszegi anyagi helyzetével, minek hallatán fia „csaknem sírva fakadt mérgében, s egy dühös oldalpillantást vetve Lángainéra, megesküvök, hogy most rögtön rohan egyenesen Hátszegihez, s megmondja neki, hogy többet soha be ne tegye lábát ehhez a házhoz” (39.), az ifjú Lapussa iménti szavait szintén kihagyta, s így egyrészt nem derül fény János lelkiismeretlenségére (ő maga sem biztos abban, valóban van-e vagyona Hátszeginek, mégis hozzáadná a lányt), másrészt az öreg Demeter Henrietta gondoskodó, szerető nagyatyjaként jelenik meg. Miként a lány betegágyánál is:

Jókai:

„ — Talán csak nem veszélyes? [kérdézi Lapussa az orvostól] — Az a szerencse, hogy jókor híttak, reggelre meghalhatott volna bele.

⁷⁹ JÖM, *Szegény gazdagok*. S. a. r. TÉGLÁS Tivadar. 1962. 11.

⁸⁰ *The Poor Plutocrats*. London, Jarrold and Sons, 1900.

— De meghalni! Most, mikor... (Azt akarta mondani, mikor olyan jó partit csinálhatna.)” (41.)

Bain:

“ — I hope there's no danger? — said he. — It is a good job you sent for me when you did, replied the doctor. [...]

— Oh doctor! doctor! and we all love Hetty so much, she is the very light of our eyes!” (37.)

Bain fordításában Lapussa, számító sopánkodás helyett azért aggódik, mert mindnyájan oly nagyon szeretik Hettyt, hogy a szemük fénye.

A fordítói beavatkozás következtében eltűnt Jókai regényének — a kapitalista fejlődés e kezdeti szakaszán rég túljutott és a társadalmi mobilitástól kevésbé idegenkedő hagyományokon nevelkedett angol olvasók számára valószínűleg érthetetlen polgárelenessége.

A nagypapa ugyan még mindig zsémbes és kissé anyagias marad, de ez korának velejárója is lehet, s mindent összevetve Lapussáék jót akarnak Henriettának. A lány titkos szerelme ezek után már csak a családja elleni makacs lázadésként fogható fel, s öngyilkossági kísérlete — amiről Jókai narrátora a két boldogtalan fiatal iránti együttérzéssel számol be — Bainnél ostoba makacsság. Ezt a véleményt a fordító a kettős öngyilkosságról szóló fejezet címének megváltoztatásával is jelzi. Ami Jókainál „Miről gondolkoznak a gyermekek?”, az Bainnél „Childish Nonsense” (Gyerekes ostobaság).

A Lapussa-család pozitív ábrázolásából következik, hogy Henrietta öccse — bár a regény első felében, a cselekmény gördülékenysége érdekében Bain csak pár mondatot hagyott meg neki — mint az engedetlen lány cinkosa, negatív szereplő. A második részben, vándorszínészként sem „fiatal bujdosó” (315.), hanem csak „young vagabond” (fiatal csavargó) (307.) — hiszen a megváltozott körülmények közt, semmi oka nem volt rá, hogy otthonát elhagyja.

A mű hazai irodalomtörténészek által kifogásolt gyengéjére — hogy vajon miért veszi el Hátszegi Henriettát, ha nem szereti, s pénzére sincs szüksége⁸¹ — Bain nem talált orvosságot, bár az ő Fatia Negrája egy-két újabb módosítás következtében vonzóbb férj. Henrietta esetében viszont következetesebb, mint Jókai, aki még a kényszerházasság szentségét is tiszteltben tartva, úgy teszi azt valós, megélt házassággá, hogy közben a hősnő Szilárdot szereti. Bainnél Henrietta Erdélyben nem gondol többé gyerekkori szerelmére.

A regény népszerűségét, a tíz kiadást, a közönség körében minden bizonnyal egzotikus cselekményének köszönhetette; a kritikusoknak Jókai (Bain) társadalom-ábrázolása tetszett jobban. A *Westminster Review* kiemelte, hogy „a szereplőket mesterien rajzolja meg” a szerző. „A Lapussa család tagjai úgy élnek és tevékenykednek, mintha minden a szemünk előtt történe.”⁸² A *Literature* a *couleur locale*-ért és szintén a jellemábrázolásért dicsérte meg Jókait: „[a regény] egyáltalán nincs híján a képzelőerőnek, különösen ami a mellékszereplőket illeti. Az öreg Demetert és családját igen ügyesen ábrázolja...”⁸³ A *Szegény gazdagok* kalandregény-fele kevésbé tetszett a *Literature* kritikusának. Úgy találta, hogy „a regény jól kezdődik, néhány ügyesen ábrázolt vonás segítségével megismerteti velünk a történet főbb szereplőit, de egy idő után a szerző nyilvánvalóan belefárad, a szereplők egyéni jellege kevesebb hangsúlyt kap és a cselekmény foglalja el az egyéni sajátosságok helyét.”⁸⁴

⁸¹ NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Bp., 1968. 194.

⁸² The *Westminster Review*, 1900. January–June 113.

⁸³ *Literature*, 1900. Jan. 6. 24.

⁸⁴ *Uo.*

Az *Athenaeum*, mint tette már egyszer *A fehér rózsza* kapcsán, újra fölhívta a figyelmet a kritikusoknál már kegyvesztett, de még mindig népszerű Ainsworth és Jókai regényeinek a hasonlóságára: „[...] zavarban érezzük magunkat, hogy e műben a feltámasztott Harrison Ainsworth-szel találkozunk. [...] Ugyanezeket a cikornyás és fellengzős leírásokat, ugyanezeket az elképzelhetetlen hősokeket, ugyanezeket a titokzatos kastélyokat és mindent elviselő hősnőket találjuk a *Tower of London* szerzőjének írásaiban is.”⁸⁵

Az éles szemű kritikus megállapításait alátámasztják a viktoriánus-kori angol történelmi regény kutatójának Ainsworth életművét értékelő sorai: „regényei [...] a fantasztikus cselekmény, a természetfölötti, a jelmezes dráma felszínes csillogásának hangsúlyozása kedvéért elvetik a társadalmi és lélektani analízist...” Valószínűleg a Mrs Radcliffe-féle iskola előnyben részesítése magyarázza a történelmi tények kissé fesztelen kezelését és értelmezését Ainsworth-nél. Legtöbb könyvének erőteljes és lendületes a cselekménye, de képzeletbeli és valóságos szereplői egyaránt hasonlítanak a sztereotípiákhoz és regényről regényre ismétlődnek. A cselekmények történelmi krízisek köré szövdődnek, ami arra kényszeríti az író, hogy forrásaikhoz híven kövessen egy adott fejlődési vonalat, de mellékeselekményei, melyek gyakran sokkal kidolgozottabbak, azt mutatják, hogy jobban érdekelte a változatosság, mint hogy a főcselekményhez egyszerű mellékszálal találjon. A történelmi cselekmény hátterébe általában komikus, közönséges szereplőket [low characters] teremt és egy erkölcsös és általában főnemesi származású hőst, aki egy fiatal, szép hősnőnek udvarol [...]. Számos fontos történelmi alakját hatást rontó kettősség [destructive ambiguity] jellemzi, egyszerűen azért, mert cselekményvezetése következményeit nem gondolta át a kellő alaposággal.”⁸⁶

Kétségtelen, hogy a fenti vonások Jókai számos művére is ráillenek: a történelmi tények „fesztelen” kezelését láttuk a *Törökvilág Magyarországon* c. regényben, de Puskin jegyessége a cár lányával a *Szabadság a hó alatt* c. másik történelmi regényéből szintén példa rá. A mellékszál fontosabb lesz a *Névtelen várban*, mint a nemesi felkelés, ellentmondásos Bánfi Dénes alakja az *Erdély aranykorában*, vagy Hátszegié a *Szegény gazdagok* c. kalandregényben stb. — mégis, a társadalmi regények mellett e művek érték meg angolul a legtöbb kiadást.

Talán nem alaptalan a feltevés, hogy Jókai angol olvasói azok közül kerültek ki, akik Ainsworth-öt vagy Hugo *Han d'Islande*-ját is forgatták, s talán nem elhamarkodott a megállapítás, hogy Jókainak angol közönséget a hozzá elsősorban francia szerzőkön át eljutott másodrangú romantikus történelmi és kalandregényekhez való kapcsolódása teremtett: műveiben nem a „nemzeti sajátosságokat” keresték, hanem a már ismert regénytípuson belül új meg új egzotikus és kalandos történetet.

Bain az irányzatosságot a *Szegény gazdagok* esetében is igyekezett elkerülni. A regény egyik jelenetét Jókai arra használta föl, hogy összefoglalja az erdélyi románok felemelkedésének programját: „csak egy iskolamestert minden faluba, csak százezer ábécét.” (352.) A Rabán Tódor szájába adott politikai betétet a fordító teljes egészében kihagyta.

A sajnálatosan kimaradt rész, mely Nagy Miklósnál „a cselekvő humanizmus”, „klasszikus liberális állásfoglalás” dicséretet érdemelte ki,⁸⁷ az író világszemléletének egy másik gyengéjére mutat rá: a román, másutt szlovák, s általában a nemzetiségek felemelésének Jókai által vallott programja a megvalósulása esetén szükségszerű társadalmi átalakulás tervbe vétele nélkül, nem több egyszerű jószándéknál, mely liberális színezetű ugyan, de átgondolt és következetes liberális programnak semmiképpen sem nevezhető.

⁸⁵ The Athenaeum, 1900. Febr. 3. 144. CZIGÁNYnál is megtalálható ez az idézet, i.m. 259.

⁸⁶ SANDERS, i.m. 35, 37.

⁸⁷ NAGY Miklós, i.m. 192.

Az *Athenaeum*, bár nemtetszését fejezte ki, amiért Jókai a román szavakat „szokásához híven” a magyar kiejtésnek megfelelően írta át, még a kihagyott rész ellenére is elismerte, hogy a szerző „barátsággal ír az erdélyi románokról, nyelvükről és szokásaikról, ami egyébként a magyar íróknak nemigen szokása”.⁸⁸

Szomorú napok

Bain következő választása a gótikus illetve a történelmi regénytípus elemeiből ötvözött *Szomorú napokra* esett 1900-ban.

A regény gótikus cselekményszálán semmit sem változtatott (szórol szóra bekerült az érzelmes hóhér és a befogadott talált gyermek története, a gyermek által elköve-tett gyermekgyilkosság, stb.), már az előszóban hangsúlyozta viszont a főcselekmény, az 1831-ik évi kolerajárvány hírére Bodza Tamás pánszláv agitátor által keltett felső-magyarországi zendülés ábrázolásának szatirikus jellegét. „A könyv elsősorban a szenvedésnek, bűnnek és bűnhődésnek története — írta — de egyben a Magyarországon századokon át fennmaradt feudális állapotoknak köszönhető, égbekiáltó visszaélések és anomáliák keserű szatírája. [...] A szerző szatírája a nép állati tudatlanságát, az e tudatlanságért felelős nemesség vétkes hanyagságát, a csöcselék uralmának ostobaságát és a demagóg tudálékosságot ostorozza.”⁸⁹

A szatirikus tónus hangsúlyozása érdekében a zendülés jeleneteinek fordításakor majdnem mindig a „csöcselék, népség” jelentésű „mob” szót használta. Néhány példa (kiemelések tőlem — K. J.):

Jókai:

„Itt-amott ugyan kaszák és vasvillák is álltak ugyan ki a tömegből, de az emberek legnagyobb része még fegyvertelen volt.”⁹⁰

„Megállt a népség.” (183.)

„A tömeg közül egyszerre egy bőrkötényes polgártárs emeltetett fel...” (184.)

„...féltelen szilaj hadak...” (231.)

Annak ellenére, hogy Jókainak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját — mely a szlovákság esetében is ugyanaz volt, mint amit a *Szegény gazdagok*ban a románság felemelkedéséről kifejtett — megint csak kihagyta Bain, a pánszláv fenyegetésről oszthatta az író véleményét. Egy esetben lábjegyzettel toldotta meg az eredeti szöveget, melyben az angol olvasók tudtára adta, hogy már Konstantinápolynak is megvan az új neve, a „Tsargrad” (191.); egy más alkalommal pedig saját véleményét írta be, fordítás helyett:

Jókai:

„Bizonyára Bodza Tamás uram is okosabban cselekvék vala, ha a rábízott híveket egy kis írásra, olvasásra, nép- és földismeretre, természettanra és gyümölcsoltásra oktatgatja, mint hogy összeüle a falu torkaival a kocsmában, a helység házáján [...], s biztatá őket olyan dolgokkal, amiknek elhívése azután sok boldognak és boldogtalan-nak utolsó ábrándja volt.” (129–130.)

Bain:

“Here and there a scythe or a pitchfork projected from the midst of the throng, but the larger portion of the mob was unarmed...” (277.)

“The mob stopped short.” (277.)

“And suddenly from the midst of the mob arose the form of a citizen...” (278.)

“headless, savage mob...” (347.)

⁸⁸ The *Athenaeum*, 1900. Febr. 3. 144. CZIGÁNY, *l.m.* 259.

⁸⁹ *Day of Wrath*. London, Jarrold and Sons, 1900. Preface 6.

Bain:

"[...] instead of [...] putting into their heads ideas which, interpreted by their ignorant fanaticism, could only be productive of infinite mischief." (197.)

(... helyette ... olyan eszmékkel tömi a fejüket, melyek tudatlan fanaticizmusuk okán csak végtelen kárt okozhatnak.)

Ugyanakkor „elnyomott nemzetiségről” írt, ahol Jókai csak háttérbe szorítottságról ejtett szót:

Jókai:

„[Bodza] A sors mostohaságát, saját tehetségei korlátolt erejét azontúl is mindig háttérbe szorított nemzetisége sérelmei közé rózta fel.” (127.)

Bain:

“He registered the disfavour of fortune and the fruits of his own limited capacity among the grievances of the *oppressed nationality* to which he belonged.” (194.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Egy másik lényegesebb változtatása, hogy megkísérelte az öreg Hétfalusy és fia kapcsolatának valószínűtlenségét tompítani. Hétfalusy Bálint a regény elején fiát kitagadja, elüldözi, sőt életét veszélybe sodorja, saját jobbagyait kínozza. A cselekmény előrehaladtával egyre rokonszenvesebb hősnek ábrázolja Jókai, s végül fia menti meg az életét a csöcseléktől. Egymásra találásuk leírásában a narrátor ügyetlenül és feleslegesen újra felidézi Hétfalusy regény elején rajzolt jellemét:

Jókai:

„Hétfalusy Imre ölében vitte atyját — mostmár *édesatyját* a pitvarba, egy felhagytatott szőrderekaljra lefekteté, s akkor átölelte őt, és az apa visszaölelte gyermekét, eltaszított, elátkozott fiát, és egyik sem tudott egy szót is szólani.” (228.) (Jókai Mór kiemelése)

Bain:

“Imre Hétfalusy who, all this time, had held his father closely embraced, now deposited him on a torn and ragged hair mattress, and then they both embraced each other again, and neither could speak a word.” (342.)

(H. I., aki végig szorosán ölelve tartotta apját, most egy szakadt és rongyos szőrmatracra fektette, azután újra megölelték egymást, és egyikük sem tudott egy szót is szólani.)

Fenti idézet jól illusztrálja, hogy Bain a narrátor (de csakis a narrátor) érzelmes, sőt érzelgős megnyilatkozásait is megnyirbálta.

Jókai nemzetiségi programjának kihagyása, illetve a zendülés fordításában végrehajtott változtatásai miatt, Bain is felelős az *Athenaeum* szigorú elmarasztalásáért.

A folyóirat recenzense néhány szereplőt érdekesnek talált, úgy vélte, hogy Jókai régényei közül ebben történik a legtöbb félelmetes esemény, de elutasította a zendülés szatirikus ábrázolását: „A szlovák konspiráció leírása meglehetősen túlzónak tűnik. A magyaroknak kellene a legkevésbé viccet csinálniuk a nemzeti mozgalmakból, még ha azokból alkalomadtán a komikum sem hiányzik. [...] Egy német regényíró Kossuth demokratikus tettét, midőn ünnepélyesen megfosztotta trónjától a Habsburg-dinasztiát, valószínűleg épp úgy ábrázolta volna, mint Jókai a szegény szlovák tanítómestert. A nemzeti küzdelmek azonban nem mindig nevetségesek, amint azt a magyar szabadságharc esetében láthattuk.”⁹¹

⁹¹ The Athenaeum, 1901. Jan. 5. 13.

Ez a regény elüt Bain többi választásától, mint ahogy önéletrajzi jellegével és a Jókai-hősnőktől különböző Erzsike bizarr házassági kalandjainak ábrázolásával az író életművében is egyedülálló.

Baint a naturalizmustól való idegenkedése (és az olvasóközönség ismerete) vehette rá a fordításra. Előszavában az egész kontinensen eluralkodó beteges *fin de siècle* irodalommal, mely „egyetlen egészséges nevetést sem tud kiváltani”, a magyar irodalmat állította szembe: „Van azonban egy ország — írta — mely különleges kivételt képez az általános szabály alól. Magyarországon a jó öreg kalandregény még mindig nagy becsben áll, s a humor a nemzeti irodalom lényegi vonása.” Azt azért hozzátette, hogy „ez a különös, egyedülálló jelenség nagyrészt az öreg regényírónak, Jókai Mórnak köszönhető, akit a modern magyar regény megteremtőjének tekintenek.”⁹²

Bain bevezető kisesszéjét Jókainak a regénybe szőtt — és Gyulai Pál által rögtön megkritizált — vallomása inspirálhatta, melyben Jókai a „realista írók erotikus lángjával, szatír vénájával és luxuriosus fantáziájával” szemben saját művészetét nemzeti célokat szem előtt tartó „idealista” irodalomként határozza meg.⁹³

Az esztétika körén túlmutató hitvalláson kívül Jókai a népies irányról vallott nézeteit is összefoglalta. Bain meg is próbálkozott a fordításával, ám — talán mivel ez irány hiányzik az angol ill. nyugat-európai irodalmakból — sikertelenül.

Jókai:

„Francia könyveket olvastunk. [...] S az iskola könnyen veszedelmessé válhatott volna az adeptusokra nézve, ha szerencsére hozzá nem járult volna az új, eddig még járatlan irány, az *irodalom népiessége*. — Ezideig az volt a magyar író feladata, hogy valami olyan stílusban írjon, amely a közélet nyelvétől dicséretesen különbözik. A mi csoportunk indította meg azt az eszmét, hogy magyar írónak éppen azt a szófüzést, eszmejárást, szólásmódot kell érvényre juttatni a költészetben, amit a mindennapi életben használnak, sőt magát az eszményi szépet, a költészetet, a *népéletből* kell kifejleszteni.” (45–46.)

Bain:

“We read nothing but French books. [...] This school might easily have become dangerous to us adepts had not its influence fortunately coincided with the opening up of a new and hitherto unexplored field — *popular literature*. Hitherto it had been the endeavour of Hungarian writers to write in a style which was laudably distinct from the language of ordinary life. Our group, on the other hand, started the idea that it was just those very constructions, expressions, and modes of thought employed in every day life that Hungarian writers ought to take as the fundamental principle of their writing; nay, that they should even develop the ideally beautiful, poetry itself, from the *life of common people*.” (100–101.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

Az „*irodalom népiessége*” Bainnél „*popular literature*”, ami inkább jelent „népszerű, közkedvelt irodalmat”; a „*népéletet*”, melyből az új művészetnek kell fakadnia, „*the life of common people*”-nek fordította, azaz az „egyszerű emberek”, az alsóbb néposztályok életének, ami semmiképp sem a parasztság képzetét kelti angolul. Így az angol szöveg azt fejezi ki, hogy a francia irodalom utánzása, a mesterként nyelv használata helyett Jókaiék a mindennapi élet természetes nyelvének használatát és a hétköznapi témák

⁹² *Eyes Like the Sea*, id. kiadás. Lábjegyzetben megemlíti Kármán, Jósika és Eötvös nevét is, de Kármánt Richardson, a másik kettőt Scott utánzójának tartja, azaz Jókai és Scott között nem lát hasonlóságot. Preface X–XI.

⁹³ JÖM, *A tengerszemű hölgy*. S. a. r. SZEKERES László. 1973. 193.

ábrázolását tűzték célul. Annál is inkább így értelmezhetők a fenti sorokat, mivel angol olvasóihoz vajmi kevés jutott el műveiben abból, ami „népies”.

A *tengerszemű hölgyet* épp jókor fordította le Bain: megjelenését követően, 1894 januárjában több lap is beszámolt a Jókai ötvenéves írói pályafutása tiszteletére tartott — egyes brit kritikusok által túlzottan nagyszabásúnak minősített — ünnepségekről.

A *Saturday Review* többhasábos, összegző értékelést adott közre életművéről. Névtelen szerzője tudott magyarul és álláspontja különbözött Bainétól, vagy a művek angol kritikusainak nézőpontjától: Jókai legfőbb érdemül regényeinek „nemzeti irányát” ismerte el. Sőt kiemelte, hogy „Neki köszönhető a nemzeti Magyarország újjáteremtése, jobban, mint bárki másnak.”⁹⁴

Az anonim szerző — talán Patterson? — véleménye szerint „Jókai regényeinek kulcsmondata a bátor mondás: Extra Hungariam non est vita, Si est vita, non est ita.”⁹⁵ Ezt már Péterfy Jenő is megírta — talán tőle vette át a *Saturday Review* kritikus —, csakhogy Jókai zsánerképei kapcsán, s egyáltalán nem minden ironia nélkül.⁹⁶

A névtelen szerző Jókai másik erényének erkölcsi világa tisztaságát tartotta: „[J.] gyűlöl mindent, ami középszerű és hitvány, s ideálja az egyszerű és békés családi élet. Két-három szoba, a bölcső mellett üldögélő férj és feleség — ez számára az élet igaz filozófiája.”⁹⁷

Az érzelmeiben magyar, ám a cikk stílusa alapján valószínűleg angol recenzens, ezek után érthetően hiányolja Jókai lefordított regényei közül az „igazán magyaros ízű” (specially Hungarian flavour) műveket. A már lefordítottak közül egyedül a *Szegény gazdagokat* emeli ki, dicsérően szól még *Az arany emberről* (bár megjegyzi, hogy nem eléggé magyar), s lefordítani *A kőszívű ember fiai* mellett elsősorban a *Szerelm bolondjai*, az *Ényém, tied övé* és *Az élet komédiásai* című regényeket javasolja.⁹⁸

Bain e művek fordítására nem vállalkozott, a már tárgyalt regényeken kívül mindössze egy elbeszélésekből összeállított kötetet adott közre 1904-ben.⁹⁹

A fent javasolt, „magyaros ízű” művek közül angolul csupán egy jelent meg, 1900-ban, P. F. Bicknell fordításában.

Percy Favor Bicknell fordításai *A kőszívű ember fiai*

Már a múlt században több méltatója *A kőszívű ember fiait* tartotta Jókai külföldön legnagyobb népszerűségnek örvendő művének,¹⁰⁰ mint később Tábori Kornél, *Jókai világsikerei* című cikkében.¹⁰¹ Tábori, aki az *Illustrated London News* véleményére alapozta megállapítását, melynek recenzense *A kőszívűt* nevezte Jókai legjobb regényének, nyilván nem tudott arról, hogy nem létezett olyan angolra fordított Jókai mű, melyről legalább egy, inkább reklámnak, mint kritikának minősíthető írás ne mint a magyar író legjobb regényéről számolt volna be. A fordítást sem ismerhette, máskéülben biztosan nem hagyta volna szó nélkül aényt, hogy angolul talán ez Jókai legjobban

⁹⁴ The Saturday Review, 1894. Jan. 13. 37. Idézi CZIGÁNY is, i.m. 241.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Péterfy Jenő válogatott művei. Szerk. SÓTÉR I. Bp., 1983. 624.

⁹⁷ The Saturday Review, 1894. Jan. 13. 38.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Tales from Jókai. London, Jarrold and Sons, 1904.

¹⁰⁰ SZOMBATI László és TÓTH József írásait idézi JÖM, *A kőszívű ember fiai*. S. a. r. SZEKERES László 19... I. 381.

¹⁰¹ Tolnai Világlapja, 1925. febr. 11. 17.

„mehúzott” műve, melynek 343 oldalnyira rövidített cselekményéből mindössze 137 játszódik Magyarországon.

Mint már szó esett róla, amennyire a cselekmény menete engedte, Bicknell kihagyta a két humoros zsánerfigura, Tallérossy Zebulon és Mindenváró Ádám alakja köré szőtt epizódokat; valószínűleg az egyszerűbb szerkezet érdekében Ödön oroszországi farkaskalandját, továbbá az ostrom alatti Pest–Buda leírását, az „Egy nemzeti hadsereg” c. fejezetet, vagyis azokat a részeket, melyek az 1848–49-es szabadságharc magyarországi hadieseményeit örökítik meg. Kihagyásai következtében a regény fő színhelye Bécs lett, a leghosszabban taglalt esemény pedig a bécsi forradalom és a huszárok menekülése — egészen a magyar határig.

Jókai szerint az igazi forradalmárok Baradlay Ödön és társai voltak, az utcára vonuló tömeg csőcselék (kivéve ha egy hős szólt hozzájuk, akkor ők a „nép”). Bicknell nem osztotta Jókai idegenkedését: vagy elhagyta a tömeget negatívan ábrázoló sorokat (részeg kofákat, a katonák hátához hajigált rohadt krumplizáport),¹⁰² vagy megváltoztatta Jókai szavait:

Jókai:

(Jenőről): „A rongyos proletáriusok hadát visszatartóztatni öntestével, odavetni magát a pálinkaittas csőcselék s a bosszús katonaság keresztüze közé, hogy ott összemorzoltassa magát!” (I. 193.)

Bicknell:

“Poor Jenő! To offer his own person as a check to the fury of the mob, and to stand as a target between two fires — that of the rioters on one side, and of the soldiery on the other — was hardly to his liking.”¹⁰³

(Szegény Jenő! Hogy saját testével szegüljön a tömeg dühének és céltáblaként álljon két tűz — egyik oldalon a zendülők, másikon a katonaság közé, aligha volt ínyére.)

Jókainál a bécsi forradalom és a magyar ügy összefonódik, „a Rákóczi induló halottfeltámasztó zenéjé”-re a „magyar hongyülés leghíresebb vezérfia” „szólnak a néphez”¹⁰⁴, Bicknellnél a Rákóczi induló elmarad, Ödön magyar nemzeti hősből bécsi forradalmárrá változik, és a polgári jogok kiterjesztéséért harcol:

Jókai:

„És midőn ama fényes alakok között, kik egymást felváltva szólnak a néphez arról az erkélyről, [Jenő] egyszercsak megpillantja testvérét, Ödönt! Ez is itt van. Ő is egyike a hongyülés ünnepelt szónokainak s most föllépett velük együtt a népszabadság ünnepét üdvözölni.” (I. 188.)

Bicknell:

“As the two [Jenő, Alfonsine] turned aside one evening in their walk, to join a throng of eager listeners who were being addressed by one impassioned speaker after another, Jenő was startled at seeing his brother Ödön mount the platform as one of the orators of the occasion. He too, it appeared, was on the side of people; he was one of the parliamentary speakers who were making their voices heard in favour of popular rights and parliamentary reform.” (127–128.)

(S amint egy esti sétájuk során [Jenő és Alfonsine] csatlakoztak egy kíváncsi hallgatóságból álló csoporthoz, melyhez szenvedélyes szónokok sora intézte szavait, Jenő döbbenten pillantotta meg testvérét, Ödönt, az alkalom egyik szónokaként az emelvényre lépni. Úgy látszott, ő is a nép oldalára állt, azoknak a szónokoknak az egyike, akik a nép jogaiért és alkotmányos reformért szálltak síkra.) (Kiemelések tőlem — K. J.)

¹⁰² JÖM, A kőszívű, I. 193.

¹⁰³ *The Baron's Sons. A Romance of the Hungarian Revolution of 1848.* London and Felling-on-Tyne, n.d. 130.

¹⁰⁴ JÖM, A kőszívű..., I. 188.

Egyáltalán, a fordító került a hazafias pátoszt. Amikor például Jókai a szabadság oltáráról írt, Bicknell egyszerűen kihagyta.¹⁰⁵

Jókai leküzdhetetlenül feltörő nemesi előítéleteinek sem kegyelmezett:

Jókai:

„A Plankenhorst család estélyei *eltűrt* nevezetességgel bírtak a rezidenciában. A Plankenhorst név *elég jó hangzású volt, csak hiányzott belőle, hogy nem volt előtte bárói cím.*” (I. 85.)

Bicknell:

“The Plankenhorst family in Vienna was *entirely respectable one, although its name lacked the prefix which denotes nobility.*” (59.)

(A Plankenhorst család Bécsben *teljes köztiszteletnek örvendett, bár nevük elől hiányzott a nemesi cím.*)

Plankenhorsték estélyén Jenő mentegeti a családot, akik cselédként bánnak szegény rokonokkal, Edittel. Richárd száján kicsúszik a megjegyzés:

Jókai:

„No, nem is volt hát ez a te háziasszonyod bárónő soha.” (I. 94.)

Bicknell:

“Was your Baroness Plankenhorst never of that age herself?” (66.)

(A te Plankenhorst bárónőd nem volt ennyi idős soha?)

Bicknell, igaz korábbi állításának ellentmondva, inkább megtette Alfonsine-t bárónőnek, mint hogy Richárd ajakbiggyesztő megjegyzését lefordítsa.

A fenti, Jókai világnézetét érintő változtatásokon túl, miként Bain, Bicknell is megkurtította az író érzelmi beállítottságából következő — vagy a francia és német? ponyvairodalomból átvett — melodramatikus stílusban megírt jeleneteket.

A zárdába berontó Richárdot e látvány fogadja:

Jókainál:

„A terem közepén feküdt haldokolva egy apáca. Régóta idegbajban szenved, a mai nap rémjelenete elhatározta halálát. Az ijedelem, a kiünnomboló, őrjöngő zaj ideges görcsöket idéztek nála elő. Társnői ápolva, vigasztalva csoportosultak körül. S e martyrologiai jelenet közepett, e sírbolti világításban, azon szűz alakok között, kik a halálvonagló apáca körül térdepeltek, egy ismerős arcot pillanta meg Richárd, egy arcot, melynek láttára minden csepp vére fellázadt önszíve ellen.” (I. 204.)

Bicknellnél:

“In the middle of the room lay a dying sister, while about her were grouped her companions, ministering to her wants and seeking comfort to her. In the group one face caught his eye and held him spellbound.” (140.)

(A terem közepén feküdt egy haldokló nővér, társai köré gyűltek, vigasztalták és ápolták. A csoportból egy arc vonta magára [Richárd] figyelmét, s megbabonázva állt.)

Ezenfölül Bicknell — Bainnél gyakrabban — elhagyta Jókai mindentudó narrátorának kommentárjait, s néhol a valószínűség érdekében a cselekményen is változtatott, mint például Ódön megmenekülésének ábrázolásán Buda ostromakor. Jókainál a vár fokára lépő hőst megölhetné az ellenség katonája, de az utolsó pillanatban „lábhoz ereszti a fegyvert, keblébe nyúl, s a szurony hegyére feltűz egy fehér zsebkendőt” (II. 175.), Bicknellnél meghúzza a ravaszt, de a fegyver csütörtököt mond. (274.)

A regény angol változatában a magyar szabadságharc csak jelzésszerűen, a Baradlay testvérek sorsának háttereként jelenik meg, de ez a háttér elmosódott. Tallérossy Zebulon alakját Ódönnek írt levele miatt nem hagyhatta ki a fordító, ám szlovák-magyar származását nem tartotta szükségesnek megemlíteni. Így Rideghváryt és a

¹⁰⁵ JÓM, *A kőszívű...*, I. 202; *The Baron's Sons*, 139.

szabadságharcot leverő orosz tiszteket nem azért kíséri, mert tolmácsolnia kell, hanem mert Rideghváry nem ért az egyszerű emberek nyelvén, míg Zebulon egyik kedves szónokuk.¹⁰⁶ Ezzel a Tallérossy Zebulon figuráján végrehajtott egyszerűsítéssel a helyszín is elszürkült: a jelenetsor valahol Magyarországon játszódik, de az angol változatból nem is sejtjük, hol.

Nagy-Britanniában így is eléggé magyarnak találták: „Jókai újra azzal a korszakkal foglalkozik regényében, mely, érthetően, oly vonzó honfitársai számára, s amelyhez már nem először nyúl sikerrel” — jegyezte meg némi maliciával az *Athenaeum* kritikusa, s hogy Bicknell jól ismerte olvasói ízlését, a névtelen recenzens egy másik megjegyzése igazolja, miszerint Ödön oroszországi kalandjai „túlrajzoltak és nem valóságosak”¹⁰⁷ — pedig alig maradt belőlük.

Egy az Isten

Az amerikai Bicknell az erdélyi unitáriusok iránti érdeklődése vezethette, hogy 1901-ben lefordítsa az *Egy az Isten* c. regényt.

Megmutatkozik ez abban, hogy az unitárius templomról, az egyházi szertartásokról, temetkezési szokásokról, a torockóiak életmódjáról írt sorokat mindig pontosan fordította le, ám Jókai egyéb néprajzi leírásai, például a torockói menyasszonyi ruháé, nem érdekelték, s a székely társadalom szerkezete sem különösebben; az „igazi székely lőfőpéldány” nála egyszerűen csak igazi székely (genuine Szekler).¹⁰⁸ Manassé a torockói bányászat fejlesztéséről kifejtett nézeteit Bicknell pár mondatban foglalta össze — azzal, hogy a nemzeti kapitalizálódás „harmadikutas” programjával megismertesse olvasóit, nem bajlódott.¹⁰⁹

A római színeket alaposan lerövidítette — a Rossi alakja köré szőtt, Jókai politikai üzenetét tartalmazó fejezetek hiányoznak, s Manassé és Blanka a lehető legrövidebb úton igyekeznek Erdélybe. Manassé nem jár Pesten (így a magyar szabadságharcról sem tudhat meg a regény olvasója semmit), s nem látogatnak el a „Szathmár megyei Pálmásra” sem, Zimándyékhoz, akik egyébként is Jókai többi zsánerfigurájának a sorsára jutottak: csak Zboróy Blanka környezetének pár mondatot kapott mellékszereplői.

Zboróy Blanka alakja is megváltozik a fordítás során.

Jókai pozitív hősnőinek jellemzője, hogy feltétel nélkül tekintélytisztelőek, így hercegnyője először elfogadja a pápa tilalmát (elválni elválhat, de férjhez többet nem lehet), noha regényében épp a katolikus egyház lélektelen, hajthatatlan szigorát tette kritikája tárgyává az író. Az eredeti műben, megtudva, hogy szerelemtől, házasságtól hűszévesen mindörökre eltiltatott, Blanka engedelmesen fekete ruhát ölt, és még a forrongó Rómából is — hol élete veszályban van — csak Manassé biztatására próbálkozik a meneküléssel, hiszen az egyház döntése értelmében a várost nem szabad elhagynia.¹¹⁰ Jókai hősnője az erkölcsi törvénynek beállított, rákényszerített sorsot hajlik elfogadni.

A kevésbé tekintélyelvű társadalomban élő amerikai olvasók számára Bicknell függetlenebb szellemű, kevésbé fatalista nőalakot teremtett. Az ő Blankája nem öltözik gyászba, habozását jelző mondatait nem fordítja le, s így egyértelműbben fordul szembe a rá mért döntéssel.

¹⁰⁶ *The Baron's Sons*, 281.

¹⁰⁷ *The Athenaeum*, 1901. Jan. 5. 13.

¹⁰⁸ *JÓM, Egy az Isten*. S. a. r. SZEKERES László. 1970. II. 55., *Manasseh. A Story of the Stirring Days of '48*. London, Felling-on-Tyne, The Walter Scott Publ. Co., n.d. 146.

¹⁰⁹ *JÓM, Egy az Isten*, II. 290–291.

¹¹⁰ *JÓM, Egy az Isten*, I. 261. Az angol változatban nem vár Manassé megerősítésére.

Jókai a katolikus egyház felfogásának megfelelő választás elé állítja Blankát. Vagy engedelmeskedik és magányosan éli le életét, vagy Manassét választja, de elkárhozik. Bicknell nem hajlandó ezt az alternatívát fölvetni.

Blanka kétségbeesetten kéri Manassét, vigye el magával Rómából. A férfi visszatásítja.

Jókainál így:

„ — Azért, — mert ember vagyok és férfi! Meg tudnám önt védelmezni az egész világ ellen; de saját magam ellen nem. — Én önt szeretem. — Ha ön velem jön, a kárhozatba jön. (I. 256.)

Bicknellnél:

“Because I am a man and but human. I could shield you against all the world, but not against myself. I love you. And if you came with me, how could you expect me to help you to keep your vows?” (134.)

(Mert férfi vagyok és emberi lény. Meg tudnám önt védelmezni az egész világ ellen, de saját magam ellen nem. Én önt szeretem. Ha ön velem jönne, hogy várhatná el tőlem, hogy segítek megtartani a fogadalmát?)

A két társadalom eltérő normarendszerét mutatja, hogy míg Jókai regénye Magyarországon nagy vihart kavart, s élesen támadták a katolikus lapok, az angol *Athenaeum* szót sem vesztegetett a mű erkölcsi felfogására. „A történet akkor válik igazán érdekessé, amikor a válást már kimondták, s Manassé Erdély vadonjában rejtőző otthonába viszi jegyesét” — írta a recenziós. ¹¹¹

Jókainak az *Egy az Isten c.* regényében a nemzeti kapitalizálódásról kifejtett nézetei az angol szövegből kimaradtak, de a *Fekete gyémántok* esetében sem kerültek be a fordításba változatlanul, pedig e mű fő mondanivalója épp a nemzeti fejlődés útjának kijelölésében rejlett.

Frances Gerard: Fekete gyémántok

A kapitalizálódás módjáról és üteméről Gerardnak ¹¹² annyira eltért a véleménye Jókaiétól, hogy Kaulman Félix bőrébe bújva vitába szállt Berend Iván „különutas” programjával:

Jókai:

(Berend:) „...lassan de biztosan terjeszkedni, kicsinyben experimentálni [...] ez az én regulám.” (Kaulman:) — „Múlt századbeli nézetek. Ilyen elvek mellett Amerika sohasem hagyta volna el Európát.” ¹¹³

Gerard:

(Kaulman:) “You are too cautious. I can convince you to the contrary. For instance, a steam-engine of a hundred-horse power needs just the same labour to work it as one of four-horse power; and small undertakings in like manner, even if they are themselves lucrative, will eventually be swamped by the larger ones.” ¹¹⁴

(Túlzó óvatosság. Bebizonyíthatom az ellenkezőjét. Például egy száz lóerős gőzmozdony működtetéséhez épp annyi munkára van szükség, mint egy négy lóerővel működőhöz, s így a kisvállalkozásokat, még ha önmagukban jövedelmezőek is, végül szét fogják zúzni a nagyobbak.)

— Berend szerint a kis üzlettel legalább bizonyosan nem lehet nagyot bukni.

¹¹¹ CZIGÁNY, *A magyar irodalom...*, 264.

¹¹² Igazi neve Geraldine Francis volt.

¹¹³ JÓM, *Fekete gyémántok*. S. a. r. NACSÁDY József. 1964. I. 83.

¹¹⁴ *Black Diamonds. A Novel*. London, Jarrold and Sons, 1896. 83–84.

Gerard-Kaulman válasza:

“And what certainty have you? Suppose just for the sake of argument, that one bright morning the Austrian minister of trade listens to the petition of the English iron masters, and that the free importation of raw iron is allowed. Your neighbour over there will at once shut his foundry, and you may go and sell your coal to the smithy, eh, Ivan?” (83.)

(Na és micsoda bizonyosság ez? Tétélezzük fel, csak a vita kedvéért, hogy egy szép napon az osztrák kereskedelmi miniszter meghallgatja az angol vasmunkások kérését és engedélyezi a nyersvas szabad behozatalát. A szomszédod rögtön bezárja az öntödét, te meg viheted a szenedet a kovácsműhelyeknek, igaz, Iván?)

Sőtér István szerint e regényben „a nemzeti ügy mellé az emberiség ügye sorakozik — az ember harca a természettel, a prométheuszi hős, vagyis: olyan távlatok, aminek a romantika nagy, költői kompozícióiban [...] tárulnak elénk.”¹¹⁵ Ez nem állítható Gerard fordításáról: nemcsak a narrátor által elmondott első két fejezetet hagyta el, hanem Berend Iván felolvasását „A hatodik világrész”-ről, azaz mindazon részeket, ahol a regény „hangja a romantika egy egzaltált, ősmítoszi hangnemébe csap át”¹¹⁶, sőt mindazt, ami Berendet az új természettudományos világ értelmiségi hőségévé teszi (például szerszámainak leírását) — miközben valószínűleg csupán az értekezés-szerű, didaktikus fejtegetésektől és a pátosztól akarta megkímélni olvasóit. Fenti elhagyásai következtében a „nemzeti ügy” kivitelének új módja is csorbát szenved. Berend Iván ugyan így is épp eléggé sokoldalú marad — az *Athenaeum*, akárha Péterfyt olvasta volna recenzense, „hibátlan szörny”-nek (faultless monster) nevezi, aki „minden emberi képesség és minden földi erény birtokosa”¹¹⁷, ezek után mégsem válhat a „szűk és kiszarolt osztály”¹¹⁸, az értelmiség jelképes alakjává, melynek feladata a nemzet felemelése — hiszen nem tartozik ez osztályhoz.

Amikor Jókai a nemzet, az emberiség szolgálatáról ír, Gerard egyébként is sokkal szerényebben fogalmaz:

Jókai:

(Berendről) „Ez az ember egy nagy és az emberiséggel jóltevő titokforrást kutatja: hogyan lehet a szénbányák rémét leküzdeni?” (I. 44.)

Gerard:

“This man had a purpose: he wanted to learn a secret which would be of infinite benefit to mankind — at least, to those who are buried in the pits and caverns of the earth.” (20.)

(Ennek az embernek célja volt: meg akarta ismerni a titkot, mely végtelen hasznára válna az emberiségnek — de legalább azoknak, akik a föld tárnáiban és vājataiban vannak eltemetve.)

Gerard meglehetősen tájékozatlan lehetett a kelet-európai viszonyokat illetően: a pontos német fordításban, melyet használt, csakúgy, mint az eredetiben, Evila szlovák dalt énekel, az angol szerint „szlávot”, s arra is németül zendít rá elsőízben, mert a fordító csak a 450. oldalnál talált magyarul is tudó segítséget.¹¹⁹

Gerard stilisztikailag sem túl jól sikerült fordításában a *Fekete gyémántok* érzelgős szalonregényné csupaszkodott, amelyhez Jókai egy előszóban adta áldását — nyilván olvasatlanul.

¹¹⁵ SÓTÉR, i.m. 450.

¹¹⁶ SÓTÉR, uo.

¹¹⁷ The *Athenaeum*, 1896. Sept. 26. 416.

¹¹⁸ *Fekete gyémántok*, II. 122.

¹¹⁹ *Schwarze Diamanten*. Vierte Aufl. Berlin, é.n. 26 és *Black Diamonds*, 15.

Jókai a *Fekete gyémántok* megjelenése után hét évvel, 1877-ben újra olyan regényt ír, melyben ismét megmutatkozik, hogy nem tud elszakadni a köznemességben a magyarság legfőbb erkölcsi értékhozóját látó szemlélettől. A *Névtelen vár* célja a „győri futás” mentegetése, az 1809-es inszurrekció dicsőítése, a „hűség vértanúinak” felmagasztalása, akik „megérdemlik, hogy a nevüket betakaró fátyolt letépjük meggyalázott szívükről, s porrá lett csontjaikra dobjuk szemfödélnek.”¹²⁰

Elégedett lehetett tehát, hogy e regényét is kiválasztották, s valóban, a kötet első, 1898-as amerikai kiadásához írt előszava erről tanúskodik — ha ugyan ő írta.

Ebben a New York-i Doubleday and McClure kiadóra ruházza könyvei angol nyelvű kiadásának jogát, s örömet fejezi ki, hogy végre pontos fordításban jelennek majd meg, ellentétben a korábbiakkal: „angol nyelven megjelent munkáimat vagy nem a magyar eredetiből fordították, ha pedig igen, a figyelmes átolvasás hiányában számos hibával csúfítva jutottak el a közönséghez.”¹²¹

Egyet kell csak lapozni a regényben, hogy kiderüljön, a Jókai által hitelesnek elismert fordítás esetében megintcsak elmaradt a figyelmes átolvasás (Jókai bizonyára nem is látta). Az eredetihez képest jócskán megcsappant a terjedelme és ráadásul Boggs németből fordította. A tisztartó „herr Hofrichter”, az alispán „vice-palatine”, azaz a nádor helyettese: az amerikai Sara Elisabeth Boggs írónőnek nem sok fogalma lehetett a feudális társadalom szerkezetéről, hiszen a német „Vicespann”-t is rosszul fordította.

E tudásnak a fordítás során nem érezhette túlzottan a hiányát, mivel szinte mindent kihagyott, amiért maga Jókai tollat fogott.

A *Nameless Castle*-ből hiányzik az inszurrekció (pl. a teljes tizenegyedik rész, a „Férfiak dolga”) és a magyar nemesség apologetikus leírása, még Váuel Lajos (azaz „Ludwig”) nemesi önkéntesekből összesereglett volónja is csak „érdekes emberekből” áll.¹²²

„Herr Bernat Görömbölyi von Dravakeresztur” az óra-analógiával itt is elmagyarázza a Napóleon ellen a magyarokhoz csatlakozni kész francia royalista Váuelnek, hogy mennyi akadályt kellett leküzdenie a nemességnek, míg fel tudta fegyverezni magát, de Boggs nem tudván, hogy a német intézménynevek használatának oka van (s lehet, hogy a regény magyar eredetijét nem is látta), mindent lefordított angolra. Így elmosta a Jókai soraiban az osztrákoknak szóló kritikát: a fordításban egyetlen egységes ország (a „birodalmi Magyarország”?) hivatalnokai tehetetlenkednek, s nem domborodik ki az író vádja, miszerint az *osztrákok* küldték vágóhídra a *magyar* nemességet. A történelmi regényből kimaradt a tanulság.

Jókai:

„A rugó, az a meghozott törvény; a nyugtalankodó, a nádori hivatal, melynek azt végre kell hajtani; az akadályozó pedig a Hofkriegspraesidium, az Obercommando és az Artillerie-Direction.” (315.)

Boggs:

“The spring is the law passed by the Diet. The pendulum is the palatine office, which has to set the law into motion; the escapement is the imperial counselor of war.” (243.)¹²³

¹²⁰ JÖM, *A névtelen vár*. S. a. r. HARSÁNYI Zoltán. 1965. 315.

¹²¹ *The Nameless Castle*. New York, Doubleday and McClure Comp. 1898. v.

¹²² JÖM, *A névtelen vár*, 327., *The Nameless Castle*, 249.

¹²³ A „diéta” szó nem a német fordításból került át: *Das namenlose Schloß*. Berlin, Otto Janke [1879] 313-314.

A megmaradt, Marie-Thémire-Katalin-Vável körül bonyolódó kalandtörténetet, azaz a főcselekménnyé előlépett mellékszálát, arányos, feszes cselekményű, átlagosan 30–35 oldalas fejezetekre osztotta-kurtított Boggs.

Katalin életének háttérében meghagyta ugyan a zsánerfigurákat, de azok jóval kevesebbet anekdotáznak, s szerencsére a falusi lelkésznek, Mercatoris Tóbiásnak sem engedte meg, hogy az amerikai-angol közönség előtt kifejtse nézeteit és „a világ minden nyelvét a magyarból származottnak tüntesse fel”¹²⁴ — aligha értették volna Jókai iróniáját.

A (képzeletbeli) francia arisztokratának, Vável Lajosnak Jókai számára természetes és maradéktalanul végbement asszimilációjától a fordító húzódozott. A magyar szöveg szerint Vávelt annyira leköti a katonáskodás, hogy alig jut ideje szerelme, Katalin, s úrnője, XVI. Lajos francia király álnéven Magyarországon rejtőzködő Marie lánya számára. Az étkezéseknél szabadkozni kénytelen: „ő már falatozott, künn a gyepen, jó nyers szalonnát paprikával”¹²⁵. Boggsnál egyszerűen a „táborban étkeznek”¹²⁶.

A szintén a francia arisztokráciához tartozó Thémire-Katalin lánya annyira szegényli kémnő múltját, hogy anyjának szóló levelében így fogalmaz: „nem tudtam úgy a tükörbe nézni, hogy saját arcom felé ne köpjek”¹²⁷. Boggs, akár a jó ízléssel, akár az arisztokrácia modorával tartotta összeegyeztethetetlennek kijelentését, kihagyta, amint Jókai több angol fordítójához hasonlóan a túlságosan érzélgős jelenetek tolmácsolását is mellőzte (pl. Marie madarának halála).

Regénye utolsó soraiban a letűnő nemesi világ szimbólumává emelte Jókai a Névtelen Várat. Az angol változatban, a nemesség szerepeltetése híján ennek nem lett volna értelme, s Boggs az utolsó mondatokat (is) szabadon fordította.

A befejezés az *Athenaeum* kritikusat Poe *Az Usher-ház vége* c. elbeszélésére emlékeztette — ott is az arisztokrata főhősök halála után enyészik el egy kastély.¹²⁸

Jókainak három másik regénye a hű fordítás *ellenére* is sikert aratott, sőt egyikük a legnépszerűbbek közé tartozott.

Szabadság a hó alatt, Mire megvénülünk, Sárga rózsza

Pedig összes írói hibája megtalálható a *Szabadság a hó alatt* című művében. Történelmi regény, melyben fittyet hány a valóságra: Puskinnal kis híján feleségül veteti I. Sándor cár lányát. Nem törődik a lélekrajz hitelességével: a cár szeretett lánya haláláról értesülvén öleli magához szerelmesen rég elhanyagolt feleségét. Úgy ábrázolja a cári önkény ellen fellázadt dekabristák felkelését, hogy közben a cárt magát rokonszenves hősnek láttatja, stb.

Ez továbbá az egyetlen olyan angolul kiadott regénye, melynek érzélgős jeleneteit is lefordította Mrs. Waugh (Ellis Wright) — az *Athenaeum* ki is jelentette, hogy „ultramelodramatikus”¹²⁹ —, mégis kilenc kiadását olvasták.

Népszerűségére magyarázatot adnak a kritikák: szinte kivétel nélkül a távoli, hírből is alig ismert Oroszország hiteles ábrázolásának fogadták el a regényt.¹³⁰

H. W. V. Temperley, a *Contemporary Review* kritikusa, aki Jókai halála alkalmából tanulmányt írt életművéről, egyik legjobb történelmi regényének ezt a művét nevezte,

¹²⁴ JÖM, *A névtelen vár*, 257.

¹²⁵ JÖM, *A névtelen vár*, 331.

¹²⁶ *The Nameless Castle*, 252.

¹²⁷ *A névtelen vár*, 354.

¹²⁸ *The Athenaeum*, 1900. Jan. 6. 14.

¹²⁹ *The Athenaeum*, 1897. June 26. 839.

¹³⁰ Az angol kritikából szemelgetett a JÖM, *Szabadság a hó alatt*, 258–260.

sőt azt állította, hogy „a nagy orosz regényírók közül sem ábrázolta senki annyi színnel történelmüket”, mint épp a magyar (de szintén keleti!) Jókai.¹³¹

A magyar író olyan vad, barbár és érzelmes Oroszországot festett le olvasóinak, amelyet azok látni akartak.

A *Mire megvénülünk* Arthur B. Yolland által készített fordítását hatszor adták ki.

Sikerét aligha líraiságának, önéletrajzi vonatkozásainak köszönhetette elsősorban. Valószínűleg a reformkori Pozsony sem érdekelte túlzottan az olvasókat. Inkább az *Athenaeum* ironikus kritikusanak lehet igaza, aki a műből az erényes cigánylány történetét emelte ki, s megállapította: „Ebben a regényben több van a cigány »business«-ből, mint a szerző többi alkotásában” („There is more of the gipsy »business«...”). „Úgy hisszük, hogy a fiatal olvasók leginkább a vad, félreeső kocsmákat és a cigányokkal való verekedést értékelhetik; az utóbbiak mindig eléggé festői külsejű emberek a színházi üzlet számára” — szögezte le.

Másik olvasatában a regény arról szólna, hogy szembe tud-e szállni Áronffy Loránd a sorssal, vagy őt is utoléri családja férfitagjainak végzete, az öngyilkosság. A kritikust ez az olvasat sem érdekelte. „A műben még a cinikus aforizmák a legjobbak” — írta.¹³²

Elsőre érthetetlen a *Sárga rózsza* öt kiadása, hiszen ahol tehették, a vidéki élet külön alakjait, a zsánerfigurákat, a „népiest” kihagyták Jókai regényeiből.

Mintha összebeszéltek volna azonban, minden művében meghagyták a szegény-legényeket, betyárokat: az *Erdély aranykorában*, a *Rab Ráby*-ban, sőt még az erősen lerövidített *Kőszívű ember fiaiban* is.

Ha tekintetbe vesszük, hogy *Szabadság a hó alatt* című regényének Oroszország-ábrázolását késpéznznek vették, a *Sárga rózsza* öt kiadása inkább aggodalomra, mint örömrre ad okot.

A népies irány kanonizálódásával ugyan e művet a honi kritikusok egyre nagyobb elismerése övezi, véleményem szerint a *Sárga rózsza* a világszemléletének ellentmondásait feloldani egész élete során képtelen, végképp válságba jutott Jókai kitérése a szembenézés elől, az egyik lehetőség, amit a két évvel korábban született *Nincsen ördög* kiábrándult írója választhatott. Az eredmény, mint Németh G. Béla írta „idegenforgalmi folklórlátványossá lett, pusztai nagyjelenettel, csikós- és gulyáspszichológiával, színpadi rutinkonfliktussal.”¹³³

Ez esetben még a hű fordítás is ártott. Beatrice Danford, aki olyan szavakkal is megbirkózott, mint a *sallangos csótár*, a *laptika*, *göppöly* vagy *monyorú*, a *döghúst* is pontosan lefordította:

Jókai (a pusztai gulyások táplálkozási szokásairól):

„Nézzé azokat a legényeket! Csupa erő, egészség valamennyi. Pedig az mind döghúson nőtt fel.”¹³⁴

¹³¹ H. W. V. TEMPERLEY, *Maurus Jokai and the Historical Novel*. The Contemporary Review, 1904. July, 112.

¹³² The Athenaeum, 1900. Sept. 15. 343. Czigány L. ismerteti ezt az írást: „A regény még egyszer felkeltette a kritikus megcsömörlött érdeklődését Jókai iránt, lelkesen beszélt a nagyszerű leírásokról és »az alkalmi száraz, cinikus aforizmákról, melyekben oly nagy örömet leli a szerző«.” CZIGÁNY, *A magyar...*, 261. Az általam idézett mondattal együtt az Athenaeum kritikájának ez a része pontosan a következő: “We imagine that youthful readers will chiefly appreciate the scenes at wild out-of-the-way inns and the fights with gipsies; the latter are always picturesque people for stage business. The best things in the book in our opinion are the descriptions of scenery and the occasional dry cynical aphorisms in which the author indulges.”

¹³³ NÉMETH G. Béla, *Életképforma és regény*. In *Üő., Kíüllő és kerék*. Bp., 1981. 51.

¹³⁴ JÓM, *Sárga rózsza*. S. a. r. VÉGH Ferenc. 1988. 149.

Danford:

“Look at those lads, can you desire healthier or stronger fellows? Yes, they have all grown upon carrion.”¹³⁵

Ha Jókai *Szabadság a hó alatt* c. regénye szereplőinek durvaságából az orosz nép durvaságára és barbárságára következtettek az angol olvasók és kritikusok, vajon milyen általánosításra jutottak a fenti sorokból?

Ismeretlen fordító: Rab Ráby

Jókai regényei közül utolsónak a *Rab Rábyt* fordították le, 1909-ben. Ez a regény járt talán legjobban a fordítással (kimaradt belőle a hiteles kor- és társadalomrajz érdekében használt latin mondatok és kifejezések tömege, miközben a rövidítés valóban a főcselekmény kiemelését szolgálta) — sajnos éppen e mű fordítója ismeretlen.

A kötet harmadik kiadásához — föltehetőleg az elsőhöz is, lévén az újabbak általában változatlan utányomások — az a Reich Emil írt ugyan előszót, aki maga is publikált angolul, mégsem valószínű, hogy ő fordította volna, mert ha nem is kizárólag a német változatot vette alapul, a fordító szemlátomást annak szövegét is felhasználta.¹³⁶

A jozefinista Rab Rábynak a feudális magyar nemesség ellen vívott sikertelen harcában a nemzeti függetlenséget és a felvilágosodás eszméit egymással szembeállító Jókai megint elárulja, hogy élete alkonyán sem tudta levetni társadalomszemléletének béklyóját: a felvilágosodás vívmányaiért küzdő Rábyval szemben a nemzeti eszmét legfontosabb értéknek valló Tárhalmynak ad igazat, annak ellenére, hogy a „nemzet” érdekében a „nép” jogait áldozza föl. Jókai a II. József reformjai ellen szegülő, önös érdekeit védő nemességben sem tud mást látni, mint az ország „színe-javát”.¹³⁷

A „nemzet” szó jelentésén vitatkozva Ráby a „népet” érti alatta, Tárhalmly így javítja ki: „A nemzet a nemesi Karok és Rendek”.¹³⁸ Ez a nemzet az, melynek fennmaradásáért, a rendi alkotmányban megtestesülő függetlenségéért a népek tűrni kell (a német nyelv erőszakos terjesztéséről alig esik szó): „Én azt hiszem, hogy ennek a világrésznek nagyobb szüksége van arra, hogy itt ezen a helyen létezzék egy alkotmányos, hazaszerető magyar nemzet, mint arra, hogy a parasztnak hetenkint egygel több elheverni való napja legyen” — folytatja a vitát Tárhalmly.¹³⁹ Később így összegzi véleményét: „vannak emberek, akiknek e nélkül a haza nélkül az egész planéta nem kell; akikre ez a paradicsom, amit életükkel, halálukkal meg kell védelmezni! hogy ilyen emberek nagyon sokan vannak; együtt úgy híják őket, hogy »nemzet«, hogy mikor a nemzet szenved, akkor az egyes embernek nem lehet örülni.”¹⁴⁰

Itt Jókai már modern tartalma felé tágitotta a rendi nemesség szűken értelmezett nemzet-fogalmát: a nemzet azoknak az egyéni érdekeiket háttérbe szorító embereknek a csoportja, akik legfőbb értéknek a csoportot jelképező fogalmat tekintik. Míg a rendi nacionalizmus esetében világos volt, hogy a nemzet az ősi jogait védő nemességet jelentette, a második, általánosító megfogalmazásban tartalma kibővül és elmosódik: a

¹³⁵ *The Yellow Rose*. London, Jarrold and Sons, n. d. 69.

¹³⁶ Fruzsinka kisasszony Fräulein Fruzsinkaként szerepel. *The Strange Story of Rab Ráby*. Third ed. London, Jarrold and Sons [1909], pl. 4. A JÖM-kiadást sajtó alá rendező KOVÁCS Győző és NAGY Miklós (1966. 512.) Czigány akkor még kéziratot tanulmánya alapján Reich Emilt teszik meg fordítónak. Már idézett kiadásában CZIGÁNY nem tartja fenn ezt az állítását, i.m. 270.

¹³⁷ *Rab Ráby*, 88.

¹³⁸ *I.m.* 86.

¹³⁹ *I.m.* 88.

¹⁴⁰ *I.m.* 380.

nemzetbe tartozhat bárki, aki a nemzet primátusát erkölcsi értéknek fogadja el („mikor a nemzet szenved, akkor az egyes embernek *nem lehet örülni*”).¹⁴¹

Jókai fenti két meghatározása felfedi, hogy milyen szoros a kapcsolat a feudális, rendi nacionalizmus és a mai kor nacionalizmusa között, sőt egy utalása („ennek a világrésznek” van szüksége egy stabil Magyarországra) arra is rávilágít, hogy Jókai nacionalizmusa mögött az orosz terjeszkedéstől, a pánszlávizmustól való félelme állt.

A népi-urbánus ellentét gyökerei is megtalálhatók a *Rab Ráby*-ban: a „nemzet”-ért aggódó nemességgel szemben nem a nemzet érdekeit sértő uralkodóként áll szemben II. József, hanem „az egész emberiség” ügyét képviseli, „a népek boldogítására” törekszik, „fel akar bennünket támasztani; de egy idegen világban.”¹⁴²

Sőtér véleménye szerint Jókai — a valóságban megtörténtektől eltérően — azért fordítja a szentendrei lakosságot Rab Ráby ellen, mert Ráby forrásként használt emlékiratainak „vármegyeellenes, nemességellenes élet kívánta tompítani.”¹⁴³ Ez igaz, sőt ha nem ezt tenné, véleményem szerint összeomlana a felvilágosodást a nemzeti ügygel szembeállító koncepció: az igazságáért harcoló Ráby és az őt támogató *nép* kerülne szembe a *nemzettel*, azaz a rendi nemességgel. Parasztság és nemesség (nép és nemzet!) szembenállása egy másik regény, de nem Jókai tollára való.

Reich Emil úgy érezhette, hogy a nemesség alkotmányhoz való minden áron történő ragaszkodása magyarázatra szorul. Ezért, miután leszögezte az előszóban, hogy az angol és a magyar alkotmány egymáshoz hasonlít, kijelentette: „múltban és jelenben, az alkotmány sokkal drágább [a magyaroknak], mint bármekkora anyagi jólét.”¹⁴⁴

Az pedig, hogy a regénybeli „nemzet”, mely alkotmányát védi, mindössze a nemesség, angolul nem olvasható.

Jókai:

(Tárhalmy:) [...] „hogya azon az úton haladsz előre, amelyen indultál, itt fogsz megrohadni Pest vármegye tömlöcében! [...]

(Ráby:) — Azért, mert a nép barátja vagyok?
— De a nemzetnek ellensége!
— Hát nem a nép a nemzet?
— Nem! A nemzet a nemesi Karok és Rendek.” (86.)

Ismertlen fordító:

(Tárhalmy:) — [...] “you will soon be rotting in one of our prisons, and I shall hear your chains [...]

(Ráby:) — And all that because I am a friend of the people?
— Rather an enemy of the nation, say!
— Are not the people and the nation one and a same?
— No, not at all: the nation is the state.” (66.)

Az angol válasz Ráby kérdésére: „a nemzet az állam.”

Sőtér szerint Jókai kora „a nemesség történelmi sorsának beteltét hozta el.”¹⁴⁵ De nem hozta el e kor a nemesség eszmevilágának lehanyatlását. Ennek az ideológiának fenntartója, legsikeresebb képviselője, regényei útján leghatékonyabb népszerűsítője volt Jókai.

*

¹⁴¹ A nacionalizmus erkölcsi érték voltáról l. TAMÁS Gáspár Miklós *A nemzeti érzés erkölcsi lényege*. In *Uő., Idola tribus*. (Magyar Füzetek Könyvei 12) 1989. Különösen a II. fejezet.

¹⁴² *Rab Ráby*, 380.

¹⁴³ SÖTÉR, i.m. 511.

¹⁴⁴ *The Strange Story*, Reich bevezetője [iv].

¹⁴⁵ SÖTÉR, i.m. 504.

Legalábbis Magyarországon. Mert a regények szövegének összevetése angol fordítósaikkal épp azt mutatta meg, hogy Jókai világnézetének számos vonását már a fordítók elfogadhatatlannak találták: polgárságellenességét, „harmadikutasságát”, nemesi nacionalizmusának megnyilvánulásait vagy már eleve kihagyták, vagy átalakították.

Jókai világszemléletének „magyar”-ságából műveinek angol fordításaiba nem került át szinte semmi.

Nem jutott el az angol közönséghez a regényeinek egyéni jelleget biztosító népiesség sem, sőt művei közül csak azok váltak népszerűekké, melyek az olvasók számára már ismerős típusba tartoztak: a gótikus, a társadalmi- és kalandregények. Mivel a rejtett mondanivalót nem érthették — történelmi regényeit is kalandregényként olvasták. Irányzatosságát elutasították.

A fordítói változtatások és a regények eltérő nagy-britanniai és magyarországi kritikai visszhangja rámutattak a két társadalom szemléletbeli különbségeire: Jókai regényeiből az egyéni szabadság kiteljesedését gátló, statikus, tekintélyelvű világ képe bontakozik ki.

Jókai a múlt század végén, s különösen annak utolsó évtizedében az ismert és elismert külföldi írók közé tartozott Nagy-Britanniában. Népszerűségéhez kétségtelenül hozzájárultak a műveit az angol közönség ízléséhez, szemléletmódjához igazító fordítói, s közülük is elsősorban Robert Nisbet Bain.

Judit Kádár

MAURUS JÓKAI'S NOVELS IN ENGLISH TRANSLATION

Among the Hungarian novelists of the romantic period Jókai was certainly the most popular writer in Hungary and the fact that his works had been translated into several languages added special interest to his fame, for according to the public his oeuvre enabled foreign readers to acquaint themselves with the „real Hungary” for the very first time.

This essay collates the original Hungarian texts of his most popular twenty novels that had been translated into English with the English language versions. The collation of the texts reveals that it is precisely those features that were considered to be „the most characteristically Hungarian” that are missing from the English versions.

The translators did not agree to Jókai's anti-capitalistic and nationalistic views and therefore they either simply left out these elements from their translations of the novels or they adjusted the texts to the taste of the British and American public. They omitted all the humorous peasant characters of his genre-painting, while the more exotic figures of Hungarian highwaymen were retained. In spite of these omissions only those of his works became popular (running into more than three editions) in the 19th century whose literary form had been familiar to the readers: gothic novels and historical romances. Because of a general unfamiliarity with Hungarian history, Jókai's historical novels could only be read as novels of adventure. His few *Tendenzromane* that were translated into English never attained a second edition. The alterations in the English versions show the differences between the still feudal and the capitalistic British and American societies: Jókai's novels originally reflect a static, authoritarian world that hinders individual perfection. If not omitted by the translators, these features were criticised by the British literary reviewers of his works.

For all that, he was the most popular Hungarian writer in Great Britain and the U.S.A. in the last century and his translators' efforts — especially Robert Nisbet Bain's — to adjust his world-view to the taste of their readers greatly contributed to Jókai's success.

Kosztolányi japán versfordításait két cikkben dolgoztuk fel,¹ a munka kínai vonatkozású folytatását a második végén ígértük.² A költő kínai fordításai is két dolgozatot igényelnek, az elsőben a kínai költészet nyugat-európai és amerikai közvetítőit vesszük számba, majd Kosztolányi fordításainak forrásait rögzítjük, a következő majd a költő munkáját elemzi-értékeli, immár a kétséget kizáróan megállapított források fényében.

A kínai átköltőkre-közvetítőkre kétszer is utaltunk, egy régebbi dolgozatunkban Klabundra,³ a második japán közleményben pedig Arthur Waleyre.⁴ Itt az általunk addig fellelt nyugat-európai, kínai költészetet tárgyaló műveket is felsoroltuk,⁵ azóta ezek száma egyre nőtt; e cikkünk írásának idejére lényegében sikerült megszereznünk az összes elérhető nyugati tolmácsolást. Először ezeket vesszük sorra, a megjelenés időrendjét, azonos időpont esetén angol, amerikai, francia, német, olasz sorrendet követve. Kosztolányi magyar elődjeire — a teljesség igénye nélkül — a közvetítők kapcsán utalunk.

I. A nyugati közvetítők

A fellelt első forrás Friedrich Rückert *Si King*-fordítása 1833-ból, Lacharme atya 1733-ban készült és Julius Mohl által 1830-ban megjelentetett latin szövege alapján; tudós utódja, Victor von Strauss szerint felületes, hibákkal teli, ám — szerintünk — könnyed verselésű, ma is élvezhető alkotás.⁶ Kosztolányi átköltései közül kettő található itt. A harmincas évek elejének terméke Sir John Davisnek, a kínai brit kereskedelem szuperintendensének, a kínai nyelv rajongó tanulójának a kínai költészet formai elemeit először áttekintő, a *Si King*-ből vett példaanyagú, a Tang-korszakra (i. u. 618–906), Li Taj-póra éppen csak hivatkozó kétnyelvű, rimes átköltéses munkája.⁷ Évtizedek múltán, 1862-ben jelenik meg a nagy tudós — Waley jellemzése — d’Hervey-Saint-Denys márki terjedelmes munkája, az aranykor, a Tang-dinasztia költőiből, alapos, a verselést, a formai elemeket számba vevő, a kínai karaktereket — egy szótagos képírásjeleket,

¹ ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi japán versfordításai — forrásaik fényében*. ItK 1986. 246–274, Uő., *Kosztolányi japán versfordításai — forrásaik fényében II*. ItK 1990. 46–70. (A továbbiakban: ZÁGONYI, 86/3, ill. 90/1.)

² ZÁGONYI, 90/1, 70.

³ ZÁGONYI, Ervin, *Kosztolányi, az orosz líra tolmácsa*. ItK 1983. 693.

⁴ Vö. ZÁGONYI, 86/3. 246. 7, 10.j, 250. 41.j.

⁵ Uo. 247.

⁶ Friedrich RÜCKERT, *Schi-King*. Chinesisches Liederbuch gesammelt von Confucius, dem Deutsch eingeeignet von... Altona, 1833. (Az MTA Könyvtára; a továbbiakban — jelzése eztán „=“ — MTA, RÜCKERT)

⁷ Sir John DAVIS, *Poeseos sinica commentarii. The Poetry of Chinese*. London, 1870. (Csak a második kiadást tudtuk megszerezni; Sunderland, Free Library Corporation; a Davis-jellemzést l. WILLIAMS — vö. 84. j. — 383.)

ideogrammákat — is tartalmazó, aztán harmincnégy költő hetvenegy versét gondos jegyzetek kíséretében adó kötetként.⁸ Prózafordításaival későbbi német átköltők, Hans Heilmann, Klabund s az utóbbi által Kosztolányi háborús verseinek egyik kínaiból közvetítője. Művét öt év múltán ismét francia gyűjtemény követi: Théophile Gautier lányának, Judith de Gautier-nek szintén prózai változatokat adó, anyagát témakörökbe osztó, kínai munkatárs közvetítésével készült könyve;⁹ pár verse Klabund révén jut el Kosztolányiig. Ez év terméke Alexander Wylie a tágabb értelemben vett kínai irodalom írásos termékeit csokorba szedő munkája, szépirodalmi szemelvények nélkül.¹⁰ Heinrich Plath viszont a klasszikus kínai irodalom két gyűjteményét veszi számba, adatait d'Hervey-Saint-Denys művéből merítve.¹¹ Az évtized vége és a hetvenes évek eleje hozza a misszionáriusból tudóssá, majd oxfordi professzorrá váló James Legge nagy vállalkozását, a kínai klasszikusok, Konfucius, Mencius műveit hét — később öt — kötetben adó nagy gyűjteményt.¹² Bennünket a *Si Kinget* tartalmazó — későbbi kiadásában — negyedik kötet érdekelt; a kétnyelvű szöveget és kimerítően gondos jegyzetanyagot adó mű a *Bosszú és A gárda panasza* első angol variánsait adja.¹³ Átköltéseit Legge aztán újrafirja: az első változat puritánságát barokkos zsúfoltságra váltva.¹⁴ 1973-ból való George Carter Sent folyóirat-publikációja is. Számunkra jelentős: belőle meríti Arany a kínai költészet minden bizonnyal első magyar nyelvű átköltéseit.¹⁵ Sent a következő évben dal- és balladafordításait kötetbe is foglalja,¹⁶ előszavában az európai népek népköltészete kapcsán a magyarokra, Edélyire (így!), Törökre, Gyulaira és Aranyra is hivatkozva. (Arany nem is sejtette, hogy szintén 1873-as közleménye jegyzetében általa elmarasztalt angol tudós a világ túlsó felén, Shanghaiban kelt előszavában rá is utal...)

A nyolcvanas évek terméke Victor von Strauss pontosságát és hűségét illetően kiváló, de helyenként pedáns és költőietlen *Si King*-kötete — Alfred Forke jellemzése, mások, így William Jennings és Otto Hauser a fordításirodalom klasszikus remekének vallják —;¹⁷ az i. előtti Kína társadalmát, vallását, erkölcsét, gazdasági életét tárgyaló

⁸ D'HERVEY-SAINT-DENYS, *Poésies de l'époque des Tang*. Paris, 1862. (Bibliothèque Nationale; = HERVEY-SAINT-DENYS; Waley véleményét l. WALEY/2 — vö. 63. j. — 21.)

⁹ Judith de GAUTIER, *Le Livre de Jade*. Paris, 1928. (Már csak e harmadik kiadás volt elérhető; a második Waley szerint 1908-as; vö. WALEY/2 21; Bibliothèque de l' Arsenal; = GAUTIER/1)

¹⁰ Alexander WYLIE, *Notes on Chinese Literature*. (Példányunk utánnymomás: Taipei, Taiwan, 1964; Egyetemi Könyvtár, Debrecen)

¹¹ Heinrich PLATH, *Ueber zwei Sammlungen chinesischer Gedichte aus der Dynastie Tang*. München, 1869. (MTA)

¹² James LEGGE, *The Chinese Classics...in five Volumes*. Hong Kong, 1960; egy 1935-ös kiadás utánnymása; 1873-ban még csak az első két kötet állt készen, vö. a 16. jegyzetben i.m. *Függelék*.

¹³ Uő., *The She King*. Hongkong, 1960; (= LEGGE/1; a kínai versekre a Kosztolányi adta címmel utalunk.)

¹⁴ Uő., *The Book of Poetry*. Chinese Text with English Translation. Shanghai, é.n. (1931?; Universitäts- und Statsbibliothek, Köln; = LEGGE/2)

¹⁵ George Carter SENT, *Chinese Lyrics*. *Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society*. New Series No. VII. Shanghai, 1873. 93–135 (MTA; a sorozat = JNCBRAS); Arany fordításait l. ARANY János, *Összes művei*. VI.k. *Zsengék, töredékek, röglönzések* 184–190, Sentnél l. 134, 102.

¹⁶ Uő., *The Jade Caplet In twenty-four Beads*. A collection of songs, ballads, etc. London, 1874. (University Library, Cambridge; a magyar utalást l. *Preface IV–V*, Arany Sent-hivatkozását i.m. 184.)

¹⁷ Victor von STRAUSS, *Schi-King*. Das canonische Liederbuch der Chinesen. Aus dem Chinesischen übersetzt und erklärt von... Heidelberg, 1880. (MTA; Jennings véleményét l. JENNINGS — vö. 23. j. — Forkéét l. FORKE/1 — vö. 29. j. — IX, Hauserét HAUSER/2 — vö. 47. j. — 5; = STRAUSS)

bevezetése fontos forrásmű; veretes jambusú szövegei közül *A gárda panasza* Klabundon keresztül jut el Kosztolányiig. Olasz jezsuita tudós, P. Angelo Zottoli hatalmas munkája egy öt kötetes „irodalmi kurzus”; az ötödik kétszázkilencven szemelvényt ad, kínai karakterekkel és nagyon pontos latin nyelvű prózafordítással — számunkra a kínai eredeti megközelítése szempontjából jelentős ezért a mű —.¹⁸ Anyagát a sorhosszak és a sorok karakter-száma szerint szedi szigorú rendbe; ez — mint Waley megállapítja — a későbbi kutatók számára félrevezető, s szinte a latin nyelv sem ideális a kínai költészet fordítása számára.¹⁹ Camille Imbault-Huart, „Franciaország alkonzulja” publikációjában XIV–XIX. századi kínai költőket szólaltat meg, prózában.²⁰ Német — osztrák? — tudós adja a következő adalékot: August Pfizmayer, imponáló terjedelmű Po Csü-ji-kötete az első ilyen kísérlet; későbbi bírálói szerint bükkfanyelvű és sokszor félreértésekkel teli munkája elsősorban elbeszélő költeményeket ad, Kosztolányi lírai versanyagából egyet tartalmaz.²¹ Kínai élmény ihletű a japán irodalom későbbi nagy szakértőjének, Carl Adolf Florenznek, a tokyói egyetem majdani professzorának tizenkét darabból álló, kétnyelvű Li Taj-po-közleményét is.²² Leendő japán irodalomtörténetének gyakorlatától eltérően itt még lényegesen bővítő, parafrázisos megoldásokkal él (az *Egyedül a Ging-Ting hegygel* például nála háromszoros terjedelmű).

A kilencvenes évekbe William Jennings, előzetesen „gyarmati káplán”, a hongkongi Szent János székesegyház plébánosa *Si King*-fordítása vezet be, kétnyelvű, rímes variánsokkal.²³ A következő esztendőben lát napvilágot Herbert Allen Giles, a századforduló legjelesebb angol sinológusa — most még ningpói konzul, majd pedig a cambridge-i egyetem professzora — nagy kínai-angol szótára.²⁴ Francia adalék C(harles?) de Harlez gyűjteménye, a Csü (i.e. 1122–225.) és a Tang-korszakból vett szemelvényekkel,²⁵ valamint Camille Imbault-Huart kötete „Yuan Tsen-ts'ai” XVIII. századi kínai költő műveiből.²⁶ Guido Vitale báró könyve a pekingi utcákon hallott gyermekdalokat gyűjti össze, terjedelmes kétnyelvű kiadványban.²⁷ Megjelenik — kínai költői életrajzi szótára után — Giles majd kétszáz átköltést tartalmazó antológiája, a *Si King* „ódáitól” egészen a XVIII. század költőig terjedő anyaggal; a szöszerintiséget — Waley elismerő minősíté-

¹⁸ Angelo ZOTTOLI, S. J., *Cursus litteraturae sinicae. Neo-missionariis accomodatus Auctore...E missione nankinensi. Volumen quintum Pro rhetorices classe Pars oratoria et poetica.* Changhai, 1882. (Ex Bibliotheca Regia Berolinensis; = ZOTTOLI)

¹⁹ L. WALEY/3 — vö. 65. j. — 21.

²⁰ C(amille) IMBAULT-HUART, *Poésies modernes. Traduites pour la première fois du Chinois accompagnées du texte original, et d'un commentaire qui en explique les principales difficultés.* Peking — Paris, 1892. (MTA)

²¹ August PFIZMAYER, *Die elegische Dichtung von Chinesen.* Wien, 1888. (MTA; = PFIZMAYER; róla l. HAUSER/2 42, WALEY/3 21–22.)

²² Carl Adolf FLORENZ, *Beiträge zur chinesischen Poesie. In metrischen Uebertragungen, mit Einleitung, Commentaren und den Originaltexten von... Mittheilungen der Deutschen G. für N. und Völkerkunden Ostasiens in Tokyo. Bd 5, 42. Heft, Im Juli 1889.* Berlin — Yokahama, 43. (MTA; = FLORENZ)

²³ William JENNINGS, *The Shi King. The Old „Poetry Classic” of the Chinese. A Close Metrical Translation, with Annotations by... London — New York (1891; National Central Library; = JENNINGS)*

²⁴ Herbert Allen GILES, *A Chinese-English Dictionary.* London, Shanghai, etc. 1892. (MTA)

²⁵ C(harles?) de HARLEZ, *Poésies chinoises. Extrait du Magasin littéraire.* (Bruxelles?) 1892. (Bibliothèque Royale de Belgique; = De HARLEZ)

²⁶ C(amille) IMBAULT-HUART, *Poésies modernes.* Peking — Paris, 1892. (MTA; talán legszebb darabját, a költőnek lánya, „A-léang” halálára írt elégiáját Wilhelm Grube is lefordítja majd, vö. GRUBE — 1.34. j. — 294–298.)

²⁷ Baron Guido VITALE, *Pekineshe Rhymes.* Peking, 1896. (Bibliotheca Regia Monacensis)

se szerint — csodálatos találékonysággal kombinálja a rímekkel; verseiből huszonhárom egyezik Kosztolányi anyagával, költőnk nem él szövegeivel.²⁸ A másik fontos mű Alfred Forke, a hamburgi egyetem majdani professzora három évtizeddel későbbi nagy gyűjteményét előlegező kötete.²⁹ Az elő-Tang-korszakbeli költők (i.e. 206–i.u. 589) megszólaltatásával Waley elődje, Li Taj-po háborús anyagával Klabund úttörő — bár költőnk által közvetlenül fel nem használt — őse. Szerelme a Han-korszak (i.e. 206–i.u. 589.), de a Tang-dinasztia két legnagyobbját, Li Taj-pót és Tu Fut is a legmagasabbra emeli, Goethéhez, Schillerhez mérve őket. Parafrázisos, trocheikus verselésű anyagából nyolc vers egyezik Kosztolányiéval. S végül a századvég terméke lehet Adolf Ellissen gót betűs füzetkéje; a Kosztolányi fordította lírikusokat Po Csü-ji képviseli csak, egy verssel.³⁰

Századunkba Giles ma is alapvető — s első — kínai irodalomtörténete vezet át; a lírai költészetet illető mondandóját idézett gyűjteménye szemelvényeivel illusztrálja.³¹ Ez esztendő — 1901 — adaléka E. H. Parker műve is, benne kínai vonatkozású írásait gyűjti egybe; a költészetet két *Si King*-darab és Hszi Csün verse, *A császárlány panasza* képviseli; ezt Forke és a maga szövegezésében adja.³² Francia részről Judith Gautier publikál kínai fordításokat.³³ Az 1902-es év fontos műve Wilhelm Grube nagyon alapos irodalomtörténete; Forke-szövegekkel illusztrál, a maga fordításában két Kosztolányi által is fordított verset ad.³⁴ James Byer Ball 1903-as könyve kis lexikon; az irodalom — a költészet — egy szócikk erejéig szerepel benne, a lírát — többek között — Tu Fu *Hitves, egyedül szépségével* című versének fordítása révén érinti.³⁵ Az 1905-ös év terméke L. Cranmer-Byng szemelvényes, rímes formájú *Si King*-izelítője,³⁶ valamint Sir Cecil Clementi „kantoni szerelmes dalokat” tartalmazó könyve,³⁷ végül pedig Hans Heilmann gyűjteménye.³⁸ Ő francia és angol elődök alapján készíti német változatait; háborús verseivel Klabund ösztöngöje — és forrása — lesz; prózafordításaiból — ő ugyan rejtett ritmusról is beszél — hét egyezik Kosztolányi anyagával. Otto Hauser 1906-ban jelenteti meg az első önálló nyugati Li Taj-po-válogatást, mesteri párrímes fordításaiból hét esik egybe költőnkével; ő sem vele, sem Heilmann-nal nem él.³⁹ (Hauser Barna Já-

²⁸ Herbert Allen GILES, *Chinese Poetry in English Verse*. London — Shanghai, 1898. (London Library; = GILES/1.) — Életrajzi szótára: *A Chinese Biographical Dictionary*.

²⁹ Alfred FORKE, *Blüthen chinesischer Dichtung aus der Zeit der Han- und Sechs-Dynastie*. Aus dem Chinesischen metrisch übersetzt von... Magdeburg, 1899. (MTA; = FORKE/1)

³⁰ Adolf ELLISSEN, *Chinesische Gedichte*. Metrisch bearbeitet von... Leipzig — Wien, é.n. Meyers Volksbücher. (Studien-Bibliothek, Dillingen)

³¹ H(erbert) A(llen) GILES, *A History of Chinese Literature*. New York, é.n. (1901; példányunk az 1923-as kiadás utánnyomása; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár; = GILES/2)

³² E. H. PARKER, *John Chinaman and a Few Others*. London, 1901. (Forfar, Free Library; = PARKER)

³³ Judith GAUTIER, *Poèmes Chinois de Tous les Temps*. In Revue de Paris, June 1901, 805–820. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár; = GAUTIER/2)

³⁴ Wilhelm GRUBE, *Geschichte der chinesischen Litteratur*. Leipzig, 1902. (Pécsi Egyetemi Könyvtár; = GRUBE)

³⁵ James Dyer BALL, *Things Chinese or Notes Connected with China*. Fourth Edition. Hongkong — Shanghai — Yokahama — Singapore, 1903. (MTA; = BALL)

³⁶ L. CRANMER-BYNG, *The Classics of Confucius Book of Odes (Shi-King)*. Az 1905-ös kiadás utánnyomása (National Central Library; = CRANMER-BYNG/1).

³⁷ Sir Cecil CLEMENTI, *Love-songs*. Oxford (1907, London Library)

³⁸ Hans HEILMANN, *Chinesische Lyrik vom 12. Jahrhundert v. Chr. bis zur Gegenwart*. In deutscher Übersetzung mit Einleitung und Anmerkungen von... München — Leipzig (1905, MTA; = HEILMANN)

³⁹ Otto HAUSER, *Li-Tai-Po: Gedichte*. I–II. Aus dem chinesischen übersetzt von... Vierte Aufla-

nos kis kötetének lesz majd a húszas évek elején egyik forrása.⁴⁰) Az 1907-es esztendő adalékai James Dyer Ball újabb, fordító elődjeire, majd a Tang-korszak nagyjaira hivatkozó könyvecskéje,⁴¹ majd Hans Bethge első, d'Hervey-Saint-Denys-re, Gautier-re, Heilmannra alapozott, veretes rímtelen jambusú átköltésgyűjteménye; válogatása a *Si King*től XIX. századi költőkig terjed.⁴² Nemes bánat átjárta, parafrázisos, az eredetit akár háromszorosára is bővítő variánsaiból tíz egyezik meg Kosztolányi anyagával, három verset közülük szerez, kettőt a *Modern költők* első, 1914-es kiadása számára — ezeket Bethge nagy külföldi antológiájában is megtalálhatta⁴³ —, egyet az 1921-es bővített változat részére. Bethgéből merít 1913-ban Kaffka Margit s két évtized múltán Juhász Gyula is.⁴⁴ Apró, de el nem hanyagolható adalék Richard Dehmel — Kosztolányi ismerte-fordította verseit — három Li Taj-po-átköltése.⁴⁵ Po Csü-ji nyugati útjához pedig L. Woitsch Waley szerint nagyon jól válogatott s Pfizmayerhez képest nagy haladást mutató kétnyelvű, ötvenkét fordítást tartalmazó kötete jelent fontos állomást.⁴⁶ Kosztolányi anyagából három vers található itt, ő majd a német tudós későbbi, 1925-ös művéből nyer egy itt még nem szereplő verset. Otto Hauser 1908-as kötetkéje nyugati forrásokból merít; a műves fordító párrímes formát alkalmaz; Kosztolányi anyagából két vers lelhető itt.⁴⁷ L. Cranmer-Byng 1909-ben járul hozzá igényes, magas szintű könyvével a kínai költészet megismeréséhez. Tizenkilenc költő ötvenhét versét adja, Kunfucius ódáitól egy XI. századi költő művéig.⁴⁸ Alapos bevezetőjében a kínai versformákat, a vallásnak a költészetre tett hatását vizsgálja; szerzőit méltatással vezet be; bravúros rímelésű átköltéseit a húszas évek végének szakértője, V. W. S. Purcell élőknek, de túlságosan személyeseknek tartja. Kosztolányi anyagával négy, általa fel nem használt átköltés egyezik meg. A sort Otto Hauser irodalomtörténetének idevágó fejezete zárja le.⁴⁹

A tízes évek szemléjét ismeretterjesztő művel kezdjük, Giles kínai civilizációtörténetével: Kosztolányi a *Kínai és japán versek* bevezetésében — a cím említése nélkül

ge. Weimar, 1922 (Landesbibliothek, Weimar; = HAUSER/1). — Hausernek a századvégi kínai líráról is jelent meg füzete: *Die chinesische Lyrik (1872-1902)*, Weimar (1904), ezt nem sikerült megszereznünk.

⁴⁰ Hausertől való a *Búcsú barátomtól*, a *Heggytetőn*, az *Ágyam előtt*, a *Bánat*. Vö. BARNÁ János, *Li-Tai-Po versei*. Makó, 1925. 18, 66, 69, 30, illetve HAUSER/1 II. k. 12, 30, I. k. 27, II. k. 33.

⁴¹ James Dyer BALL, *Rhythmus and Rhymes in Chinese*. A Lecture on Chinese Poetry. Hongkong — Shanghai — Singapore — Yokohama, 1907 (MTA)

⁴² Hans BETHGE, *Die chinesische Flöte*. Nachdichtungen chinesischer Lyrik. Leipzig, 1907 (MTA; = BETHGE/1) — Bethgéről l. ZÁGONYI 86/3 252, 255-257.

⁴³ Hans BETHGE, *Die Lyrik des Auslandes der neueren Zeit*. Leipzig (1907; Pécsi Egyetemi Könyvtár, OSZK; = LYRIK) — A kötetről l. ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi és az orosz irodalom*. Bp., 1990. 124-125.

⁴⁴ KAFFKA Margit, *Kínai versekből (Wang Tschang Ling: Az egyszeri ifjú leányok, A Schi King-ből: Búcsú, Li Tai Po: A porcellán pavillon)*. Vasárnapi Újság, 1913. 32. sz. aug. 20. 627, vö. BETHGE/1 20, 7, 23. Juhász fordítása: *Li Tai Po: Az istenek tánca*. Az Est, 1923. júl. 15. in JUHÁSZ Gyula, *Összes művei. Versek*. III. 1926-1934. 266, 401. („[...] a mélységesen egyszerű” költő „közel áll” „szívéhez” — írja.)

⁴⁵ Richard DEHMEL, *Aber die Liebe*. Zwei Folgen Gedichte. In *Gesammelte Werke*. Zweiter Band. Berlin, 1907. 62-66; (= DEHMEL)

⁴⁶ Dr. L. WOITSCH, *Aus den Gedichten Po-Chü-I's*. Peking, 1908. (Bibl. Univ. Lips; = WOITSCH/1; Waley véleményét l. WALEY/3 22.)

⁴⁷ Otto HAUSER, *Die chinesische Dichtung*. Berlin (1908; = HAUSER/2)

⁴⁸ L. CRANMER-BYNG, *A Lute of Jade*. Selections from the Classical Poets of China. Rendered with an Introduction by...Wesport, Connecticut (az első kiadás 1909-es; = CRANMER-BYNG/2).

⁴⁹ Otto HAUSER, *Weltgeschichte der Literatur*. Erster Band. Leipzig — Wien, 1910. 12-25. (OSZK)

— rá utal, s információkat is vesz tőle.⁵⁰ Lírai anyaggal először Charles Budd szolgál: harmincöt névvel jelölt, illetve ismeretlen költő verseit adja, az előbbiekkal Waley elő-Tang-korszakbeli átköltéseinek elődje. Bővítő, parafrázisos szövegei előtt vázolja — Waley szerint nagyon rosszul — a kínai vers technikáját és a kiválóbb költők életrajzát.⁵¹ Amerikai mű W. A. Martiunak a kínai irodalmat, vallást és filozófiát, nevelést áttekintő könyve.⁵² Versből pár mutatót kínál csak, így „a keleti Anakreon”, Li Taj-po *Pityizálását*. Ez év — 1912 — járuléka Anna Bernhardi Tao Jüan-ming-publikációja. Az elő-Tang-kor nagy költőjének (Waleynél T'ao Ch'ien, i. u. 365–427.) harminckilenc elégiáját adja, két nyelven, gondos életrajzi ismertetővel, rímes fordításban; Kosztolányi anyagával egy vers egyezik meg.⁵³ Német a következő állomás is, Elisabeth Oehler-Heimerdinger műve, 1913-ból.⁵⁴ Rímes-időmértékes fordításai elsősorban Li Taj-po és Tu Fu-anyagot szolgáltattak meg. Másik műve, „a női szív hangjait” tartalmazó kis gyűjteménye; négy verssel Kosztolányi anyagából.⁵⁵ Helen Waddel könyve elsősorban i. e. XII.–i. u. VI. századi szemelvényekkel szolgál, a *Si King*ből, a Tang-korszak alkotásaiból Davis nyomán ad mutatót.⁵⁶ A világháború első esztendeje hozza Klabund (Alfred Henschke, 1890–1928) kis kötetét, a *Dumpfe Trommel und beraushtes Songot*; a d'Hervey-Saint-Denys, Judith és Gautier és Victor von Strauss szövegeire épülő, rendkívül expresszív nyelvű és képalakítású utánköltés-gyűjtemény a *Modern költők* 1921-es, második kiadásához fűzött *Háborús versek* egyértelmű és fontos forrása. Egy költeménye, *A gárda panasza*, majd a *Kínai és japán versek*be kerül. (Klabund első magyar megszolgáltatója 1918 nyarán a szintén expresszionista Reiter Róbert.⁵⁷) Az 1915-ös év járuléka Ezra Poundnak ma is nagyra tartott füzete; tizenöt verse közül három vág Kosztolányi anyagába. Pound Ernest Fenollosa jegyzetei, valamint Mori és Ariga japán professzorok értelmezése alapján dolgozik; válogatása reprezentánsát, Li Taj-pót is félrevezető módon japán neve szerint — Rihaku — adja.⁵⁸ Számunkra kínai ver-

⁵⁰ H(erbert) A(llen) GILES, *The Civilisation of China*. London — New York, 1911. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár; = GILES/3) — Kosztolányi bevezetőjére — *Katé*, eredetileg *Katé (a kínai költészet barátainak)*, A Pesti Hírlap Vasárnapja (=PHV) 1931. ápr. 26. 4–5, máj. 3. 4, máj. 10. 5. — következő dolgozatunkban térünk vissza.

⁵¹ Charles BUDD, *Chinese Poems*. London — New York — Toronto — Melbourne, 1912. (University of Liverpool; = BUDD; Waley véleményét l. WALEY/5 — vö. 67. j. — 255.)

⁵² N. A. MARTIN, *The Lore of Cathay. Or The Intellect of China*. New York — Chicago — Toronto — London (1912., reprinted Taipei, 1971; Staatsbibliothek Preuss. Kulturbesitz; = MARTIN).

⁵³ Anna BERNHARDI, *Tau Yüan-ming (365–428)*. Leben und Dichtungen. Von...in Tien-tsin. In *Mittheilungen des Seminars für orientalische Sprachen* (= MSFOS) Berlin, 1912. 58–117. (MTA; = BERNHARDI/1)

⁵⁴ Elisabeth OEHLER-HEIMDINGER, *Chinesische Lyrik* gesammelt und übersetzt von...eingeleitet von Dr. W. Oehler. I. Neuere Lieder. In *Geist Ostens*. 1. Jg. Heft 3. München, 1913. 108–112. (= OEHLER-HEIMDINGER/1)

⁵⁵ Uő., *Das Frauenherz*. Chinesische Gedichte aus drei Jahrhunderten. Ausgewählt und aus dem Chinesischen übersetzt von... Stuttgart — Berlin — Leipzig, é.n. (Württ. Landesbibliothek, Stuttgart; = OEHLER-HEIMDINGER/2)

⁵⁶ Helen WADDEL, *Lyrics from Chinese*. London, 1942. (British Library)

⁵⁷ *Dumpfe Trommel und beraushtes Gong* (Kosztolányi meghatott nekrológiának magyarítása szerint *Tompa dob és részeg gong*). Nachdichtungen chinesischer Kriegeslyrik von... Leipzig (1914. MTA, ELTE Egyetemi Könyvtár; = KLABUND/1; KOSZTOLÁNYI megemlékezését l. *Klabund*, in *Ércnél maradóbb*. Bp., 1975. 388.) — REITER Róbert fordítása: *Thu Fu verseiből*. Ma, 1918. júl. 15. 85. Csak az *Indul a század szö* szerinti átköltését tartalmazza. — Klabund Li Taj-po-kötetét — *Li-Tai-Pe*, Leipzig („Geschrieben im März 1915”, Universitätsbibliothek, Leipzig) — 1929-es összeállítás művében — vö. a 107. jegyzettel — vesszük számításba.

⁵⁸ Ezra POUND, *Cathay*. London, 1915. (British Library — ? —; = POUND)

129726

MORE TRANSLATIONS
FROM THE CHINESE

Dumpe Trommel und
berauschtes Gong

Nachdichtungen chinesischer Kriegsbilder

von

Klabund

by
ARTHUR WALEY
*Author of "170 Chinese Poems,"
"The Tale of Genji," etc.*

LONDON
GEORGE ALLEN & UNWIN LTD
MUSEUM STREET

Im Insel-Verlag zu Leipzig

CHINESISCH-DEUTSCHE
JAHRES- UND TAGESZEITEN

LIEDER UND GESANGE
VERDEUTSCHT VON
RICHARD WILHELM

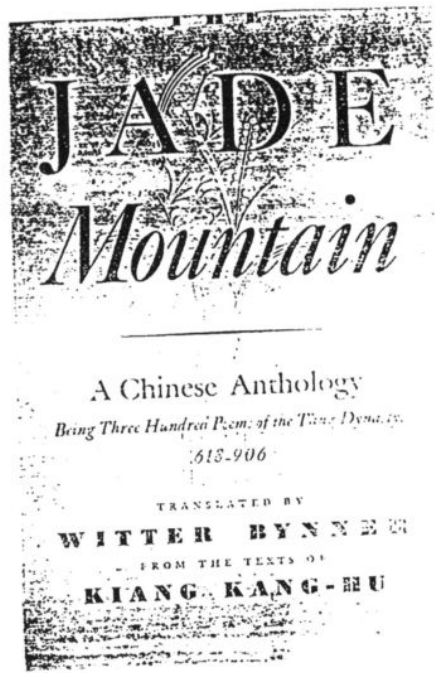
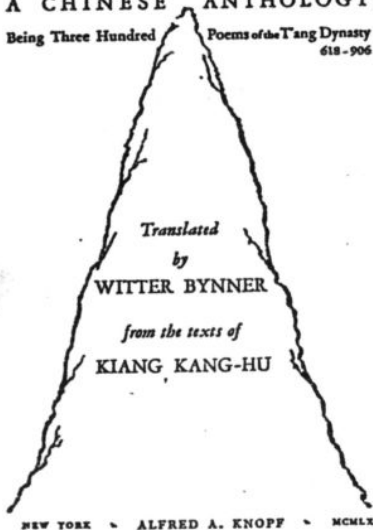
MIT 16 NACHBILDUNGEN CHINESISCHER HOLZSCHNITTE

VERLEGT BEI EUGEN DIEDERICHS IN JENA

1 9 2 2

Kosztolányi forrásaiból

THE JADE MOUNTAIN
A CHINESE ANTHOLOGY
Being Three Hundred Poems of the Tang Dynasty
618-906

Kosztolányi forrásaiból

seink „megfejtése” szempontjából fontos a jezsuita Léon Wieger kínai szótára, először ez évből.⁵⁹ Az 1916-os év jelöli L. Cranmer-Byng újabb kötetét, hosszú, gondos bevezetővel, a kínai költészet korszakairól. Rímes-időmértékes fordításai most is bővítők, Kosztolányi anyagából két verssel.⁶⁰ Német adalék ez évből Anna Bernhardi közleménye.⁶¹ Li Taj-po — verseket nyújt benne, kínai ideogrammákkal, szó szerinti, majd rímes-időmértékes fogalmazásban. Kosztolányi-anyag nála a *Vándor* és a *Pityizálás*... Az 1917-es évben szőlal meg a kínai költészet ma is egyik legrangosabb tolmácsolója, a Rugbyben, a King's College-ban, majd Cambridge-ben tanult, később az aberdeen-i egyetem díszdoktorságát elnyert Arthur Waley (Arthur David Schloss, 1889–1966), a Tang-korszakot megelőző költészeti anyag bemutatásával; Kosztolányi leendő anyagából tizenkilenc verssel.⁶² Közleményét ugyanott egy újabb is követi, legkedvesebb költője, Po Csü-ji harmincnyc versével.⁶³ Az 1917-es esztendő jelöli a kezünkbe jutott példányban Otto Hauser újabb, rokonszenves kis gyűjteményét, mesteri párrímes megoldásokkal.⁶⁴ Két verse közös Kosztolányi anyagával. 1918-ban Waley említett publikációit — is — magába foglaló kötetét teszi közzé.⁶⁵ Bevezetőjében a kínai költészet korszakolását, verstechnikáját, a versek tematikáját adja, megfogalmazva fordítási módszerét is. Kosztolányi él is adataival, kötete előszavában. Az *A Hundred and Seventy Chinese Poems* százhetven átköltéséből Kosztolányi harmincnycot vesz át a *Kínai és japán versek*, huszonkettőt a további — s majd az Illyés által az *Idegen költők*ben közreadott — publikációk számára. Waley még ez évben folytatja munkáját, megjelentetve Po Csü-ji újabb huszonkét versét meg egy prózai művét, egy Li Taj-po- és egy Tu Fu átköltéssel együtt.⁶⁶ Az utóbbiakkal csak kedvence eredetiségét illusztrálja a többi Tang-korszakbeli költőtárs homályos és terhes irodalmi utalásaival szemben. További közleményében a kínai versformákról értekezik, főlényes tudás birtokában.⁶⁷ 1919-ben Li Taj-po-tanulmányal jelentkezik,⁶⁸ majd kötetbe foglalja újabb fordításait.⁶⁹ A *More Translations from Chinese* — vagy az 1918-as Po Csü-ji-közlemény — a hátrahagyott kínai fordítások Po Csü-ji anyagának általunk oly sokáig keresett forrása lesz. (Nálunk Kosztolányin kívül Szabó Lőrinc is tudott Waley-ről: 1938-as emlékbeszédében — a Kisfaludy Társaság ülésén — a *Meztelenül* kötet szabadverseit veti össze az öreg Po Csü-ji Waley fordította verseivel.⁷⁰) Ez évben — 1919 — adja közzé a shanghai brit konzul, W. J. B. Fletcher imponáló, két kötetes, kétnyelvű válogatását.⁷¹ Tang-korszakbeli köl-

⁵⁹ Léon WIEGER, *Chinese Characters*. New York, 1965. (A Műszaki Egyetem Könyvtára; = WIEGER)

⁶⁰ L. CRANMER-BYNG, *A Feast of Lanterns*. Rendered with an Introduction by... (Chelsea, Public Library; = CRANMER-BYNG/3)

⁶¹ Anna BERNHARDI, *Li T'ai-po*. In MSFOS, Jahrgang XIX, Berlin, 1916. 105–138. (MTA; = BERNHARDI/2)

⁶² Arthur WALEY, *Pre-T'ang Poetry*. In Bulletin of the School of Oriental Studies London Institutén (= BSOSL) London, 1917. 33–52. (MTA; = WALEY/1)

⁶³ Uő., *Thirty-eight Poems by Po Chü-i*. Uo. 53–78. (MTA; = WALEY/2)

⁶⁴ Otto HAUSER, *Chinesische Gedichte aus der Han-, Tang- und Sung-Zeit*. Übersetzt und eingeleitet von... Weimar, 1917. (Deutsche Bucherei, Leipzig; = HAUSER/3)

⁶⁵ Arthur WALEY, *A Hundred and Seventy Chinese Poems*. London, 1923. (A második kiadás harmadik utánnyomása; MTA; = WALEY/3)

⁶⁶ Uő., *Further Poems by Po Chu-i, and an Extract From His Prose Works with two Other T'ang Poems*. BSOSL, London, 1918. 96–112. (MTA; = WALEY/4)

⁶⁷ Uő., *Notes on Chinese Prosody*. In JNCBRAS, April 1918, 249–261. (MTA; = WALEY/5)

⁶⁸ Uő., *The Poet Li Po*. A.D. 701–762. London, 1919. (MTA; = WALEY/6)

⁶⁹ Uő., *More Translations from Chinese*. London, é.n. (National Central Library; = WALEY/7)

⁷⁰ Vö. ZÁGONYI 86/3 267. 81.j.

⁷¹ W. J. B. FLETCHER, *Gems of Chinese Poetry and More Gems of Chinese Poetry*. Translated

tőket vonultat fel, főleg Li Taj-pót és Tu Fut; nyugat-európai mértékű versvariánsaival Kosztolányi kétszázötvenhat fordításának egy tizede egyezik meg; sorterjedelemben is bővítő megoldásait nem használja fel költőnk. Új hangot jelent a nagy nyugati fordítóegyüttesben az olasz Mario Chini munkája; hatvanöt Tang- és húsz Szung-korszakból való verssel; függetlenségében öt olasz átköltő-elődje munkáit is közli. A kötetben összesen kilenc vers azonos Kosztolányiéival.⁷² Az évtized utolsó termékei Waley két himnuszfordítása az i.e. X. századból, valamint francia részről Franz Toussaint Obata Shigeyoshi szerint szabad s gyakran töredékes prózafordításainak gyűjteménye.⁷³

A húszas években sem csökken — ha ugyan nem tetőzik — a kínai irodalom utáni érdeklődés Nyugaton. Bruno Belpaire kétnyelvű kötetében negyven Li Taj-po-vers prózafordítását adja, gondos elemzésekkel.⁷⁴ Közös vállalkozás Florence Ayscough és Amy Lowell műve; a tudós sinológusnő a bevezetőt írja — a jelképül szolgáló tárgyak, élőlények listájával, Li Taj-po és Tu Fu életrajzával —, s kötetvégi bibliográfiával is szolgál, a költőnő a rímtelen, sorszám-hű irodalmi változatokat fogalmazza meg, kínai specifikumokkal — „li”, „hsiao” — helyi szint adva egy-egy versnek. Hibájuk — William Hung három évtizeddel későbbi ítélete szerint —, hogy a karakterek értelmezésének túlbonyolításával éppen hogy pontatlanná válnak.⁷⁵ A japán (?) Shigeyoshi Obata kötetének Li Taj-po a tárgya.⁷⁶ Munkái rímtelenek, sorhossz-hűek; nyolc költeménye egyezik Kosztolányi anyagával, ő nem használja őket. Az általa fordított költemények részletes bibliográfiáját is adja. Waley most — 1922 — a zen-buddhizmus és a művészetek viszonyáról publikál.⁷⁷ Tsen Tsonming francia nyelven ad áttekintést a kínai költészet, a versformák fejlődéséről, a nagyok életrajzi vázlatával; szemelvényeivel d’Hervey-Saint-Denys-t idézi.⁷⁸ Francia adalék meg George Soulié könyve, melyben a XX. századi „zsurnalizmusig” tekinti át a kínai filozófiát, történelmet, irodalmat, színházat, a VII–X. század költészetét éppen csak érintve.⁷⁹ Az 1922-es év első német adaléka Bethge újabb, az első elveire épülő, d’Hervey-Saint-Denisre, G. Paultier francia *Si King*-fordítására (1872), Judith Gautier-re alapozott antológiája. Utánkölteit Gustav Mahlernek ajánlja; Kosztolányi nem éli anyagával.⁸⁰ Eduard Erkes a kínai irodalmat tekinti át könyvében, lírai szemelvénye csak egy, Li Taj-po *Vándora*, Otto Hauser szövegével.⁸¹ A német fordítások történetében az áttörést Richard Wilhelm

into English Verse by... Second Edition, New York, 1966. (Stiftung Staatsbibliothek, Preuss. Kulturbesitz; = FLETCHER)

⁷² Mario CHINI, *Nuvole bianche. Variazioni su motivi chinesi*. Lanciano (1918., utolsó lapján 1919; Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze; = CHINI)

⁷³ Arthur WALEY, *Hymns to Kuan-Yin*. BSOSL, 1920. 145–147. (MTA); Franz TOUSSAINT, *La Flute de Jade. Poésies chinoises*. Paris (1920, Egyetemi Könyvtár, Szeged; = TOUSSAINT)

⁷⁴ Bruno BELPAIRE, *Quarante poésies de Li Tai Pé*. Texte, traduction et commentaire par... Paris, 1921. (MTA; = BELPAIRE)

⁷⁵ Florence AYSCOUGH, Amy LOWELL, *Fir Flower Tablets*. Poems translated from the Chinese by Florence Ayscough. English versions by Amy Lowell. London, 1922. (Sinologisch Institut, Leiden; = LOWELL)

⁷⁶ SHIGEYOSHI Obata, *The Works of Li Po The Chinese Poet*. Done Into English verse by...with an introduction and biographical and critical matter translated from the Chinese. New York City, 1922. (Bayrische Staatsbibliothek, München; = SHIGEYOSHI)

⁷⁷ Arthur WALEY, *Zen Buddhism and Its Relation to Art*. London, 1959. (Az 1922-es kiadás utánnyomása; National Central Library; = WALEY/8)

⁷⁸ TSEN TSONMING (a pekingi Nemzeti Egyetem „levelezője”), *Essai historique sur la Poésie chinoise*. Lyon, 1922. (École Nationale des Langues Orientales Vivantes; = TSEN TSONMING/1)

⁷⁹ Georges SOULIÉ, *Essai sur la Littérature Chinoise*. Paris, 1922. (Bibliothèque Nationale)

⁸⁰ Hans BETHGE, *Pfirsichblüten aus China*. Berlin, 1922. (MTA; = BETHGE/2)

⁸¹ Eduard ERKES, *Chinesische Literatur*. Breslau, 1922. (MTA; = ERKES)

(1873–1930) — negyedszázadon át egy német kolónia tanítója–lelkigondozója Kínában, 1924-től a Frankfurt am Main-i egyetem professzora — könyve, a *Chinesische Tages- und Jahreszeiten* jelenti. Immár szigorúan ragaszkodva az eredeti szöveg tömörségéhez és sorszámához — a kínai vers mögöttes tartalmairól nyomatékosan szól is utószavában — az évszakok sorrendjében ötvennégy verset közöl; műve a *Kínai és japán versek* öt fordításának szintén sokáig rejtőzködő forrása.⁸² 1923-ban Giles teszi közzé addigi fordításainak végső összefoglalását; a sorszámot megtartja, tartalmi-stiláris többlet-díszítéssel ellátott szövegeit Kosztolányi nem használja.⁸³ Edward Thomas Williams, a kaliforniai egyetem professzora sok kiadást megérvő, Kínát ismertető könyvét teszi közzé; a költészetet egy Li Taj-po-vers képviseli benne.⁸⁴ Ez év svéd adaléka Bernhard Karlgen műve, a kínai hangokról és írásról.⁸⁵ Waley régi kínai költészetből merítő, hosszabb elbeszélő költeményeket jelentet meg,⁸⁶ George Soulié de Morant pedig egy a Szung-korszakot bemutató közleményt.⁸⁷ A következő évben Tchang Fong hanchow-i professzor *Le Paon* (= a Páva) Han-korszakbeli költőnő verseit ismerteti közönségével.⁸⁸ 1925-ből olvasható Louise Strong Hammond cikke, új adalékokkal a kínai verseléshez, anyagunkból csak Li Taj-po *Keserű szerelem* című versével.⁸⁹ Ugyancsak 1925-ös keltű L. Woitsch újraközlő, de többletet is adó kötete, a *Lieder eines chinesischen Dichters und Trinkers (Po Chüi)*, részben nyugat-európai, részben szabadabb formájú anyaga Waleyéhez képest is ad újat, mást; egy Kosztolányi-fordítás nyugati nyelvű fordítását csak nála találtuk meg.⁹⁰

A gazdag évtized második felének első adaléka Waley magas rangját jelzi: egy, a világlíra nagyjait nyújtó sorozat füzete az ő nevével — mint alkotó művészeivel — adja a jeles sinológus kínai műfordításainak javát.⁹¹ Az év nagy újdonsága Wilhelm elődjével egyenrangú, könyve kiállításának pazarságában minden addigi és későbbi ilyen publikációt felülmúló kínai irodalomtörténete; színvonalas rimes-időmértékes átköltéseiből Kosztolányi kettőt használ fel.⁹² Emlékezetes-szép mű Wilhelm kínai emlékeit összegyűjtő útirajzesszé-kötete is, ebből az évből, adalékokkal Kosztolányi bevezető

⁸² Richard WILHELM, *Chinesisch-deutsche Tages- und Jahreszeiten*. Jena, 1922. (Universitätsbibliothek, Elingen; = WILHELM/1)

⁸³ Herbert Allen GILES, *Gems of Chinese Literature*. In two volumes. I. Prosa. II. Verse. New York, é.n. (az 1965-ös kiadás utánnomása; = GILES/4)

⁸⁴ Edward Thomas WILLIAMS, *China's Yesterday and To-day*. Fifth Edition, New York, é.n. (Preussische Staatsbibliothek, Berlin; = WILLIAMS)

⁸⁵ Bernhard KARLGREN, *Sound and Symbol in Chinese*. London, 1923. (MTA)

⁸⁶ Arthur WALEY, *The Temple and other Poems*. London, é.n. (1923. MTA; = WALEY/9) A kötet i.e. IV.–i.u. V. századi költők műveit tartalmazza, bevezetésében visszautalva az *A Hundred and Seventy Chinese Poems*ben bemutatott Mej Sengre és Tao Csienne is —, Po Csi-jü elbeszélő költeménye — *The Temple* — és egy XI. századi ballada kivételével. Részletesen tárgyalja a kínai vers metrikai formáit is.

⁸⁷ Georges SOULIÉ, *Florigée des poèmes Song 960–1277*. Traduit par... Paris, é.n. (Bibliothèque Nationale)

⁸⁸ TCHANG FONG, *Le Paon*. Ancien Poème chinois. Paris, 1924. (École des Orientales Langues)

⁸⁹ Louise STRONG HAMMOND, *The Tunes of Chinese Poetry*. In Year Book of Oriental Art and Culture, 1924–1925. London, 1925. (British Library — ? —; = HAMMOND)

⁹⁰ L. WOITSCH, *Lieder eines chinesischen Dichters und Trinkers. Po Chü-i*. Leipzig, 1925. (MTA; = WOITSCH/2)

⁹¹ Arthur Waley *Poems from Chinese*. London, 1926. (University College, London Library; = WALEY/10)

⁹² Richard WILHELM, *Die chinesische Literatur*. Wildpark — Potsdam, 1926. (ELTE Egyetemi Könyvtár; = WILHELM/2; Kosztolányi bevezetőjében adatait is felhasználja; élt a sorozat — *Handbuch der Literaturwissenschaft* — Wilhelm Gundert írta japán kötetével is, vö. ZÁGONYI 86/3 267–270.)

Kátéjához.⁹³ Német nyelvterületen jelenik meg Vincenz Hundhausen kis antológiája, Kosztolányi-anyag nélkül.⁹⁴ Az 1927-es év két gyarapodása Tsen Tsonming kötete régi ismeretlen költők műveiből,⁹⁵ valamint Alfred Forke alapvető rendszerezése a kínai kultúrkör gondolatvilágáról.⁹⁶ Az 1928-as év jelzi a misszionárius-pap-professzor, Richard Wilhelm utolsó (?) művét, kínai kultúrtörténetét.⁹⁷ Az 1929-es esztendővel tetőzik a kínai irodalom nyugati ismertetése. Florence Ayscough önálló művel lép a közönség elé — Lowell 1925-ben meghalt —: megjelenteti Tu Fu életútjáról és költészetéről szóló munkája első kötetét,⁹⁸ fordításai segítenek bennünket a Tu Fu-szövegek értelmezésében. Tu Fu a tárgya Edna Worthley Underwood Chi Hwang-chu-val közösen készített művének is.⁹⁹ Kosztolányi anyagával hat verse közös. Mindennél jelentősebb számunkra Witter Bynner 1928-évi könyve, melyet Kiang Kang-hu nyersfordításai alapján írt, a *The Jade Mountain*, Kosztolányi fő forrása.¹⁰⁰ A könyv csúrája 1918-as, Bynner Kiang Kang-huval együtt oktatott a berkeley egyetemen; a nyájas tudós („a gentle Scholar”) elmélyítette benne a kínai költészet iránti érdeklődést. Bynner először Vang Vej-verseket akart csak fordítani, kínai társa ajánlatára kezdte el az 1763-ban Sun Chu által összeállított, háromszáztizenegy Tang-korszakbeli költeményt tartalmazó, a kínai irodalomkedvelők valóságos bibliáját jelentő, őket „gyermekkoruktól hajuk fehéredéséig elkísérő” antológia, a *T'ang-shih-san-pai-shou*, azaz a *Three Hundred Poems of the T'ang* fordításához.¹⁰¹ A különböző témájú és formájú verseket szerző szerinti betűrendbe szedi, bevezetéssel látja el könyvét, a tudós kínai a „shih” verselés legérzékletesebb magyarázatát adja, s bő jegyzetanyaggal is szolgál. A válogatás természetesen esetleges és véges; verstani ismereteink is alaposabbak ma.¹⁰² A kötet már 1921-ben kész — Ayscough és Lowell legnagyobb rémületére —, de csak nyolc év múlva lát napvilágot. E mű mellett periférikus jelentőségű számunkra V. W. S. Purcell egyébként szellemes tanulmánya a kínai karakterekről — egy pillanatra kezében akarja tartani vele a kínai írásjelek Maeterlinck két madarához hasonló, elszálló szellemét; tanulságosak számunkra fordítás-elemzései is.¹⁰³ E dús esztendő terméséhez tartozik Lim Boon Keng reprezentatív Csü-Jüan („Ch'ü Yüan”, született i. e. 332-ben)-fordítása,¹⁰⁴ valamint Mark van Doren nagy világköltészeti antológiájának kínai anyaga; a verseket

⁹³ Richard WILHELM, *Die Seele Chinas*. Berlin (1926. MTA; = WILHELM/3)

⁹⁴ Vincenz HUNDHAUSEN, *Chinese Gedichte in deutscher Sprache*. Weimar, 1926. (MTA)

⁹⁵ TSEN TSONMING (Professeur a l'Université Nationale de Koungton), *Anciens poèmes chinois d'auteurs inconnus*. Nouvelle Édition, Lyon — Paris, 1927. (École des Orientales Langues)

⁹⁶ Alfred FORKE, *Die Gedankenwelt des chinesischen Kulturkreises*. München — Berlin, 1927. (MTA; = FORKE/2)

⁹⁷ Richard WILHELM, *Geschichte der chinesischen Kultur*. München (1928. MTA; = WILHELM/4)

⁹⁸ Florence AYSCOUGH, *Tu Fu. The Autobiography of a Chinese Poet A. D. 712-759*. London — New York — Boston, 1929; (= AYSCOUGH; a II. kötetre von Zach hivatkozik, vö. a 122. j.-ben i.m. 428.)

⁹⁹ Edna Worthley UNDERWOOD and CHI HWANG CHU, *Tu Fu Wandered and Mistrel under Moons of Cathay*. Portland — Maine, 1929. (Bayerische Staatsbibliothek, München; = UNDERWOOD)

¹⁰⁰ Witter BYNNER, *The Jade Mountain. A Chinese Anthology. Being Three Hundred Poems of the T'ang Dynasty 618-906*. Translated by Witter Bynner from the text of Kiang Kang-hu. New York, Alfred A. Knopf, 1929. (Preussischer Kulturbesitz; = BYNNER)

¹⁰¹ Witter BYNNER, *Remembering a Gentle Scholar*, in BYNNER/78 — vö. 127.j. —, 3,4,6. (Bynner tanulmánya = BYNNER:BYNNER/78)

¹⁰² Vö. Burton WATSON, *Introduction to The Jade Mountain*. In BYNNER/78 16-17. (A Tang-korszakból negyvenkilencezer költemény maradt fenn. — Watson tanulmánya = WATSON:BYNNER/78)

¹⁰³ V. W. W. S. PURCELL, *The Spirit of Chinese Poetry. An Original Essay*. Singapore — Shanghai — Hongkong, 1929. (MTA; = PURCELL)

¹⁰⁴ LIM BOON KENG, *The Li Sao. An Elegy on Encountering Sorrows*. By Ch'ü Yüan. Shanghai,

Waley fordításában adja. (S fontos itt számunkra, hogy Kosztolányi mindama Bashō-fordításai, melyeket első japán dolgozatunkban feltételesen véltünk Curtis Hidden Page ma már elérhetetlen fordításköteteiből eredőknek, valóban az amerikai professzortól s talán éppen itt együtt, hiánytalanul közölt szövegeiből adódnak.)¹⁰⁵ 1929-ből származik három német munka is. Alfred Forke három évtizeddel azelőtti, akkor jó fél-száz költő több mint másfélszáz versét tartalmazó antológiáját egészíti ki; huszonhét Li Taj-po-vers a régi anyagból való benne; elő-Tang-kori, Tang-korszaki költők — közöttük huszonnyolc Tu Fu-költemény és a Szung-kor (X.-XIII. század) majd száz verse gazdagítják anyagát.¹⁰⁶ Most is trocheikus, kettőzött sorszámú variánsokkal dolgozik, tizenhárom verse egyezik Kosztolányiéival, ő nem él velük. (A mű második kötete a kínai eredetit adja.) Az előző esztendőben elhunyt Klabund addigi fordításait — a *Dumpfe Trommel...*-t és Li Taj-po-válogatását is — magába foglaló posztumusz kötete, a *Chinesische Lyrik* száztizenhárom átköltést tartalmaz; hat vers forrása Kosztolányi számára.¹⁰⁷ A kínai anyag egy év múlva újra megjelenik, Lao-ce mondásaival is bővítve, egy, a költő összes keleti műfordítását tartalmazó kötetben.¹⁰⁸ Kosztolányi talán már az 1929-es publikációt használja; példányunk előzők-lapjának kézírásos ajánlása: „Kézcsókkal, tisztelettel 1930. III. 15. Ascher Oszkár”; meglehetősen, Kosztolányiné Harmos Ilonának; a költő első kínai műfordításai tudtunkkal épp ezekből a hetekből valók.¹⁰⁹ A harmadik munka Hans Böhmé. Kis kötete virtuóz verstechnikájú, gazdag anyagot kínál; Po Csü-ji-fordításai — mint jelzi is — Waley szövegének rimes német variánsai (azt teszi velük, amit Kosztolányi is, de nem olyan szuveréne alkotó művész, mint ő).¹¹⁰ A húszas évek olasz adalékkal zárulnak: L. N. di Giura Li Taj-po-kötetet jelentet meg; egyéni úton járó válogatásának anyagából négy szöveg egyezik Kosztolányiéival.¹¹¹ A harmincas évek elején csitul a fordítási hullám: kimerült az anyag? csökkent az érdeklődés? Az előbbi a valószínűbb. Az első új, kétnyelvű mű Henry H. Harté. Tang-korszakbeli költőket szólaltat meg, rövidre tördelt sorú, fel-felbukkanó félrímű, dítirambikus variánsokkal, expresszven.¹¹² Hét verse egyezik Kosztolányi anyagával.

1929. Bayrische Staatsbibliothek, München — Csü Jüan művéből fordított Grube és Waley is — legelőször pedig d'Hervey-Saint-Denys. Vö. GRUBE 173, WALEY/9 18.

¹⁰⁵ Mark van DOREN, *An Anthology of World Poetry*. Edited by... In English Translations by Chaucer, Swinburne, Dowson, etc. London — Toronto — Melbourne — Sydney. 1929. MTA. — Curtis Hidden Page-től ered a *Prücsök*, a *Csatatér*, a *Tó*, sőt ezen felül az általunk kideríthetetlenül a Revon-Adler-vagylagosságához sorolt *Aggastyán és Bogács* is; tőle származik Sanuki *Szirtje* is, a Fujiwara letaka-vers, a *Szilvafa* pedig nem Revontól — mint hittük — hanem E. Powys-Matherstől való. Vö. ZÁGONYI 86/3. 271–272, 264, 258, illetve van Doren *i.m.* 30–31, 29.

¹⁰⁶ Alfred FORKE, *Dichtungen der T'ang- und Sung-Zeit aus dem Chinesischen metrisch übertragen von...* Hamburg, 1929. (MTA; = FORKE/3)

¹⁰⁷ KLABUND, *Chinesische Lyrik*. Wien, 1929. (ELTE Egyetemi Könyvtár, = KLABUND/2)

¹⁰⁸ Uő., *Gesammelte Nachdichtungen*. China Japan Persien. Wien, 1930. (ELTE Egyetemi Könyvtár; = KLABUND/3)

¹⁰⁹ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vasárnap. Kínai versek*. PHV, 1930. ápr. 13.4. — KOSARAS István fordításai Klabund kötetére alapulnak, vö. *Négy japáni vers*. In *Új Idők* (= *ÚI*) 1933. jún. 25. 814. Valójában csak Ono no Komachi verse japán, a többi kínai: *Egyedül* — Li Tai-pe —, *Ház a szüben* — Tu Fu —, *A legyező* — Pang-csi-ju —, vö. KLABUND/2 40, 61, 15.

¹¹⁰ Hans BÖHM, *Lieder aus China*. Nachdichtungen chinesischer Lyrik. München (1929. MTA; = BÖHM)

¹¹¹ L. N. DI GIURA, *Poesie Di Li-Puo*. Lanciano (a bevezetés végén 1928, az utolsó lapon 1930; Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze; = DI GIURA)

¹¹² Henry H. HART, *A Chinese Market*. Lyrics from the Chinese in English Verse. Peking — San Francisco, 1931. (Bayrische Staatsbibliothek; = HART/1)

Az 1932-es év hozza Cyrill Drummond de Gros Clark Szu Tung-po-kötetét,¹¹³ a következő év terméke L. Cranmer-Byng könyve; Waley és Bynner Ázsia-képével, Bynner fordításaival is polemizál benne.¹¹⁴ A francia Marcel Granet professzor a régi költészet felé fordul a következő évben; Kosztolányi anyagával egy fordítása, a *Reggeli párbeszéd* rokon.¹¹⁵ 1933-ból való Clara M. Candlin kis kötete, a Szung-dinasztia költőiből,¹¹⁶ Henry H. Hart pedig második művel gazdagítja választékát, többek közt sok Po Csü-jiverssel, a kínai vers „lelkét” és technikáját taglaló alapos bevezetés után.¹¹⁷ A munka számunkra alapvető fontosságú volt: másutt soha nem lelt bőségben tartalmazta a kínai költészet nyugati fordításainak bibliográfiáját, 1932-ig, alapul szolgálva kutatómunkánk teljességéhez. Kínai-francia adalék Sung-nien Hsu, a lyoni egyetem „francia doktorának” antológiája: az irodalom minden ágát áttekinti benne, beleértve a színházat és a filozófiát is.¹¹⁸ Prózai fordításai közt hat, Kosztolányi által fel nem használt versszöveget találtunk. Mellékes hozzá képest Sirdal Ikbál Ali Shah „Ázsia lelkét és szellemét” szemelvényekkel illusztráló kötetének elenyészően kevés kínai anyaga.¹¹⁹ A Kosztolányi-közlemények végére esik a kínai átköltések két reprezentánsának, Gilesnak és Waleynek közös, addigi munkáikból válogatott kötete, a kínai költészet rangjának, nemzetközi értékének is hódolóan.¹²⁰ Giles-anyaggal Kosztolányi — jeleztük — nem él, Waleyből már előző, bővebb közleményei alapján kiválogatta mindazt, amire szüksége volt. Számunkra a kínai karakterek miatt volt jelentős; belőle idézzük majd őket.

A Henry H. Hart adta bibliográfia és egyéb, általunk már előtte is ismert kínai tárgyú kötetek által nyújtott forrásanyagból kilenc mű már elérhetetlen a külföldi könyvtárakban,¹²¹ párnak a megszerzése még folyamatban van.

Néhány, Kosztolányi fordítói munkájának befejezése, illetve halála után megjelent művel is számoltunk. Ilyen volt Erwin von Zach nagy prózai Tu Fu-fordítása; az

¹¹³ Cyrill Drummond de Gros CLARK, *Selections from the Works of Su Tung-p'o*. New York — London — Toronto, 1932. (Staatsbibliothek, München)

¹¹⁴ L. CRANMER-BYNG, *The Vision of Asia*. An Interpretation of Chinese Art and Culture by... London (1931. MTA; = CRANMER-BYNG/4)

¹¹⁵ Marcel GRANET, *Festivals and Songs of Ancient China*. London, 1932. (British Library; = GRANET)

¹¹⁶ Clara M. CANDLIN, *The Herald Wind*. Translations of Sung Dynasty Poems. Lyrics and Songs. London (1933.)

¹¹⁷ Henry H. HART, *The Hundred Names*. A Short Introduction to the Study of Chinese Poetry with Illustrative Translations by... Berkeley (1933, 1938.; University Library, Liverpool; = HART/2) — Itt mondok köszönetet az OSZK Könyvtárközi Kölcsonzés valamint a pécsi Egyetemi Könyvtár munkatársnőinek: kifogyhatatlan segítőkészséggel számolatlanul közvetítették részemre évek során át a külföldi könyvtárak sok-sok kötetét.

¹¹⁸ SUNG-NIEN HSU, *Anthologie de la Littérature Chinoise des origines à nos jours par...* Paris, 1933. (Bibliothèque Universaire; = SUNG-NIEN HSU)

¹¹⁹ Ali Shah Sirdal IKBAL, *The Oriental Caravan*. A Revelation of the Soul and Mind of Asia. Edited by... London, 1933. (Public Library, Bermondsey Libraires)

¹²⁰ Herbert A(llen) GILES — Arthur WALEY, *Select Chinese Verses*. Shanghai, 1934. (MTA; = GILES — WALEY)

¹²¹ Megjelenési évvel: Clement F. R. ALLEN, *The Book of Chinese Poetry*. London, 1891.; Isaac Taylor HAEDAND, *Chinese Mother Goose Rhymes*. New York, 1900.; James WHITALL, *The Book of Jade*. New York, 1900.; Uő., *Chinese Lyrics*. New York, 1923.; KIA-KIEN TCHOU et Armand GANDON, *Anthologie de la poésie chinoise*. Peking, 1927.; Arthur CHRISTY, *Images in Jade*. New York, 1929.; keltezés nélkül: Clara M. CANDLIN, *Poems, Lyrics and Songs*. London, é.n.; Gertrude JOERISSEN, *The Lost Flute*. Fisher Unwinn, hely n. é.n.; T. Z. KOO, *Songs of Cathay*. Shanghai, é.n.

egész életművet adja, ezernégyszázhatvan költeményt.¹²² Munkáját majd 1952-ben — a kínai? — William Hung, a Harvard Egyetem professzora folytatja: ő megközelítően időrendbe szedi „a legnagyobb kínai költő” életművének legjavát.¹²³ Nyomdokain halad — az ausztráliai? — A. R. Davis, kisebb, de — tudtunkkal — legújabb Tu Fu-monográfiájával.¹²⁴ Munkáikra hivatkozunk majd: az ő többlet-ékítmény nélküli variánsaik közelítik meg valószínűleg leginkább a kínai eredetit. Waley 1937-ben a *Si King*hez készített jegyzeteit adja ki,¹²⁵ 1950-ben pedig Li Taj-póról publikál kismonográfiát.¹²⁶ Bynner kínai műfordításainak összesítő kötetére jegyzetben már utaltunk — tartalmazza Lao-ce-fordítását is —, előszói miatt: az egyikben ő emlékezik vissza kínai munkatársára, a másikban Burton Watson professzor fél évszázad távolából elemzi-értékeli a *The Jade Mountain* kínai eredetijét és Bynner munkáját.¹²⁷

II. Kosztolányi forrásai

1. A *Modern költők* (1914, majd 1921) kínai versei: Bethge, Klabund

1914-re esik a költő első híradása a kínai költészetéről. A *Modern költők* két kínai versét — mint jeleztük — Bethgéből meríti, a *Lyrik des Auslandes*ből, esetleg a vele egy esztendőben napvilágot látó *Die chinesische Flöte*ből. Ezek Csan Jo-szu („Tschan-Jo-Su”, XIX. század; Kosztolányinál és Réz Pál kitűnő összeállításában Csan-Jo-Lu, illetve Csan Jo-lu¹²⁸): *Asszony a tükör előtt* (*Die Frau vor dem Spiegel*, Lyrik 75, Bethge/1 75), Ma Huang-csung (1861 – ?): *Az árva szerető* (*Der Verschmähte*, Lyrik 70, Bethge/1 91). Az előbbi befejező részét közöljük (Kosztolányi részletszépségekkel árnyaló munkáját, „hűtlenségeit” következő dolgozatunkban tárgyaljuk majd):

Und Blütenweiss liegt rings die Landschaft da,
Begossen von dem Silberlicht des Mondes,
So wie der weisse Leib des schönen Kindes
Verborgen in der stillen Kammer blüht...¹²⁹

Fehér-fehér-fehér a rónatáj,
A hold ezüst kantája öntözi,
S olyan-olyan, mint teste tavasza
A csöndes-édes éjen, a szobán...

Az 1921-es *Modern költők* anyaga egy *Si King*ből vett verssel bővül, a *Bosszúval*; Kosztolányi itt kétségkívül Bethge Judith Gautier-ből vett szövegével dolgozik: ebben — és Rückert régi változatában — kéri a lány a fiút a hajnalt s éji találkájuk végét jelentő kakas megölésére (*Rache*, Bethge/1 7, Rückert 95, Gautier/1):

¹²² Erwin von ZACH, *Tu Fu's Gedichte*. Übersetzt von Erwin von Zach 1872–1942. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1952. (MTA; = VON ZACH)

¹²³ William HUNG, *Tu Fu China's Greatest Poet*. Harvard University Press, Cambridge, 1952. (KLTE Könyvtára; = HUNG)

¹²⁴ R. A. DAVIS (University of Sydney), *Tu Fu*. New York (1971. MTA; = DAVIS)

¹²⁵ Arthur WALEY, *The Book of Songs*. London (1937, MTA)

¹²⁶ Uő., *The Poetry and Career of Li Po 701–762*. London — New York, 1950, 1958. (University of Southampton, The Library; = WALEY/50)

¹²⁷ Witter BYNNER, *The Chinese Translations*. New York, 1978. *The Works of...* III. k. (Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz; = BYNNER/78)

¹²⁸ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Modern költők*. Bp. 1914. 267–268; Uő., *Idegen költők*. I–II. k. Bp. 1988. (= IK/88); II. k. 194.

¹²⁹ Bethge forrásaiul — XIX. századi költőihez — angol prózai szövegekre hivatkozik. Vö. BETHGE/1 103; ezeknek nem sikerült nyomára bukkannunk.

Rückert:

Auf! es ist Zeit du scheiden:
Enteill! und triff in Eil
Den Anfang unsrer Leiden,
Den Hahn, mit einem Pfeil!

Bethge:

„Die Morgenröte-“ flüsterte sie bang,
„Nun musst du fort! Wie soll ich das
ertragen?
Ha! Eh du gehst, nimm Rache an dem
Unhold,
Der uns so grausam auseinanderreisst!
Nimm deinen Bogen, schiesse diesen Pfeil
Dem Hahn ins Herz!“

Gautier:

— Ah! c'est l'aurore! il est temps! il est
temps! Mais avant de t'éloigner, vengeons
du celui qui nous sépare,
— Pends ton arc, et tue le coq.

Kosztolányi:

A „Virradat-“ a lány sóhajtott,
„El kell szakadnunk! Mit tegyünk? Várj!
Előbb bosszuld meg a Kegyetlent,
Ki ily cudarul elrabol!
Vedd ijjad és ezt a nyilat
Lődd a Kakas szívébe!”¹³⁰

Újabb nagy ösztönzést adhatott a költőnek későbbi kínai műfordításaihoz — bár ad-
dig újabb évtizednek kell majd még eltelnie — az antológia *Függelék*ként adott *Háborús*
versek idevágó többletanyaga; Kosztolányi Klabund kötetéből, a *Dumpfe Trommel und*
*Beraushtes Gong*ból meríti. Li Taj-po három verse, *Az átkozott háború* (*Fluch des Krie-*
ges, 36), a *Háború a Góbi sivatagban* (*Krieg in der Wüste Gobi*, 24), valamint a *Téli háború*
(Winterkrieg, 34) Alfred Forke, illetve Otto Hauser szövegeinek egybevetéséből — és
bővítéséből — származhat Klabund kötetében — vö. *Kampflieder I-III* (Forke/1 121),
Der Nordfeldzug, Der Marsch nach Norden (Hauser/1 24–25),¹³¹ a két Tu Fu-vers, *A fiatal*
hadiaszszony (*Die junge Soldatenfrau*, 18) és az *Indul a század* (*Ausmarsch*, 12) d'Hervey-
Saint-Denys → Judith Gautier → Hans Heilmann-közvetítéssel jut el a német költő-
ig. Ő fel is sorolja őket — őket is — forrásaiként.¹³² Itt — és a következőkben — az
egyes versek általunk fellelt összes fordításának helyét adjuk, a Kosztolányi publikáci-
ója, illetve a költő halála után közzétett nyugati szövegek helyét zárójelbe tesszük. A
fehér gólya (*Der weisse Storch*, 11) előző, Klabund alapjául szolgáló szövegét nem talál-
tuk meg; a szerző nála „Tschang-tü-tsi”, Kosztolányinál számunkra ismeretlen okból
„Che-The-cu”. — *A fiatal hadiaszszony* leltései tehát d'Hervey-Saint-Denys 111, Heil-
mann 63, Klabund/1 18, Oehler-Heimdinger/2 116, [Bethge/2 48, von Zach 163, Hung
141], az *Indul a század*é pedig d'Hervey-Saint-Denys 88, de Harlez 17, Heilmann 53,
Budd 110, Toussaint 100, [Ayscough 100, Bynner/78 200, Forke/2 68, Hart/2 123,
Sung-nien Hsu 155, von Zach 26, Hung 64]. Az *Indul a század* egy részletét idézzük,
d'Hervey-Saint-Denys, de Harlez, Klabund és Kosztolányi fordításában; a Kr. u. 750-

¹³⁰ A többi fordítónál — STRAUSS 157, LEGGE/1 151, JENNINGS 112, OEHLER-HEIMDINGER/2
29, GRANET 72 — a befejezés más; Oehler-Heimdinger szövegét idézzük: „Sie: Schon schwärmen
Mücken hier,/ Sonst träumt ich noch mit dir./ Lässt du die Herrn nicht ein,/ Dann zürnen sie
uns zwei'n.” — FRANYÓ Zoltán 1922-es írásában mindkét változat fordítását közli. Vö. *Kínai*
antológia. A Shi-King dalaiból. In *Tűz*. Bécs — Bratislava (Pozsony), 1922. 1–2–3. sz. 59–63;
kötetben: *Lírai világtájak*. Bp., 1967. 17–18.

¹³¹ Így a *Háború a Góbi sivatagban* bevezetése, az „Im Himmel die Plejaden tropfen Blut,/ Blut
sickert in der Wüste Gobi Sand” Forke *Kampflieder II*-jének indításából, Lu-lan herceg fővele az
*Elend des Krieges*ből (Forke/1 124), a *Téli háború* bogyóként repedő bőr-képe, utat álló vérszomjas
tigrise Hauser *Der Marsch nach Norden*jének (vö. HAUSER/1 II. k. 24.) idevágó helyeiből. (FRA-
NYÓ Zoltán majd fél évszázad múlva közvetlenül Forkéból, illetve Hauserből meríti háborús Li
Taj-po- és Tu Fu-verseit; vö. *Ősi örökség*. Bukarest, 1973. 352–356, 361–363.)

¹³² Vö. KLABUND/1 42–43.

ben írt vers második szakának zárósorait, a tizenöt évesen hadbament s negyven évesen — egy pillanatra — hazatért katonák szavait adjuk:

d'Hervey-Saint-Denys:

Comme ils partaient, le chef du vil-
lage enveloppa de gaze noire leur tête
à peine adolescente;

de Harlez:

Au moment de leur départ, le chef de
leur endroit leur donna la bande de gaze
qui devait ceindre leur tête.

Klabund:

Als man uns (einst) einberief, die schwarze
Gaze unser junges Haupt umwand.
Ach, mit weissem Haupte kehrten wir zu-
rück —
und werden nun von neuem in die Schlacht
gesandt.

Kosztolányi:

Akkor hajunk fekete volt, mint sűrű, drága
gyapjuk.
Most meg ősz fejfel küldenek — és ezt
jutalmul kapjuk.

Kosztolányi — Klabunddal egyezően — harmadik személyre vált, megtartva elődje gondolatjeles központozását is, a „gaze noire”-t (d'Hervey-Saint-Denys szerint a fej köré csavart fekete fátyolszövet a férfiaság jelképe, Forke majd a rekruták jeléről, a fejszalagról — Kopfband —, Bynner turbánjaikról — their turbans —, Sung-nien Hsu frontra való szalagról — bandalette au front —, Hung a férfiaság kalapjáról — caps of manhood — szól) Heilmann „sisak”-jától eltekintve, Klabund a francia szöveg(ek)ből veszi, Kosztolányi — nem ismerve a francia ős-közvetítők jegyzeteit, vagy talán a ríményszer miatt — a „gyapjú”-hasonlattal él.¹³³

2. A Kínai és japán versek (1931) közvetítői (a) Még mindig Klabund

Az 1931-es kötet anyagául szolgáló publikáció-sorozat első — s első ihletőről árul-
kodó? — közleménye még mindig Klabundhoz kapcsolódik: a *Pesti Hírlap Vasárnapja*
idézett számában közölt hat vers élén *A gárda panasza* áll, ez — mint utaltunk rá, vagy
még a *Dumpfe Trommel*...-ből vagy az 1929-es gyűjtőkötetből, a *Chinesische Lyrik*ből
való. A vers — egy Kr. előtti 788-as szerencsétlen határmenti hadjárat emlékét őrzi
— Strauss → Klabund — közvetítéssel jut el Kosztolányiig (*Klage der Garde*, Rückert
196, Legge/1 298, Legge/2 226, Strauss 296, Jennings 203, Klabund/1 7, Klabund/2
9); útját Legge puritánabb első, Strauss, Klabund majd Kosztolányi szövegével az első
versszak jelképezze itt:

¹³³ REITER Róbert sem él a „fekete géz”-képpel; szószerint adja vissza Klabundot: „Mikor —
hajdan — besoroztak, a hajaink feketék voltak/ Őszen tértünk vissza — és most újra csatába
hajszolnak”; vö. az 57. jegyzetben *i.m.* — Klabund közvetítő voltáról teljes képpé kibontott
toldásai tanúskodnak a legérzékletesebben, így *A fiatal hadiasszony* negyedik versszakának teljes
szomorúfűz-metaforája: „Als ich mich noch meinen Eltern weihete (...) Eine grau und goldne
Trauerweide” — „Hajdan, hogy szülöm oldalán éltem (...) szürke és aranyló szomorúfűz”.

Legge:

Minister of War,
We are the claws and teeth of the king.
Why have you rolled us into this sorrow,
So that we have no abiding place?

Strauss:

Reichsfeldmarschall!
Wir sind des Königes Gebiss und Krallen.
Was hast du in das Elend uns gestürzt,
Wo kein Verweilens bleibt uns Allen?

Klabund — és Kosztolányi — a harcot érzékeltető ősi metaforákat — karom-köröm, fog — a feudális háborúkat idéző szóképekre váltja át:

Reichsfeldmarschall!

Wir sind des Kaisers Leiter und Sprossen!
Wir sind wie Wasser im Fluss verflossen...
Nutzlos hast du unser rotes Blut vergossen...
sen...

Vezér!

Létrák vagyunk, a császár pillérei,
Mint víz enyészünk semmiségbe mi.
Vérünk hiába ontottad te ki.
Vezér!

A többi — s immár a *Chinesische Lyrik*ből nyert — hat vers közül Judith Gautier → Klabund-közvetítésűek a kötetzáró csoportot alkotó öt Li Taj-po-vers közül *Az örök vers* (*Das ewige Gedicht*, 66 Gautier 252, Bethge/1 17), a *Réten* (*Auf der Wiese*, 50, Gautier/1 183, Waley/6 26, Shigeyoshi 58), a *Si-Si* (*Si-Schy*, 38, Gautier/1 32, Bethge/1 30); d'Hervey-Saint-Denys → Klabund-úton jut el a költő a *Vándorhoz* (*Wanderer erwacht in der Herberge*, 48); a *Mámor* (*Selbstvergessenheit*, 37, Cranmer-Byng/3 45, Waley/6 29, Shigeyoshi 53, Böhm 35) és Vang Szeng-zsu *Távoli uram képe* (*Sie gedenkt des fernen Gatten*, 14, M. A. Canini in: Chini 170, Bethge/1 15, Cranmer-Byng/2 37) kisiklottak figyelmünkből, mikor Klabund francia forrásai kezünkben voltak; minden valószínűség szerint Gautier két ciklusa, a *Le Vin* (177) és a *Les amoureux* (15) tartalmazta őket. *Az örök vers* háromféle indítását, majd a *Vándort* idézzük, itt huszonhárom közvetítő forrással kellett számolnunk:

Gautier:

Tout en faisant des vers, je regarde, de ma fenêtre les balancements des bambous; on dirait de l'eau qui s'agite; et les feuilles en frolant leurs épines, imitent le bruit des cascades.

Klabund:

Ich male Lettern, von der Einsamkeit
betreut.
Der Bambus wellt wie Meer. Aus Sträuchern fällt der Tau wie Perlenschnüre.
A *Vándor*:

Kosztolányi:

Pingálgatok magam, betűket írva,
gyöngy harmatoz, bambusz zúg, mint a hab.

Klabund:

Ich erwache leicht geblendet, ungewohnt,
Eines fremden Lagers. Ist es Reif, der über
Nacht den Boden weiss befel?
Hebe das Haupt — blick in den strahlenden
Mond,
Neige das Haupt — denk an mein Wanderziel...

Kosztolányi:

Éjjel ocsúdok föl idegen ágyon.
A zúzvara künn a tájat befűtta.
Föl a fejet — tekints a holdra vágyón.
Le a fejet — gondolj a vándorútra.

Az árulkodó, a bizonyító, a kulcsszó a „Wanderziel” (Kosztolányi ezt konkrétábbá — s mégis elvontabbá — teszi a „vándorút”-tal); voltaképpen ez is a haza, a többiek néven nevezik. A fej-lecsüggedést folytató mozzanatot idézzük: „et je pense à mon

pays” (d’Hervey-Saint-Denys 44), „et j’ai songé a mon pays” (Gautier/1 157), „cogito nativam patriam” (Zottoli 447), „and thoughts of home arise” (Giles/1 60), „und denke wieder an mein Vaterland” (Florenz 150), „Der Heimat denkend/ Das Haupt mir sinkt” (Forke/1 145), „piango pensando alla patria contrada!” (G. Vitale, in: Chini 171), „und denk’ der Vaterland mein” (Grube 267; ő a vers eredetijét is adja, a vonatkozó rész az ő átírásában: *sze*¹ = gedenken *ku*⁴ = alt *hiang*¹ = Dorf, a kettő együtt: Heimat¹³⁴), „und denk’ an mein Heimatland...” (Heilmann), „und denke meines Heimatslands” (Hauser/1 I. k. 27), „Und meine Heimat winkte mir von fern” (Bethge/1 34), „And sink to dreams — ti. my head — of thee — / My Fatherland, of thee!” (Cranmer-Byng/2 69), „Und denke, / Heimat, an dich” (Bernhardi/2 122), „Then hid them — ti. eyes — full of home’s sweet memories” (Fletcher I. k. 25), „piango pensando alla patria contrada!” (G. Vitale, in: Chini 171), „et (je) pense à (mon) village natal” (Belpaire 33), „et je pense à mon pays” (Toussaint 121), „and think of the home of old days” (Lowell 74), „and thought of my far-off home” (Shigeyoshi 55), „Denk der Heimat mein” (Wilhelm/3 135), „I thought suddenly of home” (Bynner 53), „Seh niederwärts — o Heimat du!” (Böhm 38), „l’abbasso e al lontano mio villaggio penso!” (di Giura 35).

(b) Richard Wilhelm

Mint jeleztük, a kínai kultúra avatott ismerőjének és remek népszerűsítőjének, Richard Wilhelmnek két művével is élt Kosztolányi. A *Kínai és japán versek* forráskutatásunknak leginkább „ellenálló” csoportja — 66–67. lap — az általunk legutoljára fellelt 1922-es *Chinesische Tages- und Jahreszeiten*ből ered. Az ott fordított ötvennégy verset az évszakok sorrendjében adja Wilhelm. A *Nyár*-ciklusból való Vu Jün verse, a *Nyári este* (*Sommerabend in den Bergen*, 44), Li Taj-po négysoros, az *Egyedül a Ging-Ting-heggyel* (*Mit dem Ging-Ting-Berg allein*, 44), az *Ősz*-csoportot a költő *Magányos hölgye* (*Einsamkeit*, 62) és egy ismeretlen verse, az *Éji egyedüllét* (*Nachteinsamkeit*, 66) képviseli (ez utóbbit Kosztolányi „Dzsang Giu-ling”-gel jelzi — Wilhelmnél „Dschang Giu Ling” —, ő az előző vers szerzője), a *Telet* pedig Liu Csang-king *Havas éjszakája* (*Schneenacht im Gebirge*, 82). Az *Éji egyedüllét* csak Wilhelmnél olvasható, a *Havas éjszaka* Fletchernél is (I. k. 184), a két Li Taj-po-versnek számos átköltését is megtaláltuk; itt az „*Egyedül...*” két változatának befejezésével „bizonyítunk”:

Wilhelm:

Die Vögel alle flogen hoch und höher.
Und auch die letzte Wolke segelt fort ins
Blau
Nur einer bleibt ständig mir und näher:
Der Berg mit seinen Felsen erstem Grau.

Kosztolányi:

A madarak szállnak vidám körökbe,
a felleg is száll, aztán tovamegy.
Csak egy marad mellettem mindörökre:
komor, sötét szikláival a hegy.

A társhatározós befejezés csak Wilhelm és Kosztolányi sajátja, a többi fordító a fáradhatatlan egymásra nézést fogalmazza meg: „mutuo conspectui, utroque non fastidiente, unice adstat King ting mons” (Zottoli 439), „But we never tire of each other, not we, / As we sit there together, — the mountains and I” (Giles/1 60), „So sitz’ auf

¹³⁴ Dolgozatom többi — idézendő — kínai karaktere hangalakjának közlésével Bányai Sándor, Li Taj-po *Búcsú barátomtól* című versének értelmezésével Bárdi László volt szíves segítségemre; útmutatásuk alapján a Wieger-szótárral dolgoztam; az ő mai „pinyin” jelölésű hangalakjaikat az ott használt Wade-Giles-jelölésre tettem át: ezzel élt Kosztolányi korának összes átköltője, de még William Hung is, az ötvenes évek elején.

Berges Halde ich/ Still und allein —/ Mein einziger Freund von aller Welt / Sollst Berg, du sein!" (Florenz 52), „Ich nur und der King-ting blieben stehn,/ Nimmer müd, einander an zu sehn" (Hauser/1 II. k. 30), „Unwearied gazing on each other,/ It and Ching-ting Shan" (Fletcher I. k. 32), „seguitamo a discorrere/ qui insieme...il monte ed io!" (Chini 86), „And I sit alone with the Ching-ting Peak, towering beyond./ We newer grow tired of each other, the mountain and I" (Shigeyoshi 57), „Nous nous regardons, (pour) nous deux jamais de satiété; Pourtant (je n') ai (plus que) le mont King T'ing" (Belpaire 60), „Zwei nur, nimmer sattgesogen,/ Sehn sich an — der Berg und ich" (Böhm 38), „Nur King-/ Ting,/ Der spitze Berg,/ Und der Zwerg/ Li-tai-pe/ Sind beständig, stehen, ragen unverwandt" (Klabund/2 51; az ő változata a legegynibb, de a költő büszke öntudatától épp a legmesszebb lévő), „di Ching-t'ing montagna agl'occhi stende!" (di Giura 39).¹³⁵ A *Magányos hölgy* esetén is Wilhelmét „választja" a költő, kilenc más átköltés (Gautier/1 107, Heilmann 50, Belpaire 17, Fletcher I. k. 33, Toussaint 44, Shigeyoshi 46, Bynner 27, Böhm 40, di Giura 37) „ellenében"; a „dalolgat" Kosztolányi toldása, s a tömörségében oly kifejező verset — Wilhelm szépen fejtegeti ezt utószavában¹³⁶ — kicsit kibillenti eredeti hangulatából:

Wilhelm:

Die Marmorstufen weiss vom Taue leuchten —
Die Nacht ist spät, das Kleid beginnt zu feuchten. —
Mit dem kristallinen Vorhang schliesst sie nun ihr Zimmer.
Da schaut den Herbstmond sie im Perlenschimmer.

Kosztolányi:

Harmat hull a márványlépcsőre már.
Ruhája nedves lesz, későre jár.
Bevonja kristályfüggönyét, dalolgat
Bámulja az opálos, őszi holdat.

Wilhelm remek irodalomtörténete — jeleztük a bevezetőben — két vers fordítására ösztönözte Kosztolányit: az egyik a „Yuö Fu" névvel jelölt *Katonadal* (*Altes Lied*, 118) — valójában a szűkebb értelemben vett Han-dinasztia (i.e. 206–i.u. 220) hivatalos énekeskönyvéből (Waley szavával „Music Bureau poems", Wilhelmével „Musikamt") való vers; a másik Pan Csie-jü költőné *Legyező ősszel* című műve. Az utóbbi hat fellelt átköltése közül (*Fächer im Herbst*, Wilhelm/2 119, Giles/1 19, Forke/1 11, Martin 88, Hauser/2 11, Lowell 142) a német professzor illetékessége a nyilvánvaló; az ő illanó trocheuszait adja vissza — hasonló könnyedséggel Kosztolányi (a bevezető sorokat idézzük, a vers mindkét változatban tízsoros):

Wilhelm:

Neu und zart aus weissem Scheide,
Rein wie Schnee und frisches Eis
Ist des Fächers heitre Scheibe,
Wie des Vollmonds klarer Kreis.

Kosztolányi:

Oly fehér, oly olvadó,
mint a jég és mint a hó,
mint a halvány hold-szelet.

¹³⁵ Az utolsó két sor eredetileg: *Hsiang*¹ = mutual, to help, *k'an*⁴ to look at, *liang*³ = two, both, *pu*⁴ = no, not, *yen*⁴ = satiated/*Chih*³ = merely, only, *yu*³ = to have, to be, *Ching*⁴-*ting*² *shan*¹ = mountain, wall. — Itt tehát Wilhelm is él — mértéktartó — bővítéssel. — A karakterek utáni számok a szó „tónusát" jelzik.

¹³⁶ Vö. WILHELM/1 103–105.

Though mine is no ungrateful lay,
 He cannot hear the words I say,
 And I must sail at break of day
 And all this while the maple leaves
 are fluttering to the ground.

—Li Po: General Hsien An

青山橫北郭，白水遶東城。此地一為別，孤蓬萬里征。
 浮雲遊子意，落日故人情。揮手自茲去，蕭蕭班馬鳴。

—李白：送友人

Where blue hills cross the northern sky,
 Beyond the moat which girds the town,
 'Twas there we stopped to say Goodbye!
 And one white sail alone dropped down,
 Your heart was full of wandering thought;
 For me,—my sun had set indeed;
 To wave a last adieu we sought,
 Voiced for us by each whinnying steed!

—Li Po: Farewell

玉階生白露，夜久侵羅襪。卻下水晶簾，玲瓏望秋月。

—李白：玉階怨

Cold dews of night the terrace crown,
 And soak my stockings and my gown;
 I'll step behind
 The crystal blind,
 And watch the autumn moon sink down.

—Li Po: From the Palace

- 26 -

GILES

Schied vom Freunde

* LI-TAI-PO *

AUF rauhen Pfaden durch das grüne Bergland
 Gab ich dem Freunde das Geleit zum Norden
 Himauf, wo sich die große Mauer dehnt.

Dort schäumt ein Wasser und verliert sich silbern
 Nach Osten hin. An jener Stelle war es,
 Wo wir uns trennten mit bewegten Herzen.

Ich wandte mich und kehrte einsam wieder
 Den Weg zurück; er kam mir endlos vor;
 Der Himmel war bewölkt gleich meinem Sinn.

Bald schied die Sonne hinter dem Gebirg. —
 Da fühlt ich tiefer noch und schmerzreicher
 Die Trennung von dem vielgeliebten Freund.

Auf dem Gestrüpp der Heide hob ich dann
 Noch einmal meine Hand, das letzte Mal,
 In jene Richtung, wo er mir entschwand.

Mit einem langen Wiehern rief mein Pferd
 Nach meines Freundes Pferd . . . Ein kleiner Vogel
 Im Laubwerk nur gab seiner Sehnsucht Antwort.

— 28 —

BETHGE

Bácsú barátomtól

La montagne succède (immédiatement) à la plaine unie (qui) finit et le
 [l'eau pétrie (dans) le grand désert et s'y écoule.
 La loue descend (c'est) un miroir céleste (qui) vole, les nuées naissent (re-
 [sont) les maisons hautes (près) de la mer, nouées (l'une à l'autre).
 De nouveau il a rejoint les eaux de (son) pays natal, (il est à) dix mille li
 [(celui que j'ai accompagné au bateau en partant.

Plus poignante est la pitié: L'ami recouché. Dans un paysage
 de rêve, avec la montagne et la rivière qui rivalisent pour rendre
 le site attrayant, Li Tai Po retrouve la place où il dut se séparer
 d'un ami cher. Toute l'ambiance le lui rappelle: le soleil, les
 nuages; il étoit même sa main qui s'agit en un suprême geste
 d'adieu. Le cheval de l'adieu hennit et dans cet appel de la bête,
 il retrouve comme un écho de l'appel intérieur de son cœur à lui.

珠 浮 此 青 送
 手 出 地 山 友
 白 凝 一 橫 天
 蒼 子 巧 北 郭
 去 意 別 郭 白
 蕭 蕭 孤 水
 蕭 蕭 日 夜 木
 班 班 故 燕 枝
 鳴 鳴 人 里 東
 鳴 鳴 征 城

Translation (roup. Gautier, p. 123).

Li Taï-po, 15. 11.

La montagne verte fut face au Gouloug de Suoi et les eaux claires en-
 [tourant la ville, à l'Est.
 A cette place une fois (nous nous) séparâmes et (sa) voile solitaire (pour)
 [dit mille li, est) poétique.

BELPAIRE

CONGEDO

Verdi montagna stan di fronte al borgo nord,
 e chiere acque circondan l'est della città.
 In questo bel posto noi ci separiamo
 e a me pare che come un filo di paglia
 lontano te ne vada migliaia di leghe,
 come nuvola fuggente innanzi al vento!
 Ora al vecchio amico la tua dipartita
 sembra un tramonto di sol senza ritorno!
 Da lontano mi fai segno d'andar via
 mentre del tuo cavallo sento il nitrito!

DIGIURA

A németben is remek *Katonadal* indítását és befejezését is közöljük (Wilhelm nagy kifejező erővel váltogatja a sorhosszt):

Es heult der Herbstwind, es bricht mir das
Herz.
Traurig der Auszug,
Traurig der Eingang,
Ringsum die Leute, hat jeder sein Leid.
(...)

Üvölt az ős, a szívem megreped.
Mi katonák
megyünk tovább
és dúdoljuk a régi éneket.
(...)

Des Herzens Gedanken muss tragen ich
still und stumm,
Es geht ein Rad in den Eingeweiden herum.

A szomorúság virraszt, hál velem,
forgókerék szagatja a belem.

(c) Arthur Waley

Waley kötetéből, az *A Hundred and Seventy Chinese Poems*ből származik a *Kínai és japán versek* elő-Tang-korszakbeli anyaga — az ő behatárolása szerint az i.e. VIII. — az i.u. IV. századig —, valamint — két kivétellel — a már itt nagy számban közölt Po Csü-ji-költemények. Az előbbieken Forke és Wilhelm az öt megelőző-követő közvetítőársak (a csak általa megszólaltatott verseken túl természetesen); itt Hszi Csün és Mej Seng egy-egy versével illusztráljuk az eredetet. Hszi Csün verse *A császárlány panasza* (*Lament of Hsi-Chün*, 53, Forke/1 10, Parker 228, Wilhelm/2 119); szövege:

Waley:

My people have married me
In a far corner of Earth:
Sent me away to a strange land,
To the king of the Wu-sun.
A tent is my house,
Of felt are my walls;
Raw flesh my food
With mare's milk to drink.
Always thinking of my own country,
My heart sad within.
Would I were a yellow stork
And could fly to my old home!

Kosztolányi:

A népem adott férjhez engem
s mostan Kelet határinál
élek kietlen idegenben,
uram Wu-Sun király.
Sátor a házam énnekem,
és ponyva itt a fal,
nyershús a napi ételem
és kancatej az ital.
Mindig haza vágyom azóta,
a szívemen a bánat.
Jaj, bár lehetnék sárga gólya,
hogy vissza-vissza szálljak.

A magyar változat az angol hű leképezése. Még egy tartalmi mozzanatot ragadunk ki — a sorhosszeltéréseken kívül —, ezzel zárjuk ki a többi fordítás forrásvoltának lehetőségét; a „yellow stork” — eredetileg *gu-ku*³ = hólúd¹³⁷ a többieknél neve nélkül való „madár”, „sárga daru”, illetve „fehér hattyú”:

¹³⁷ Vö. WIEGER 613. — F. S. Couvreur szótára szerint — *Dictionnaire Classique de la langue chinoise*. Ho Kien Fou, 1911. (ELTE; = COUVREUR) — a karakterek rajzának kis eltéréseivel: perdrix = fogoly madár.

Parker:

Ah! but this sad to dwell
Here alone:
Would I were winged to fly
Back to home!

Wilhelm:

Ach, wäre ich ein weisser Schwann doch!
Flüg ich zum fernen Land!

Forke:

Gelber Kranich sein
Möcht ich gleich,
Flög' dann schnell zurück
In mein Reich.

Mej Seng — a mai irodalmi tudat szerint ismeretlen költő¹³⁸ — *Dalocska* című verse esetében (*Seventeen Old Poems* [2], 40, Giles/1 13, Heilmann 11, Pound 7, Bethge/1 11) vizuális, sortördelési bizonyítékok tűnnek először szemünkbe. A kínai eredeti tízsoros, soronként öt karakterrel, Waley az első hat sor első két-két ideogramját külön, rövid sorokká emeli ki, pergő-könnyeddé téve az így tizenhat sorossá nőtt költeményt. A kínai szöveg első két sorát is közöljük, érzékeltetésül:

<i>Ching</i> ¹ green, blue, black, grey	<i>ching</i> ¹ green, blue, black, grey	<i>hé</i> ² a river, a canal	<i>p'an</i> ⁴ a side or bank	<i>ts'ao</i> ³ plants with her- baceous, stems, grass
<i>yü</i> ⁴ bushy, dense	<i>yü</i> ⁴ bushy, dense	<i>yüan</i> ² a garden or orchard	<i>chung</i> ¹ middle, within	<i>liu</i> ⁴ a willow, debauchery

Kosztolányi — maga is mestere a sorhossz-tördelésnek¹³⁹ — megtartja a vers vizuális képét; Giles változata tízsoros, Heilmanné is, Pound (a hat ismétlés-párból ket-tő megjelenik nála, de nem külön sorokká kiemelten) szövege kilenc, Bethgéé tizenöt hosszú sorból áll. A fenti sorok megfelelőit közöljük:

Giles:

Green grows the grass upon the bank,
The willow-shoots are long and lank;

Bethge:

Am Ufer dehnt sich heller, grüner Rasen,
Und junge Weiden nicken in die Flut.

Waley:

Green, green,
The grass by the river-bank.
Thick, thick,
The willow trees in the garden.

Heilmann:

Grüner Rasen wäscht am Ufer.
Die Weidenschüsslige stehn lang und
dünn.

Pound:

Blue, blue is the grass about the river
And the willows have overfilled the close
garden.

Kosztolányi:

De zöld, de zöld
Ott a patakpart és a lanyha domb.
De dús, de dús
Amott a kertbe minden fűzfalomb.

¹³⁸ Waley is feltételesen sorolja a verset tartalmazó sorozatot Mej Seng nevéhez; vö. WALEY/3 39.

¹³⁹ Vö. ZÁGONYI 90/1 66–67.

Waley illetékességét a Po Csü-ji-versekben az *Amikor éjjel viszontláltam Yung-Yangot* (*Stopping the Night at Yung-yang*, 156, Woitsch/1 9, Cranmer-Byng/2 66) három változatának befejezése jelezze; a negyven év után viszontlátott falu megváltozott-megszűnt létesítményeinek, a visszájukra fordult felszíni formáknak, a két folyó jellegének más-más megközelítése — és eltérő megnevezésük — egyfelől Cranmer-Byng és Woitsch, másfelől Waley, illetve Kosztolányi részéről egyértelműen Waley-t mutatja Kosztolányi forrásául (Woitsch 1925-ös, végleges szövegét idézzük, vö. Woitsch/2 95):

Cranmer-Byng:

No longer stands the old Moothall,
Gone is the market from the town;
The very hills have tumbled down
And stoned the valleys in their fall.
Only the waters of the Ch'in and Wei
Roll green and changeless as in days gone
by. (...)

Waley:

The old houses have all disappeared;
Down in the village none of my people are
left.
It is not only that streets and buildings
have changed;
But steep is level and level changed to
steep!
Alone unchanged, the waters of Ch'iu and
Yu
Passionless, — flow in their old course.

Woitsch:

Aber das alte Heim ging verloren.
Kein Freund wohnt mehr in der alten
Strasse.
Auch der Markt und das Amtshaus dünkt
mir verändert.
Ja selbst die Berge und Hügel erscheinen
mir anders.
Einzig des Chen und des Wei Gewässer
Sind unberührt in alter Grüne.

Kosztolányi:

A régi ház helyébe csonka rom,
nincs a falun egy ismerős, rokon.
Más utca vár, ha útnak erede,
ami lapos volt, az ma merede.
Csak két folyónk, a *Chiu* s az *Yu*
zúg csendesesen, — akár a régi bú.¹⁴⁰

Kosztolányi harmincnégy verset zsákmányolt kötetéhez Waleyből. Ezek — a fentiek kivül — a következők: Csang Fang-seng: *Hazafelé vitorlázva* (*Failing Homeward*, 82, a *Dalocskához* hasonlóan egyéni-szép tördeléssel), Csen Ce-ang: *Kereskedők* (*Business Men*, 95), Fu Hszüan: *Asszony* (*Woman*, 65, Forke/1 27), *Lágy szél* (*A Gentle Wind*, 64), Hszü Kang: *Tao-ének* (*Taoist Song*, 64), Jüan Ti: *Eltaszított hitves* (*The Rejected Wife*, 90, Forke/1 63), Uő. (valójában — Waleynél — „Ch'en Wen-ti császár”): *Téli éjszaka* (*Winter Night*, 90, Forke/1 62; nála „Der Liang-Kaiser Tschien Wen-ti”), Lu Ju (Szung-korszakbeli költő): *Javas öreg* (*The Pedlar of Spells*, 98), Lu Jün: *Völgyi lak* (*The Valley Wind*, 69), Miao Hszü: *Halottvívők éneke* (*Bearer's Song*, 69), Mej Seng: *Halottjainkkal...* (*Seventeen Old Poems [13] Continuation of [12]*, 46), Névtelen: *A völgy túlsó végén* (*The Other Side of the Valley*, 36), Pao Csao: *Vörös hegyek* (*The Red Hills*, 87), *Az írástudót besorozzák katonának* (*The Scholar Recruit*, 87), Po Csü-ji: *A hatvanöt éves költő meg egy tizenöt éves leány* (*Going to the Mountains with a little Dancing Girl, aged Fifteen*, 163, Böhm 50), *A kalap, melyet a költőnek Li Csien adott* (*The Hat given to the Poet by Li Chien*, 157, Woitsch/1 36, Böhm 45, Forke/3 95; jelentős eltéréssel a befejezésben¹⁴¹), *A korhely költő berüg, aztán éjszaka kijózanodik* (*After getting Drunk, becoming Sober in the Night*, 158), A

¹⁴⁰ Woitsch változatának eredetijét I. WOITSCH/1 9. Az eltérő folyómegnevezés Bányai Sándor szerint csak hangalaki, nyelvjárársbeli különbséget takar talán.

¹⁴¹ Waley — és Kosztolányi — szövege szerint a költőnek hajdan egy kalapot adó barát sírjának fái zúg az őszi szél — *Fen*² = a grave, a burial-ground, *shu*⁴ = tree, to plant, *cheng*⁴ = regular,

nagy paplan (*The Big Rug*, 157), *Arany-Harang* (*Golden Bells*, 120), *Betegség* (*Illness*, 12), *Csiu-Ku-ban vesztegelve tíz nap óta* (*Kept waiting in the Boat at Chiu-k'ou Ten Days by an adverse Wind*, 142, Hart/2 115), *Ebéd után* (*After Lunch*, 150, Woitsch/2 79, Böhm 51), *Egy könyvszekrényre, mely saját műveit tartalmazza* (*On a Box containing his own Works*, 160), *Emlékezés Arany-Harangra* (*Remembering Golden Bells*, 120, Böhm 46), *Gyermekek* (*Children*, 153), *Későnkelő öregember unokájával, A-Csui-val játszik* (*Rising Late and Playing with A-ts'ui, aged two*, 159; az „unoka” Kosztolányi téves értelmezése: A-Csui a költő ötvenhétéves korában született és három évet élt egyetlen fiúgyermek volt¹⁴²), *Lao-Cse* (*The Philosophers [Lau-Tzü]*, 166, Giles/2 164, Woitsch/2 59), *Óreg költő álma* (*A Dream of Mountaineering*, 164, Wilhelm/2 154), *Órületen dalolva a hegyek közt* (*Madly Singing in the Mountain*, 144, Woitsch/2 25), *Piros kakadu* (*The Red Cockatoo*, 149, Woitsch/1 34, Woitsch/2 98 — jelentős eltéréssel egymástól és Waley változatától is —, Böhm 44), *Utolsó költemény* (*Last Poem*, 168; ilyen címmel első közlésekor — *A Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1930. júl. 7. —, kötetben: *Elégedettség*), Szu Tung-po (a Szung-kor nagy költője): *Fiam születésekor* (*On the Birth of his Son*, 98, Budd 150 — a vers nyolc sora itt huszonnégy —, Böhm 30), Tao C sien (= Tao Jüan-ming): *Részeg apa panaszkodik fiaira* (*Blaming Sons An Apology for his Drunkenness*, 76, Budd 150), *Vándorlegény* (*Poems by T'ao Ch'ien* [9] 3, 73), Vang Csi: *Dévajkódás* (*Tell me now*, 95, Forke/3 23, [Hart/2 129]).

(d) Bynner

Az 1929-es év „bestsellere” — Amerikában mindenesetre — a kínai irodalom nyugati közvetítésének ebben a csúcs-esztendejében is Bynner kötete, a *The Jade Mountain* lehetett,¹⁴³ a siker híre Európába is el kellett hogy jusson. Kosztolányi — tudunkkal — az idézett, 1930. április 13-i, Klabundból merítő közlemény után június 22-én már Bynnerből nyert verseket ad, ugyanott. Bynner a *Kínai és japán versek* negyvenöt költeményének forrása. Az eredetetés itt szerteágazóbb: a Tang-korszak jelesei nyugati közvetítők seregét vonzották, így sokkal nagyobb anyagból kellett kiszűrniünk bizonyítanunk Bynner forrás voltát. Kompromisszummal, jelképes számú példával dolgozunk itt is, utalva a kínai eredetire is.

Az egyik példánk Csen Ce-ang verse, három angol közvetítővel is, az *Ember*ek (*On a Gate-Tower at Yo-chou*, 15, Giles/1 43, Fletcher II. k. 198; a kínai ideogrammak helye: Giles-Waley 19):

<i>Ch'ien</i> ²	<i>pu</i> ²	<i>chien</i> ⁴	<i>ku</i> ³	<i>jen</i> ²
before, in time or in place	no, not	to see	ancient, old	a man
<i>hou</i> ⁴	<i>pu</i> ²	<i>chien</i> ⁴	<i>la</i> ²	<i>che</i> ³
after, be- hind, then,	no, not	to see	to come, the future	a final par- ticle, suffix

straight, the principal, just, *ch'iu*¹ = autumn, harvest, *feng*¹ = the wind, vö. WOITSCH/1 37 —, Forke szerint a barát szelleme növény-lébe vált át, a természeti erők harmóniájának megfelelően.

¹⁴² A — Waley szavával — kis „baby-boy”-ról írt két verset Woitsch le is fordította, *A-ts'ui*, illetve *Klage um meinen Sohn Ts'ui* címmel, vö. WOITSCH/2 46, WOITSCH/1 19; l. még FORKE/3 94, HART/3 112.

¹⁴³ A mű — belső címlapja szerint — 1929–1931 közt négy utánnomást ért meg; Bynner New Yorkban még egy könyve címével elnevezett kínai vendéglőre is akadt, mivel „fordításai talán jóra sikeredtek”, „vagy még inkább — fűzi hozzá szerényen — Kiang Kang-hu nevének varázsa miatt”. A jeles tudós Mao bőrtönében halt éhen, 1962-ben. Vö. BYNNER: BYNNER/78 8, 12.

posterity

<i>mien</i> ⁴ to think	<i>t'ien</i> ¹ heaven, the sky	<i>ti</i> ⁴ the earth, the ground, a place	<i>chih</i> ¹ mark of genitive	<i>yu</i> ¹ sadness, distant	<i>yu</i> ¹ sadness, distant
<i>tu</i> ² solitaire, single, only	<i>ch'uang</i> ⁴ sad, to pity	<i>jan</i> ² thus, so, however	<i>erh</i> ² and, also, together	<i>t'í</i> ⁴ to weep	<i>hsia</i> ⁴ low, below, down, underneath ¹⁴⁴

Az elmosódó nyelvtani szerkezetű költemény változatai:

Giles:

My eyes saw not the men of old;
And now their age away has rolled
I weep — to think shall not see
The heroes of posterity!

Bynner:

Where, before me, are the ages that have
gone?
And where, behind me, are the coming
generations?
I think of heaven and earth, without limit,
without end
And I am alone and my tears fall down.

Fletcher:

Ah! none of the ancients before me I see.
And no one is following on after me.
From Heaven and from Earth how far
distant am I,
As lonely I sit here and mournfully cry!

Kosztolányi:

Jaj, én előttem mennyi nemzedék volt,
Jaj, én utánam mennyi jön özönben.
Oly véghetetlen a Föld és az Égbolt.
Csak én vagyok magam s szakad a könnyem.

Az ezerháromszáz éve — Tu Fu szerint kontár bírái igaztalan ítélete miatt — börtönben elpusztult költő versének Giles adta változata áll legmesszebb az eredetitől — és a Bynner-Kosztolányi-megfeleléstől —, az emberek-nemzedékek tovagördülésének metaforájával, a jövő generáció vers végére tételével, a „hősök” minősítés patetikus voltával; Fletcher fordítása hübb, a negyedik sorig párhuzamos Bynnerével — s így Kosztolányi-ével is —, a „gyászosan kiáltok” formula jelzi: nem ő költőnk forrása. (Bynner szövege a legtisztább, legharmonikusabb a kései magyar olvasó számára.)

Másik — szintén rövid — példánk Vang Vej verse, a *Bambuszok között* (*In a Retreat Among Bamboos*, 189, Zottoli 443, Giles/1 53, Fletcher I. k. 123, Wilhelm/2 141); Bynner és Kosztolányi szövege után a többi átköltés utolsó sorával „bizonyftunk” — a szituációt jelző „Leaning” is csak Bynner-Kosztolányi megoldás, másutt „ül” a költő:

Leaning alone in the close bamboos,
I am playing my lute and humming a song
Too softly for anyone to hear —
Except my comrade, the bright moon.

Fekszem, köröttem bambuszok.
A lantomon lágy dal buzog.
Oly szép, ne hallja fül soha,
csupán te Hold, vén cimborá.

¹⁴⁴ Magyarul tehát körülbelül így: Elött(en) nem lát(om) a régi ember(eket). Később nem lát(om) jönni (őket). Gondol(ok) az égnek és a földnek (a) távolság(ára). Magam szomorú(an) tehát sír(ok) lefelé.

S az utolsó sor a többiekénél: „Clara luna venit me illuminare (Zottoli), „No eye to see me — save the moon” (Giles), „But we behold each other — ti. no mortal can my spy, — the lucent Moon and I” (Fletcher), „Der lichte Mond leuchtet mir vertraut” (Wilhelm).¹⁴⁵

A Bynner-közvetítésű versek — a fentiekén kívül —: Cen Sen („Ts'en Ts'an"): A pekingi kengyelfutó (*On Meeting a Messenger to the Capital*, 136), Izenet Tu Fu császári főszámvevőnek a Bal Palotába (*A Message to Censor Tu Fu at His Office in the Left Court*, 136), Cuj Tu („Ts'ei T'u"): Magányos vadlúd (*A Solitary Wildgoose*, 145), Csang Csi-en: Buddhista remetelak (*A Buddhist Retreat Behind Broken-Mountain Temple*, 7, Giles/1 92, Fletcher I. k. 216, Chini 100, Forke/3 82, Hart/1 50; a bizonyító terminológia-variánsok jó példája: a „Buddhista remetelak” az utóbbiaknál „Dhyana's hall”, „the cell of silence”, „die Andachtshalle”, „Convento”, illetve „the garden of meditation”), Csang Csiu-ling: Amikor a holdra bámultam s a távollevő kedvesre gondoltam (*Looking at the Moon and Thinking of One Far Away*, 20, Giles/1 48, Forke/3 25), Csi-vu Csi-en: Csónak tavasszal a Yo-Ya tavon (*A Boat in Spring on Yo-Ya Lake*, 23, Lowell 125), Csin Tao-jü: Szegény leány (*A Poor Girl*, 21), Csiu Vej: Füstbe ment látogatás egy remeténél (*After Messing the Recluse on the Western Mountain*, 22, Lowell 125), Ho Cse csang („Hê Chih-chang"): Vándor (*Coming Home*, 36, Chini 56, [Sung Nien-hsu 140]), Hszüe Feng: Idill a császári palotában (*Palace Poem*, 40), Jüan Csen: Hű hitves siratása (*An Elegy [III]*, 216), Szegény ember a feleségéről (*An Elegy [II]*, uo.), Züllött költő siratja a feleségét (*An Elegy [I]*, 215; a három rész együtt — mint Bynnernél is —: Fletcher II. k. 191–192), Li Ji: Fuvolaszó Shi Hsiang felől (*On Hearing a Flute at Night from the Wall of Shou-hsiang*, 87, Wilhelm/1 60), Li Pin: Falum határában (*Crossing the Han River*, 52, Giles/4 385, Hart/1 13), Li Taj-po: Pityézálás a Holddal (*Drinking Alone with the Moon*, 60; Kosztolányi az utolsó két sort — „...Shall goodwill ever be secure? / I watch the long road of the River of Stars” — egész kivételesen nem fordítja le;¹⁴⁶ Zottoli 495, Giles/1 61, Hauser/1 II. k. 22, Bethge/1 36, Dehmel 63, Forke/1 132, Fletcher 13, Waley/6 25, Toussaint 39, Lowell 39, Shigeyoshi 83, Böhm 36), Li Sang-jin: A névtelen leánynak (*To One Unnamed*, 81), Izenet két ponttyal (*A Message to Secretary Liung-hu*, 74), Levél esős éjszakán távoli barátomhoz (*A Note on a Rainy Night to a Friend in the North*, 78, Giles/1 134, Hart/1 11), Tücsök (*A Cicada*, 76), Liu Cung-jüan: A folyó mellett (*Dwelling by a Stream*, 99), Liu Fang-ping: Zöldeselyem ablakomban (*A Moonlight Night*, 95, Giles/1 154), Liu Sen Hszü: Kék tavasz (*A Poem*, 96, Hart/1 38, kettős sorterjedelemben), Lo Ping-ving: Politikai fogoly éneke (*A Political Prisoner Listenig to a Cicada*, 102, d'Hervey-Saint-Denys 181), Meng Hao-zsan: Közelítő tél (*Memories in Early Winter*, 113), Juan buddhista paphoz (*From Ch'in to the Buddhist Yuan*, 111; a harmadik sort Kosztolányi két változatban is adja, a Pesti Hírlap Vasárnapjában — 1931. március 22. — „Állásom az Államnál is letenném”, kötetben: „Állásomat is biztosan letenném”), Po Csi-jü: Árva szerető (*A Song of the Palace*, 118, Giles/1 123), Liu barátomhoz (*A Suggestion to My Friend Liu*, 56, Zottoli 451, Chini 118, Forke/3 93), Tu Fu: A nagy miniszterelnök sírjánál (*On Leaving the Tomb Premier Fang*, 151, [von Zach 377]), Éjjel idegen országban (*A Night Abroad*, 152, Zottoli 467, Underwood 144, Forke/3, 59, [von Zach 428, Hung 256]), Tébolyult világ (*A View of the Wilderness*, 154, [von Zach 278]), Tu Hszün-ho: Udvarhölgy sóhaja a Császári Palotában (*A Sigh in the Spring Palace*, 174), Tu Mu: Őszi éjszakán (*In the Autumn Night*, 177, Giles/1 132), Válás (*Parting [I]*, Bynner/78 277; Réz Pál mai címadásával

¹⁴⁵ Az „ül” — itt *tso*⁴ — a kínai költők jellegzetes élethelyzete, ellentétben a nyugatiakéval, mint ezt Purcell szellemesen fejtegeti, vö. PURCELL 9–10. A vers utolsó sora: *Ming*² = bright, clear, *yüeh*⁴ = the moon, *lai*² = to come, the future, *hsiang*¹ = mutual, to help, *chao*⁴ = enlighten.

¹⁴⁶ Burton Watson épp ezt az elhagyott két sort idézi Bynner — nagyon kevés — melléfogásai egyikeként, vö. WATSON:BYNNER/78 24. (A rész Waley fordításában „May we long share our odd, inanimate feast, / And meet at last on the Cloudy River of the Sky.”)

Fiatal lány), *Válás (Parting [II] 177)*, Vang Csang-ling: *Izenet egy barátommal (At Hibiscus Inn Parting with sin Chien, 180)*, Vang Han: *Részeg katonák (A Song of Liang-chou, 186, Zottoli 447, Giles/1 100, Forke/3 81)*, Vang Vej: *A Császár szeretője (The Beautiful Hsi-Shih, 200)*, *Ezüstlant (A Song of an Autumn Night, 191)*, *Remete (My Retreat at Mount Chung-nan, 195, Fletcher I. k. 129)*, *Zöld csermely (A Green Stream, 199, Lowell 123)*, Vej Jung-vu: *A Yang-csen vitorlázva (Setting Sail on the Yang-tze To Secretary Yüan, Bynner/78 233)*, *Fenyőtoboz (An Autumn Night Message To Ch'iu, 206, Zottoli 444, Giles/1 97, [Hart/1 100])*.

3. A hátrahagyott műfordítások (*Idegen költők*, 1942)

(a) Újra Waley

A *Kínai és japán versek* anyagából Kosztolányi — tudunkkal — 1931. november 11-én közölt utoljára a *Pesti Hírlap Vasárnapjában*, az 1932. január 24-én induló fordításokkal már a hátrahagyott, életében kötetben meg nem jelent sorozatot kezdi el (az utolsó publikáció 1935. szeptember 22-én kelt¹⁴⁷). Az első három verscsoport Bynnertől ered; azonban itt is a kronológiailag elsövel, Waleyvel kezdjük a szemlét.

Az *A Hundred and Seventy Chinese Poems* egyik fő adaléka — és nyeresége — itt még néhány ismert költő pár alkotása mellett a névtelenektől eredő anyag; belőle Kosztolányi hat költeményt választott; fordításai remeklések. Waley közvetítőitársai itt Charles Budd, illetve Alfred Forke. Kosztolányi most is Waley szövegeivel él; utolsó közleménye utolsó versének, a *Kakasszónak (Cock-Crow Song, 30, Forke/3 7)* záró sorait idézzük:

Waley:

At a thousand gates and ten thousand doors
the fish-shaped keys turn;
Round the Palace and up by the Castle,
the crows and magpies are flying.

Forke:

Jetzt tun auf sich Tür und Tor
Und die Fischlösser davor,
Kräh'n und Elstern im Palast
Flattern um den Wall in Hast.

Kosztolányi:

A hal alakú kulcs forog tízezer kicsi kapuban,
A Palota, a Vár fölött a szarka száll, varjú suhan.

Forke — mint mindig — megkettőzi a sorszámot; a számjelzős szerkezet és a ketős helyhatározó egyezése mutatja: Waley a közvetítő. Tíz Po Csü-ji-vers is ered még a Waley-kötetből, öt illetően a fő forrás majd Waley 1919-es könyve lesz. A Waley-közvetítette versek tehát — a *Kakasszón* kívül — Co Sze („Tso Sszü”): *Bölcs a szűk utcában (The Scholar in the Narrow Street, 66)*, Ismeretlenek (Kosztolányinál Waley nyomán „Ismeretlen költő”, illetve „Ismeretlen költő a Krisztus előtti első évszázadból” jelzéssel, Réz Pál gyűjteményében „Zenepalota” gyűjtőszóval): *A régi meg az új asszony (Old and New, 35, Budd 134, Giles/4 306, Forke/3 11)*, *Árva fiú (The Orphan, 27)*, *Beteg asszony (The Sick Wife, 29)*, *Őzveggyember az asszony halála után (a Beteg asszony második része, Kosztolányi két verssé választotta szét Waley szövegét, 29–30)*, *Régi költemény („Old Poem”, 32, Budd 53; Waley tizenhat sora nála huszonnégy)*, *Mej Seng: A bölcs szava (Seventeen Old Poems [12], 45, Budd 134, Giles/4 306)*, *Po Csü-ji: Amikor betegségemben egy barátom meglátogatott (Being Visited by a Friend during Illness, 155, Pfizmayer 242)*, *A politikus (The Politician, 138)*, *Egy festőnek, aki le akart pingálni (To a*

¹⁴⁷ Réz Pál szíves közlése; a közleményt tartalmazó lapszámot már nem sikerült a könyvtárakban megtalálnunk.

Portrait Painter who desired him to sit, 146), *Nyugalomban (Ease)*, 165), *Óreg hárfa (The Old Harp)*, 125), *Örömujiongás Chen Hsiung érkezésekor (Rejoicing at the Arrival of Ch'en Hsiung)*, 119), *Vers a hatvanéves Liu Meng-te-nek (On Being Sixty)*, 161), *Virágpiac (The Flower Market)*, 127, Cranmer-Byng/2 92, Woitsch/2 54), *Yüan Chen verseit olvasgatva a hajón (On Board Ship: Reading Yüan Chen's Poems)*, 142), Tao Csien (= Tao Jüan-ming): *Árvíz (Flood)*, 79), *Idill (Poems by T'ao Ch'ien [1] 71), Reggeli látogató* uo. [2], (Bernhardi/1 98, [Sung-nien Hsu 128]),¹⁴⁸ Vu-ti: *Li Fun-jen siratása (Li Fun-jen)*, 49, [Hart/2 42]).

Waley 1919-es Li Po-kötetéből vagy már még inkább a *More Translations from Chinese*-ből való két Li Taj-po-vers (az utóbbiban együtt található a Li Taj-po- és a Po Csü-ji-anyag), a *Tan Csiuhoz (To Tan Ch'iu)*, 27, illetve 22) és a *Tavaszi részegség (Drinking Alone by Moonlight [2])*, ez voltaképp a *Pityizálás a Holddal* folytatása, uo. 27, illetve 20, Lowell 40, Forke/3 45). A *More Translations...* fő eredménye azonban az itt lévő ötvenkét Po Csü-ji-fordítás közül nyert — és kutatásunk elől sokáig rejtőzködő — huszonegy átköltés. Ezek kettő kivételével csak Waleynél találhatók — Böhm munkái Waley pontos német másai —; az eredetiséget szükségtelen levezetnünk, álljon itt mégis jelképesen a bibliográfiájával oly sokat segítő Henry H. Hart szövegével is illusztráltan az *Amikor megbénultam (Illness)*, 66, Hart/1 100) második része (a költő nem érti barátai miatta érzett „tenger-nagy bánatát” — „so much sympathy” —):

Waley:

All that matters is an active mind, what is
the use of feet?
By land one can ride in a carrying-chair;
by water be rowed in a boat.

Hart:

As for travel
On land, there are carrying-chairs,
And on the water there are boats;
So, if I can but keep my courage,
What need have I of feet?

Köszölnyi:

Ugyan minek nekem a láb már? A szellem többet ér, ha jó.
Gyaloghintó elvisz a földön s a vizen elvisz a hajó.

A helymegjelölések sörrendjének különböző volta, a „matter”, illetve a „mind” tükröződése a „szellem”-ben (Hartnál csak „bátorság” áll) egyértelművé teszik — itt is — Waley forrás voltát.

A többi Po Csü-ji-átköltés: *Amikor egy rabszolgalányomat elvesztettem (Losing a Slave-Girl)*, 56), *A rest ember éneke (Lazy Man's Song)*, 34), *Betegem (Since I Lay Ill)*, 63), *Fanyar vigasz (Poems in Depression at Wei Village [II] 38, Böhm 47), Fölkelt a szolgám (My Servant Wakes Me)*, 62, Woitsch/1 42), *Keserű eső (Rain)*, 40), *Lemondás (Resignation)*, 66, Böhm 53, szinte szó szerint visszaadva Waley-t), *Li Csien-hez (To Li Chien)*, 30), *Liu-hoz, bolond öreg költőbarátomhoz (To Liu Yü-hsi)*, 62), *Lóháton alva (Sleeping on Horseback)*, 54, Woitsch/2 93), *Órült vers unokaöcsémhez és unokahúgaimhoz (A Mad Poem Addressed to My Nephews and Nieces)*, 60), *Piros kályhám lángja (Parting from the Winter Stove)*, 54), *Restség és betegség (Illness and Idleness)*, 35), *Szomorkodás Wei faluban (Poems in Depression at Wei Village [I], 38), Tanyázás a partmenti öreggel (Lodging with the Old Man of the Stream)*, 51), *Tar*

¹⁴⁸ Ilyes kötetében a vers második része „To Li Csau” — valójában Vej Jing-vu, erről l. a 160. jegyzetet — *Esteli esője* alá került (a tévedés az 1988-as kiadásba is átment, vö. *Idegen költők*. Bp. (19-42; = IK) 474-475, illetve IK/88 106, 195), mint annak folytatása, a *Reggeli látogató* befejező része — „Meghat a jóságod, öregem, — feleltem” kezdettel pedig az így kétszeresére bővült *Esteli eső* folytatása itt (vö. uo. 476, ill. 195).

kül”), Fletcher („magányos vitorlád küzd az árral”), Wilhelm („magányosan húz hajója a messzeségbe”), Hart (ő a felhőket tekinti evezősöknek az ég kék óceánján). Az esendőbb — s így talán emberibb — (vízi)növény-kép a többinél jelentkezik: Zottolinál („a hely, ahol a magányos conysa¹⁵³ tízezer stádiumot halad”), Hausernél („magányosan, mint az öröm — wie der Beifuss — házoló tova”), Poundnál / „a holt fű — of dead grass — ezer mérföldjét kell menned”), Lowellnél („a magányos vizinövények — the lonely water-plants — tízezer li-t mennek”), Shigeyoshinál („és te méz tízezer mérföldet, lefelé sodródva gyökértelen vízfűként — Like an unrooted water-grass”), di Giuránál („és nekem úgy tűnik, hogy mint egy szalmaszál — come un filo di paglia — messze méz ezer mérföldre”) és — idéztük — Bynnernél. A másik, a felhő — lenyugvó nap — képpárt (5–6. sor, az eredetiben $Fu^2 = to\ float, to\ swim, volatile, fleeting, yün^2 = clouds, yu^2 = to\ tramble, to\ travel, chieh^4 = maimed, alone, f^4 = a\ thought, an\ idea, sentiment / Lao^4 = the\ fall\ of\ the\ leaf^{154}, jih^4 = sun, day, ku^4 = the\ cause\ of\ reasons\ of\ a\ thing, old, jèn^2 = a\ man\ ch'ing^2 = passions, emotions^{155}$) illetően csak a megmaradtaknál kell időznünk — bár a többiek megoldásai sem érdektelenek —, így Zottolinál („a futó felhők a vándor urat reprezentálják, a lemenő nap eme ember barátjának érzelmeit”), Hausernél („felhőként úszol tova, vidám kedvem napként sülyed”), Poundnál („a gondolat hasonló a széles-tág-úszó felhőhöz, a naplemente a régi ismerősök válásához”), Lowellnél (a felhő azonosíthatatlan, a lemenő nap a költő barátját jelképezi), Shigeyoshinál (mind a felhők, mind a nap a költő vágyakozását fejezik ki barátja után), di Giuránál („messze méz [...] mint a futó felhő a szél előtt, / most öreg barátodnak távozásod [úgy] tűnik, [mint] egy naplemente visszatérés nélkül”). A finom egymásra vonatkoztatás — a futó felhők és a lemenő nap látványa kölcsönösen fel kell hogy idézze eztán az egymástól elszakadt két barátban a másik emlékét — csak Bynner leleménye, ezt veszi át Kosztolányi.

A Bynner-közvetítésű versek az *Idegen költőkben* tehát — a fentiekén kívül — a következők: Csang Hu: *Honvágy (She Sings an Old Song, 11)*, Csien Csi: *Japáni pap, lamponnal (Farewell to a Japanese Buddhist Priest Bound Homeward, 18)*, Fletcher II. k. 164), Csang Pi: *Örök tavaszi hold (A Message, 13, Giles/1 160)*, Jüan Csen: *Pünkösdi rózsza (The Summer Palace, 215)*, Li Csi: *Régi nóta (An Old Air, 47)*, Li Ji: *Rövid, boldog találkozás sógorommal (A Brief but Happy Meeting With My Brother-in-Law, 88)*, Li Taj-po („Li Po”): *Az ő erkélye (A Song of Pure Happiness [I], 55)*, *Izenet Meng Hao-jannak (A Message to Meng Hao-jan, 56)*, Fletcher II. k. 25, Belpaire 45, Shigeyoshi 88; a harmadik sor Kosztolányinál két változatban¹⁵⁶), *Keserű szerelem (A Bitter Love, 53, Gautier/1 67, Giles/1 74, Hauser/1 II. k. 33, Heilmann 50, Lowell 91, Hammond 125, Wilhelm/2 145, Purcell 30, Forke/3 56)*, *Örökkévaló bánat [I-II] (Endless Yearning [I-II], 69, Wilhelm/2 145; nála csak a költemény I. része)*, Li Sang-jin: *A névtelen kedvesnek (To One*

¹⁵³ Zottoli jegyzete: „Conysa, qui maturius arescit, et a vento facile difflatur, peregrinantis est imago”. ZOTTOLI 457; *Conysára* gondol Couvreur is, nála a *p'eng² (p'öung)* növény-jelentésben: „Nom d'une plante dont le vent met les feuilles en désordre, et emporte la graine qui est munie de duvet ou d'une aigrette; *conysa?* désordre, trouble(...)”, vö. COUVREUR 709. A *conysáról* l. még: Karl Ernst GEORGES, *Ausführliches Lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. Hannover und Leipzig, 1913. I. k. 167, II. k. 411 (Itt a *conysa* előfordulása a latin klasszikusok műveiben).

¹⁵⁴ A *lao⁴* bővebb értelmezését Couvreur-nél találtuk meg (ott *lò*): chute des feuilles, tomber, descendre, baisser, diminuer, déchoir, disparaître, se dissiper, vö. COUVREUR 535.

¹⁵⁵ Bárdi László értelmezésében: „Sétál(ó) felhő(k) utaz(nak) (a) te (tiéd) gondolat(ok). Lenyugszik(-vó) nap öreg barát(nak) (az) érzés(e).”

¹⁵⁶ „pozsgás fiúként is fenyevert akartál”, illetve „kalap helyett akartál fákát”, vö. PHV 1932. júl. 24. 5. illetve IK 447. (Bynnernél: „Renouncing in rudy youth the importance of hat and chariot”, Waley 1950-es szövegezésében: „With youth in your cheeks you spurned Carriage and Cap”, vö. WALEY/50 11.)

Unnamed [I], 80), *A névtelennek* (azonos című másik sorozat [II]), *Nincs nála...* (*There Is Only One*, 74), *Ódon rege* (*To One Unnamed* [II], 80); *A névtelen kedvesnek* folytatása), *Zarándok* (*North Among Green Vines*, 78), Liu Cung-jüan (Kosztolányinál elírásból „-yaan”): *Havas folyó* (*River Snow*, 97, Fletcher II. k. 151, Wilhelm/2 89), *Óreg halász* (itt a Cung-[Csung-] tévesen „Csang”; *An Old Fishermann*, 99), Liu Csang-csing: *Alkony a zarándok kalapján* (*On Parting with the Buddhist Pilgrim Ling-ch'è*, 89), *Lantos* (*On Hearing a Lute-Player*, 89, Fletcher II. k. 114), *Összel zarándokok között* (*Climbing in Autumn for a View from the Temple on the Terrace of General Wu*, 90; Kosztolányi *Pesti Hírlap Vasárnapja*-beli közleményében — 1932. jún. 12. — helyesen, Illyés — és nyomán Réz Pál gyűjteményében Liu Csang Jüan), *Újév napján idegenben* (*New Year's at Ch'ang-scha*, 92; hasonlóan tévesen Liu Csung-jung névvel; ő a következő költő), Liu Csung-jung: *Lovaskatona bűja* (*A Trooper's Burden*, 94), Liu Fang-ping: *Leány, virágföretegben* (*Spring Heart-Break*, 95, Giles/1 154, Forke/3 100, Oehler-Heimdinger/2 70), Lu Lun: *Istenhözad To Li Tuanhoz* (*A Farewell to Li Tuan*, 59; Kosztolányi — szórakozottságból — a „to” előjárószót is belevette a címbe), Meng Ha-zsan: *Az üldözött* (*Taking Leave of Wang Wei*, 112), *Elhagyottan* (*On Returning at the Year's End to Chung-nan Mountain*, 110), *Nyári éjjel* (*In Summer at the South Pavilion*, 114, Giles/1 50, L. Cranmer-Byng/2 45, Budd 77, Oehler-Heimdinger/2 45, Bethge/1 18, Hauser/3 11, Wilhelm/2 139, Forke/3 28, [Hart/2 100 —?—]),¹⁵⁷ Sze-kung Su („Ssü k'ung Shu”): *Barátomhoz a forradalomban* (*To a Friend North after the Rebellion*, 133), *Mikor Lu Lun unokaöcsém hozzám szállott* (*When Lu Lun My Cousin Comes for the Night*, 132), To Li-csau I. *Vej Jing-vu, Tu Fu: A Fény Udvarhölgye* (*Thoughts of Old Time* [I], 157, [von Zach 565, Hung 236]), *Éjszaka az őrtoronyban* (*Night in the Watch-Tower*, 156, Fletcher II. k. 87, Underwood 25, [von Zach 581, Hung 238]; a nagyszerű költemény kínai eredetije is megtalálható Kiang Kang-hu bevezetőjében — vö. Bynner XXXII-XXXIII —, így itt jól érzékelhető Bynner emlékezetes versbefejtésének továbbalkotott volta¹⁵⁸), *Éjszakai virrasztás a Császári Palota Bal Udvarában* (*A Night-Vigil in the Left Court of the Palace*, 149, Zottoli 459, Gautier 142, Fletcher II. k. 97, [von Zach 127, Hung 125]), *Ének King-sun úrhölgyről, a törtáncosnőről, növendékének ajánlva* (*A Song of Dagger-Dancing To a Girl-Pupil of Kung-sun*, 167, [von Zach 670, Hung 251]), *Fáradt agy a hegyen* (*A Long Climb*, 155, Fletcher II. k. 85, Bethge/2 51, [von Zach 639, Hung 248]), *Felcségem holdsugarban* (*A Moonlight Night*, 148, Lowell 118, Underwood 11, [von Zach 86, Hung 101]), *Forradalom után* (*Taking Leave of Friends on My Way to Hua-chou*, 149, [von Zach 145, Hung 131]), *Háború után* (*A Spring View*, 148, [von Zach 89, Hung 105]), *Hitves, egyedül szépségével* (*Alone in Her Beauty*, 159, Gautier/2 812, M. A. Canini, in: Chini 169, Ball 547, Bethge/2 44, [von Zach 169, Hung 148]), *Mikor Li Po-t álmomban láttam I-II* (*Seeing Li Po in a Dream I-II*, Zottoli 497, Fletcher II. k. 93, Underwood 33, Bethge/2 56 — csak az I. rész —, Forke/3 65, [Sung-nien Hsu 163, von Zach 185, Hung 134]), *Wei barátomnál* (*To My Retired Friend Wei*, 158, Zottoli 497, Grube 287, Underwood 191, Forke/3 60, [von Zach 23, Hung 139]), Tu Mu: *Az arany völgy kertje* (*The Garden of the Golden Valley*, 97), *Éjjel a csapszékben* (*A Night at a Tavern*, 98), Tu Sen-jen (Tu Fu nagyapja): *Vándor tavaszi dala* (*On a Walk in the Early Spring*, 179), Vang Csang-ling: *Egy határeldrőnél* (*Under a Border-Fortress*, 183), Wang Po: *Búcsú Tu előjárótól, akit Su-ba helyeztek* (*Farewell to Vice-Perfect Tu Setting for His Official Post in Shu*, 187, Zottoli 463), Vang Vej: *Búcsúzkodás* (*At Parting*, 198, d'Hervey-Saint-Denys 201, Giles/1 54, Heilmann 18,

¹⁵⁷ Kosztolányi kihagyta (kifelejttette?) a harmadik-negyedik sort: „I loosen my hair to enjoy the evening coolness/ And open my window and lie down in peace.”

¹⁵⁸ Szó szerint (a háborús őrjöngés megrázó képei után): „Human affairs (in) messages (and) letters may let it be silent (and) solitude”, Bynnernél és Kosztolányinál: „Hush for a moment, O tumult of the world”, „Csitt, percce csitt, te tébolyult világ.”

Bethge/1 19, Chini 62, Wilhelm/2 141, Böhm 22, Hart/1 14), *Ének a loyangi parasztlányról* (*A Song of a Girl from Lo-yang*, 201), *Őszi este a hegyekben* (*An Autumn Evening in the Mountain*, 192, Fletcher I. k. 132, Wilhelm/1 141, más befejezéssel), *Remete-lakomban hosszú eső után* (*In My Lodge at Wang-ch'üan after a Long Rain*, 197 [Sung-nien Hsu 145]), *Válasz Csang kapitánynak* (*Answering Vice-Perfect Chang*, 193), Vej Jing-vu: *Esteli eső* (*A Farewell in the Evening Rain To Li Ts'ao*, Bynner/78 232; Kosztolányi elnézte a címet, s az ajánlás címzettjét emelte ki szerzőként: „To Li Csau: *Esteli eső*”, s a vers így szerepel mind a mai napig¹⁵⁹), *Feng Csu-val való találkozásom* (*On Meeting My Friend Feng in the Capital*, 210), *Harangszó Jü-Yi tartományban* (*Mooring at Twilight in in Yü-yi District*, 210), *Kislányomhoz, amikor férjhezadtam egy Yang-családhoz* (*To My Daughter on Her Marriage into the Yang Family*, 210, Lowell 128), Ven Ting-jun: *Nő, egyedül* (*She Sighs on Her Jade Lute*, 213).

(c) Egy alkalmi forrás: Woitsch

Po Csü-ji *Eperfáját* (*Der verdorrte Maulbeerbaum*, Woitsch/2 24) — készítte utolsó, gyérülő kínai közleményei közé esik — Woitsch 1925-ös kötete alapján készíti Kosztolányi. Az itt lévő hetvenhárom fordítás többsége „szabad, ritmikus mértékben íródott”, Dr. Delphy stilisztikai javításait figyelembe véve; e verset — néhány másikkal együtt — Woitsch szeplőtelen zártsgú formába öntötte, méltón szólaltatva meg a sehol másutt nem található költeményt.

Am Bergrand steht ein alter Baum.
Der ist verdorrt seit vielen Tagen.
Sein Kern ist schwarz, seit ihn der Blitz
geschlagen.
Und doch erscheint noch frisch der Rinde
Braun.
So gibt es viele, die ein Leid ertragen
Und nichts davon in ihrem Äussern klagen.

Künn az uton száraz eperfa áll,
már rég nem él, lebrta a halál.
A héja zöld még, friss nedvektől éled
s halott szívébe férgek foga ás.
Olyan, mint a bánat-sujtotta lélek.
Őt sem kívülről érte a csapás.

4. *A föl nem derített (deríthető?) forrású versek*

Végezetül is maradt öt ilyen Kosztolányi-fordítás. A *Kínai és japán versekből* Vu Ti császár verse, *A folyón* (a költemény hosszabb formában több szövegezésben is felbukkant, így például Forkénél — *Flussfahrt*, Forke/1 8 —, Hausernél — *Ruderlied*, Hauser/3 9 —; talán egy rövidített-módosított változatból merített a költő), két Tu Fuval jelzett („Thu Fu”) négy soros vers, a *Kedves a tóban* és a *Kikelet* (von Zach és Hung együttesen majd kétezer versre rúgó gyűjteményében nyomuk se volt¹⁶⁰), valamint „Pai, császári titkár” nyolcsoros, a *Fővárosi barátomhoz* (a szerzőnek még a nevével sem találkoztunk egyik forrásunkban sem). Az *Idegen költőkből* Tung Csiu-niang IX. századi költő verse, az *Aranyhímes ruha* maradt közvetítő nélkül. („Sose kívánj aranyhímes ruhát,/ százsorta szebb annál az ifjuság./ Tépd a virágot, mert ha vársz te — jaj —/ már száraz is a galy.”) Angol átköltése Giles második nagy gyűjteményében megtalálható, de lényegesen nagyobb sorhosszai nem teszik valószínűvé felhasználását.¹⁶¹

¹⁵⁹ Vö. *Vasárnap. Kínai versek*. PHV, 1932. nov. 6.5, IK 475, IK/88 II. k. 195. (Így érvénytelen az utóbbi gyűjtemény feltételezése „To Li-csau” XIX–XX. században éltéről, vö. *uo.* 596.)

¹⁶⁰ A három vers Wilhelm három — irodalomtörténetéből vett — versével és egy Po Csü-ji-Waley-szöveggel szerepel együtt, vö. *Vasárnap. Kínai versek*. PHV, 1931. ápr. 13.

¹⁶¹ „I would not have thee grudge those robes/ which gleam in rich array. // But I would have thee grudge the hours/ of youth which glide away.// Go pluck the blooming flower betimes./ lest

III. Összegezésül, a további munka elé

Kosztolányi 1914 és 1935 között kétszázötvenhat kínai verset fordított magyarra. Az elérhető összes nyugati — angol, amerikai, francia, olasz, német, latin — közvetítő szöveg felkutatásával és számbavételével sikerült — öt verset kivéve — egyértelműen megállapítanunk a költő forrásait, központozási, verssorterjedelmi, szókincsbeli, jelentés-stilisztikai, mondattani egybeesések, illetve különbözőségeik révén. Így Kosztolányi az 1914-es *Modern költők* két kínai versét Hans Bethge kötetéből nyerte, a gyűjtemény 1921-es, bővített kiadásának egy szövegét szintén onnan, az ott frissen közölt hat „háborús vers” Klabund 1914-es antológiájából való. Az 1931-es önálló kötetben, a *Kínai és japán versekben* is találunk még hat Klabundtól szerzett költeményt, valamint a kiváló német tudós, Richard Wilhelm 1922-es, illetve 1926-os könyveiből merített hét fordítást, a fő forrás itt azonban már a mindmáig legjelentősebb angol sinológus, Arthur Waley 1918-as, *A Hundred and Seventy Chinese Poems* című műve, illetve az amerikai költő, Witter Bynner máig is élő, ott felül nem múlt munkája, a *The Jade Mountain*. Az ezt követő — és kötetben csak 1942-ben napvilágot látó — Kosztolányi-fordítások forrása még mindig Waley antológiája, illetve 1919-es újabb könyvének — *More Translations from the Chinese* — Po Csü-ji-anyaga és újra csak a versek túlnyomó többségét adó Bynner. Egy verset L. Woitsch 1925-ös kötetéből nyert a költő. Hála rangos forrásainak Kosztolányi a kínai líra mindkét nagy korszakából meríthetett, s páratlan változatosságban mutathatta fel e költészet remekait magyar olvasóinak. Hogy sáfárkodott a költő a nyugati fordítók tollán eleve módosult-színeződött anyaggal? — erre a kérdésre következő dolgozatunkban szeretnénk majd felelni.

Ervin Zágonyi

LES TRADUCTIONS DE POÉSIES CHINOISES DE KOSZTOLÁNYI

Entre 1914 et 1935 Kosztolányi avait traduit 216 poésies chinoises en hongrois. Recherchant tous les textes intermédiaires occidentaux — anglais, américain, français, italien, allemand, latin — nous avons réussi de définir les sources du poète, sauf dans le

when thou com'st again // Alas upon the withered stem/ ne blooming remain." *Golden Sands*, GILES/3 381. Kosztolányi szövegét l. még Bynnerből és egy Waley-ből vett verssel; PHV, 1932. jún. 6.5. — Munkám lezárása után kaptam kézhez S. Wells Williams professzor másfélezer oldalas, Kínát ismertető könyvét, *Si King-*, ballada- és farce-szemelvényekkel, meg egy Li Taj-pórról szóló történettel, G. Burssens holland nyelvű, de Harlez, Ellissen, Bethge és Klabund műveire épülő, őket szinte szó szerint visszaadó rimes fordításkötetét (a *Vándor* utolsó sora például Klabund nyomán „Buig het hoofd — ik denk aan m'n zwerwersdoel...”), valamint Bynner válogatott leveleit, hivatkozásokkal munkájára, fordítótársaira. Vö. S. Wells WILLIAMS, *The Middle Kingdom*. I. II. k. New York, 1882., ill. 1904. (Museum für Völkerkunde, Leipzig; = WELLS WILLIAMS); G. BURSENS, *de Jadefruit*. Antwerpen, 1919.; (= BURSENS); Witter BYNNER, *Selected Letters*, a 128. jegyzetben id. sorozat V. kötete (= BYNNER/78/5). S végül megérkezett Tsen Tsonming még várt két kötete is; az egyik kínai tárgyú alkalmi írásait, beszédeit tartalmazza, benne a *Legyező őszel* — a kínai költőnőkről szóló cikkben (TSEN TSONMING, *Une Goutte d'Eau*, Paris — Lyon, 1925.; Biblioth. de la Ville Lyon; = TSEN-TSONMING/2), a másik száz négy soros verset ad, itt tizenkilenc költemény egyikik meg Kosztolányi anyagával; a költő valószínűleg nem jutott hozzá a szép — és ritka — kiadványhoz; itt a *Kuei-Nien (Rencontre de Li Koe-lien)* szövegét adjuk: „Au palais du Prince Tsi, maintes fois je vous ai vu,/ Et dans le salon du Tchoé-giao, je vous ai souvent entendu,/ C'est en cette merveille de Tsien-nain,/ Au moment ou les fleurs tombent, que de nouveau je vous rencontre!" (*Rêve d'Une Nuit d'Hiver*, Lyon — Paris, 1927. 41; = TSEN-TSONMING/3)

cas de cinq pièces, à l'aide des identités et des différences du centrage, de l'extension des vers, du lexique, du syntaxe, du stylistique et de la sémantique. Le volume *Modern költök* (Poètes modernes), paru en 1914, contient deux poésies chinoises, prises dans l'anthologie de Hans Bethge, dans l'édition de 1921 du volume le poète a pris encore un texte de la même collection, tandis que „les six poésies de guerre” proviennent de l'œuvre de grand effet de Klabund, paru en 1914, le *Dumpfe Trommel und berauschte Song*. Dans son volume indépendant de 1931, *Kínai és japán versek* (Poésies chinoises et japonaises), on trouve encore six pièces de Klabund, ainsi que sept traductions d'après les volumes de 1922 et de 1926 de Richard Wilhelm. La source principale de ce volume est déjà l'ouvrage de l'excellent sinologue anglais, Arthur Waley, paru en 1918 sous le titre de *A Hundred and Seventy Chinese Poems*, et encore le volume à grand succès de l'américain Witter Bynner, *The Jade Mountain*. La source des traductions suivantes de Kosztolányi, parues en volume seulement en 1942, est toujours l'œuvre de Waley, y compris les pièces de Po Kii-yi, de son volume de 1919 — *More Translations from the Chinese*, à côté de la majorité des poésies prises de Bynner. Une poésie provient du volume de L. Woitsch.

NÉMETH G. BÉLA

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK SZÁZ ÉVE

(1) Az Irodalomtörténeti Közlemények 1991-ben töltötte be fennállásának századik évét. Igaz, ebből a százból hatot el kell venni. A második világháború után 1946–47-ben a nehéz gazdasági viszonyok, az óriási méretű infláció s a tudományos élet átszervezésének következtében nem jelent meg. Csak 1948 elején került újra az olvasók elé, bár mindössze két szám. Négy esztendőszüneteltetés következett s 1953-ban indult újra. A tudományos közélet azonban valójában ezekben a rövid szakaszokban sem tekintette megszűntnek, hanem csak jellegét illetően folyt, kivált második folytonosságszakadása idején vita. A *Századok és az Egyetemes Philológiai Közöny* (ma *Filológiai Közöny*) mellett a legrégebb s leghosszabb életű magyar irodalomtudományi folyóirat.

Száz év nagyidő. S bármennyire tartotta is az alapítói által neki szánt s adott jelleget, karaktere, bizonyos állandó vonások ellenére, időnként, szakaszonként mégis változott. Új tudományos irányok, új nemzedékek, új közszellem s nem utolsósorban új szerkesztők tulajdonságainak jegyében. Kezdetül a Tudományos Akadémia tulajdona volt, az finanszírozta, s több-kevesebb felügyeletet a (némileg változó nevű) Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályán keresztül gyakorolt is fölötté, s szerkesztőt is ő nevezte ki. Ez még a második világháború után is, még az ún. pártállam leggrigorózusabb idején is — legalább látszatra — érvényesült. A változásokat e centenáris visszatekintésben, természetesen, csak nagyvonalakban tekinthetjük át, s még érdekes s közfigyelmet ébresztő vitáira is csak röviden térhetünk ki. A lap arculatának, vállalt szerepének jelentős módosulásait, átférfordulásait kívánjuk fölmutatni.

(2) Több helyen olvasható, magában a lapban is, a félszázados megemlékezésben, hogy a vállalkozás az Abafi (Aigner)-féle *Figyelő* megszűnté következtében született meg. Bizonyosan hozzájárulhatott ez a tény is az alapításhoz, de nem ez volt a döntő mozzanat. Hanem az, ami miatt a *Figyelőt* nem vette át s támogatását sem vállalta az Akadémia akkor, amikor Abafi tovább már a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudta a szükséges pénzt előteremteni.

A *Figyelőt* 1871-ben Szana Tamás (1844–1908) hozta létre s finanszírozásának jelentős részét is ő vette magára. Közművelődési, irodalmi, kritikai lapnak számított. Szana szinte megszállott áldozatossággal adta birtokának jövedelmét, sőt, részben birtokát is az ügy érdekében. Maga közepes műveltségű dilettáns volt, s ilyen az a szerzőgárda is, melyet össze sikerült hoznia. Jelentek meg ugyan kitűnő írások is lapjában (pl. Nietzsche két első filozófiai könyvéről vagy Walt Withmann-ről), de egészében középszerű és szürke maradt. Az az ez évekre jellemző magas értelmiségi csoport, amelyet Arany László, Asbóth János, Toldy István nevével lehet jelölni, nem csatlakozott hozzá. 1875- ill. 1876-ban Szana fölhagyott az erőfeszítéssel, s átadta a lapot az ekkor még hol eredeti nevén *Aigner Lajosként*, hol már a magyarosítottan, *Abafi Lajosként* szereplő könyvkereskedőnek.

Abafi (1840–1909), ha lehet, még inkább fölesküdült bajnoka volt a közművelődési, főképp azonban a művelődéstörténeti, különösen pedig az irodalomtörténeti tevékenység ügyének, mint Szana. Könyvkötő- s könyvkereskedőként indult délmagyarországi német családból, majd jelentős örökséghez jutva, kiadásra is vállalkozott. Később a *Figyelő* mellett más, kivált történeti s könyvészeti vonatkozású lapokat is támogatott, szervezett, de szívügye ez maradt. Műveltsége nem volt jelentősebb Szanaénál, de részint határozottabban történeti volt, részint, ha tetszik, önzetlenebb volt ambíciója. A saját szerzősége

kevésbé sarkallta, mint maga a kiadás, a fönntartás ügye. S bizonyos jóéértelmű autodidaxissal tisztos jártasságot is szerzett a tudományosság tárgykörében és művelői világában.

A lapból az élő irodalmat jórészt kihagyta, s történeti szövegközlésekre, tanulmányok közreadására és könyvismertetésre inkább, mint valódi kritikára alakította át. Szinte mindent leközölt, amiben ő valaminő történeti jelentőséget sejtett, a legrégibb kortól a legújabbig. Néha egészen jó tanulmány is akadt közlőnyében, ám műkedvelő annál több. Ami azonban végképp szak- és korszerűtlenné tette, az filológiai módszerének zavarossága, tisztázatlansága, igazában hiánya volt. Holott akkor már három olyan nagy tudományos közlőny működött, amely lényegében igazodott az európai normákhoz: a *Századok*, az *Egyetemes Philológiai Közlőny* s a *Budapesti Szemle*. Ez utóbbi ugyan viszonylag kevés helyet adott anyagfőltárára s ezen belül is keveset irodalomra. Elsősorban tanulmányt, kritikát és ismertetést közölt az összes társadalomtudományok köréből, de azt hibátlan filológiával. A *Philológiai Közlőny* sok magyar vagy magyarvonatkozású anyagot is tett közzé, korszerűen. Ám egyrészt Heinrich és tanítványai keze alól, másrészt a külföldi, főleg német tanultságúak közül egyre több, módszer szempontjából is jól fölkészült kutató került ki, s ezek igényei meg a *Figyelő* módszere kölcsönösen nem feleltek meg egymásnak; a *Philológiai Közlőny* pedig egyre inkább külföldi, ill. külföldi kapcsolatú magyar kérdésekre összpontosított. Így érthető, ha Heinrich, aki ekkor már egyfajta totum factum az Akadémián, Abafi addigi anyagi támogatását nem ajánlja, hanem Gyulaival, Szilády Áronnal, meg néhány történésszel elhatározza új s valódi magyar irodalomtörténeti folyóirat alapítását. Vagyis nem elsősorban a *Figyelő* bukása, hanem a helyzet szellemi s tudományos megérlelődése hozta el az alapítást.

Az évenként négyszer megjelenendő lap szerkesztőjének Sziládyt szemelték ki. Ám neki még kötöttségei voltak egyháznál és egyházköztségénél, s magánügyei, egyebek közt híres vaseségységének időleges meggyengülése nem engedte betölteni a tisztséget s vállalni a feladatot. Ezért a történeti osztályról Ballagi Mór fiát, Aladárt (1853–1928) jelölték. Ő jó külföldi iskolázottság és polihistori tájékozódás birtokának hírében állott, amelyben nem utolsó helyet foglalt el régi magyar irodalom iránti érdeklődése. Hozzájárulhatott az is választásához, hogy mint apja és Szilády, ő is rendelkezett teológiai képzettséggel s neki is voltak egyházi kapcsolatai is. S a szabadkőműves Heinrich, aki vallásosnak éppen nem volt mondható, az egyházpolitikai harcok előszelében jobban bízott egy erősen világias protestánsban, mint egy esetleges katolikusban.

A család az azonban mind az ő, mind Szilády részéről alig egy esztendő alatt teljes lett. Ő inkább, mondhatnánk, a szerkesztési modort és módszert, Szilády a szerkesztői szigort és gondosságot meg a következetes tervszerűséget hiányolta. Ma sem ismerjük a szakítás személyeskedésig fajult részleteit, okait. Az bizonyos, hogy Ballagi, ha enyhébb módon kívánjuk mondani, az esszéista fogalmazást, ha keményebben: a publicisztikust reszesítette előnyben. A kor „németes”, sok igazoló hivatkozással érvelő, hosszasan kifejtő tanulmányai helyett a kor „franciásan” élénk, érdekes eszmefuttatásait reszesítette előnyben. Adatközlői cikkeit nem ellenőrizte kellőképp, a kritikáikban pedig a hatásosságot látszott kedvelni. A lapnak nagy szerzőtábort igyekezett verbuválni, s egy-egy számban sok szerzőt szerepeltetni. Tárgykörei is igen vegyesek voltak: elméleties ötletektől délibábos történeti fölvevésekig terjedtek ki. Szinte mindent, amit a lap kapott, közölt. Az elégedetlenséget vele későbbi tudósi működése is inkább megokoltak, mint alaptalannak mutatja. Még akkor is, ha Heinrich kíméletet nem nagyon ismerő s lejárató, taktikázó képességét és eljárás módját is számba vesszük, érthető, ha a második év múltán kivették Ballagi kezéből a lapot.¹

(3) Szilády (1837–1922) lett a szerkesztő s maradt közel negyedszázadig, majdnem élete végéig. Neve még akkor is rajta maradt a lapon, mint „közreműködőnek”, mikor már, 1914-ben Császár Elemérrre bízták a szerkesztést. Sziládyról tenger mennyiségű anekdota

¹ A vita személyessé fajulásáról képet ad BALLAGI A., *A Philológiai Közlőny és a kritika*. 1892. 95.; Uő., *A Philológiai Társaság és védnöke*. 1892. 193.; Ballagi lemondása: 1892. 528.

kering még ma is, amelyekben a becsülés és szeretet mellett mindig van egy csipet elégtelvelés is. Az önkényesség szuverén módon intézte a rábízott ügyeket s a megbántásig egyenes, a gróbiánságig nyíltzavú, a sértésig gyors ügyintézésű volt. Nem szeretett levelezni. S még kevésbé levélben magyarázkodni, udvariaskodva elutasítani. Ami ítélete szerint nem ütötte meg a mértéket s eleve reménytelennek látszott, egyszerűen visszaadta. Amiben viszont érdeket, érdemet látott, de nem volt eléggé jól, kivált filológialag kellően felszerelten megírva, gyakran maga vette a fáradságot s utasítások, javaslatok helyett, maga végezte el a szükségesnek vélt javításokat. Az volt a véleménye, hogy a magyar irodalom múltjáról, folyamatáról, összetevőiről még nem áll annyi hiteles anyag rendelkezésre, hogy egy-egy korszak vagy éppen az összirodalom történetét meg lehessen írni. Ezért a fő-fő rovat az ő szerkesztősége idején pontosan dokumentált adatközlés, az *Adattár* lett.

Két-három tanulmányt is közölt minden száma. Ezek azonban csak nagyon ritkán korszak- vagy irányzatösszefoglaló s rendszerező dolgozatok. Egyes művek keletkezésével, e művek más, előd-, utód- s rokonművekkel való kapcsolatával, főleg azonban szerzőik életrajzával, illetőleg a kor külső tényeivel, eseménytörténetével való összefüggésekkel foglalkoznak. Esztétikai elemzésre is ritkán kerül sor. A kor általánosan használt részint történeti, részint irodalom- és művészettörténeti kategóriáit használják, de ezek részletező, esztétikai kifejtésébe nem mennek bele. Az eszmetörténetben is hasonló a helyzet, bár ott valamivel, kivált vallástörténeti vonatkozásban, részletezőbbek és mélyebbre hatolnak.

Az egyes művek ilyen típusú történetének rajzával legalábbis egyenlő mennyiségűek a szerzők életrajzával foglalkozó tanulmányok. Milyen családi körülmények közül jött, hol iskolázott, papskodott, kivel házasodott, kinek a szolgálatában állt, mikor, hol s mit kezdett írni, kik voltak támogatói, barátai, ellenségei. És így tovább és így tovább. Voltaképp ezekkel is, *Adattár*val is egy hatalmas eseményhistóriai, külsődleges művelődéstörténeti anyagtömeget halmozott föl; többnyire anélkül, hogy adatközlései akár szociológiai, akár gondolkodástörténeti, akár esztétikai értelemben vett irodalomtörténeti jellemzéssel és igazolással elemzeten rendszerbe illeszkednének.

A fakticista pozitívizmus hatja át e munkák messze legnagyobb részét. Az általánosan elfogadott, nagy műfaji megjelöléseket használják. A műveltségfejlődés természetesnek tekintett tényét látják bennük megjelenülni. Ezen belül elsősorban a nemzeti műveltséget. Esztétikus, történetfilozófus nevével ritkán találkozni e közleményekben. Még azéval a késő- és félig-meddig pszeudoromantikusával, Gervinusával is alig, akinek felfogását pedig, mint általánosan elfogadottat, ez a tudományosság belevitte ebbe a fakticizmusba: az irodalom a nemzeti szellem kibontakozásának és tudatosodásának egyik legfőbb, ha nem éppen a legfőbb tere, eszköze és megvalósulása. A kortársak, ill. a félmúlt képviselői közül viszonylag még Taine neve, illetőleg hatása mutatható föl leginkább, kivált a történeti pillanatot és környezetet hangsúlyba folytán.

Néhány kivétel, kivált a fiatalabbaknál akad. Elsőszámú köztük Katona Lajosé, aki a néprajzban akkor mutatkozó lélektani s a Steinthal s Benfey-féle korábbi motívumvándorlási, illetőleg népkarakterológiai, nyelvlélektani s kultusztörténeti elemeket hasznosítja. S érvényesül, ha csak ritkán kitűzött cél- és módszerként, a Heinrich által annyira kedvelt tárgy történeti megközelítés is. Ezt később ócsárolni volt szokás, holott, legjobb dolgozataiban Heinrich is, tanítványai is egyfajta, ha nem is mély, de termékeny komparatiztikát valósítottak meg azzal, hogy megmutatták, hogyan, mitől befolyásoltan hullámszik át egy-egy témakör, motívumfajta az európai irodalmakon. A folyóirat az általa munkált időszakot Arany halálával lezártnak tekintette s élő író tevékenységének kérdéséhez nem nyúlt.

Szilády maga, paradoxul azt mondhatjuk, igen sokat dolgozott a lapba, de alig néhány cikket írt belé. Természeteszerű önhatalommal javított bele tartalom és stílus tekintetében egyaránt a beküldött munkákba. S ezt a dolgozó társak jórészt szinte magától értetődően vették tudomásul. Szilády mérhetetlenül nagy történeti tárgyismerettel rendelkezett. Arany tanítványa volt Körösiön, majd papfíként teológiát tanult, aztán pedig az öreg, a roppantul nagy, ám elegendes tudású és szemléletű Lugossy Józsefnél nyelvészetet és orientálistikát Debrecenben. Közben rövid ideig lelkészkedett is; nem annyira a hívők üdvössé-

gére, mint a hazai régiségek búvárlására fordítva ezalatt idejét. De hamarosan Göttingába ment, amelynek egyeteme nemcsak az egyik legnagyobb vagy éppen a legnagyobb régi magyar könyvtájjal rendelkezett külföldön, hanem kitűnő anyagfőltáró filológiai iskolával is és a híres „göttingai hetek” antiautoritár, laicizáló szellemének patrióta hagyományával is. Közel két esztendő külföldi tartózkodása után még mindig nem dőlt el sokágu tájékozódásából, mi lesz az igazán uralkodó.

Az Akadémia — Arany, Gyulai s Heinrich egymástól független, de egyetértő kezdeményezésére — megbízta a régi magyar irodalom emlékeinek rendszeres, korszerű filológiával készített munkálataival. A kiskunhalasi papság mellett kitűnően dolgozott, s lett a vállalkozás (a *Régi Magyar Költők Tára*, 1877-) lelke s igazában irányítója is. Ezzel végre eldőlt pályakérdése. A szerkesztés elvállalása után a lelkesi hivatást, mint foglalkozást föladta, bár időnként segítséget nyújtott ott is. Szilády családi öröksége s eredeti foglalkozása ellenére nem volt elfogult. Semmiképpen sem elfogultabb a katolikus magyarság művelődésével szemben, mint az igazán művelt, liberális protestáns kortársai. Az igaz, hogy munkatársai jelentősebb része saját felekezetéből került ki; de ez adódott kapcsolatainak, ismeretségeinek rendjéből. Meg abból az akkori, egyházi és kismemesi befolyásoltságú értelmiségi nézetből, miszerint a magyar történelemnek sajátos kérdéseire a protestánsok, kivált a kálvinisták közelebb állnak, mint az egyéb felekezetűek. Ám katolikus, lutheránus, zsidó egyaránt bőven szerepelt a folyóirat szerzőinek névsorában.

Kritikát, sőt semleges könyvismertetést is igen keveset közölt. A hármat egy-egy számban ritkán haladta meg a számuk. S vitának, ellenvéleménynek is ritkán adott helyet. Megesett, hogy csak tudósított beérkezett ellenvetésről, de nemcsak hogy nem tette közvé, hanem mibenlétéről sem szólt. Hozzá tartozott ez, úgy látszik, Sziládynak ahhoz a magatartásához és meggyőződéséhez, hogy kellőképp ellenőrizte ő a közlés előtt a kapott anyagot. S nemcsak az ellenségeskedő személyességet kerülte, hanem még társas jóviszonyt, barátságot is ritkán épített ki. Alapjában magányos ember volt; de nincs nyoma, hogy szenvedett volna ettől.

Az irodalomtörténeti összefoglalásokkal szemben érezhetően kételkedő volt. A Beöthy-féle sokszerzős milleneumi két kötetes irodalomtörténetről is, mint összehangolatlan felfogású, elegyes stílusú és minőségű műről,² s Beöthy *Kistükréről* is,³ mint vázlatos, aránytalanságokkal terhelt s túlságosan retorikus műről szólt a lap. Még rosszabbul járt Riedl. A *magyar irodalom főirányairól*⁴ úgy vélték, cím és tartalom nem vág össze; az egész elnagyolt, s egyetlen jól kidolgozott része, a reneszánszról szóló pedig legalább annyira fantáziateremtő, mint amennyire a valóság képe. Péterfy volt szinte az egyetlen, akiről nagy elismeréssel szólt a kritikai sorozat.⁵

Maga a szerkesztő a középkorral, különösen a „Pelbárt-kérdéssel”, Temesvári Pelbártval foglalkozott legszívesebben. Túl is méretezte, ha szabad így mondani, ezt a kutatást, s még inkább Pelbárt alakját, szerepét. Tanulmányt s adatközlést is keveset tett közzé emagától, de egy ideig volt egy kedvenc fél-másfél lapos rovata: az *Ad vocem*. Ebben, találmra s igen vegyesen, hol valakinek adatait egészítette ki, hol cáfolt, hol meg csipke-ldöve csúfolódott álfölfedezéseken vagy fölfújt ügyeken.

Mindent összevéve hatalmas munkásságot végzett s a folyóiratot nélkülözhetetlen kincsbányává tette, amelyben a nemes vagy a csak használható érc mellett, persze, kavics is bőven akadt s az olvasztást, a csiszolást, az alakbaformálást jórészt másokra hagyta.

(4) A háború első évében, 1914-ben Császár Elemér (1874–1940) vette át a szerkesztést, de Szilády neve, mint akinek közreműködésével szerkeszt Császár, továbbra is a lap homlo-

² KORDA Imre, *A magyar irodalom története*. 1896. 116.

³ Sz., *A magyar irodalom kis-tükré*. 1896. 380. (Az Sz.-jel SZILÁDYÉ a lapban)

⁴ (Név nélkül), *A magyar irodalom főirányai*. 1898. 239. (A névtelen cikkek szerzője vagy sugallója általában a szerkesztő)

⁵ M. Gy. (MORVAY Győző), *Péterfy Jenő összegyűjtött munkái*. 1901. 489.; Uő., a II. és III. kötetről. 1904. 123.

kán maradt. Császár haláláig, 1940-ig szerkesztette a lapot. Emberi egyéniségéről éppoly kevés hiteles emlékezés maradt fenn, mint közszerepléséről s egyetemi tudósi és tanári tevékenységéről is. A második világháború után divat volt fölényesen, mint a kisszerűség és az érdemtelen előreljutás példáját emlegetni. Munkái valóban nem mutatnak nagy formátumú tudóst, de fölkészült volt, ha ezen az anyag sokoldalú, személyes ismeretét értjük. Sokat írt, szeretete az életrajz keretébe foglalt életmű-földolgozást és a kronológikus műfaj-történetet. Új, sajátosan egyéni szempontokat ritkán érvényesített és írásmodora kicsit emelkedett, de meglehetősen személyes jegy nélküli volt.

Szerkesztőnek alighanem jobb volt, mint tudósnak. Különösen akkor, ha eltekintünk a lap kritikai rovatának egyes kirívó, Nyugat-ellenes támadásaitól.⁶ Egyik első változtatása ugyanis a kritikai rovat igen erős kibővítése volt, terjedelemben is s a befogott időszakot illetően is. Napjai irodalmáról szóló könyvekről is íratott, s amitől Szilády különösen idegenkedett: elméleti művekről is, ha nem is nagy számban. Hasonlóképpen kibővítette a tanulmányok rovatát is. A Szilády-féle kettő-három helyett három-öt lett az átlagos szám. Ennek következtében viszont jócskán megcsappant az *Adattár* bősége. Történeti időben is tárgította mindhárom rovatot: a *Nyugat* előtti korszak jelentős íróiról, Jókairól, Mikszáth-ról, Reviczkyről, Vajdáról Gárdonyival bezárólag közölt anyagot mindhárom rovatában. Kortárs írókról, bármely irányhoz tartoztak is, egy-két kivételtől eltekintve (pl. Herczeg, Tormay), csak a kritikai rovatban esett szó, meglehetősen gyakran. Rendkívül hasznos újítás volt (az a ma is megszívlelendő) eljárása, hogy az egyetemeken készült — s többnyire kötelezően kinyomtatott — doktori disszertációkról tömör, tárgyilagos, erős kritikájú 40–50 soros beszámolót adott, rendszerint az igen jószemű *Solt Andor* tollából.

A tanulmány- és kritikai rovat bővülésével jelentékenyen megszaporodott a szerzők száma is. A szerzők többsége, kivált a harmincas évek elejéig, a konzervatív ízlésűek közül került ki. S módszereiket, irodalomfelfogásukat tekintve is hasonlóan mondhatunk. S hozzátehetjük — szinte egészében post mortem sérelem nélkül — az irodalom- és művelődéstörténeti s a történeti kutatók többnyire tisztos másod-, kisebb részben harmad vonalából valók. Az a réteg, az a szint, amelyet Szekfü *Magyar Szemléjével* lehet jellemezni, csak elvétve írt a lapba. Horváth János neve szerzőként mindössze kétszer-háromszor fordul elő, Eckhardt Sándoré is alig, sőt, még Alszegehy Zolté sem gyakran.

A jobboldali-baloldali megjelölésnek, kivált az irodalomban manapság, egyre bizonytalanabb a jelentése. Ha mégis használjuk erre a korra, azt kell mondanunk, a lap konzervatív, szolid módon volt jobboldali. Ez alól a 20-as években a kritikai rovat néhány szerzője volt kivétel. Ezek szinte mind a még mindig el nem csendesült Ady-vitához kapcsolódtak.⁷ A harmincas években a lap viszont élesen elutasította *Farkas Gyula* egyre szélsőségesebben rasszista munkálkodását, mint aminek semmi köze az irodalmi művek értékének megítéléséhez,⁸ s utolsó számáig szerepeltetett zsidó vallású vagy származású szerzőket. Ezen, mint a lap arculatán sem változtatott az a néhány év, amelyben Császár 1940-ben bekövetkezett halála után *Kéký Lajos* (1879–1946) vette át a szerkesztést. Kéký tán Császárnál is színtelenebb egyéniség. Jó filológus hírében állt s félig tudományos, félig népszerű életmű földolgozásokat adott közre. Beöthy odaadó tanítványa volt, s ez első-sorban a kritikai rovat némely cikkein ütött ki. Még erősebb hangsúlyt nyert az irodalom nemzeti nevelő s karakterkifejező, egységteremtő és öntudat-önérzetfejlesztő szerepe. Míg Beöthy *Kistükre* Szilády idején elmarasztalásban részesült, s újabb s újabb kiadása Császár középső korszakában sem nyert egyértelmű magasztalást, most felfogásbeli mintaműnek, stílbéli példának állítódott.⁹ Igaz, néhány Horváth János-tanítvány neve (Kereszturyé, Kerecsényié, Bisztrayé, főleg pedig Waldapfelé) is megjelent a szerzők között, s Zolnai Bé-

⁶ HALMI Bódog, *Molnár Ferenc*. 1930. 190.; Uő., *Móricz Zsigmond*. 1930. 484.

⁷ Pl. PAP Ferenc, *Földessy Gyula: Ady-tanulmányok*. 1922. 154.; KOCSIS Lénárd, *Zulawsky Andor: Írás Adyról*. 1924. 139.; GÁLOS Rezső, *Révész Béla: Ady Endre*. 1923. 115.

⁸ SEBESTYÉN Károly, *Farkas Gyula: A magyar irodalom története*. 1934. 91.; FÁBIÁN István, *Farkas Gyula: Az asszimiláció kora*. 1939. 76.

⁹ Pl. KÉKY Lajos, *Császár Elemér*. 1940. 324.; GÁLOS Rezső, *Sötér István: Jókai Mór*. 1942.

la s Thinemann köréből is többé, sőt, egyszer-egyszer az övöké maguké is — de ez már Császár utolsó éveiben elkezdődött, s nem Kéky körtágításának számított.

(5) Császár (s Kéky) korszakában a folyóiratot egy pozitivistá alapozású eklekticizmus jellemezte. A szerző és mű, illetőleg a szerző és a körülmények viszonyára összpontosítottak. Módszerben és fölfogásban mutatkozott eklekticizmusuk. A Wundt körüli s utáni hagyományos lélektan hatás-visszahatás kérdését, belső világ–külső világ kölcsönviszonyát, az előd–utód befolyás–befogadás problémáját, a tradicionális műfaji, a poétikai és stílus típusok egyedi változását és alakítását, a Taine-féle körülménymeghatározottság jelenlétét vizsgálják a tanulmányok. Később újabb lélektani irányok elemei is feltűntek, pl. a szerepnek, mint az egyéniség s így a műalkotás meghatározójának a jelentősége. Amit végképp kizártak, az a Freud-féle, a Freud-rokonságú lélektan. Mint irodalomtörténetírói ideál továbbra is a Gervinus-féle maradt középpontban; a nemzeti szellem minél művészből s minél teljesebb kifejeződésének és öntudatra emelésének fölkutatása és fölmutatása. Csak-hogy ehhez a különböző fokozatú nemzeti nacionalis-nacionalista ideálhoz most egyrészt egy öröklöttnek tekintett (keresztény) erkölcsi hangsúly, másrészt a semleges történeti érdekl. vizsgálódás mellé egy didaktikus nemzeti ízlés- és aktivitásalakító, animáló mozzanat is járult.

A szellemtörténeti irányzatot elvben éppúgy elutasították, mint a szociológiai megközelítést és értékelést is. Az egyénre koncentráltak, s az egyes egyének erkölcsi s szellemi összetartó kapcsának, keretének, értelmének a nemzetet tartották. S bár tézisszerűen mind az osztálytudat, mind a korszellem és korélmény meghatározó szerepét elvetették — kivált a fiatalabbak s a külföldet jártak meglehetősen gyakran érvényesítették mind a kétféle módszert és értelmezést, de alárendelve a mondott s az ezeknél gyakran csak szólamyszerűen jelenlévő nemzeti értékszemponthoz.

A harmincas években az akkori *Nyugatot* már nemigen támadták; s ha nem lelkesültek is Babitsért, kétségtelenül elismerték emberi magatartását is, művészetét is. Mellette Kosztolányi s Tóth Árpád nyert legtöbb méltánylást. S ha főlébük esztétikai tekintetben nem helyezték is — mint nemzeti értéket a Vargha Gyula-, a Kozma Andor-, a Reményik-, az Áprily-típusú költészetet meg a *Napkelet* s az *Új Idők* körébe tartozó epikát szívesebben vették. S míg az egyes költőkkel, beleértve most már Adyt is, egyre méltánylóbbak lettek — a Nyugattal, mint mozgalommal végig elutasítóak, vagy legalább erős fönttartással éltek maradtak. Ez leginkább Keményfi (Hartmann) János Schöpflin irodalomtörténetének bírálatában mutatkozott meg legélesebben és meglehetősen alacsony szinten.¹⁰ De jellemző, hogy míg Schöpflin éles, bár visszatartott modorú válaszára nem tett semmiféle megjegyzést a lap, Keményfitől sem hozott viszontválaszt. S a következőkben Schöpflin egyes arcképeket rajzoló kötetéről, főleg Mikszáth-könyvéről¹¹ elismeréssel szóltak.

S mint mozgalommal, a népiesekkel sem volt rokonszenvező a lap. A mozgalom szépíróképviseleiről ugyan alig ejt szót (jellemző módon Illyést „József” keresztnévvel említik);¹² értekező képviseleivel azonban vitázik, meglehetősen kicsinylő hangon. A legtárgyilagosabban és realisabban talán Solt Andor Féja-bírálatában.¹³ Rajta keresztül mintegy az egész iránynak két fő hibát ró fel: 1. anélkül beszélnek népi kultúráról, népi értékről, hogy

211. Már az 1930-as 7. kiadást Kéky rendezte sajtó alá; s a kritika, mint „a nagy mesternek” „újabb tisztelőket szerző” „hálás tanítványt” méltatja. ItK 1931. 115.

¹⁰ A bírálat és a válasz tulajdonképp a Budapesti Szemleben jelent meg. Az ok, hogy mért nem itt, nem deríthető ki. A lap ugyanis kezdeményezte, tartalommutatójába is fölvette, de a hivatkozott lapon csak azt közli, hogy a kritika megjelent a Szemleben s a lap magáénak vallja a mondottakat (1938. 90.). — BpSz 1937. 240. ill. 366. Úgy lehet, a Szemle előbb tudta vállalni a közlést.

¹¹ KEMÉNYFI János, *Schöpflin Aladár: Mikszáth Kálmán*. 1941. 303.

¹² KOCSIS Lénárd, *Hankiss János — Juhász Géza: Panorama de la Littérature Hongroise contemporaine*. 1930. 479.

¹³ SOLT Andor, *Népi írók történetírása*. 1943. 246.

ezek mibenlétét a történelem s a szellemi világ bármely területén akár csak hozzávetőlegesen is tiszta fogalmakkal meghatároznák; 2. oly önkényesen szakítanak ki s értékelnek föl az irodalom és a történelem kontextusából szerzőket és műveket, hogy az egészhez való viszonyítást egészen mellőzik.

Azt kell némi sarkítással mondanunk, ezek a Császár-Kéky-kori tanulmányok többségükben anyagukban megbízhatóak, de következtetéseikben érdektelenek, szellemükben szolidak, de módszerükben, érvelésükben szimplák, unalmasak, fölfogás tekintetében következetesek, de látásukban, értékítéleteikben önállótlanok, ismételtetők. Erre a korszakra is irányadó és jellemző az a még Sziládytól irattatott dolgozat, amelyet a szerkesztő, nyilván miután látta az irodalomelméleti, irodalomtörténet-elméleti tisztázás iránti érdeklődést, Dézsi Lajossal (1868–1932) készíttetett el.¹⁴ S még inkább az, amelyben Dézsi a következő évben a szerinte közkeletű irányokat foglalta össze.¹⁵ Hosszúra nyúlt első munkájában azonban, jóllehet, elképesztően nagy német, francia, angol bibliográfiát sorol föl, a beöthyésített Gervinus-fölfogásnál s Platon és Arisztotelesz művészetfelfogása régebbi s újabbkori magyarázatainak ismertetésénél nemigen jut tovább. Mindenesetre jobban tisztázott fogalomkincessel s engedékenyebb szellemi-elméleti magatartással dolgozik, mint legtöbb társa. Méginkább ez mutatkozik meg, s egyben az egész szerzőgárda alapvetően — s nem éftélen mondott — eklektikus magatartása is, fontosabb következő évi dolgozatában, *A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatai* címűben. Szerinte hét fontosabb irányzatot kell felsorolni: 1. a filozófiai, 2. az esztétikai, 3. a fejlődéstörténeti, 4. a történelmi vagy történelemlelektani, 5. az erkölcsi, 6. az összehasonlító, 7. az egyedi lélektani módszert. Úgy véli, mindeniknek lehet eredménye s így jogosultsága is, de valójában csak együttesen, egymást kiegészítve használhatóak igazi hitelű feldolgozásokban.

Ezzel voltaképp le is zárhatjuk a folyóirat történetének több mint első félszázadát. Mert a második világháború után megjelent két szám is, melyeket *Eckhardt Sándor* szerkesztett, felépítésében követi a korábbi konstrukciót s szerzői egy része is a korábbiakból, illetőleg az egykori *Magyar Szemle* már előbb is jelentkező neveltjeiből kerülnek ki.

(6) Az 1953-tól induló 40 esztendő történetét ma még inkább csak eseményszerűen, mint értékelően volna tanácsos megírni. Nincs meg még az a történeti táv és személyi distancia, amely ez egészében nagyon egynemű, részleteiben, fokozataiban azonban nagyon is összetett, bonyolult korszak tényeinek méltányos megítéléséhez elengedhetetlen volna. Annál kevésbé volna ez az ítélo bemutatás ajánlatos és illendő, mert a fölújított lapnak éppen a lectorzabb és legtragikomikusabb szakasza idején e visszatekintés fróját az akkori ninvei hatalmak ideológiai érvek jegyében villamosra szerelt kölcsönkönyvtári, napköziotthoni, általános iskolai munkára találták csak alkalmasnak, s így tollából az ítélet elégtételvévésnek látszhatnék. Pedig ez oly távol áll tőle, mint Makó ama szent várostól.

Az 1953-ban új korszakát kezdő lapot *Tolnai Gábor* (1910–1990) szerkesztette. Szerkesztőbizottságot adott mellé az Akadémia I. osztálya. A szerkesztőbizottság jelenléte a változó szerkesztők mellett ezután máig megmaradt, persze, ugyancsak gyakran változó összetételben. Nem lehet tagadni, hogy volt haszna e bizottságnak, de azt sem, hogy sokszor csak emelni volt hivatva a lap hitelét s kielégíteni a delegáltak becsvágyát. Élven az egyes nagy korszakok értőiből kellett összetevődnie.

1953, ismeretes, az ütközések s a polémiák éve volt. Talán ezért is nem adott a lap semmiféle programot vagy tájékoztatót arról, miben kíván különbözni elődjétől. S talán ezért nem is nagyon különbözött tőle. Az első szám a 19. század második harmadáig ment el anyagában, a kritikai rész néhány kivételével. Az eddigi rovatokat két kisterjedelművel szaporította: a *Kisebb közlemények* s a *Vita* cíművel. Az első lényegében kisebb tanulmányféléket tartalmazott, amelyek az adatközlést rövidre fogott értelmezéssel vegyítették. Az első év szerzői is jórészt már a háború előtt is jelen voltak a tudományos életben s a lap-

¹⁴ DÉZSI Lajos, *Az irodalomtörténetírás módszerei*. 1903. 1, 136, 274, 394.

¹⁵ Uő., *A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatai*. 1904. 1.

nál is. Mindössze fél-háromnegyed tucat új s fiatal nevet látni, kivált a kritikai rovatban. Egyedül Babits kapta ki a magáét, mint Ady ellenfele, aki Arany-tanulmányában gyalázatosan Petőfi fölé emelte Aranyt, azaz önmaga haladásgátló költészetét Adyé fölé. Fenyő s Osvát emberei voltak Ignótus s Hatvány ellenében.¹⁶

A második új évfolyam, az 1954-es azonban mutatja, hogy a 48-ban létrejött ún. szocialista rendszer tudatni óhajtott visszazerezni vélt erejét és jelenlétét. „Pártunk és kormányunk új [Nagy Imre utáni] programja” jegyében bevezetőt illesztettek az évfolyam elé, amely „a múltnak alapos marxista-leninista értékelését” ígéri, a szemiatizmus kerülését s erre példának hozza föl, „hogy történetírásunkban Kossuth mellett Széchenynek is helyet kell adni, az őt megillető mértékben, mivel Széchenyi korlátai figyelembevételével is, haladó hagyományainkhoz tartozik, ha kisebb mértékben és jelentőségben is, mint Kossuth”. S ígérik, hogy Arany ezután nemcsak a *Toldi* költője lesz, hanem az *Őszikéké* is. S így fejezik be szép pukedlivel: „Pártunk vigyázom gondnal ügyel a mi munkánkra is. A feladat rajtunk áll és sikeres megoldásában nem kisebb erő támogat minket, mint a kultúrforradalom során egyre táguló látókörű, munkánkat is figyelemmel kísérő népünk”.

A tanulmányok azonban többségükben, a marxista s párttektintélyek folytonos idézésén túl, többnyire a szellemtörténetiesen alkalmazott lélektan s a nyersen kezelt politikai-társadalmi determináció, ill. funkció meg a hagyományos (pozitivistikus) poétika vegyülékes fölhasználásának jegyében vannak fogva. Közülük is az újabbkori irodalommal foglalkozók teszik ezt a mondott idézést leginkább demonstratívan. A *Vita* s a *Szemle* rovat azonban már jóval elesebben mutatja az „ügyelő” szem jelenlétének tudatát. Gyergyai Albert kritikája¹⁷ *Király István* Mikszáthot fejtetőre állító monográfijáról majdan fölülmúlhatatlan lélektani dokumentum lehet e korról. A tojástáncos magasiskolája. Gyulaiéhoz emeli Király stílusát; marxista tanultságát, analízis *élelemjűségét* és kifinomult ízlését nem győzi dicsérni. De közben félmondatokban elmondja az így hosszú-hosszúra nyúlt írásban, hogy mindazzal, amit Király mond, szemben álltak Mikszáth személyének és művének korábbi alapos ismerői. A Gyulai stílusához emelő, tojástáncos bírálóat egyik legjellemzőbb mondata: „Az utolsó fejezet, mint egy harsány induló, nyíltan és részletesen hangoztatja az eddig csak fel-felvetett s távolról éreztetett tételt: Mikszáthot mint Ady és Móricz legközvetlenebb elődjét a magyar irodalomban. Magát a tételt oly szépnek és ösztönösen igaznak érezzük, hogy szeretnénk, ha Király érvei itt döntőbbeknek bizonyulnának”. A könyv óriási öröm, minden elődnek, s „megnyugvást és elégtételt is szerez: [...] hogy a kultúra maradó hagyományait új, de jobb és erősebb kezek között tudhatja” — így záródik a félve ravaszkas himnusz.

56 első felén tovább folyik, legalább is a viták szintjén, az „ügyelő” szem tudatában végzett munka. Egy irodalomtörténeti összértekezlet lefolyását (június 1-jén és 2-án) ismerteti igen részletesen egy kiemelt beszámoló. Szinte mindenki támad mindenkit, főleg pedig mindenki bizonyítja, hogy ő tudományérdekű, de marxista, marxista, de tudományérdekű volt. A Lukácsosok nagy mesterüket kérik számon. S csak néhányan (pl. Komlós, Oltványi, Klaniczay) a *jelzőtlen* tudományt. Az 57-es év megint sajátos változást mutat: szinte Szilády is szerkeszthette volna, oly szakmai és tartózkodó. A lap közleményei noha az 1954-es év marxista címkézésű eklekticizmusával mennek tovább, de egyre több s egyre realisabb történeti és esztétikai ítéletet tartalmazó dolgozattal. Érezhető változást hoz e realitás emelkedése tekintetében az Akadémiai *Irodalomtörténet* munkálata. Kivált annak első, második és negyedik kötetének anyagát illetően; de, változó mennyiségben, a többiekre vonatkozóan is.

A hatvanas évek második felétől a lap egyre inkább újra központba helyezte a filológiai hiteles anyagföltárást, most immár a legújabb korra nézve is. S a tanulmányrovat is elment egészen az élő irodalomig. Oly dolgozatok, amelyek az ún. marxista módszereket és történetiszemléletet nem alkalmazták, de nem is támadták, nagy számban jelenhettek meg. Jellemző módon, a marxista tektintélyekre ott történt gyakran pusztán verbális, vé-

¹⁶ BELIA György — SÁNDOR Anna, *Schöpsfin Aladár hagyatékából*. 1953. 324.

¹⁷ GYERGYAI Albert, *Király István Mikszáthja*. 1954. 249.

dőpajzsszerű hivatkozás, ahol a marxizmussal szembenálló irodalom- s történetiszemléleti elvek s módszerbeli eljárások érvényesültek.

Lassan kihulltak a kommun adatainak s a kommunista mozgalom Komját Aladár-féle aprószentjeinek ténykedését közlő és földolgozó munkák. Annál is inkább, mert egy erősen dotált könyvsorozat tett eleget a pártitruálé (az érdeklődés tökéletes légüres terében mozgó) e kívánalmának. Az orthodox pártvonalhoz, a Révai emlékéhez kötődő Pándi-Király csoport elvi álláspontja demonstrálására tartott távolságot a hetvenes évektől a laptól, az ún. Lukácsosok pedig előbb elméleti fölényük s eszmei fontosságuk érzetében, majd sértettségük dicsőségében tették ugyanezt. Különösebben, persze, nem is lett volna mivel szerepelniük, hiszen a tudományos és irodalmi közvélemény már végképp elutasította mesterük vélekedéseit és ítéleteit, amelyek Keménytől Madáchig, Babbitstól Kosztolányiig, Máraitól Németh Lászlóig a nagy írók egész sorát degradálták, sőt, ártalmasnak is minősítették őket.

A hetvenes-nyolcvanas évektől a lapban különböző esztétikai-filozófiai felfogású tanulmányok jelenhettek meg s a marxizmus egyre kevésbé mint ideológia vagy esztétika, hanem mint a történeti analízis egy fajtája volt jelen, összeolvadva a modern, ún. polgári szociológikus megközelítési módokkal. A folyóirat ettől az időtől már járta az egészséges pluralitás útját. Időnként ugyan egy-egy szerző, egy-egy tanulmány vagy maga a lap magára vonta némely még „éber” hitvédő pártember fölháborodását, egy-egy exkommunikáció alatt lévő író, teoretikus, filozófus megbecsült említéséért vagy méltánylásáért, de ennek már kevésbé lettek gátló következményei.

A lap a direktívák, illetőleg azok komolyan veendő erejének fogytán, de azért is, mert közben újra indult az egykori *Irodalomtörténet* s az az esszészerű irodalomtörténeti írássok, a modernkori adalékok és az élő irodalommal foglalkozó könyvek kritikájának egy részét átvállalta, — egyre jobban visszatérhetett, korszerű módon, alapítóinak célkitűzéseire: gondos anyagföltárást, s történeti pontossággal érvelő és elemző tanulmányokat, tárgyilagos és tárgyyszerű kritikákat adhatott. Az eredeti, a Szilády-féle szándék annyiban öltött másképp testet és teljesült másképp be, hogy a lap irányzat- és korszakösszefoglaló tanulmányoknak éppúgy helyet adott, mint az irodalomtörténet elméleti kérdéseit tisztázóaknak is. Ugyanakkor megtartotta a részletkutatás és összefoglalás, a módszeralakítás és a szintetizálás történeti szükség- és lehetőség-hozta és -kívánta váltakozását és ritmusát is. A lap — részrehajlás nélkül elmondhatni — a hatvanas évektől a magyar irodalom története munkálatainak nemcsak legállandóbb, de egyik vagy éppen legjelentősebb és legrugalmasabb közlönye s műhelye is lett, a mögötte álló, a gondozását viselő Irodalomtudományi Intézettel.

Mindebben az alakulásban, persze, nemcsak a szerzőknek, hanem a szerkesztőknek áldozatos munkája is jelentős szerepet játszott. Róluk szólni majd az utókor feladata lesz, hiszen Tolnait, Sötért s a korán elvesztett, kitűnő Szaudert leszámítva, itt vannak még köztünk. Legyen elég hogy sorba, időrendbe nevüket ideírjuk: 1953–57-ben Tolnai Gábor, 1958-ban Tolnai Gábor, Sötér István, Klaniczay Tibor, 1959–65-ben Klaniczay Tibor, 1965–68-ban Klaniczay Tibor, Németh G. Béla, 1968–77-ben Szauder József, Németh G. Béla, 1978-ban Klaniczay Tibor, Németh G. Béla, 1981–85-ben Bíró Ferenc, 1986-tól Komlovski Tibor jegyezte a lapot. Az utóbbi voltaképp már 1954-től végezte a „technikai” szerkesztés és a szervezés fáradságos munkáját.

*

Félszázados évfordulóját is egy világkrízis idején ünnepelte a folyóirat. A századosat, reméljük, egy krízisből való kibontakozásnak a kezdetén. A közbeeső időben sokszor el-siratták az irodalmat. Ám az él ma is, mert az emberi lélek, a művészetek ez egyik legfontosabbika nélkül nem lehet meg. S története nélkül egyetlen művészet sem, az irodalom pedig különösen nem töltheti be feladatát, hivatását. S be is fogja tölteni, mert — azoknak az anyagi nehézségeknek a múltán, melyekben ma e tudományág is, s e folyóirat is a mostani években teljesíteni köteles feladatát — kitűnő fiatal gárda áll készen a jelen szűkös lehetőségek által engedettnél sokkal szélesebb, nagyobb arányú, többreű munkára.

Balassi Bálint Kolozsvárt

Noha Balassi Bálint erőteljesen figyelmezteti olvasóját a költészet saját viszonyítási rendszerére (*inventio poetica*), nem zárja ki mégsem, hogy kijelentései a szöveg világán kívül is érvényesek lehetnek. Bizonyosan így van ez a Júliát utoljára említő versének kolofonjában: *Hideg levén kívül, égvén pedig belől Júlia szerelmétől, / Jó hamar lovakért járván Erdél földét nem nagy fáradság nélkül, / Ezt öszve rendelém, többé nem említvén Júliát immár versül.*¹ E hideg időben — Eckhardt Sándor szerint 1588/89 telén — valóban járhatott Erdélyben, bizonyára nem is kis fáradsággal, hiszen az öt szállító hibbei vendéglős, Uhrin Tamás három lovát veszti az úton.² E verszárlat kijelentéseivel jól harmonizál a Batthyány Ferenchez írott — egyéb okok miatt gyakorta idézett — levele: két lovát eladta egy német úrnak, s *mihent ott megadja az árát, ottan Erdélbe megyek enmagam is lovat venni esmét az pénzzel.*³ Volt annyi forrásunk, hogy ne kételkedjünk ez erdélyi utakban, ám annyi mégsem, amennyi biztonságosabb következtetésekre elegendő lett volna. Mert valójában nem ismerjük utazásainak sem idejét, sem útvonalát, Erdélyből írott levelei nincsenek, kapcsolatai tisztázatlanok.

A kolozsvári számadáskönyv 1592 nyaráról becses emlékét őrzi Balassi Bálint otlétének:

13. Augustij Jeowe Balassi Balint

uittem Biró Vram Akarattibol aiandekot neki

4 eitel bort *d 24*

4 Thiwkot *d 16*

2 Ludat *d 20*

Ket keobeol zabot varoset

14. Augusti Esmet Adatot Biró Vram neki aiandekot

4 eitel bort *d 24*

4 Thiwkot *d 16*

Egi felsal Pechieniet *d 12*

Ket keobeol zabot varoset

Biro vram ezt az Aros vramert chielekette⁴

A tények mellett — miszerint Balassi Bálint 1592. augusztus 13/14.-én Kolozsvárt járt, s a bíró ajándékaival a város vendége volt — további feltételezések sem teljesen indokoltak. *A tényekhez tartozik, hogy a kolozsvári főbíró ezévbén (1580 óta immár harmadszor) az a Budai Tamás ötvösmester volt, akit házasságakor terjedelmes epithalamiummal köszöntöttek.*⁵ Ugyancsak ellenőrizhető, hogy a kolozsvári eitel 1,41 liternek — azaz kb. az erdélyi kupának — felelt meg, s a kilencvenes években a város is 4–6 dénárt fizetett egy

¹ *Balassa-kódex*, Bp., 1944. 77. *Ez az Juliarol szerzett énekeknek a vége.*

² ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint összes művei*. II. Bp., 1955. 141. ill. 146. Az persze nem bizonyos, mikor járt Uhrin Tamással Erdélyben.

³ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint összes művei*. Bp., 1951. 397. 48. sz. E levelet nem indokolatlan összefüggésbe hozni Balassi Bálint egyetlen autográf verskéziratával (*BÖM*. II. 125–127.)

⁴ Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek 5/XIV. 157.

⁵ *RMNy.* 464.

eitel borért. Elgondolkoztató viszont — s csak feltételezést enged meg — az árus uraimért megcselekedett városi ajándék. Kérdésünk bizonyára a legegyszerűbb, de az analógiák miatt semmiképp sem kizárható feltételezést érvényesíti: Budai Tamás vajon nem az árus uraimékat akarta megkímélni a vendég úr violentiájától?⁶

Kiss András — Ötvös Péter

Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon

Wolfenbüttelbe mindig zarándokoltak magyarok.¹ Járt itt — többek között — Erdélyi János is 1844-ben. Mátyás király könyvtárának maradványai vonzották ide. „Wolfenbüttelnél leszálltam megnézni különösen a hercegi könyvtárt, mely régi kéziratokban és sajtói zsongékból (= ösnyomtatványokban, Sz. L.) első egész Németországon. Tudom, hogy e könyvtárt boldogult Petrovics [Frigyes], mint történetbűvár elég alaposan ismertette a Tudománytár valamelyik elsőbb évi folyamában, én leginkább szememnek akarék gyönyört szerezni némely, Mátyás királyunk könyvtárából ereklék látásával, s akarék egyszerűen megfordulni ahelyen, hol Lessing, mint egykori könyvtárnok, ő a kritika Luthere, oly sokáig működött vala. Céloamat elérém; a könyvtár egyik felügyelője, Schönemann úr, megelőzőleg vala szíves irántam; s megmutata sok szép könyvet. [...]”² Így írt nyomtatásban is megjelent útleírásban, magáncélra készült naplójában pedig így: „A tárnok szíves volt mutatni tén két Corvinianus könyvet, mik mind pompás selyembe vannak bekötve, aranykapcsokkal, pompás arany és más színezetű képekkel, figurákkal, amint a tartalom kívánta. Meglátogató e tárt Gévay [Antal] nemrég, s Petrovics [Frigyes], ki jegyzékét is adá a könyvtárban található minket érdeklő iratoknak.”³

Az a romantikus nemzedék, amelynek Erdélyi is tagja volt, már legföljebb — ritka kivételektől eltekintve — iskolai gyakorlatként ismerte a neolatin költészetet.⁴ Ha egy kicsit visszalépünk az időbe, találunk olyan magyar látogatókat, akik a wolfenbütteli könyvtárban jártak és még maguk is aktív művelői voltak a neolatin költészetnek. Például Budai Ézsaiás, a magyarországi modern klasszika-filológia megalapítója, a göttingeni Heyne tanítványa 1794-ben barátjával és diáktársával Braunschweigbe utazott, hogy fölvetesse magát a „Zur gekrönten Säule” nevű szabadkőműves páholyba. Útjukat megszakították Wolfenbüttelben, hogy megtekintsék a híres könyvtárat. Őket is nyilván elsősorban a Corvinák vonzották.⁵

Budai Ézsaiás, aki klasszikus auctor-kiadásaisal és római irodalomtörténetével lett híres később, még ismerhette az ő szülővárosától, Debrecenből, a magyarországi reformátusok központjától nem messze működött nagykarolyi piarista latin költőt, az Európa-szerte híres Hannulik János Krizosztomot. Hannulikot több európai tudós társaság választotta tagjává, így a Helmstedt városában működő is. Hannulik sűrű levelezésben állt a göttingeni Heynével és a helmstedti Henkével is.⁶ Németországi latinnyelvű lapok is hírt adtak Maximilian Julius Leopold braunschweigi és lüneburgi herceg halálára írt szép gyászódájáról, ill. részben közölték is a vers szövegét. Mikor a XVIII. századi magyarországi latin lírai költészet ismertetésébe fogunk, legmúltóbbnak találjuk azt, hogy Hannulik e versének idézésével kezdjük.

⁶ Vö. többek között a halála után (1595. július 31-én) fölvetett panaszokat = BÖM. II. 137-148.

¹ A cikk német változatát előadás formájában olvastam föl Wolfenbüttelben, a VI. Nemzetközi Neolatin Konferencián, 1985-ben.

² ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*. Szerk. T. ERDÉLYI Ilona. Bp., 1985. 170-171.

³ *I.m.* 308-309.

⁴ Vö. SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*. ItK 1985. 1-17.

⁵ BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp., 1955. 63.

⁶ VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*. Debrecen, 1938. 21-22.

Virumque Caetus Mercurialium
 Sub auspicato nomine JULI
 Nunc sacra Musarum frequentans
 Parce oculos violare fletu.
 Et literatis damna Sodalibus
 Dedissem flecti non dociles Deas,
 Permite jam queri; perennes
 Laude tenet LEOPOLDUS annos.
 Felix! Merendo qui breve prorogat
 Tempus, beatisque adnata Insulis.
 Hoc, hoc coegit fati ad ictus
 Consilium properare JULUM.
 Signemus urnam nos quoque carmine,
Inusitatum ne ultima *Vindicem*
Humanitatis nos inertes
 Posteritas tacuisse damnet.
 VIATOR! ISTHAC EXUVIAE DUCIS
 TEGUNTUR URNA; QUEM TENERO COLE,
 AMAQUE SENSU; HUC CONCIDIT; DUM
 VITAM HOMINUM REDIMIT PERICLO;
 CINIS QUIESCE HIC MOLLITER; AT TUO
 HUMANA TUMBAM PECTORA NOMINI
 SINCERO ADORNATAM DOLORE
 PERPETUUM STATUENT IN AEVUM.

Az elsőnek idézett versszakban előforduló „Caetus” szóhoz jegyzetet is függesztett: „Celeberrimum Helmstadiensem Academiam JULIAM hic non sine grata recordatione nominamus.”⁷

Hannulik horatiusi veretű lírája igen eltérő előzmények után vált a magyarországi neolatin költészet Rómától Szentpétervárig elismert reprezentánsává. Magyarországon a XVII. században elsősorban a jezsuiták teremtettek latin költői iskolát. Az osztrák és a magyar terület közös jezsuita rendtartományt alkotott; csak a XVIII. század elején alakult Szakolcán olyan jezsuita társház (collegium), amely fő feladatának a humaniorák ismétlését (repetitio humaniorum) tűzte ki; később a nagy nyugat-magyarországi püspöki székhelyen, Győrben is alakult ilyen iskola. Szerencsés módon ennek a győri intézménynek megmaradt vagy negyedszázadnyi jegyzetanyaga a XVIII. század közepéről (1742–1773). Ennek alapján viszonylagos pontossággal rekonstruálható, hogy milyen elvek alapján, milyen poétikai előírásokat figyelembevéve, milyen antik mintaképek imitációjával tanították a jezsuita növendékeket latin versírásra. Például megmaradt Paintner Mihály (1753–1826) Ovidius-átköltése Phaetonról a *Metamorphoses* II. 1-ből. (Ez nem Győrött, hanem az ausztriai Leobenben készült.)

Magna petis Phaeton, nimium temerarius annis
 Incautis, vitae prodigus ipse tuae
 Nondum sunt tantae juvenili in corpore vires
 Non vigor tanto congruus officio.
 Sors tua mortalís; plus quam mortale teneto,
 incestis cujus tanta cupido tui.
 Nescius affectas, quod nec contingere cuiquam
 Possit, qui teneat regna beata Poli.

⁷ Oden hanc /Serenissimae/ ac belli pacisque artibus /inclitae stirpi Domus Guelficae/ sacrat /Poeta Hungarus Joannes Chrysost. Hannulik/ Collegii Romani de Arcadia, Et Societat. Hasso-Homburgensis, /Ac cett. Sodal. [...] h.n., 1785.

Cuique licet placeat, rapidas agitare quadrigas
 ignifero qui tamen nullus in axe valet.
 Qui fera terribili jaculatur fulmina dextra
 non isthos currus Jupiter ipse agat.
 Et quid in hoc orbis spatio Jove majus habetur?
 Scilicet haec soli credita cura mihi est.
 Ardua prima via est fessi qua vixque recenter
 viribus instructi mane feruntur equi,
 Alta nimis media est, et per sublimia ducens
 Unde mare et terras saepe videre placet.
 Sed timeo, et pavida trepidat formidine pectus,
 Ultima, quae praeceps, indiget arte via. [...] ⁸

A költemény után található a bíráló tanár Franz Xaver Muthsam bíráló megjegyzései. A 13–14. sorhoz pl. azt jegyezte meg; „Ez a tétel itt — elszakítva a többiektől — nagyon silány. Ovidiusnál mintegy a dolog természetéből születik és fűződik a többihez.”

Ovidius és Vergilius voltak a jezsuita költészet vezérlő csillagai — természetesen a neolatin költők mellett, mint Jacobus Balde, Sidronius Hosschius, Owenus, Sarbievius, stb. E jezsuiták elsősorban epikus költészetet hoztak létre; előbb az ovidiusi *Metamorphoses* modorában, majd egyre inkább az *Aeneis* ígésében.⁹ Körülbelül a század közepén jelentkeznek lírai gyűjteményekkel is. A legnevezetesebb Makó Pál, aki később neves matematikus lett. *Carminum libri tres* című kötete 1664-ben jelent meg, Nagyszombatban.¹⁰ Az első könyv első elégiájában szinte még mentegetőzik amiatt, hogy nem epikus, hanem lírai témát választott. A megszemélyesített Elegia korholja a költőt és megköveteli, hogy költői termésének zsenyéjét neki mutassa be:

Da mihi primitias operum: grauioribus olim
 Cantibus heroum (nil moror) acta canas.
 Adprobo dicta deae; tacito sed cura recursat
 Materiae, numeris quae foret apta meis.¹¹

Meggyőzi a vonakodó költőt, hogy nemcsak a „perpetuum carmen”, vagyis az eposz, hanem a kis lírai darabok, amilyeneket Ovidius és Tibullus írt, szintén alkalmasak a költői dicsőség megszerzésére. Makó Pál nagyrészt költői leveleket írt elégiai versmértékben; ezek tetemes részét teszik ki költészettani eszmélkedései, amelyekben a mintául választott ókori elődök mellett a nagy jezsuita költőelődök Guilielmus Becanus, Sidronius Hosschius, Wallius, a csak célzásokkal körülírt Thomas Ceva és a magyar Schesz Péter — egyébként eposzíró — dicsőségét örökíti meg.¹² De helyet kapnak a gyűjteményben személyes sorsának fordulatai (például *Cum ad mathesim Viennam mitteretur*), sőt még egy-egy állatmese, mítosz és ima is.

A jezsuita latin költészetben belül — akárcsak a XVIII. századi magyar nyelvű lírában, Faludi Ferenc hozott fordulatot. Az *Omniarium* című jegyzetfüzetében található és részben máig kiadatlan latin versei arról tanúskodnak, hogy Faludit nem méltatlanul vá-

⁸ SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1743–1773)*. ItK 1980. 469–485.; kül. 480–481.

⁹ Vö. SZÖRÉNYI László, *De carminibus heroicis Ovidium Vergiliumque imitantibus a patribus Societatis Jesu provinciae Austriacae saeculis XVII–XVIII scriptis*. — Acta conventus Neo-Latini Amstelodamensis. Ed. by P. TUYNMAN, G. C. KUIPAR and E. KESSLER. München, Fink. 1979. 964–975.

¹⁰ *Carminum Libri tres Conscripti a P. Paulo Mako e Soc. Jesu*. — Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, Anno 1764.

¹¹ *I. m. 2. Elegia I. Praefatio*.

¹² *I. m. 19. Elegia VIII. Ad amicum*.

lasztották be a római Árkádia Akadémiába.¹³ Megértette az Árkádia költői forradalmának lényegét, lemondott az előző költőnemzedékek barokk alkalmi költészeteszményéről és a mindennapokat, saját életének rezdüléseit tette meg lírája főtárgyává. Legérdekesebbek azok a versei, amelyekben az egy költői körbe tartozó barátait jellemzi, így pl. a világ-hírfű természetűdöst, Rogerius Boscovichot. Hasonlóképpen a horatiusi költészeteszmény bensősége felé tör utat az a verse, amelyben egy kedves erdei tisztástól búcsúzik:

Huius Nympha loci sacrae custodia sylvae,
 Aeternum salve, perpetuumque vale
 Vos platani rapidos Phoebi quae frangitis aestus,
 Tuque susurranti fons (remoratus) aqua;
 Aeternum salvete mihi tuque optima rerum:
 Avia frondosis lymphae sub arboribus.
 Hic ego dum licuit curas solabar acerbas
 Hic...et (amictae) ...gramine ripae
 O sopor, o blandae volucres, o gramen et herbae
 Quam fuit hic animo vivere dulce meo.
 Este mei momores.¹⁴

Azonban a latin líra felvirágoztatása a XVIII. századi Magyarországon elsősorban nem a főleg epikai ambíciókat tápláló jezsuitákhoz, hanem az újabban betelepített piaristákhoz fűződik. A piaristák első nemzedéke, amely Lengyelországból, Sziléziából, Morvaországból és Németország különböző tartományaiából jött, eleinte a XVII. századi barokk eszményt propagálta és képviselte. Költészettanukat az ún. „stylus Polonicus” jellemezte; ennek legjobb összefoglalása Moesch Lukács *Vita poetica*¹⁵ (1697) című költészettana, amely a tárgyalt műfajokat és formákat mindjárt egy-egy költeményben be is mutatja. A piaristáknak azonban nem volt saját rendi főiskolájuk, ezért Nagyszombatba jártak és jezsuita tanároktól tanultak. A második nemzedék költészetre tehát már a jezsuita poétika nyomára a bélyegét; jellemző példája ennek Fiala Jakab *Szegedis* c. epyllionja (1731), amely érdekes keveréke az ovidiusi *Metamorphoses*-nek és a jezsuiták által propagált honfoglalási-őstörténeti tematikának.¹⁶ Ennek a nemzedéknek legtermékenyebb költője Halápy Konstantin (1693–1752). Majdnem minden műfajban alkotott, elsősorban mégis epigramma-költő. Martialist követi, természetesen Ovenus figyelembevételével. (Ovenust egyébként katolikus szempontból megrostált kiadásban olvasta.)¹⁷ Természetesen nemcsak a martialis repertoárban előforduló rossz költőket, csaló orvosokat, erkölcstelen asszonyokat ostromozza, hanem korának magyar világára gondolva kipécézi — általánosságban beszélve — a lázadás céltalanságát, talán a levett Rákóczi-szabadságharcra gondolva.

In cives ob rebellionem vasallos

Saeva repugnantes gesserunt praelia cives,
 Libertas quantum contulit ista jugum!
 Qui bello vixere prius discorditer, horum
 Concordes animos una catena facit.¹⁸

¹³ SZAUDER Mária, *Faludi Ferenc a Római Árkádia tagja*. ItK 1982. 448–451.

¹⁴ NAGY Elemér, *Faludi Ferenc Omnáriumának latin költeményei és jegyzetei*. Ipolyság, 1943. 33.

¹⁵ Vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. Bp., 1971.

¹⁶ Vö. TÉGLÁSY Imre, *A Hungarus-tudat kifejlődése Fiala Jakab „Szegedis” című epyllionjában*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1978/79. Nr. 1. 195–204.

¹⁷ FRIEDREICH Endre, *Halápy Konstantin emlékezete 1698–1752*. Temesvár, 1903.

¹⁸ *Patris Constantini a Passione Domini e clericis regularibus Scholarum Piarum Epigrammatum moralium, senigmatum ac tumulorum libri VII*. Tynnavia, Typis Academicis Societatis JESU, Anno M DCC XLV. Lib. II. CXXXVI. 123.

Halápy félúton áll a „*stylus Polonicus*” barokk bonyolítottsága és egy egyszerűsége törekvő klasszicizmus között, amelynek stíluseszménye immár a világosság (mint maga írja: „*in quo nulla hiulcarum Synaleopharum concava et praeupta, nulla contortarum Ellipsis aspera tubera; at limpida planaue congeries...*”).¹⁹ Ez a törekvése legtisztábban nem is epigrammáiban jelenik meg, hanem meséiben, melyeket *Apologorum Moralium libri VI* (1747) c. kötetében gyűjtött össze. Itt Avianust, másodsorban pedig Phaedrúst követte. Minden valószínűség szerint ismerte La Fontaine-t is; a piaristák ebben az időben már foglalkoztak a francia irodalommal és egy-két házukban tanítását is bevezették, valamint francia klasszikusokat fordítottak latinra.²⁰ Halápy érzékkel bírt a saját költői törekvéseitől merőben eltérő költészet iránt is. Ezt bizonyítja, hogy az előbb említett kötet függelékében fölvette a korán elhunyt piarista költőtárs, Koricsányi Márk (1707–1752) nagyterjedelmű elégiáját. Ez a vers, amelyet 1747-ben írt — Halápy kérésére — Koricsányi, ovidiusi és propertiusi célzásoktól a korabeli árkádikus költészet képviselőiig sok mindenkit imitál, de minden kölcsönzött motívum felolvad a költő erőteljes, időnként a cinizmus határát súroló filozófiai pesszimizmusában. Nem látja értelmét már sem a versírásnak, sem az életnek. Úgy látja, hogy végképp elmúlt az aranykor, saját kora végletesen romlott, a kultúra igaz céljával ellenkező. Ezen az elégián kívül, mely a XVIII. századi magyarországi latin líra csúcsa, csak saját maga által szerkesztett sírversét adták ki, többi kézírata mai napig kiadatlan. Idézzük most sírversét:

Ille ego, sub modica quem cespes condit arena,
 Ingenii vilis fabula facta mei.
 Sum macer, et longus: titulus meus iste sit unus,
 Hic sit honos, haec laus, hoc decus omne meum.
 Cur macer, inquiris? nimirum praebita nunquam,
 Dum vixi, ingenio sunt alimenta meo.
 Musa mihi favit, nunquam Fortuna beavit;
 Sed veluti dubio lusit acerba trocho.
 Nil Patriae praeter vitam ultra debeo; pro qua
 Victima cum toto sanguine vita cadat.
 At tibi sit melior requies post funera, quisquis,
 Manibus optata pace, Viator ais:
 Ecce coronatis, quem stare decebat in astris,
 Pauper in abiecta valle Poeta iacet.²¹

A klasszicizálódás felé a döntő fordulatot Conradi Norbert (1718–1785) tette meg. Az ő életműve is csak töredékesen ismert, versei legnagyobbbrészt még kiadásra várnak.²² Nagyon nagy jelentőségű Janus Pannonius-kiadása; a legnagyobb magyarországi elődhöz való visszatérés szimptóma-szerűen jelzi, hogy végképp szakít a barokk hagyománnyal és az antikok valamint reneszánszkori előd ihletésére föleleveníti a rég elfeledett lírai epigramma műfaját. Érthető tehát a költő büszkesége; a költészet hatalmának magasztalása:

O voces, Divum munus mentisque ministrae,
 Queis loquimur quidquid spiritus intus alit.
 Voce peregrinos nobis sociamus amicos,
 Jungit quos coelum dividit, illa animos.

¹⁹ JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában*. ItK 1969. 176–193., 182–183.

²⁰ Vö. TARNAI Andor, *Lateinische Übersetzungen französischer Schrifttums in Ungarn des 18. Jahrhunderts*. Acta conventus neo-Latini Amstelodamensis, 976–982.

²¹ FRIEDREICH Endre, *i.m.* 54–55.

²² Vö. JELENITS István, *i.m.* és vö.: Uő., *Conradi Norbert, Sic est, conscripsi versus...* ItK 1969. 243–246.

Attrahit et dulci copulat praecordia nexu,
 Fortior est patria, sanguine, conjugio.
 Sauromatas Dacosque truces, Scythiosque phalanges
 Barbariemque omnem flectere voce potes.²³

Elsősorban piaristák, mellettük azonban jezsuiták és világi papok is bekerültek tagként a híres római Árkádia Akadémiába. Ha nem is szerveződött Magyarországon — mint pl. Ljubjanában vagy Lengyelországban — külön „provinciája” az Árkádiának, a magyar tagok mégis kitesznek egy egész kis tartományt, tudtak egymás munkásságáról, és kölcsönösen dicsőítő verseket és leveleket váltottak. A legnevezetesebb közülük a már említett Hannulik János Krizosztom volt (1745–1816), aki annak ellenére, hogy élete legnagyobb részét egy kelet-magyarországi városban, Nagykárolyban töltötte tanárként, mégis Európa-szerte úgy volt ismert, mint a XVIII. század Horatiusa.²⁴ Mivel a többi árkádiai költő tevékenységéről már más helyen írtam, itt most csak az ő költészetének néhány vonását emelem ki.²⁵ Elsősorban Horatiust választotta mintául: kötetbe gyűjtött verseit is Horatius mintájára, négy könyv ódából és egy könyv epódoszból állította össze.²⁶ Mint monográfusa, Varga László megállapította, Horatius-imitációjában elsősorban Sarmbiewskit követte; főként azt az újítást vette át a lengyel költőtől, hogy a római történelmi tárgyak helyébe nemzeti tárgyakat állított. Így lehetett Hannulik a magyar nyelvű kora romantikus líra legnagyobb előfutára: a múlt dicsőségét fölemlegető, a kor elpuhultságát ostorozó, a nemzeti jelleg újjászületését követelő hangja, majd a magyar klasszicizáló preromantika legnagyobb költőjénél, Berzsenyi Dánielnél tér vissza. Sőt, hozzátelhetjük, hogy Vörösmarty Mihály *Szózata* is sokat köszönhet történelemszemléletében és kifejezéseiben Hannuliknak, aki 1790-ben a II. József császár halálát követő nemzeti ellenállás idején adta ki névtelenül *Ode ad Libertatem Hungaricam* c. versét.²⁷ Horatiusból természetesen ennek a történelemfelfogásnak a hatására elmaradtak az epikureus elemek és csak a sztoikus embereszmény maradt. Ez a sztoicizmus időnként még a keresztény színezetet is elnyomja és a halálfelelem tisztá megnyilatkozásává, a mimnermoszi elégia modern újraköltésévé avatja nem egy versét. Pl. így ír a IV. könyv 33. ódájában (*De Ineluctabili Mortis necessitate*):

Orpheus artifice numero, melioreque chorda
 Vindicat Eurydicen,
 Et placat tristes tenebras, manesque profundos;
 Nos ubi deciderat
 Iudicis arbitrio Lethaei Mater in umbras,
 Nec pietate iterum
 Possumus, aut cantu vitales reddere in auras,
 Nec lachrymis oculi,
 Herculeave manu. [...]
 Scilicet intereunt
 Omnia, perque vices oriuntur, ut admonet annus.
 Nos tamen occidui
 Umbra sumus, nec fas dabitur revocare caducas
 Corporis exuvias.²⁸

²³ Vö. JELENITS István, i.m. 195.

²⁴ Vö. 6. jegyz.

²⁵ SZÖRÉNYI László, *L'Arcadia latina nell'Ungheria del diciottesimo secolo. — Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e illuminismo. A cura di Béla KŐPECZI e Péter SÁRKÖZY. Bp., 1982. 293–304.*

²⁶ *Ioannis Chrysostomi Hannulik e Scholis Püis Lyricorum libri 11. M. Karolini, [...] 1780.; Lyricorum liber tertius, et quartus. Ac unus epodon. [...] M. Karolini. [...] 1781.*

²⁷ *Ode ad Libertatem Hungaricam. — Libertatem nemo Bonus, nisi cum anima simul amittit. CATO apud Sallustium. h.n. é.n.*

²⁸ HANNULIK, *Lib. IV. Ode XXXIII. 86–288.*

Röviden meg kell még emlékeznünk két piarista költőről. Zimányi Lajos elsősorban már nem a latin hagyományt folytatja *Carminum libri IV.* (1784) c. kötetében; német, olasz, francia költőket imitál, illetve fordít latinra, így pl. Hagedornnt, Klopstockot, Montfaucont, Goldonit, stb.²⁹ Ha azonban antik ihletőt választ, akkor szellemes csavarintással egészen más értelmet ad az utánzott helynek. Pl. Iuvenalis egy helyét (*Sat.* VII. 159.): „...Laeua in parte mamillae / Nil salit Arcadico Iuuveni” így alkalmazza kora árkádikus költőinek dicsőítésére:

Arcades lectissimi Poetae
Ut salit Arcadicis nil laeua in parte Mamillae;
Selectis multum sic salit Arcadibus.³⁰

Révai Miklós szintén latin költőként kezdte pályáját, de csakhamar áttért a magyar nyelvű verselésre. Két latin nyelvű kötetében elsősorban Catullus, Tibullus és Propertius hatása látszik, Ovidiusé és Horatiusé mellett. Azonban ő sem közvetítők nélkül fordul az antikokhoz; figyelembe vette Sarbiewskit és — Csanád romjaira frott elégiájában — Sannazarót.³¹

Ha szórványosabban is, mint a katolikus szerzetesrendek költői gyakorlatában, a magyarországi protestánsok is hozzájárultak a neolatin líra gazdagításához. A legnevezetesebb közülük egy magasrangú erdélyi kormánytisztviselő, Lázár János gróf (1703–1772).³² A szakirodalom eddig még csak nagyterjedelmű magyar nyelvű költeményével, a német, olasz és spanyol mintákra visszamenő *Florindával* foglalkozott.³³ Pedig nagyon érdekes *Opera poetica* (1765) c. latin gyűjteménye is. Fiatalkorában Németországban tanult, Marburgban Christian Wolf tanítványa volt. A filozófus becsülte szorgalmát, rövidesen legkedvesebb tanítványává fogadta. Hazatérése után, 1731-ben le is fordította németből latinra Wolf több filozófiai és geometriai könyvét, ezek azonban sajnos kéziratban maradtak. Hosszabb költeményben köszöntötte, még Marburgban, 1728-ban mestere születésnapját, itt a tudományok egész enciklopédiáját fölvonultatja, hogy Wolf egyetemes tudását bizonyíthassa.³⁴ Megérintette őt a századközép Angliából kiinduló divatja, a biblikus költészet is. Versbe foglalta a bűnbeesést (*Lapsus reparatus*, 1724), valamint Jób könyvének első fejezetét, ez utóbbit hexameterekben. Óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy ismerte a Szent Jeromos óta húzódozó vitát arról, hogy Jób könyve antik metrumok szerint olvasható.³⁵ Mivel nem kötötték a szerzetesi írókat kötelező szabályok, ezért sokkal nyíltabban vallhatott mind filozófiai kételyeiről, mind a szerelemről. Pl. barátjának, Teleki Mihálynak halálára írt terjedelmes gyászódájában minden kortársánál nyíltabban vonja kétségbe az emberi élet értelmét és a lehető legsötétebb színekkel festi a minden élőre leselkedő egyetemes pusztulást.³⁶ Máskor pedig, a Mikes Antal lakodalmára írott epithalamiumban olyan antik verset használt kiindulópontul, amelyet más a korban nem látszik használni: a *Pervigilium Veneris*-t.³⁷ Németországi emlékei később is visszatérnek:

²⁹ Vö. SZÖRÉNYI László, *Poésie en langue latine. — Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820.* Red. par György M. VAJDA. Bp., 1982. 607–623.; HEGYI Balázs, *Klopstock első magyar fordítása — latinra.* ItK 1979. 280–282.

³⁰ *Stephani Ludovici Zimani clerici regularis Scholarum Piarum [...] Carminum libri IV.* Vacii, [...] 1784. 135.

³¹ DÁNIEL Edit, *Révai Miklós latinnyelvű költészete.* Bp., 1943.

³² BARTH Rezső, *Gróf Lázár János élete és művei.* Bp., 1914.

³³ Vö. VÖRÖS Imre, *Lázár István Florindájának ősforrása.* It 1984. 753–756.

³⁴ *Joannis com. Lázár [...] Opera poetica Varii Argumenti.* Claudiopoli, 1765. — *Carmen Genellium In Natales Celeberimi [!] Domini Christiani Volffi Anno 1782.* 12–20.

³⁵ *Tentamen Poeticum ex Jobi Cap. I-mo.* LÁZÁR, i.m. 60–64.

³⁶ *I.m.* 67–82. *Carmen funebre In obitum Ill. S.R.I. Comitiss MICHAELIS TELEKI de Szék.* Aó. 1745.

³⁷ *I.m.* 87–88. *Ad Nuptias Comitiss Antonii MIKES Anno 1751. 14. Februarii.*

pl. költői levélben örökíti meg egy székelyföldi gyógyfürdő, Lövete szépségeit; a hely ecsetelésekor hol a hannoveri királyi palota szökőkútja, hol a kasseli grották jutnak eszébe.³⁸ Néha megadja lábjegyzetben egy-egy antik célzásának forrását; ha idéz, akkor többnyire fonák szövegösszefüggésbe helyezi a klasszikus helyett. Pl. egy kolozsvári jezsuitával, Bíró Istvánnal folytatott hosszas költői levélváltásában arra figyelmezteti partnerét, hogy a pápák lelki hatalmát nem szabad abszolútnak tekinteni, a kegyelem egyedül Isten kezében van, a jezsuita is jobban tenné, ha egyenesen az égre függesztené tekintetét:

Adtolle quaeso Tu quoque verticem
 Caelosque spectans, mitte leves humi
 Umbras, et *ingentem beatæ*
 Fumum, et opes strepitumque Romæ:
 Omitte laudes Vatis, in arduum
 Quem tollis ultra quam meruit. Tuus
 Est ille mirator, simulque
 Ut valeas animo precatur.³⁹

A beillesztett idézet Horatius ódáinak III. könyvéből, a 29-es ódából való; ott persze arra vonatkozik, hogy Maecenas jöjjön falura és hagyja ott a római pompát.

Az utolsó költő, akiről megemlékezünk, a Debreceni Református Kollégium fiatalon meghalt diákköltője, Németi Pál (1758–1783).⁴⁰ Verseit kéziratból csak 1830-ban adta ki egy debreceni professzor, ifj. Péczely József.⁴¹ Németi elsősorban — Ovidiuson és Horatiuson kívül — Catullust és Tibullust imitálta. Nála is megvolt a neolatin előkép: a XVI. századi Petrus Lotichius. Alkalmi versein kívül legmaradandóbbak egy szerelmes ciklus szétszórt darabjai. Előbb a tiszta erotika hangját szólaltatja meg; a század magyarországi költészetében szokatlan módon arról próbálja meggyőzni a vonakodó szüzet, hogy a tiszta nők Isten előtt sem kedvesek:

Tolle jugum Veneris: castus Deus odit, et ultrix
 Cypria pro populo stat Venus ipsa suo.⁴²

Később azonban megbánta korábbi erotikus kilengését és az *Amor meus crucifixus* c. elégiájában imigyen fohászodik Jézushoz:

Altera flamma meos jam jam depascitur artus,
 Jam tenet affectus altera flamma meos.
 Te modo complectar, Te clementissime Jesu!
 Crimina Tu meritis ablue nostra Tuis [...]⁴³

A XVIII. századi magyarországi latin líra önmagában is megérdemli a tanulmányozást, és a gazdag anyag további feltárását. Fejlődéstörténeti jelentősége ezentúl pedig abban áll, hogy előkészítette a modern magyar nyelvű líra születését.

Szörényi László

³⁸ *l.m.* 156–158. *Laus Acidulae Lövétensis in Sede S. Udvarhely. Anno 1754.*

³⁹ *l.m.* 126.

⁴⁰ VARGA László, *Németi Pál, a debreceni kollégium latin diákköltője.* Debrecen, 1940.

⁴¹ *Carmina Pauli Németi.* — Edidit Josephus PÉCZELY. Debreceni, [...] 1830.

⁴² *l.m.* Nr. XXXIX. *Eroticon.* 104–105.

⁴³ *l.m.* Nr. XLIX. 118–120.

Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből

Mint szinte mindegyik Kazinczy-műnek, tübingai pályaműveként¹ emlegetett vitairat-irodalomtörténetének is szerfölött hányatott sors jutott osztályrészéül. Jóllehet a kortársak egy része ismerte, a szerző életében csupán töredékét adhatta közre, bár Kazinczy igencsak szerette volna, ha a teljes mű — magyarul — napvilágot lát. Mint ahogy legkedvesebb munkáinak, önéletrajzainak is csupán egy darabja, a *Pályám emlékezete* egy változata jelent meg életében nyomtatásban, de nem könyvalakban, hanem folyóiratközlés formájában, a tübingai pályáírásnak kizárólag irodalomtörténeli fejezetét publikálta Kazinczy magyarul az *Erdélyi Múzeumban*, méghozzá az 1814-es első kötetnek első tíz lapján,² illetőleg németül a *Wiener Allgemeine Literaturzeitungban*.³ Majd ki fogjuk mutatni, hogy a német nyelvű közlés nem egyezik meg minden részletében a magyar nyelvűvel, és bizonyos tekintetben eltér a tübingai pályáírás szövegétől is. Előbb azonban a közlések histórikumáról kell szólnunk, hogy egyfelől néhány ponton jobban rávilágíthassunk Kazinczy irodalompolitikai-kritikusi tevékenységére, másfelől magyarázatát adjuk a szövegváltozatok keletkezésének.

Wertheimer Ede⁴ és Heinrich Gusztáv⁵ kutatásai óta lényegében szinte mindent tudunk a Cotta könyvkiadó által kiírt pályázatról. Sajnálatos azonban, hogy sem a Kazinczy képviselte nemzet- és nyelvfelfogást elemző történettudomány,⁶ sem pedig az irodalomtörténet nem vette *eléggé* figyelembe,⁷ hogy milyen célból és elsősorban kik számára írta Kazinczy pályaművét. Nevezetesen annak hangsúlyozása hiányzik, hogy itt szándékában a magyar nemzeti mozgalom támadvá védekező gesztusát érhetjük tetten. A Habsburg-hatalomnak a magyar politikai elit megnyerését és leszerelését megcélzó igyekezete ellenében 1807-től egyre erősödik az a magyar törekvés, hogy a mind szorultabb helyzetbe jutó Hatalommal szemben a lehető legtöbb eredményt csikarja ki az ellenzéki nemesség. An-

¹ Egyetlen teljes kiadása: *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*. Kiadta: HEINRICH Gusztáv. Bp., 1916. (Régi Magyar Könyvtár 37.)

² Ennek híre a bécsi sajtón keresztül a német nyelvterületre is eljutott. Vö.: [RUMY Károly György], *Erdélyi Múzeum* (1). Első füzet (...) Wiener Allgemeine Literaturzeitung 1815. 33., 526–528. hasáb: „Eine skizzierte Geschichte der ungrischen Literatur, von Franz von Kazinczy. Sie ist aus einem noch ungedruckten Werke, das sich um den vor mehreren Jahren bey Cotta in Tübingen angekündigten, aber noch immer Niemanden ertheilten Preis bewarb, entlehnt, kurz, gedrängt, lichtvoll.“ (A magyar irodalom vázlatos története Kazinczy Ferenc tollából. Egy, még ki nem nyomtatott műből vettük. Nevezetesen annak hangsúlyozása hiányzott, a tübingai Cotta cég által meghirdetett, de senkinek még ki nem osztott pályázatra íratott, rövid, tömör, világos.) Érdekes, hogy nem utal a szöveg német nyelvű változatára. Dolgozatomban felhasználtam az alábbi két mű adatait: PALOS Bernardin, *Irodalmunk ismertetése XIX. sz. eleji német folyóiratokban*. Pécs, 1929.; SZÖGI Ferenc, *Rumy Károly György, a magyar irodalom ismertetője*. Bp., 1934.

³ Ueber den Wachstum der ungrischen Sprache und Literatur, von den ältesten bis zu den neuesten Zeiten. Wiener Allgemeine Literaturzeitung 1814. 43., 682–689. hasáb.

⁴ WERTHEIMER Ede, *Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedében*. I–II. Bp., 1884–1892. Vö. még: FRIED István, *Adatok Rumy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 1979. 288–297.

⁵ Az 1. sz. jegyzetben *i.m.*

⁶ KOSÁRY Domokos, *Napoleon és Magyarország*. Bp., 1977. Nem szól a tübingai pályaműről Kazinczy nyelvsemleketét jellemezve, sem részletesebben az 1807-es országgyűlésről. Inkább az udvar és a magyar nemesség időszakos egymásra találásáról értekezik. Más kérdés, hogy a már HEINRICH által (*i.m.*) bemutatott udvari akciókkal szemben Kazinczy és köre miképpen védekezett.

⁷ Z. SZABÓ László, *Kazinczy Ferenc*. Bp., 1984. 198–208. A szerző téved, mikor azt állítja, hogy a pályaművet Rumy fordította németre; semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy Révai Miklós *Magyar deák-sága*-a „befolyásolhatta” Kazinczyt ekkor; téves, hogy a pályamű kiadásáról sosem tett említést, valamint az, hogy csak Kölcsey, Majláth és Toldy „figyeltek” érdemben erre a fejezetre.

nak legjobb képviselői aligha felejtették még el II. Lipót körmönfont módszereit, amelyek a „divide et impera” elvet érvényesítve a temesvári szerb kongresszusban, a magyarországi, többnyire német ajkú polgárság szervezésében is, lehetőséget láttak a nemességgel szemben ellenerő kialakítására. Magyarország „diplomatikai” nyelvének kérdése a Habsburg hatalom számításai szerint megosztja a nemességet, hiszen a latinnak számos szószólója fog akadni (akadt is), s a magyar nyelvet igénylők nyilván szembe fogják találni magukat a Birodalom szláv értelmiségével (talán ezért jelölték bírálólul a szlovén Kopitart és a cseh Dobrovskýt). A Hatalom számítása csak részben vált be, éppen a Kazinczy-levelezés a bizonyíték arra, hogy az ellenzéki elit és az írók egy része ismét egymásra talált, s az országgyűlésekre írók fognak majd anyagot adni az ellenzéknek; s minthogy a pályázat végül levéltári fonddá sülyedt el, legfeljebb a bírálónak jelölt szláv írók felháborodását eredményezte: a magyar nyelvi mozgalom (a kormányzat gördítette nehézségek ellenére) haladt a maga útján, a nemzetiségi röpirat-csatározásokra még egy darabig várni kell. S amikor az aarai folyóiratban egy névtelen röpiratszerző már magyarosításról, erőszakról,⁸ szupremációt célzó magyar törekvésekről szól, nem érti, mert nem érintheti Kazinczy pályáirásának elveit, javaslatait. Sőt az 1830-as esztendőktől éppen Kazinczy toleráns magatartása lesz szerb és szlovák szerzők érve a nemzetiségi béke, az üdvösnek minősített magyar magatartás bemutatására, az ő 1812-es, Lukijan Mušickinak küldött levelére hivatkoznak szerzők (s igen jellemző, hogy a levél előbb jelent meg a szerb, a horvát, a szlovák, magyarországi német nyelvű, mint a magyar sajtóban).⁹

A másik tényező, amit figyelembe kell venni az értékeléskor az, hogy ennek a Kazinczy-műnek is több változata létezik, ezúttal azonban nem csupán vagy nem elsősorban abból az okból kifolyólag, hogy Kazinczy elégedetlen lett volna a megfogalmazással, szépíteni szeretne volna mondatait, hanem a körülmények kényszerítették újabb másolat(ok) készítésére.

Heinrich Gusztáv két szöveget ismert, az egyiket a bécsi levéltárban lelte föl, ahová a kormányzat szigorúan titkos anyagként zárta el a többi pályaművel és a bírálatokkal együtt, a másikat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában találta. A kutatás Debrecenben újabb autográf kéziratra bukkant, amely tartalmazta a Heinrich által kiadott magyar szöveg hiányzó részeit,¹⁰ és így semmi akadálya nem (lett) volna annak, hogy a teljes szövegek végre az olvasók kezébe kerüljenek. Annál is inkább, mert az *Erdélyi Múzeumban* a tübingai pályáirás magyar szövegéhez képest jelentéktelen változtatással jelent meg az irodalomtörténeti áttekintés. Jóllehet Pósa Ágnes híradása a debreceni kéziratról már 1978-ban olvasható volt, Z. Szabó László a Heinrich-féle szöveget adta közre változtatás nélkül, sem utószavában nem utal a följebb említett fontos tényre, sem pedig a szükséges, de a kiadás jellege miatt elmaradt jegyzetekben nem te(he)tte meg.¹¹ Nagy

⁸ *Etwas über die Magyarisirung der Slaven in Ungarn. Ueberlieferungen zur Geschichte unserer Zeit 1821, 552–558.* Sokáig egyértelműen Ján Kollárt tartották szerzőnek, Mária VYVÍJALOVÁ szerint Michal Kunič írta: *Slovenská učasi v reformnom hnutí Uhorska v rokoch 1829–1834.* Literárnomúzejný letopis 1984. 143–182.

⁹ Dr. RUMY, Franjo *Kazinczy o nemadjarsoj literaturi u Ugarskoj i sdruženih deržavah.* Daniča Birska 1840. br. 40.; Uő., *Franz v. Kazinczy's inhaltschwere cosmopolitisch-patriotische Worte zu Gunsten der nicht-magyarischen Literatur in Ungarn und dessen Nebenländern.* Gemeinnützige Blätter 1840. nr. 77.; [ŠTÚR, L'udovit]: *Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn über die gesetzwidrige Uebergriffe der Magyaren.* Vorgetragen von einem ungarischen Slaven (Leipzig, 1843.) közli a szlovák értelmiségiek Széchenyinek átadott köszönőlevelét (a kötetben elírással Majláth grófnak címezve), benne magyarul idézve Kazinczyt: „A' megtisztult nationalismus nem tanítja mások' megvetését, hanem minmagunknak szabad forró szeretetét”, 61. Vö. még: PRAŽÁK, Richard, *Mad'arské obrození a srbská lidová poesie.* In Franku Wollmanovi k sedmdesátinám. Brno, 1958. 441–446.

¹⁰ PÓSA Ágnes, *Kazinczy tübingiai (!) pályaművének autográf kézírata a Papszász-hagyatékban.* Klny. a debreceni Déri Múzeum 1977. évi Évkönyvéből. Debrecen, 1978. 501–507.

¹¹ *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve 1808.* Szerk. és bev.: Z. SZABÓ László. Győr, [1980.]

lehetőséget szalasztott el. Itt jegyzem meg, hogy az *Erdélyi Múzeum* anyagából készült válogatás természetszerűleg még nem dolgozhatta föl az egy évvel korábbi kutatási híradást (nyilván el sem jutott a múzeumi évkönyv az erdélyi tudós Benkő Samuhoz); különben is, a folyóiratból kellett a kiadvány számára szemelgetni.¹²

A tübingai pályáírás jelentőségét a magyar irodalmi gondolkodás történetében kitűnően mutatta be Csetri Lajos egybeolvasva a magyar és a német szöveget (a debreceni kéziratról csak írt a közlő, cikkéhez nem mellékelte az eddig hiányzó részeket), s rámutatott arra: Kazinczy a „nyelvújítási” harcok közepette (is) ügyes diplomatának bizonyult, nem publikálta a kortárs költőkről szóló passzusokat, hiszen azok egynémelyike súlyosan elítélő, de legalábbis kevésbé méltányos véleményét fejezték ki.¹³ Csak annyi kiegészítenivalóm akad: nem Kazinczy tehet róla, hogy a pályáírás egésze kéziratban maradt. 1813. szeptember 19-én, Helmeccy Mihálynak küldött levelében műveinek húszkötetes összkiadását álmodja papírra. Ennek az összkiadásnak tervét böngészve egy egészen kicsit módosítanunk kell azon az egyébként messze nem joggalán vélekedésen, miszerint az 1810-es években Kazinczy elsősorban és szinte kizárólag fordítóként akarta magát kortársai előtt láttatni, fordításkultuszának „eredeti” munkássága is áldozata lett. Nézzük meg, miféle életmű-kiadással ajándékozta volna meg önmagát:

I. Lieferung

1. kötet: Szívképző regék
2. kötet: Göthe és Yorick levelei
3. kötet: Emilia és Minna
4. kötet: Paramythek, Szalamandrin, Mesék
5. kötet: Bácsmegyei és a' mik mellette állnak

II. Lieferung

6. kötet: Yoricknak érzékeny utazásai
7. kötet: La-Rochefoucauld
8. kötet: Osszián és Klopstock
- 9–10. köt.: Gessner

III. Lieferung

11. kötet: Pályáírásomból a' Tübingi kérdésre
- 12–15. köt.: Egyéb darabjaimból, Recenzióimból

IV. Lieferung

16–20. köt.: Leveleimből, mellyeket újra dolgoznék, ezeket prózai munkái egészítenék ki. Versei külön kötetben jelennének meg.¹⁴

November elsején megismétli tervét, igaz, más, de a lényegét kevésbé illető változtatással, *Nyelvtudomány, Kritika* címszó alatt az első osztályba sorolja a tübingai pályáírást, a harmadikba a leveleket, valamint „Életem' nevezetesebb epocháji”-t.¹⁵

Az első beosztást véve alapul, a verseskötetet nem számítva, a 11–20. kötet (vagy füzet) adná tehát az „eredeti”-nek minősíthető műveket, az első tíz a fordításokat, melyek közül a *Bácsmegyei* nem egyszerűen fordítás, kiváltképpen nem annak második, stilisztikailag túl-finomított változata. Helmeccy Mihály természetesen Kazinczy Ferenc eredeti tervét adta közre a *Hazai 's Külföldi Tudósításokban*, „összeleg húsz kötetben” adná ki a magyar irodalomért áldozatra is képes Trattner János Tamás Kazinczy Ferenc műveit.¹⁶ A márciusban még tartó kiadói lelkesedés szeptemberre erősen lelanyhult, híradása sze-

¹² *Erdélyi Múzeum 1814–1818*. Vál., bev. és jegyzetekkel ellátta: BENKŐ Samu. Bukarest, 1979. 39–47.

¹³ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korában*. Bp., 1990. 184–187. A Csetriétől eltérő szemléletet képvisel BENKŐ Loránd, *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Bp., 1982. 10–12.

¹⁴ *KazLev* XI. 62–63.

¹⁵ *Uo.* 109.

¹⁶ *Jelentés Kazinczy Ferenc' Munkáinak nyomtatások iránt*. Hazai 's Külföldi Tudósítások 1814. I. 25. melléklete. VÁCZY János is közli a *KazLev* XI. kötet jegyzetanyagában.

rint az olvasók drágállották a húsz kötetet,¹⁷ így kompromisszumképpen végül kilenc kötet megjelentetésére vállalkozott. Az 1810-es évek közepének gazdasági viszonyai közepette ez sem volt kevés, de — s ez már jellemző Kazinczyra — éppen az „eredeti” művek Liferungjai estek áldozatul, ezért csak némileg módosítható (s nem egészében) a följebb említett megállapítás a fordításkultusszal kapcsolatban. Persze, tovább találgathatunk: Kazinczy tudatában volt annak, hogy a fordítás mindig könnyebben kaphatja meg a cenzortól az imprimatur-t, mint az eredeti mű, kiváltképpen a tübingai pályáírás, amelynek megszületési körülményeit ki ismerte volna pontosabban a rendőri hatóságoknál. S ne felejtjük: még Katona József is odaírta a *Bánk bán* kényes helyeihez a forrást, s így „engedődött” nyomtatásra, előadásra természetesen nem. A határozott állásfoglalástól ezúttal tartózkodom: feltehetőleg a cenzúra miatt érzett aggodalom is közrejátszott abban, hogy Kazinczy lényegében lemondott eredeti művei megjelentetéséről, bár előbb Goethe *Prometheus*-a, majd *Egmont*ja kapcsán tapasztalhatta meg a cenzúra s az önkéntes cenzorok óvó kezét. Egy ízben pedig (még 1808. október 4-én) Dessewffy József panaszkol, hogy Kazinczy levele „híjával volt munkáddal”, vagy elfelejtette betenni a borítékba, vagy illetéktelen kezek kivették a borítékból, történetesen a tübingai pályáírást.¹⁸

A pályáírás kalandos sorsa, hanyattatása a levelezésből kiolvasható. Ő maga írta a német szöveget is, amelyet Romy Károly Györggyel lektoráltatott, felhatalmazva barátját, hogy ne csak a (német) nyelvhelyességi-stilisztikai vétségeket javítsa.¹⁹ Romy ezúttal azonban igényelt feladatánál maradt. A munkát Kazinczy a „pestiek” előtt felolvasta, jól ismerte Virág Benedek, Kultsár István,²⁰ Dessewffy József, Kis Jánosnak előbb a tervezett, de utóbb a pályázatra el nem küldött előszót juttatta el,²¹ majd a munka kivonatát.²² Kis János „futva” olvassa el 1808. szeptember 14-i levele szerint,²³ majd kéri Kazinczyt: adjon át számára egy magyar irodalomtörténeti fejezetet, hogy azt tervezett lapjában közölhesse.²⁴ Kazinczy 1809. február 5-i leveléből tudjuk meg, hogy a napokban kapta vissza Rumytól a pályáírás német szövegét, amelynek magyar eredetije valahol elkallódott. Nincs mit tennie, a saját és Romy által javított német változatból kell visszafordítani magyarra a kívánt fejezetet, hogy Kis János rendelkezésére bocsássa.²⁵ Ezután és folyóiratterve megghiúsulta után láthat neki Kis János a németre fordítás „műveletének”. Számomra egyvalami nem egészen világos: ha megvolt Kazinczynek a német nyelvű szöveg (márpedig megvolt!), miért nem azt másolta le, Kis János ezt a szöveget is el tudta volna helyezni valamelyik bécsi lapban; miért kellett még egyszer lefordítani a már lefordított német szöveget? Nem olyannak ismerem Kazinczyt és Kist, aki az új, nyilván nem teljesen eltérő szöveggel — konspiratív módon — meg akarta volna tévesztetni a bécsi hatóságot. (A bécsi központú rendőrállam diktatúra volt, de slampossággal enyhítve, mint a korszak bon mot-ja állította). S hogy előreszaladjunk a történetben, kétségeskedésemet alátámasztandó: „Nach einem Fragmente eines noch ungedruckten Werkes von Franz von Kazinczy” (Kazinczy Ferencnek egy még nyomtatásban meg nem jelent munkája töredéke nyomán), szól az alcím. Tehát mintegy felhívta az egyébként szerencsére valóban „slampos” hatóság figyelmét a közleményre.

Végül is a közlemény 1814. május 31-én megjelent *Ueber den Wachsthum der ungrischen Sprache und Literatur, von den ältesten bis zu den neuesten Zeiten* (A magyar nyelv és irodalom fejlődéséről a legrégebb időktől a legújabbig) címmel, és erről a tényről Kis János június

¹⁷ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1814. II. 9. melléklete.

¹⁸ *KazLev* VI. 92. 1809. márc. 23-án küldte el végül Dessewffynek a pályaművet: *uo.* 304.

¹⁹ *Uo.* 98, 146.

²⁰ *Uo.* VIII. 160.

²¹ *Uo.* V. 440–441.

²² *Uo.* VI. 39–51.

²³ *Uo.* 82.

²⁴ A pályaműtől függetlenül kérte Kis Kazinczyt, hogy tervezett folyóiratának küldjön „egy rövid rajzolatot a' M. Literatura mostani állapotjáról.” *Uo.* 150.

²⁵ *Uo.* 215.

8-án értesítette Kazinczyt, aki mintha megfeledezett volna arról, hogy kéziratát maga küldte a végül megvalósult cél érdekében Kis Jánosnak.²⁶ Mindenesetre 1814. július 7-én úgy adja Kölcsey Ferenc tudtára ezt az eseményt, mint számára is meglepetést. Annál is inkább, mert nem jutott az értekezését közreadó lappéldányhoz.²⁷

A Kazinczy-tanulmányt kísérő szerkesztői megjegyzés a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* céljairól árulkodik: a lap az Osztrák Monarchia nem magyar lakóinak irodalmairól is be akar számolni, a nemes magyarokéről, a számos szláv irodalomról, valamint a románokéről. Az előző esztendőben a szláv irodalomról adott közre az újság áttekintést, s most, hogy a leginkább figyelemre méltó magyar tudós a szerzők sorába lépett, hasonlóan sikerül prezentálni a magyar irodalomról. Igazságos és alapos ismertetésekkel és mindegyiket megelőző munkákról szóló híradásokkal is fognak szolgálni. (Vor das Forum einer Wiener Literaturzeitung gehören auch die Literatoren der nichtdeutschen Bewohner der weiten Monarchie Österreichs, der edlen Magyaren, der zahlreichen Slaven und Wlachen. Wir schätzen uns glücklich, so wie wir im ersten Jahrgange dieser L. Z. eine willkommene Übersicht der slavischen Literatur geliefert, nun, durch den Beytritt der geachtetsten ungrischen Gelehrten im Stande zu seyn, eine ähnliche von der ungrischen zu geben. Gerechte und gründliche Recensionen und Anzeigen von allem in den neuesten Zeiten Erscheinenden werden folgen.) A szerkesztőség beváltotta ígését, a magyar híryanag nagy részét Romy Károly György szállította, a magyar nyelv szláv jövevényszavainak tárgyköréből Csokonai és Kisfaludy Sándor szlovák származású fordítója, Rožnay Samuel közölte értekezést,²⁸ cikkeket Kopitar,²⁹ illetőleg Jankovich Miklós, és munkatársa lett a lapnak Kis János is. A szláv (lengyel, szerb stb.) tárgyú, valamint a magyar vonatkozású közlemények száma tekintélyes, megérdemelné az alaposabb feldolgozást. Ezek sorába illik Kazinczy Ferenc dolgozata, amely néhány lényeges és egy-két kevésbé lényeges részlettel eltekintve megegyezik az *Erdélyi Múzeumban* közölt irodalomtörténettel. Az alábbiakban közöljük azokat a passzusokat, amelyek csak a bécsi folyóiratban találhatók.

Az első csak itt olvasható rész a Heinrich-féle kiadásban a 155. lapon a második bekezdés után következik, a magyar szövegben az áll, hogy Ragályi Tamás 1807-es *Segítőjéhez* hasonló vállalkozásba kezdett Kis János, míg a német szöveg Kis „igen értékes Zsebkönyv”-eiről emlékezik meg, amelyek 1798–99 után nem találtak folytatásra a kiadói részvétlenség miatt, majd a német változat ekképpen folytatódik:

„Beweis genug, welch ein Nachteil es für unsere Literatur sey, dass die Nation bis jetzt noch keine Recensionen lesen konnte, und wie tadelnswerth die Meinung derjenigen sey, die entweder vom betrüglicher Scheine einer übelangebrachten Bescheidenheit und Sanftmuth hintergangen, oder aus blöder Furcht für Ihre Ruhe, sich nicht erkühnen ihre wahre Meinung über den Werth der Werke unserer Schriftsteller laut werden zu lassen. So lange diess nicht geschieht, wird das Publikum die erscheinenden Werke immer mit Gleichgültigkeit ansehen, und unsre sorglosen Schriftsteller, ohne Furcht vor der Geißel, nach wie vor halb im Schläfe und halb wachend ihre Werke niederkritzeln.”³⁰ (A „So

²⁶ Uo. XI. 414.

²⁷ Uo. 458.

²⁸ FRIED István, *Csokonai nyomában*. ItK 1972. 198–202.

²⁹ HEINRICH, i.m. 183. töprengett: honnan tudhatta a bírálata fölkért, magyarul nem tudó Kopitar, melyik pályamű szerzője Kazinczy. Szövegünk ismeretének tudatában egyszerű a válasz: a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* cikke derenghetett föl előtte.

³⁰ „Elegendő bizonyíték, mily hátrány irodalmunkra nézve, hogy a nemzet eddig semmiféle recenziót nem olvashatott, és mily mértékben hibáztatható azok véleménye, akik vagy egy rosszul értelmezett szerénység és jámborság csalfa látszatának okából vagy nyugalmukért való balga félelem miatt nem merik hangosan kimondani igazi véleményüket írónk műveinek valódi értékéről. Míg ez meg nem történik, olvasóink egykedvűséggel fogadják a megjelenő műveket, és gondatlan íróink, nem félvén a korbáctól, mint azelőtt félig álomban, félig ébren firkálják le munkáikat.

Idegen nemzetek példája nyomán hazánkban is, nevezetesen Kassán, Komáromban, Sop-

lange diess nicht geschieht" mondathoz csillagot illesztett a szerkesztőség, és lábjegyzetben közli az alábbiakat: Mit Überzeugung unterschreiben wir diese Meinung des würdigen Verfassers und werden sie nach unsern Kräften ins Werk zu setzen lassen.)³¹

A második lényegesebb változtatás a Heinrich-féle kiadásnak szintén 155. lapján található, és a Márton József, valamint Révai Miklós nyelvtani munkáit méltató bekezdés bővebb kifejtése a németben:

„Der Hr. Prof. Joseph Márton in Wien, suchte dem Mangel eines Wörterbuchs einigermassen abzuhelfen. — Sprachlehren haben wir mehr, als zu wünschen ist. Die beste und ausführlichste ist ohne Zweifel die, welchen Nikolaus Révai (Prof., gestorben 1807 am 1. April) in zwey Bänden herausgab, und es ist kein geringer Nachtheil für unsere Literatur, dass die zwey letzteren Theile derselben und andere Werke von ihm ungedruckt liegen.”³²

A legjelentősebb eltérés a Heinrich-féle kiadás 155. lapjának utolsóelőtti bekezdéséhez kapcsolódik. Ott a „múlt” és a közeli múlt kulturális eseményeinek áttekintése a színházi mozgalmakkal, Wesselényi Miklós báró „patriotizmusá”-nak méltatásával zárul. A német szöveg azonban folytatódik, és bár lényegesen nem változtatja meg mindazt, ami valaha elhangzott a tübingai pályaférés magyar irodalomképéről, alig észrevehetően árnyalja, s talán a megszólalás helye miatt egy kissé más kicsengést kölcsönöz ennek az írásnak:

„Die erst jüngst erschienenen Werke neuerer Dichter berechtigen uns zu den schönsten Hoffnungen für die Zukunft. Gabriel Dayka und Michael Csokonai Vitéz, deren Tod für den ungrischen Parnass zu früh erfolgte, sind allgemein bekannt. Franz [sic!] Kisfaludi's Liebesgedichte sowohl als auch dessen Balladen werden von Jedermann mit Entzücken gelesen, und in Daniel Berzsenyi's Gedichten glüht ein Feuer, das bald mit erhabenem Schwunge unsern Geist erhebt, bald mit sanfter Wehmuth unser Herz rührt, und diess in einer Sprache, die durch ihren Wohlklang bezaubert.

Der Ort erlaubt es nicht, weder hier, noch in dem Werke, woraus diess Fragment genommen wurde, ausführlicher über diesen Gegenstand zu sprechen; und diess kann auch nicht eher geschehen, bis nicht die hinterlassenen Handschriften Révai's ans Licht treten werden. Man ersieht aus der Recension, welche Ladislaus Víg aus Boldogréth neulich in Hazai Tudósítások (siehe das 38. und die folgenden Blätter, Jahrgang 1809) über das schätzenswerthe Werk Samuel Pápay's einrückte, was wir von diesem seinen Schüler, Freunde und Mithelfer im Sammeln und Arbeiten, der die Schätze seines Lehrers, nach einer sorgsamen Untersuchung kennt, in der Beleuchtung dieses Gegenstandes erwarten können; und sey es mir erlaubt, ihn im Namen des Publikums zu bitten, er möchte diese Lücke doch recht bald auszufüllen suchen.”³³

ronban, Pesten társaságok alakultak közös irodalmi munka céljára. Éppen ez időben Erdélyben szintén, kiváltképpen Aranka György fáradozásainak eredményeképpen, létesült egy társaság a magyar nyelv művelésére.”

³¹ „Meggyőződéssel írjuk alá a tisztelt szerző véleményét, és erők szerint törekszünk cselekedni.”

³² „Márton József, bécsi professzor, igyekezett a szótárak terén mutatkozó hiányon valamelyest enyhíteni. — Nyelvtanunk több is akad, mint kívánatos lenne. Kétségtelenül a legjobb és leg részletesebb, amelyet Révai Miklós (prof., 1807. április 1-én halt meg) két kötetben adott ki, és nem csekély vesztesége irodalmunknak, hogy e műnek utolsó két része még nincs kinyomtatva.”

³³ „Újabb költőinknek csak nemrég megjelent művei feljogosítanak arra, hogy a jövőre nézve szép reményeink legyenek. Dayka Gábor és Csokonai Vitéz Mihály, kinek halála túlságosan korai volt a Magyar Parnasszus számára, általánosan ismert. Kisfaludy Sándor szerelmes verseit és balladáit mindenki elragadtatással olvassa, és Berzsenyi Dánielben oly tűz ég, amely hol fenséggel lendíti magasra szellemünket, hol szelid bánattal érinti szívünket, és mindezt oly nyelven, amely jóhangzásával elbájol.

A hely nem engedi sem itt, sem a munkában, honnan e töredéket kiemeltük, hogy részletesebben szóljunk e tárgyról; és ez mindaddig nem történhetik meg, míg Révai hátrahagyott kéziratai napvilágot nem látnak. Látnivaló abból a bírálataból, amelyet Boldogréthi Víg a minap a Hazai Tudósításokban (lásd 1809. 38. s a kk. lk.) Pápay Sámuel értékes művéről közzétett, mit

Az apró eltérésekhez egy lábjegyzetet sorolunk, a feltehetőleg a fordításból adódó különbözőségek mellett. Bessenyei György nevéhez fűzi a szerző, miszerint „Nicht Abaújvárer, wie nach Horányi auch Stephan Sándor sagt, sondern Szabolcser, jetzt aber Biharer Gutsbesitzer” (nem abaújvári, mint azt Horányi [Elek] után Sándor István is mondja, hanem szabolcsi, jelenleg azonban bihari földbirtokos) — s ez a megjegyzés arra vall, hogy az írás Bessenyei György életében elkészült. Annak ellenére, hogy a záró passzusban a Berzsenyire vonatkozó kitétel azt sugallhatná, hogy a kötet ismeretében nyilatkozott meg Kazinczy. S bár nem teljesen elképzelhetetlen, hogy az eddig ismert tübingai pályafírás szövegekben nem található részletet Kazinczy később fűzte az irodalomtörténeti áttekintéshez, figyelemre méltó, hogy az utolsó hivatkozott évszám: 1809 (Horvát István recenziója), s minden bizonnyal az addig, legfeljebb 1809 végéig elolvasott Berzsenyi-versek lelkesítették föl Kazinczyt. Azt kizárhatjuk, hogy a betoldás(ok) a fordítótól, Kis Jánostól származnának: egyrészt valamennyi betoldott szöveg Kazinczyra vall, másrészt Kis János nem merészelt volna beleírni a mesterként elfogadott Kazinczy szövegébe. A fordítás egészében hű, rendkívüli pontossággal igyekszik visszaadni a magyar eredeti minden árnyalatát, ezért körülményesebb a Kazinczy-szövegnél. Az optimista kicsengés a külföldi, a német olvasónak szól, az utolsó bekezdés pedig a felismerést adja, a magyar nyelvi és irodalmi múlt kutatásának kezdeteinél tartunk, s legalább Révai hátrahagyott műveinek ismerete szükséges ahhoz, hogy ismereteink megbízhatóbbak legyenek. Az a tény, hogy Kazinczy ilyen hangsúllyal és ilyen igénnyel emlegeti a régi magyar irodalom és egyáltalában a régi magyar nyelvvel kapcsolatos ismeretek jelentőségét, szétfoszlatja azt a legendát, miszerint nem becsülte volna a „rég Magyarorságot”; sőt azt is megkockáztathatjuk, hogy a régiség értékelése szemléletének egyik meghatározó vonása (mint arra egyébként szövegkiadásából, Zrínyi-kultuszából egyébként is következtethetünk). Csetri Lajos rámutatott Kazinczy „révaizmus”-ának korlátosságára;³⁴ és azzal is tisztában kell lennünk, bármennyire tisztelte is Horvát István tevékenységét, a XIX. század első évtizedében, de később is, a legszívesebben azt vette volna, ha Horvát István roppant energiái jórészt arra fordítja, hogy kiadja mestere munkáit. Kazinczy nyelvújítási-ízlésfejlesztési törekvéseiben a XIX. század elején még számíthatott Révai támogatására (márcsak azért is, mert viszonya az egykori fogolytárs-Versenyhyvel mind feszültebbé vált); erősen kérdéses, hogy a kiadatlan Révai-művek megjelentetése esetén miképpen értékelte volna Révai nyelvi-stilisztikai nézeteit.

A másik érdekes és megfontolást igénylő mozzanat, hogy Kazinczy nemigen használta ki ezt a bécsi megjelenést; nemigen gondolt arra, hogy például a szerkesztői lábjegyzettel büszkélkedjék. Pedig a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* elismerő megjegyzése Kazinczyt Kopitar mellé állította; jóllehet a szlovén származású könyvtáros ekkor még nem rendelkezett azzal az európai tekintéllyel, mint majd tíz-húsz év múlva, már ekkor is igen jelentős tudósnak és főleg a bécsi-osztrák tudományos életben fontos személyiségnek számított. A szerkesztői megjegyzés azonban azt is elárulja, hogy a németországi és az ausztriai irodalmi-tudományos körökben a magyar irodalom és a tudományosság aligha volt ismertnek mondható. Annak ellenére, hogy mennyiségileg nem kevés az, ami megjelent; s olyan színvonalas munkák mint Schedius Lajos magyar irodalom- és színháztörténete a jénai *Allgemeine Literaturzeitungban*,³⁵ Kis János és Romy Károly György, Rožnay Samuel és Kazinczy Ferenc ismeretesei, bírálatai,³⁶ nem kevésbé Romy szapora híradásai tübingai, hallei, lipcsei és bécsi folyóiratokban, a viszonylag csekély számmal megjelenő, de a kor színvonalán álló fordítások elvileg növelhették volna a magyar irodalom és tudományosság

várhatunk e tárgy földerítése érdekében [Révai] tanítványától, barátjától, gyűjtését és munkáját segítő munkatársától, aki tanára kincseit alapos kutatás nyomán ismeri; és legyen szabad az olvasóközönség nevében kérem, hogy ezt a hiányt minél előbb töltsék ki.”

³⁴ CSETRI, i. m. 33., 54., 82. stb.

³⁵ JÜGELT, Karl-Heinz, *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*. Arbeiten zur deutschen Philologie 1975. 65–94.

³⁶ PALOS, i. m., SZÖGI, i. m.

ismerttségét.³⁷ Mindezzel azonban ellentétben állt a hivatalos „bécsi” propaganda, amely a magyar nemesség egy részének határozottan ellenzéki magatartása miatt igyekezett a maga jó hírét, civilizatorikus küldetését, valamint ennek az ellenzéknek rossz hírét kelteni. Minthogy a külföld a fordítások csekély száma miatt nem rendelkezett kellő mennyiségű információval a magyar irodalomról (s a magyar tudományos munkáknak csak egy része jutott a kor színvonalán), a bécsi propaganda sugallása jóval szélesebb körökhöz jutott el, mint a lelkes, jószándékú ismertető igyekezetének eredménye. Igen jellemző, hogy a legtöbb sikerrel a szlovák Rožnay fordította a magyar irodalmi alkotásokat, az ő korai halála ezen a téren pótolhatatlan veszteségként könyvelhető el.

Ebben a kontextusban megnő Kazinczy Bécsben közreadott irodalomtörténetének jelentősége. Igaz ugyan, hogy a kezdeményezés a külföldi visszhangtalanság összetevőit pontosan ismerő Kis Jánostól származik, s az is igaz, hogy ennek a kezdeményezésnek ismertetések voltak a folytatásai (például közvetlenül követi a Kazinczy-írást a beszámoló a *Magyar dámák kalendáriuma* című almanachról), áttörésről mégsem beszélhetünk. A recenziók az olvasók számára elérhetetlen nyelvű alkotásokról szóltak, míg például a szláv nyelvű művekről szóló beszámolók legalább a különféle szláv népek értelmisége körében kelthettek érdeklődést. Teljesen hiábavalónak a kultúráközvetítők munkásságát mégsem nevezhetjük, azonban a nem mindig gondos válogatás, a főleg Kazinczy elfogultságoktól nem mindig mentes szempontjait érvényesítő híradások, recenziók hiányos, töredékes képet voltak csak képesek adni a magyar irodalomról. Ilyen és hasonló áttekintés hiányzott (Schediusra ugyan többen hivatkoztak, ám ő csupán egy kis ideig végezte közvetítő munkáját), és Rožnaynak magyar irodalomtörténete kéziratban maradt, mint ahogy Romy sem írta meg a magáét. Pedig nyersanyagként kézhez kapta Kazinczy irodalomtörténetét, terjedelmes anyaggyűjtését nem rendezte végül össze, a mai napig különböző könyvtárakban található kéziratok formában. A készítés megvolt: Eichhorn készülő európai irodalomtörténetébe Romy írta volna a magyar részt. Sokáig készülődött rá, végül a hányatott sorsú lelkész-tanár nem jutott el a befejezésig, író-portréi készültek csupán el az Ersch – Gruber-féle, töredékben-torzóban maradt enciklopédia számára.³⁸

Kazinczy tehát nem csupán a magyar olvasóközönség számára festette föl a maga irodalmi fejlődésrajzát, hanem Kis János segítségével a németül olvasóknak is eljuttatta a magyar irodalomról fölvezült gondolatmenetét. A maga korának ismereteit közvetítette, világosan tagolt, sok információt közlő előadásban. Háttérként a magyar történelem néhány eseményéről tudósított, és a magyar változathoz hiányzó, a német nyelvű szövegben azonban végkicsengésként megfogalmazott passzusok egy fejlődő, mind újabb értékeket adó költészetről tanúskodnak, amelynek értékeit föltárva az európai művelődést gazdagító kultúra bontakozhat ki. Ennek a részletnek nemcsak kijelentései érdekesek, hanem elhallgatásai is, amelyek éppen a XVIII. század végének fejleményeit tekintve tanulságosak. Amiről nem írhatott Kazinczy szabadon, arról hallgatott, az értékek előtt azonban ez beszédes hallgatásnak bizonyult.³⁹

A bécsi és a németországi sajtó tüzetesebb átnézése igazolja, hogy a magyar irodalom jelen volt a folyóiratok hasábjain, csak éppen az ismertetés határfoka nem minősíthető eléggé erőteljesnek. Ez azonban a körülmények — és kisebb részben az ismertető

³⁷ A korai periódusból Rožnay fordításai a legjobbak. Jellemző, hogy a német íróként is jeleskedő Petz Lipót Berzsenyi-ismertetésében az idézett magyar verseknek német prózai fordítását adta: Wiener Allgemeine Literaturzeitung 1815. 38., 603–607. hasáb.

³⁸ KEPP Mária, *Romy Károly György Göttingában*. Bp., 1938. 66–67.

³⁹ *Bárócynak Minden Munkáji*. Wiener Allgemeine Literaturzeitung 1815. 67., 1064–1067. hasáb. Az ismertetésnek feltehetőleg Romy Károly György a szerzője. „Hier erhalten wir nicht alles, was er herausgegeben hat, sondern alles was die Censur zulassen konnte und der Aufbewahrung werth ist, aus der Hand eines seiner eifriger und gebildetesten Verehrer”. (Nem kapunk mindent, amit [ti. Báróczy!] kiadott, hanem mindent, amit a cenzúra engedélyezhetett és a megőrzésre méltó, méghozzá egyik szorgalmas és legműveltebb tisztelője kezéből.) A cenzúráról vö. még: *KazLev* XI. 240., 293.

hibája. Hiszen ha valaki, akkor Kis János tudhatta: miféle közleményekkel lehet kielégíteni a bécsi és a németországi érdeklődőt, ezért választotta Kazinczy színes-sokoldalú tájékoztató írását. Viszont arról nem tehetett, hogy számos alkalommal a bécsi (és a bécsin keresztül a németországi) sajtó előítéletei maradandóbbaknak, hatásosabbnak és „informatívabbak”-nak bizonyultak, mint Kis, Rummy, Csaplovics, Petz és mások becsületes ismertetései. Rumynak különféle bécsi vádak ellen 1817-ben ismét meg kell védenie a magyar irodalom becsületét;⁴⁰ olyan költőkkel érvelve a magyar irodalom értékei mellett, mint [Baróti] Szabó Dávid, Horváth Ádám, Dayka, Csokonai, Kazinczy, Virág, Kis, Kisfaludy [Sándor] és Berzsenyi, elismerve a drámairodalom és a színházművészet viszonylagos elmaradottságát, nem lévén „központi” magyar színház, 1820-ban a *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* és a weimari *Oppositionsblatt* helytelennek minősített vélekedését igyekszik korrigálni, bemutatva Magyarország magyar és német nyelvű hírlapjait és folyóiratait, a bécsi és a németországi sajtónak pedig pártatlanabb és tudós levelezőket kívánva.⁴¹

Fried István

Sombori Lajos? — Sombori László!

Szinnyei életrajzi lexikonában két Sombori nevű, a 18–19. század fordulóján élt erdélyi költőt találunk: Lajost és Lászlót. Arra, hogy ez a két költő talán azonos, gyanút kelthet, hogy — mint Szinnyei is megjegyzi — a Lajos nevénél fölvetett két verseskötet csak Sombori névvel jelent meg. Ezek egyikét Petrik utónév nélkül, *Sombori hazafiúi és érzékeny sohajtási* (Kolozsvár, 1805) címmel regisztrálja, a másikat (*Jó hazafi Báróczi neve és munkái fenn maradnak*, Kolozsvár, 1811) Sombori László művei közé sorolja. Az OSZK katalógusában mindkét kötet Sombori [Lajos] nevénél található.

Sombori László neve többször előfordul Kazinczy levelezésében, a Szinnyei irodalomjegyzékében is föltüntetett kötetekben. Erdélyi levelezőtársai: Kozma Gergely, Buczy Emil, Cserey Farkas, Döbrentei Gábor, Sipos Pál, Kenderesi Mihály hívták föl rá a széphealmi mester figyelmét. 1812 szeptemberében Sipos elküldte Kazinczynak Sombori Lászlóról írt német nyelvű nekrológját, kérve: „ha néked úgy fog tetszeni, hogy az Annalesekbe iktasd, vedd pennádra; mert nekem ez első próbám volt és nem bízom hozzá.”¹ A csaknem két nyomtatott oldalt kitevő, életrajzot és jellemzést tartalmazó nekrológ helyett mindössze az alábbi néhány sor jelent meg a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst*-ban: „Am 31. August starb in Siebenbürgen Ludwig [!] von Sombori, ein guter Dichter, Deputierter des Hunyader Comitats bey dem letzten Landtag. Herr Michael von Kenderesy hat sein Bildniss in Kupfer stecken lassen, sammelt seine Werke und wird sie herausgeben.”² A Sipos nekrológjában található *Ladislaus Sombori* tehát *Ludwig von Somborivá* változott, s e tévesztés, utónévcseré folytán lett egy költőből kettő.

⁴⁰ RUMY [Karl Georg], *Ehrenrettung der magyarischen Literatur*. Hesperus 1817. 61: 495–496., 62: 502–503.

⁴¹ Uő. [Dr. -y], *Berichtigung der Urtheile über die ungarischen Zeitschriften in der Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode 1819. Nr. 128, und dem Weimarschen Oppositionsblatt 1819, Nov. Nr. 286. Uo. 1820. Beilage Nr. 11. zum 26sten Band, 82–85.* A magyar irodalom újdonságairól beszámolva, a névtelen ismertető (valószínűleg Samuel Rožnay) Kazinczyt az „egyik legjobb magyar író”-ként [einer der besten ungar. Schriftstellers] aposztrofálja, fordításait emlegetve: *Morgenblatt für gebildete Stände* 1816. 93: 372. Másutt arról értesülünk, hogy Kazinczy Ferenc fordítását Goethe *Iphigénia*-jából türelmetlenül várják: *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 1819. 957.

¹ *KazLev* X. 116. A nekrológ uo. 114–115.

² 1812. nov. 272. Magyar fordítása a Magyar Kurír 1812. dec. 29-i számához csatolt *Honnyí Levelekben*. L. *KazLev* X. 523.

Sipos Kazinczynak küldött nekrológjából azt is megtudjuk, hogy Sombori László a Sztrigy melletti Szent-Györgyön [Sztrigyszentgyörgy, Hunyad vármegye] halt meg, ottani birtokán, életének 57. évében. Így következtethetünk születési évére (1755 vagy 1756) is, s talán azt is föltételezhetjük, hogy ugyanott született. (Szent-Györgyön temették el 1812. szept. 2-án, Sipos Pál mondta fölötte a halotti prédikációt.)³ Említi a nekrológ Sombori nagyenyedi tanulóveit (tógátus diákként tanított is), hivatalnokoskodását a marosvásárhelyi királyi táblán, ügyvédi működését, követi tisztségét a legutóbbi (1809-i) erdélyi országgyűlésen.

Sombori László nem volt jelentős költő. Említett nekrológjában Sipos azt írta, hogy kezdetben tetszéssel fogadott alkalmi verseket írt, majd egyre inkább szenvedélyévé vált a költészet, költői dicsőségre vágyott, ezért lassanként semmi mással nem törődött, birtokával, családjával sem. Mint *A magyar ifjusághoz* című versében (*Sombori hazafiúi és érzékeny sohajtási c.* kötetében) írta:

Fájjon fejem bár! sokba kerüljön-is
A munka; szent egy foglalatoskodás.

Kenderesi Mihály *A tudomány és a virágzó nemzeti nyelv hazánk boldogságának talpkövei* (Kozsvár, 1805) kötetében megjelent – UU *SI*-hez [Kenderesihez] című versében így vallott:

Engemet a Músák hódítottak-el annyira, hogy már
Nem vagyok a magamé, s élek örökre nekik.

Költői hivatását abban látta, hogy példát adjon a különféle klasszikus időmértékes formákban, a magyar nyelv dicsőségére. Előbb idézett versét „Ovid váltó versei szerént” [disztichonban], ezt követő *A paripa* című költeményét „Virgil vitézi versei mértékére” [hexameterben] írta, Horatius *Pindarum quisquis studet aemulari* kezdetű ódáját (*Carm.* IV. 2.) „Zaffo mértéke szerént”, vagyis eredeti formájában fordította. *Hazafiúi és érzékeny sohajtási* című kötetében is megjelölte, hogy egyes költeményei „Álcey mértéke szerént”, „Zaffo mértéke szerént”, „váltó” avagy „vitézi” versekben íródtak.

Talán az idézett két versrészlet is érzékelteti, hogy prozódijában sok a hiba. Jogosan kifogásolta ezt Kazinczy is,⁴ Döbrentei is.⁵ Sipos Pál, aki legtöbbször becsülte, ódát is írt hozzá, melyben „a Sztrigy Horáttzá”-nak nevezte,⁶ szintén talált hibát a verseiben: a túl nagy szabadságot a szörend felforgatásában.⁷ Pártfogó barátja, Kenderesi Mihály, aki verseit összegyűjtötte s kiadásukra készült, szükségesnek tartotta, hogy prozódijukon és ortográfiájukon javítgasson.⁸ Kazinczy mégis méltónak találta arra, hogy *Sylvester* című versében a klasszikus időmértékes verselés erdélyi meghonosítói közt említse Arankával és Buczyval együtt. Munkásságával mindenképpen rászolgált arra, hogy az irodalomtörténet visszaadja neki tévedésből másnak tulajdonított műveit.

Orosz László

³ *KazLev* XIV. 484.

⁴ *KazLev* III. 320., IV. 589., VII. 332., 360–361.

⁵ *KazLev* VI. 405., XI. 55–56.

⁶ L. *KazLev* VII. 547.

⁷ *KazLev* VII. 337.

⁸ *KazLev* XI. 36., 55–56. Kenderesi tervezett kiadása nem jelent meg.

Zemplényi Ferenc

TRUBADÚROK MAGYARORSZÁGON

Vita Falvy Zoltán könyvével

Igen heterogén művet tart a kezében az olvasó, melynek szerteágazó témáját címe (*Mediterrán kultúra és trubadúr-zene*) egyáltalán nem fejezi ki (mit keres egy ilyen közegben a hangsúlyosan kezelt, külön fejezetben tárgyalt magyar téma?) és amelynek sajátosságai csak a könyv történetével magyarázhatók meg. Az eredeti célkitűzés ugyanis, a hozzá fűzött remények szükségszerű meghiúsulása miatt bizonyos mértékig változott. A részleges korrekció azonban, úgy tetszik, nem volt elég.

Falvy Zoltán eredeti célja a Magyarországon járt két trubadúr¹ zenei örökségének feldolgoása volt, nyilván azzal a céllal, hogy műveik, esetleg a történeti adatok vizsgálata révén valamilyen módon kapcsolatba hozhatók legyenek a magyar zene és a magyar költészet történetével, bizonyítékot szolgáltatassanak a kor magyar udvari kultúrájának fejlett voltára. Ez a célkitűzés nem válhatott be: a trubadúrok sokat utazó fajta voltak, utalásai Magyarországon való tartózkodásukra túlságosan esetlegesek és véletlenszerűek, túlságosan minden konkrétum nélküliek ahhoz, hogy itteni tartózkodásuk kultúrtörténetileg bármilyen módon egyáltalán értelmezhető legyen. A Magyarországon járt trubadúrok fogalmilag semmilyen módon nem képeznek egynemű halmazt, nem jobban, mint mondjuk a „trubadúrok, akik Narbonne-ban jártak”, „trubadúrok, akik szerették az articsókát” stb. Erről, ugye, nem lehet monográfiát írni. Talán ez az előre beépített kudarc teszi, hogy a könyv jelenlegi címe már nem is utal a magyarországi kapcsolatra, csak a bevezetésből derül ki a két feldolgozott trubadúr kiválasztásának a szempontja, mindenesetre tény, hogy a könyv döntő mértékben a trubadúrok magyar vonatkozásaival foglalkozik — ez indokolja, hogy az ItK foglalkozzon vele. Az mindenesetre már a tartalomjegyzékből kiderül, hogy Falvy az érdekes és pikáns tudományos témákhoz vonzódik, a trubadúrok szempontjából az arab teória és a kathar párosítás egyaránt hangsúlyosan merül fel: a szerző kerüli a hagyományos, Európa- és katolicizmuscentrikus beállítást egyhangúságát. Trubadúr-képe, erős színeivel így inkább Pasolini középkori filmjeire emlékeztet, ahol mindenki, a legcsodálatosabb szexbombákat sem kivéve, odvas és lyukas fogsorral (és groteszk arckifejezéssel) jelenik meg. A továbbiakban egyenként és részletesebben szeretnék a könyv bizonyos aspektusaival foglalkozni, annál is inkább, mert a Hungaroton két lemeze, Peire Vidal és Gaucelm Faidit dalaival, mindkettő Falvy Zoltán szerkesztésében és kísérő szövegével,² valamint az új magyar akadémiai zenetörténet frissen megjelent középkori kötetének szintén általa írt megfelelő fejezete³ feltehetően nagyobb közönséget érnek el mint az eredeti 1979-ben nagydoktori értekezésésként megvédett és 1986-ban az Akadémiai Kiadó által angol nyelven publikált mű, mely recenzióm és vitám tulajdonképpeni tárgya. Egy előre bocsátott megjegyzést már itt meg kell tennem: bár Falvy Zoltán műve zenetudományi

¹ FALVY Zoltán, *Mediterranean Culture and Troubadour Music*. Bp., 1986.

² *A Troubadour in Hungary*. Peire Vidal. Reconstructed and ed. by Zoltán FALVY. *Fraternitas musicorum*, dir. by Gergely SÁRKÖZY. Hungaroton SPLX 12102, 1981. — *Troubadour Music from the 12th–13th Centuries*. Gaucelm Faidit: *Songs*. Reconstructed and ed. by Zoltán FALVY. KECSKÉS Ensemble. Hungaroton SLPD 12584. 1986.

³ *Magyarország zenetörténete*. I. *Középkor*. Szerk. RAJECZKY Benjamin. Bp., 1988., a *Középkori udvari zenekultúra* c. fejezet, 94–105.

monográfia, könyvének jelentős részét nem zenetudományi, hanem irodalomtörténeti és történelmi fejtegetések teszik ki. A számos filológiai és történeti pontatlanság, értelmezésbeli abszurdum alól tehát nem mentesít a szerző más tudományterületére való hivatkozás. A trubadúrzene kutatása valójában nem is lehetséges alapos irodalomtörténeti ismeretek nélkül. E területen a két tudománynak csak együtt van létjogosultsága. Jól látta és egy alapvető cikkben megírta ezt már a trubadúrzene nagy kutatója, a szerzőnk által is annyit idézett Friedrich Gennrich.⁴

Trubadúrok Magyarországon

A könyv számunkra leglényegesebb mozzanata a trubadúrok esetleges magyarországi kapcsolatainak kérdése. Eckhardt Sándor híres 1961-es tanulmánya⁵ hívta fel a figyelmet arra a már addig sem ismeretlen tényre, hogy két trubadúr, Peire Vidal és Gaucelm Faidit egy-egy versében magyarországi utazásukra tett említést. A szövegösszefüggés azonban nem teszi lehetővé, hogy itteni útjuk időtartamáról, jellegéről, itteni kapcsolataikról bármit is megtudjunk, mint erre a következőkben még bőven lesz alkalom kitérni.

Peire Vidal magyarországi utazásáról a *Ben viu a gran dolor* kezdetű *canço* első szakasza tudósít. Mindaz, amit erről az utazásról gondolhatunk, ennek a költeménynek, ill. lehetséges szövegkörnyezetének interpretációja.

Íme tehát az első versszak szövege:

Ben viu a gran dolor
Qui pert son bon senhor,
Qu'ieu perdiei lo meilor
Qu'anc mortz pogues aucir.
E quar no puesc murir
Ni es dreitz qu'om s'aucia,
Per ma vida gandir,
M'en anei en Ongria
Al bon rei N'Aimeric,
On trobei bon abric,
Et aura'm ses cor tric
Servidor et amic.⁶

(Nagy fájdalomban él / aki jó urát veszíti el, / mert én elvesztettem a legjobbat / akit a halál valaha is megölhet. / És mert nem halhatok meg / és nem is helyes, hogy az ember megölje magát, / hogy megóvjam életemet / elmentem Magyarországra / a jó Imre királyhoz, / ahol jó menedéket találtam, / és bír majd bennem csalfa szív nélkül / szolgát és barátot.)

Milyen következtetések adódnak az idézett szövegből? Peire Vidal elvesztett egy jó urat és mecénást és halála miatti fájdalomában kelt útra a távoli Magyarországra. A szak-

⁴ *Die Musik als Hilfswissenschaft der romanischen Philologie*. In *Zeitschrift für romanische Philologie* 39 (1919.) 330ff.

⁵ *Trubadúrok Magyarországon*. It 1961. 129–37.

⁶ D'Arco Silvio AVALLE, *Peire Vidal. Poesie*. Milano, 1960. II, 265. — Az akadémiai zenetörténet (I. 2. jegyzet) 104. lapján a versszak idézett utolsó hat, rövid, hatszótagú sorában három értelemzavaró sajtóhiba van: *gandir* helyett *gaudir*, *on* helyett *ou* és *aura'm* helyett *auran*. Az ott közölt fordítás is nagyon körülbelüli és laza, erősen torzítja a szöveg értelmezését: „Így Magyarországon töltöm életem, a jó Imre királynál, aki otthont nyújt nekem és akinek szolgája vagyok és barátja.” (A helyes fordítást I. a főszövegben. A különbségek nem is csak árnyalatnyiak.)

irodalom egységesen — az egy Rita Lejeune kivételével⁷ — második Alfonz aragóniai királyban látja az elvesztett pártfogót, aki 1196. április 26-án halt meg. A vers szerkezete is ezt látszik erősíteni, hiszen a befejezésben Alfonz fiához, II. Péterhez fordul a költő, hangsúlyozottan mint a nagyszerű (és a költőhöz bőkezű) apa remélhetően méltó örököséhez. Teljesen abszurdnak tűnik tehát, hogy Falvy könyvében (74) azt írja: „Második Alfonz halála előtt kellett, hogy elinduljon Budára” (miért? — egyébként Alfonz halála előtt még Imre sem volt Magyarország királya. Három nappal Alfonz halála előtt koronázták.)

Abban korántsem egységes a szakirodalom, hogy mikor jöhetett Vidal Magyarországra és, hogy versét itt írta-e vagy sem. A kérdés azért is nehezen eldönthető, sőt, nyugodtan állíthatjuk: eldönthetetlen, mert egyetlen forrásunk maga az említett költemény, főleg az első szakasz (kizárólag itt esik szó Imre királyról és Magyarországról), a versben pedig úgy tetszik, ellentmondások is vannak. A következő megfontolások adódnak: 1. Nagyon valószínű — de egyáltalán nem százszázalékosan bizonyos —, hogy a vers VI. Henrik császár 1197 szeptember 11-én bekövetkezett halála után keletkezett. A vers harmadik szakasza ugyanis a Fülöp Ágost francia király elleni, más verseiben is megtalálható szidalmakon kívül róla szól:

Pauc pretz emperador
Escas ni raubador
Ni rei galiador,
Que vol Dieu escarnir
Ne sos baros aunir
Per falsa maistria.
Mas al derrier sospir
Ja no il valra feunia
Plus que fes dan Anric,
Qan camjav'en enic
E'l bon Richart aucic
E Dieu que n'envazic.

Kevéssé becsülök egy fősvény vagy
rabló császárt
Sem egy csaló királyt
Aki gúnyolni akarja Istent
És báróit megszegyeníteni
Hamis (jogtalan) uralkodással.
De utolsó sóhajakor
Nem fog neki jobban használni
gonoszsága, mint ahogy használt Henrik
úrnak, amikor gonosszá változott,
és súlyosan bántalmazta a jó Richardot
és Istent, akit megtámadott.

Úgy tűnik, hogy múltként beszél Henrikről, akinek nem használt gonoszsága (és a francia királynak sem lesz belőle sok haszna). Ez azonban nem jelenti *okvetlenül*, hogy a vers Henrik halála után készült, csak nagyon valószínűsíti. Falvy maga egyetértően hivatkozik egy lábjegyzetben Anglade-ra, aki szerint „a költő magyarországi útja kevéssel VI. Henrik halála (1197. szept. 11.) utánra esik”. Ugyanakkor, mint láttuk, ugyanennek a mondatnak az elején már úgy nyilatkozott, hogy Vidal már Alfonz halála előtt elindult Magyarországra, máshol pedig (a következő oldalon) szintén ellenvetés nélkül magáévá teszi Jeanroy, Eckhardt és mások véleményét (Jeanroyt idézi), hogy Vidal és Gaucelm Faidit „bizonyosan Konstancát, II. Alfonz lányát kísérték el, aki 1198 és 1204 között Imre király felesége volt”.⁸ Szerzőnk nincs tudatában annak, hogy a három dátum közötti ellentmondásokat meg kellene magyarázni, ill. nyilván úgy gondolja, hogy Vidal még 1196 előtt elindult Magyarországra és itt volt 1197-ben VI. Henrik (és nem IV. mint a szövegben sajtóhiba miatt áll) halálakor, útja pedig mint Faidit-é is, összefügg Aragóniai Konstancia és Imre király házasságával (1198), tehát még akkor is itt volt. Ennek némileg ellentmondani látszik az akadémiai zenetörténet megfelelő, szintén Falvy által írt fejezete, amely szerint az „1198 és 1202 közötti években tartózkodhatott” Magyarországon (103). Hozzátehetjük ehhez harmadik változatként, hogy a Hungaroton 1986-ban Falvy szerkesztésében megjelent Gaucelm Faidit-lemezének szintén általa írt kísérő szövegén már azt találjuk: „Peire Vidalhoz hasonlóan... a magyar királyi udvarban élt 5–6 éven

⁷ L. AVALLE, *i.m.* 263.

⁸ L. Alfred JEANROY, *La poésie lyrique des troubadours*. Toulouse — Paris, 1934. I. 270.

keresztül a XII. század végén, talán még a XIII. század elején is”. Miután egyikre épp úgy nincs adat mint a másikra, mind a könyv, mind a zenetörténet adata állítható (a lemezborítók már semmiképpen sem), de jó lenne, ha a szerző legalább maga eldöntené, hogy mi a véleménye és ha — lévén a kérdés korántsem egyszerű — érvelne véleménye mellett, netán bizonyítékokat sorakoztatna fel. Erről azonban szó sincs, Falvy Zoltán csak állít, egyszer ezt, másszor azt.

De folytassuk: 2. Ha a magyarországi utazásra 1196 (II. Alfonz halála) után került sor, és a vers valóban mint valószínű, VI. Henrik halála után fródott, akkor Vidal magyarországi útja valóban igen könnyen lehet, hogy összefügg Imre király házasságával és Aragóniai Konstancával, mint ahogy a szakirodalom mindig is gondolta. Vannak azonban további megfontolások: 3. Ha a költő igazat mond, hogy patrónusa, II. Alfonz halála miatti bánatában bújdosott messzire, akkor furcsa, hogy ezután legalább két év telt el, míg Magyarországon felbukkan és 4. továbbra sem tudjuk, vajon verse Magyarországon keletkezett-e, mert hisz Imre királynak látszik udvarolni, köszönetet mondani, mégpedig jövőidőben állítva, hogy hűséges szolgája és barátja lesz. 5. Viszont azt is figyelembe kell vennünk, hogy a versnek csak első szakaszában emlegeti Magyarországot és királyát, a vers összes további vonatkozása abba a nyugat-európai, provanszál-hispaniai-francia vonatkozásrendszerbe kapcsol vissza, ami Vidalnak mindig is otthona volt. 6. Köztudomású Vidal hencsegő és nagyotmondó költői alkata is (mint amikor a konstantinápolyi császár lányával való házasságáról beszél), tehát 7. lehet, hogy a verset már nem Magyarországon írta és akár olyan barátságos volt Imre királlyal való kapcsolata ahogy leírja, akár nem, de 8. az egész költeményen keresztül húzódo udvarló szándék, amely a fejedelmi mecénások nagylelkűségére van hivatva hatni, végül is II. Péterhez szól. Ő a vers címzettje, és lehet hogy Imre király csak mint pozitív példa, mint „bezzeg” szerepel, hogy „lám még sógorod, ez a távoli király is milyen jól bánt velem, hát akkor te, akinek apja halálát ennyire megszenvedtem, és akinek apja annyira jó uram volt, hogyne fogadnál szívesen”. Végül is 9. semmi más említés nincs Peire Vidal egész, nem is olyan kisterjedelmű életművében Magyarországról és királyáról, vagy a magyarországi viszonyokról, amit nehéz elképzelni, ha valóban évekig itt élt volna és szükségszerűen kapcsolatai szövődtek volna itt (annál is inkább nehéz ezt elképzelni, hiszen Peire Vidal életművének jó a kéziratok hagyományozása és legalább részben, jól bizonyíthatóan, egy „maga kezével írott könyvre” megy vissza,⁹ 10. Másrészt, figyelemre méltó, hogy valóban van kb. 1198 és 1201 között egy lyuk az életrajzban, amire semmilyen adatunk vagy datálható versünk sincs. 11. Ez azonban, szerintem legalábbis, semmi módon nem jelenti kényszerítő erővel, hogy ez évek alatt a költőnek itt kellett lennie Magyarországon. Ilyen hézagok egyébként egyáltalán nem ritkák a trubadúr életrajzokban.

Végül is úgy gondolom, hogy mindezen megfontolások alapján továbbra sem tudjuk, milyen hosszú volt Peire Vidal magyarországi útja.¹⁰ Az 1201-es felbukkanás és a magyar út között Anglade szerint járt Spanyolországban,¹¹ azonban ez is csak feltevés, amit talán részben a kezünkben levő vers magyaráz — bár más versében is fordul a költő hispaniai dolgok felé. Egyetlen forrásunk, az idézett strófa alapján azonban semmi alapja nincs, hogy többéves magyarországi tartózkodásra gondoljunk. Feltehetően egy néhány hónapos vizitről lehetett szó, szerintem tehát nem 1196 körül, hanem inkább 1198-ban, Imre király házasságának alkalmából.

Döbbenetes azonban, hogy ezeket az eszmeifuttatásokat nekem, a recenziósnak kell elvégezniem — a monográfia szerzője, akinek pedig ez a szűkebben vett témája, nem törődik állításai körültekintő alátámasztásával.

⁹ AVALLE, i.m. I. XXXII-XXXIX. — Uő., *La letteratura medievale in lingua d'oc nella sua tradizione manoscritta*. Torino, 1961. 56-57.

¹⁰ A datációs vitákról l. AVALLE, *Peire Vidal* II. 263-64., 266. jegyzet arra, hogy írhatta a verset VI. Henrik halála előtt is.

¹¹ Joseph ANGLADE, *Les poésies de Peire Vidal*. Paris, 1923. 1966² V.

Peire Vidalra vonatkozó információi azonban egyébként is, enyhén szólva pontatlanok. A 73. oldalon azt olvashatjuk: „később Marseille-be ment, Barral de Baux-hoz... Barral feleségének neve Azalais volt és Vidal különösen vonzódott hozzá, hiszen 14 költeményében jelenik meg, a Na Vierna álnév alatt”. Nos valóban Azalais-ban, Barral de Marselha feleségében sejtették a Vidal által megénekelte Na Viernát, Vierna úrnőt. Így van ez Dieznél, és még Anglade 1923-as kiadásában is.¹²

Ez az identifikáció azonban megdőlt. Már 1910-ben kimutatta a nagy lengyel provanszalista, Stanislaw Stroński,¹³ hogy Vierna valódi név, nem pedig *senhal*, azaz olyan álnév, amin a trubadúrok a diszkréció, a társasági rossz-nyelvek, hízelgők, az ún. *lauzengiers* előtti rejtőzés (*celar*) követelményéből hölgyeiket általában nevezték. De nemcsak hölgyeiket: Peire Vidal például *Rainiernek* nevezte verseiben az említett Barral őrgrófot, V. Rajmondot, Toulouse grófját pedig *Castiatnak*. Stroński, pusztán a szövegkörnyezet ismeretében (Azalais volt Folquet de Marselha, a trubadúrból később püspökké és inkvizitorrá váló költő szíve hölgye is) és Vidal verseinek szoros olvasásával rájött, hogy Vidal Na Viernája nem lehetett Azalais, hiszen Na Vierna számos vonatkozó Vidal versben nem Rainierhez, tehát Barralhoz, hanem Castiathoz kötődik. Azóta Rita Lejeune¹⁴ és Ernst Hoepffner¹⁵ új megoldási kísérleteket terjesztettek elő Vierna de Ganges (egy Marseille-közeli báró felesége) és Azalais féltestvére, Vierna de Porcellet személyében. Lejeune javaslatát valószínűsíti Vierna de Ganges kapcsolata V. Rajmonddal, a Castiat-Na Vierna — Vidal kapcsolat szempontjából.¹⁶ Falvy állítása tehát, hogy Barral feleségével való viszonya konfliktusba kergette az őrgrófival, merő fantazmagória, melynek eredete a hamis azonosítás mellett nyilván a „lopott csók” történetének (Vidal *Pus tornatz sui em Proensa* című költeménye és a hozzá kapcsolódó magyarázat, *razo*) félreértése. Falvy Zoltán, ki tudja miért, ide kapcsolja azt a *vida* által előadott történetet, mely szerint a féltékeny férj kivágatta a költő nyelvét. Az sem zavarja, hogy a féltékeny férj a *vida* szerint sem Barral, hanem egy Saint-Gilles-i lovag (us cavaliers de San Zili) volt. A legvalószínűbb az az elterjedt vélemény, hogy a történet a Montaudoi Szerzetes 1195-ben írt szatirikus sirventesének félreértése, melynek egy-egy szakasza a kor megannyi jeles trubadúrájának karikatúrája. A Vidalra vonatkozó szakasz így hangzik:

Peire Vidals es dels derriers
 Que non a sos membres entiers;
 et agra-il ops lenga d'argen
 al vila qu'era pelliciers,
 que anc, pois se fetz cavalliers,
 non ac pois membransa ni sen.

(Peire Vidal az egyik utolsó akinek nem épek a tagjai; és szüksége lesz ezüst nyelvre a maga alantas módján — vila = alantas, paraszti, a cortes = udvari ellentéte — hiszen szűcs volt, mert soha, amióta lovag lett nem volt sem esze, sem értelme.)

A „szüksége lesz ezüst nyelvre” önmagában meglehetősen homályos értelmű kifejezésből, aminek¹⁷ van egy „szüksége lesz a csábító, szép beszédre” azaz „szükséges lesz aranyozott nyelvre” értelme, származhat a kutatók szerint a kivágott nyelv legendája;

¹² Friedrich DIEZ, *Leben und Werke der Troubadours*. Leipzig, 1882². 127. — ANGLADE, *i.m.* IV., VII.

¹³ Stanislaw STROŃSKI, *Le Troubadour Folquet de Marseille*. Cracovie, 1910. 65–66.

¹⁴ *Les personnages de Castiat et Na Vierna dans Peire Vidal*. In *Annales du Midi*. 55(1943) 337–68.

¹⁵ *Les troubadours dans leur vie et dans leurs œuvres*. Paris, 1955. 126. l. még Uő., *Le troubadour Peire Vidal. Sa vie et son œuvre*. Paris, 1961. 16–39.

¹⁶ L. minderre összefoglalólag Martín de RIQUER, *Los trovadores. Historia literaria y textos*. Barcelona, 1975. II. 860–61., 890–91.

¹⁷ AVALLE, *Peire Vidal*. I. 7.

amit Matfré Ermengau (*Breviari d'Amor*) saját bevallása szerint a *vida* olvasásából veszi át. Jean de Nostredame XVI. századi, legendás és megbízhatatlan trubadúr életrajza összekombinálja a két motívumot a maga részéről a Montaudoi Szerzetesre hivatkozva: „a Montaudoi Szerzetes mondta róla: Peire Vidal alantás szűcs volt akinek a tagjai sem voltak meg épen; jobb lett volna neki ha arany nyelve lett volna, azaz ha bölcsen beszélt volna, mert akkor nem vágták volna ki neki olyan könnyen...” Azóta mindenki, aki egyáltalán visszatér a kivágottnyelv történetére, legendának tekintti, kivéve Panvinit,¹⁸ aki elsősorban a *vidában* említett nevek miatt, amelyek nem szerepelnek a Szerzetes sirventesében, egy „Vidal korára visszamenő, és ezért a valóságos tényekre visszamenő hagyományra” gyanakszik. Meggondolásai ellenére az elmélettel szemben foglal állást Vidal kiadója, A Valle¹⁹ is. Végülis — és furcsa, hogy ez az érv nem hangzik el a vitában — nehéz elképzelni, hogyan élt volna udvari életet számos helyen és évtizedekig, és hogyan ment volna keresztül számos érzelmi kalandon a költő némán. Még a történelmileg annyira megbízhatatlan Diez is, akinek persze a modern kutatás adatai még nem álltak rendelkezésre és ezért a versek és a *vidák* adataira túl sokat is támaszkodik, egy áthidaló megoldással él: szerinte „a sértett férj elfogatta a meggondolatlan és szimbolikus büntetésben részesítette, amennyiben átszúratta a nyelvét”.²⁰ El kellett mondani részletesen ezeket a dolgokat, hogy az olvasó tisztán láthassa; de visszatérve Falvyhoz: arról természetesen szó sincs sehol, hogy a történethez Barralnak bármi köze lett volna; Barral felesége *nem* a Vidal által megénekelte Na Vierna; és az egész történet minden valószínűség szerint egyike azoknak az eseteknek, amikor egy-egy költői metafora, félreértve és szószereint véve, külön életet kezd élni a *vidákban* és *razókban*. Nyilván lehetetlen dolog, hogy egy rövid, kétoldalas életrajzi összefoglalásban ennyi hiba, félreértés és legenda legyen.

A további adatok sem stimmelnek. Pontatlan az a megfogalmazás, hogy „Vidal utolsó ismert verse 1205-ből való (Pill. 364.38)” (74). A Falvy által említett PC. 364.38 (szerencsésebb lett volna az általános szokás szerint a kezdő sort emlegetni), a *Quant horn es en autrui poder* keletkezési idejére csak azt tudjuk, hogy 1204 augusztusa utáni,²¹ semmi adatunk arra, hogy 1205-ből való lenne. Talán több joggal tarthatjuk a költő utolsó versének a *Pus ubert ai mon ric thesaur* kezdetűt, amely Anglade szerint valóban 1205-ből való;²² A Valle azonban, Schultz-Gorát követve, amellet érvel, hogy a verset Vidal csak 1206-ban fejezte be.²³

Abban igazat mond Falvy Zoltán, hogy élete utolsó éveiben Vidal kapcsolatban volt Blacatz-cal, a *tenso*, amit váltottak, már tartalmában is Vidal öregségére utal — a lovagiasan könnyed erkölcsű Blacatz-cal szemben Vidal védelmezi az udvari szerelem eszményeit. (*Peire Vidal, pos far m'ave tenso*, PC 364.32). A költemény hangja egyébként nem utal feltétlenül mecénási viszonyra, noha Blacatz tényleg az volt. Másrészt ismét teljesen botránys, hogy Falvy Zoltán összekeveri itt két teljesen különböző trubadúrt és azt írja: „lehet, hogy kapcsolatban áll a trubadúr Blacassettel (Blacatz, Pill. 364.32), aki szintén jó patrónus volt (74). Láthatóan úgy gondolja, hogy Blacatz és Blacasset, a kettő ugyanaz, így is hívják meg úgy is. Dehát erről szó sincs; Blacatz néven is ismerünk egy trubadúrt (kimutatható 1194–1236 között) és Blacasset néven is (1232–42 között). Blacasset valószínűleg Blacatz fia volt, ahogy a *vida* állítja — sokáig úgy gondolták, hogy csak távoli rokona, Blacatz unokafivérének fia, de, mint Riquer helyesen rámutat, közeli dátumaik ezt lehetetlenné teszik.²⁴ Így bizonyosan a *vidának* volt igaza (a kicsinyítő képző Blacasset nevében feltehetően épp a szintén költő apától való megkülönböztetést szolgálja). Elképesztő, hogy egy trubadúrkutató ne tudja a két költő közötti különbséget

¹⁸ Bruno PANVINI, *Le biografie provenzali. Valore e attendibilità*. Firenze, 1952. 148.

¹⁹ AVALLE, i.h.

²⁰ I.m. 130.

²¹ AVALLE, i.m. II. 403–5.

²² I.m. V.

²³ I.m. II. 286–87.

²⁴ I.m. III. 1288.

— Vidalnak egyébként nem Blacassettel volt kapcsolata, mint Falvy állítja, hanem Blacatz-cal. Blacasset születését valószínűleg meg sem érte.

A Peire Vidalról szóló információk között található a következő teljesen érthetetlen mondat: „a költeményre vonatkozó következő források hiányoznak a magyar tanulmányokból [magyar tudományból?] (megtalálhatók Pillet bibliográfiájában a 364.13 sz. alatt)”. (The following sources for the poem are missing from the Hungarian studies) (they are to be found under No. 364.13 in Pillet's bibliography) (74). A rejtelmes kezdet után pedig a Peire Vidal magyarországi tartózkodásáról tudósító, már tárgyalt vers, a *Ben viu* kézirat forrásainak teljesen értelmetlen felsorolása áll. Ezeket könnyen lehet, hogy a magyar tudomány nem sorolta még fel, azok sem, akik, mint Eckhardt, a versről írtak. De miért is sorolták volna? A költeménynek megbízható kritikai kiadása van, amely a nem kifejezetten textológiai érdeklődésű irodalomtörténész számára kielégítő is lehet. Falvy Zoltán egyébként imádja a kéziratok céltalan felsorolását, ami csak azért bosszantó, mert ezekkel a felsorolásokkal nem akar semmit sem mondani vagy bizonyítani. Csak felsorol. Az pedig, hogy a költeménynek milyen kéziratai vannak és hol, valóban könnyen megállapítható adat. Falvy felsorolásai is áttekinthetőbbek lennének, ha nem a könyvtárak és leltári számok szerint azonosítaná a kéziratokat, hanem a nemzetközi tudományban általánosan használatos nagybetűs szíglák szerint. Másrészt, Falvy itt sem tud pontos lenni: a verset tartalmazó kéziratok jegyzékéből kimarad I (Páris, Bibl. Nat. fr. 854), amit pedig állítólag a *vidák* olvasásához, szintén teljesen értelmetlenül, használt. De erre még visszatérünk.

Peire Vidal útjától lényegesen különböző problémát jelent Gaucelm Faidit magyarországi útja. Jeanroy még úgy tudta, a költő körülbelül 1185–1220 között mutatható ki.²⁵ Sokáig ez is maradt a tudomány álláspontja. Ez a dátum szerepel Falvy kronológiai táblázatában is (63), ami valóban elég képtelen dolog, hiszen ez a datáció már a 60-as években, Faidit szövegkiadója, Jean Mouzat kutatásai nyomán megdőlt. Az elfogadott dátumok most némileg korábbiak: 1173–1203. A 76. oldalon pedig helyesen írja szerzőnk, hogy a költő a XII. század közepe felé született, hiszen szerepel a Montaudói Szerzetes már említett sirventesében. Ismét a szerző tárgyismeretére jellemző azonban, hogy a sirventes szerzőjét egyszerűen Montaudonnak nevezi, ami körülbelül olyasmi, mintha a Pataki Névtelen röviden Patakinak hívná egy szakkönyv szerzője, — másrészt a szinte bizonyosan 1195-ben keletkezett költeményt 1191–94 közöttre keltezi. Mouzat a hagyományos datáció korrigálásában nem a Montaudói Szerzetes sirventesével érvel, hiszen 1195-ben lehetett ismert egy költő aki 1185 körül már írni kezdett; az ő érve az, hogy 1173 előtt Gaucelm Faidit már költő kellett, hogy legyen, hiszen a Linhaure *senhal*, amelyet nyolc versében is megtalálunk, a híres trubadúr, Raimbaut d'Aurengára kell, hogy vonatkozzon, akít Giraut de Bornelh is e néven említ, és aki 1173-ban meghalt.²⁶ Mindegy. Bár a 63. és a 76. lapok ellentmondanak Faidit születésének valószínű dátumára nézve, a lényeg az, hogy végül beletalált. — Halálának dátumával azonban macacsul kitarított az 1220-as évszám mellett (76), holott szintén Mouzat kutatásaiból világos, hogy 1202 utánról nincs róla semmi adatunk, nincs datálható költeménye későbbi időkből és, ami gyanús, nem siratta el protektorainak, Agout-nak (1203–4) és Boniface de Monferrat-nak (1207) a halálát.²⁷ (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Agout nem elsősorban 1200 után Gaucelm patrónusa, mint Falvy állítja, hanem a költő pályájának elején volt az és hogy az *Ara nos sia guitz* kezdetű költemény ugyan valóban kereszties dal, de egy hang utalás sincs benne Oroszlánszívű Richárdra — sőt, Mouzat szerint két részletben keletkezett, az egyik rétege 1190 körüli, a második 1200 körüli, tehát a Richard halála utáni időre esik.²⁸ Mindenki más eleve az 1200-as évek körülre tette az egész költeményt.)

²⁵ *I.m.* I. 370.

²⁶ Jean MOUZAT, *Les Poèmes de Gaucelm Faidit, troubadour du XIIe siècle*. Paris, 1965. 31–32.

²⁷ MOUZAT, *i.m.* 40–41.

²⁸ MOUZAT, *i.m.* 465–7.

Ha már a téves adatoknál tartunk, Falvy ugyancsak átadatálja Albertet — régebbi nevén Albertet de Sestairon vagy Sisteron — életét is. A költő 1194–1221 között mutatható ki, Falvy már említett kronológiai táblázatán azonban 1210–21 (63), a 76. lapon 1210–41 szerepel. Miután azonban Gaucelm Faidittal váltott *tensója*, a *Gaucelm Faidit, eu vos deman* (PC 16.16) éppen Albertet legkorábbi datálható irodalmi megnyilatkozása, Mouzat datálása szerint 1194–95-ből való,²⁹ semmiféle kronológiai probléma nincs, mint Falvy gondolja (76). Semmi okunk azonban „seemingly late friendship”-ről, meglehetősen késői barátságról beszélni ebben az esetben. Még egy súlyos tévedés: Raimbaut de Vaqueiras-szal (és nem Vagueiras, mint Falvy írja), úgy tűnik, Gaucelm nem váltott *tensót*. Az *Ara'm digatz, Gaucelm Faidit* (PC 167.68) másik szereplője Mouzat szerint, sokkal valószínűbben a Linhaure *senhal* mögött is meghúzódó Raimbaut d'Aurenga volt.³⁰ (Raimbaut de Vaqueiras kezdő dátumaként egyébként a 62. oldalon 1120 szerepel, nyilván sajtóhiba.) Végül is, az említett összes adat forrása Gaucelm Faidit mind a mai napig létező egyetlen kritikai kiadása, annak bevezetése és jegyzetei — dehát elvárhatjuk-e egy monográfia szerzőjétől, hogy a tárgyahoz szolgáló költő egyetlen kritikai kiadását ismerje?

Faidit dátumai megváltozásának van bizonyos relevanciája a magyarországi utazás motívumaira nézve is. Már Eckhardt felveti azt a hipotézist,³¹ hogy „különös nevét úgy látszik annak köszönhette, hogy eretnek hírből állott és így nem lehetetlen, hogy hazájától való elvándorlása és magyarországi utazása is azért történt, hogy megszabaduljon az ortodox üldözésektől. Magyarország akkor még a szabadság hazája volt” és hivatkozik Réau-ra: „Les biens des *faidits*, c'est-à-dire des proscrits pour cause d'hérésie furent confisqués”³² „a faiditok, tehát az eretnokség miatt proskribáltak javait elkobozták”. Falvy átveszi ezt az érvet, két helyen is, az 57. oldalon (3. lábjegyzet) Eckhardt közbeiktatása nélkül közvetlenül Réau oldalszámára hivatkozva (hibásan Réau-nak írva), a 76. oldalon pedig mint Eckhardt feltevését, itt a név jelentésére való hivatkozás nélkül. No most, a *faidit* szó köznyelvi valóban száműzöttet, kisémmizettet jelent, de nem eretneket. A készen kapott magyarázat itt túlcifrázza a valóságot. Ha valakit 1850-ben Bújdosó Jánosnak hívnak, még nem biztos, hogy rejtőzködő honvéd. Faidit valóban sokat vándorolt a világban, eretnek hírből azonban nem állt — nagyon terjedelmes életművében egyetlen hangot sem lehet felfedezni, ami erre utalna. Az időnként felbukkanó, Nostredame-től származó adat egy állítólagos elveszett drámáról (ráadásul drámáról!) ami a *Papok eretneksége* címet viselte volna, semmit sem bizonyít, mert elveszett szövegről van szó és nagyon könnyen lehet, hogy nem is létezett; az adat mögött esetleg egy későbbi sirventes rejtőzik, amelyet valaki valahol Faiditnak tulajdonított. (Az antiklerikalizmus egyébként természetesen egyáltalán nem jelent eretnekséget.) Viszont, tekintve, hogy 1202 után nincs róla adatunk, úgy tetszik, hogy Faidit nem érte meg az albigenes kereszteshadjáratot, még kevésbé az eretnekek üldözését, tehát emiatt semmi oka sem volt elvándorolnia hazájából.

Ami Faidit magyarországi útját illeti, Falvy Jeanroy adatát vette át, amely szerint, mint láttuk Vidal és Faidit, mindketten Aragóniai Konstancát kísérték Magyarországra, Imre udvarába. Már Eckhardt is így gondolta. A szakirodalomban azonban, Falvy Zoltán tudomása nélkül, kétségek merültek fel ezzel a datálással kapcsolatban. Az első, aki kételyeit kifejezte, a nagy magyar származású provanszalista, István Frank volt.³³ Szerinte Faidit feltehetően nem Aragóniai Konstancia kíséretében jött, hanem sokkal inkább III. Béla feleségével, Margittal 1185-ben. Egyrészt addig, mint versében állítja tényleg volt Franciaországban (ez persze ebben az időben a királyi területet jelenti), Margit féltestvérének, Geoffroi de Bretagne-nak udvarában. Másrészt, és Frank ennek tulajdonít nagyobb jelentőséget, Peire Vidal nyilvánvalóan Aragóniai Konstancát kísérte

²⁹ MOUZAT, *i.m.* 506.

³⁰ MOUZAT, *i.m.* 174–6.

³¹ *I.m.* 134.

³² *Uo.*, 14. jegyzet.

³³ *Trouvères et Minnesänger*. Saarbrücken, 1952. 159. 2. jegyzet.

el, a két trubadúr között pedig semmilyen irodalmi kapcsolat nem látszik, ezért Frank valószínűtlennek tartja együttes utazásukat. Mouzat átveszi az 1185-ös időpontot³⁴ és evvel Riquer is egyetért.³⁵ Faidit magyarországi utazásáról való összes információnk egy rövid verssor az *Anc no'm parti de solatz ni de chan* (PC 167.6) kezdetű versből: „et ai estat en Ongri' et en Franssa.” (és voltam Magyarországon és Franciaországban).

Falvy Zoltán ki tudja miért, prózába tördelve közli ezt és a következő három verssort, egyébként csak kevés hibával. A szakaszban egy bizonyos Damisella Constansáról (Constanssa kisasszony) is szó esik, akit a költő mindennél jobban szeret és akiben csábító lehetett Aragóniai Konstancát látni. A szövegösszefüggés azonban fontos. Először azonban lássuk, normálisan versbe tördelve, az egész versszakot (a költemény 4. szakaszát):

Autre socors non aten ni deman
mas sol de lieis, s'ieu aver lo pogues,
car anc non vi dompna tant be'm plagues,
et ai estat en Ongri' et en Franssa!
e si'm dones Damisella Constanssa,
totz mos volers no'm passera talen
q'ieu ai de lieis, cui am tan finamen.

(Más segítséget nem várok és nem kérek / csak tőle, ha megkaphatnám, / mert soha nem láttam hölgyet, aki annyira tetszene nekem, / pedig — szó szerint: és — voltam én Magyarországon és Franciaországban! / és ha nekem adnák Constancia kisasszonyt, / minden vágyam — akaratom — sem haladná meg azt a vonzódást / amit iránta érzek, akit annyira nemes módon szeretek.)

(A Falvy könyvében adott angol fordítás ismét hibás: a *joy*, öröm, provanszál *joí* a trubadúr költészetben terminus-technicus-értékű, azt a világelvű növő általános hangoltságot jelenti, amely egyszerre a minden erény kulcsát jelentő szerelem feltétele, éltető közege és eredménye. Ebben a versszakban azonban nem fordul elő, tehát nem szabad az értelmező fordításban sem alkalmazni. Falvy félfordításának alapja feltehetően Eckhardt hibás magyar fordítása,³⁶ aki a „lieis”-t, a nőnemű harmadik személyű személyes névmás ragozott alakját rendszeresen „öröm”-nek fordította, talán olasz emlékek alapján.)

Mint látjuk az idézett strófa elsősorban a szerelemről és a vágyról, a hölgy összehasonlíthatatlan szépségéről szól és nem az utazásokról. A magyar és francia út említése csak valami ilyesmit jelent: voltam én külföldön is, közel is távol is, mégsem láttam ilyen csodálatos nőt sehol. Tehát semmi pontos információt nem ad az utazás jellegére, időtartamára, a költő életében való súlyára vonatkozóan, még sokkal kevésbé mint Peire Vidal strófája. Feltehetően az utazás sem lehetett különösebben hosszú vagy jelentős. Ezért különösen lehetetlen Faidit útjáról bármely hipotézist megkockáztatni. Az sem bizonyos, hogy a versben említett Konstancia Imre hitvese: Mouzat a vershez fűzött kommentárjaiban mindenestre elhárítja ezt a hipotézist. A „damisella” francia jövevény szó — Mouzat felveti, hogy a hölgy talán francia³⁷ lehetett.

Szerepel egy Konstancia Peire Vidal *Car'amiga dols'e franca* kezdetű versében is: „La filha Na Constanssa” (Constanssa úrnő lánya). Ennek a Konstancának az identitása sem megállapítható. Itt is szóba került Aragóniai Konstancia, hogy talán az ő lányáról van szó „Per cui Jovens saut'e dansa”, akiért a Fiataltság (szó szerinti jelentésén túl, a trubadúroknál erény, lelki képesség az öröm befogadására) ugrál és táncol” — de ez kronológiailag lehetetlennek látszik.

³⁴ *I.m.* 34.

³⁵ *I.m.* II. 756.

³⁶ *I.m.* 135.

³⁷ *I.m.* 518–21.

Mouzat szerint Faidit költeménye feltehetően 1186 és 1190 között keletkezett, de esetleg az sincs kizárva, hogy 1197–98 körül, és hogy Aragóniai Konstanca házasságának híre felébresztette a költőben egykori utazása emlékét. Mindenesetre ebben az esetben is kitart az utazás 1185-ös datálása mellett. Természetesen teljesen normális, hogy egy monográfia szerzője más véleményen legyen, mint a szakirodalom bármely jelesei. Kötelessége azonban, hogy ebben az esetben számot vessen a mások érveivel, és azokat megcáfolva adja elő a magáét. Ellenkező esetben felmerül a gyanú, hogy talán elkerülték figyelmét ezek az eltérő vélemények. Mouzat életrajzi érvei mindenesetre biztossá teszik, hogy akár 1185-ben volt Faidit Magyarországon, akár 1198-ban, az út rövid volt. 1185–86 körül kezdődik kapcsolata Maria de Ventadornnal,³⁸ 1197–98 körül viszont Alsó-Limousinban van, ahol egy oklevél is őrzi tartózkodásának emlékét, Mouzat pedig azt is feltételezi, hogy Limousinban volt 1199-ben, Oroszlánszívű Richárd halálakor is.³⁹

Igy tehát teljesen megalapozatlannak látszik Eckhardt Sándor feltevése, hogy „Gaucelm Faidit talán éppen Esztergomban költötte sirató énekét”,⁴⁰ az Oroszlánszívű Richárd 1199-ben egy limousini hűbérese elleni hadjárat során bekövetkezett hirtelen halálára írt, *Fortz chauza es que tot lo major dan* kezdősorú nagyszerű *planht* (és nem *plank* mint Falvy könyvében négy ízben, de egyetlen kivétellel mindig hibásan szerepel: 76, 143, 144, 145), tehát sirató éneket (a provanszál *planh* → latin *placatus*, a középkori költészet reprezentatív műfaja). Miután az egész trubadúrköltészet egyik legreprezentatívabb darabjáról van szó, Eckhardt hipotézise érthető feltűnést keltett hazai berkekben, annál is inkább, mert Eckhardtnak magának is annyira megtetszett saját ötlete, amelyet először még feltételelesen fogalmazott meg, hogy a lap aljára érve már bizonyos volt benne: „de az a tény (kiemelés tőlem ZF), hogy Faidit Richardot éppen Esztergomban siratta el, talán éppen magyar ösztönzésre vall, s esetleg Faidit költeménye is halvány emléke a III. Béla-kori magyar jocular-siratásnak”.⁴¹ Elképesztő persze, hogy a régi francia irodalommal foglalkozó Eckhardt a nagy múlttal rendelkező *placatus*- ill. a trubadúr *planh*-költészetről nem tud, vagy legalábbis úgy tesz, mintha nem tudna és a trubadúr versben magyar siratóénekek esetleges hatását véli felfedezni, úgy, hogy a keleti magyarság siratási szokásai mellett még a hun hagyomány is szóba kerül: „vajon vakmerőség volna-e feltenni, hogy G. Faidit Esztergomban vagy másutt, valahogyan kapcsolatba került a magyar jocularok sirató-énekeivel? III. Bélát az előző években (1196)-ban temették el s bár *adatunk nincs rá* (kiemelés tőlem ZF), bizton feltehetjük, hogy keleti szokás szerint a kobzosok is ott voltak és jajgatva siratták a nagy királyt, mint annak idején Jordanes szerint, Attilát”.⁴² A továbbiakban egy, Rajeczky Benjamin által közölt dallamra hivatkozik, melyben ő, Eckhardt némi hasonlóságot vél felfedezni Faidit siratójával. Eckhardt ebben teljesen tisztességes, az összehasonlítást a saját szakállára teszi, és talán nem is teljesen alaptalanul; csak nem a megfelelő perspektívában. Falvy Zoltán azonban tisztességtelenül idéz (lehet, hogy nem nézte meg az eredeti helyet) és Rajeczky állításának tartja Eckhardt párhuzamát („Eckhardt also posits a certain parallel with Hungarian laments, referring to a statement on that subject by Benjamin Rajeczky,” 143). Nos, talán hivatlanul, de úgy érzem meg kell védenem Rajeczkyt ettől a hivatkozástól; a nagy tudós az idézett helyen⁴³ csak magyar siratók kottapéldáit adja, s tudtommal sem itt, sem másutt nem tett olyan kijelentést, ami a magyar népi siratónak a provanszál *planh*ra tett esetleges hatására utalna. Egy sor tanulmányában viszont⁴⁴ visszatér a siratóénekeknek az európai

³⁸ *J.m.* 35.

³⁹ *J.m.* 39.

⁴⁰ *J.m.* 136.

⁴¹ *Uo.* — A kérdéssel már foglalkoztam *A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban című tanulmányomban*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987. 82–84.

⁴² *J.h.*

⁴³ *Typen ungarischer Klagelieder*. In *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 3/1 (1957.), 46.

⁴⁴ RAJECZKY Benjamin *írásai*. Bp., 1976. 203–20.

kultúrkörnél is tágabb tipológiai hasonlósága, ami még megmagyarázásra vár. Természetesen Faidit Richard-siratójának tipológiai rokonait elsősorban az európai siratók között kell keresni. A trubadúr költészetben nehéz párhuzamot találni: az összes provanszál *planh* közül a Richard-siratón kívül csak egyetlen másik versnek maradt fenn a dallama, Guiraut Riquier IV. Amalrik narbonne-i őrgrofót elsirató *Ples de tristor, marritz e doloiros* kezdetű versének mely 1270-ben keletkezett (dallamát közli Gennrich⁴⁵), ez viszont tipológiailag és konkrétan is ismeretlenül emlékeztet a Richard-siratóra. Miután azonban Riquier verse több, mint 70 évvel későbbi Faiditénál, hadd hivatkozzam itt Abaelard egy *planctus*ára (*Nunc tecum hos perdidit*⁴⁶), amely korábbi és elég hasonló. Említsük meg, hogy az Ómagyar Mária-siralom, melyet Falvy mint a Faidit-versestől elég távoli példát említ, az általa mondottakkal ellentétben (146), sem nem trubadúr, sem nem *trouvère*-, hanem szekvencia-dallam, ha franciaországi is.

Falvy számos helyen említi a trubadúr dallamok és a magyar népzene között alkalmanként megjelenő hasonlóságokat. Vidal *Anc no mori* kezdetű dalánál „az első dallamszakasz egy kvinttel magasabb megismétlése” emlékezteti az újtypusú magyar népdalra (87), a *Quant hom es-ről* ereszkedő dallamvonala miatt jut eszébe a magyar népdal, mint a *Fecském, fecském*, vagy az *Éva szívem, Éva* (111), Faidit *Ben fora contra l'afan* című verse a *Megvirágzott a diófára* emlékezteti (148). Faidit zenei stílusában általában is feltűnik az ereszkedő karakter, ami „annál érdekesebb, miután ez a magyar népzene korai rétegének tipikus jelensége és bár nem húzunk párhuzamot a magyar népzene és a Magyarországra jött trubadúrok melódiaépítkezése között, fel kell ismernünk, hogy az ereszkedő jelleg nem rendkívüli a XII. és XIII. századi európai világi monódiában” (201). Sajnos a párhuzamok általában ilyenek — állítja is és ugyanakkor még sem állítja. Párhuzamokat sugall, amelyeknek így valóban semmi értelmük — hiszen sem genetikai közösségre, sem kontakt-hatásra nem gondol —, de visszariad — nyilván érezve a legalább is így felvetett kérdés abszurditását — bármely értelmes történeti magyarázattól.

Pedig ez a magyarázat létezik és megtalálható, bár természetesen nem egy bármilyen módon felfogott történeti kontakthatás révén: sem a magyar népdal nem hatott a trubadúrokra, sem — minden bizonyosság szerint — a trubadúrzene a magyar népdalra. Mindkettő azonban a legszorosabb kapcsolatban áll a gregoriánnal. A trubadúrzene gregorián, liturgikus és paraliturgikus kapcsolatai jól ismertek.⁴⁷ Az is egyre világosabb, hogy a magyar népzene és a gregorián között a legszorosabb kapcsolat van. Csak két idézet, a Falvy említette jelenségekről: „...a gregorián és magyar népdal közötti kapcsolat és rokonság sokkal mélyebb, mint valaha is sejtettük volna. Az alsó-kvintválasz és az ereszkedő tendencia nemcsak a magyar népzene ősrétegének[...] sajátága, ezek jól ismert, tipikus vonásai a gregoriánnak is”⁴⁸ és „a gregoriánnum AA⁵ struktúrái, a gradualeverzusok kvintfekvése és a felső kvintbe transzponált melizmaszakaszok közismertek, és már az 1000 előtti időre datálhatók”⁴⁹ Pentatónia is van a gregoriánban, a magyar népdalban és a trubadúrdalokban is. Sőt puszta legenda az is, amit Falvy ír, hogy a melizma az európai zenében arab eredetű (8): „amit G. B. Chambers irodalmi utalások értelmezése alapján az antik melizmatikáról és annak gregorián kapcsolatairól csak támadható valószínűséggel jelenthetett ki, az a népzenei összehasonlítás útján bizonyossággá vált”⁵⁰ A magyar

⁴⁵ Friedrich GENNRICH, *Der musikalische Nachlass der Troubadours*. I. *Kritische Ausgabe der Melodien*. Darmstadt, 1958. 208.

⁴⁶ Pietro ABELARDO, I „*Planctus*”. Ed. Giuseppe VECCHI. Modena, 1951. VI.

⁴⁷ A bőséges szakirodalomból néhány példa: Friedrich GENNRICH, *Zur Ursprungsfrage des Minnesangs*. In *Der provenzalische Minnesang*, hrsg. von Rudolf BAEHR. Darmstadt, 1967. 115–60. — Hans SPANKE, *Zur Formenkunst des ältesten Troubadours*, *uo.*, 161–74. — Henri-Irénée MARROU, *Les Troubadours*. Paris, 1971. 86. stb.

⁴⁸ JÁRDÁNYI Pál, *Über die Anordnung von Melodien und Formanalyse in der Gregorianik*. Acta Ethnographica. 1959. Id. RAJECZKY B. írásai. 49.

⁴⁹ RAJECZKY, *í.m.* 61.

⁵⁰ RAJECZKY, *í.m.* 11.

népzene és a trubadúrzene tehát annyiban hasonlítanak egymásra, amennyiben a közös táptalaj, a gregoriánban egybeolvadó nagy európai hagyomány részesei. Érthetetlen, hogy Falvy miért nem vonja le egész könyvében ezt az egyszerű és voltaképpen közsímet elemekből összeálló következtetést. Pedig közelébe jut: a 122. oldalon, ismét a *Quant hom es* kapcsán, a *Béreslegény jól megrakd a szekered* jut az eszébe, majd a következő versről (*Quant hom honratz*) a *Dies irae*. Bár a magam részéről a melódiarokonságból és abból a tényből, hogy Celanói Tamás csak a XII. század végefelé született, tehát később, mint Vidal, nem vonnám le azt a következtetést, mint Falvy, hogy Tamás „azért választotta ki a dallamot verséhez mert az népszerű világi dal volt a középkorban, mint Vidal változata és az öt azt követő contrafactum mutatja” és azt sem gondolom, hogy „merészek lennének föltételezni, hogy Vidal volt a zeneszerző” (122), — elméletileg ez a közeli asszociáció is elvezethetné Falvyt a helyes páshányre, épp úgy, mint amikor Faidit *Si tot ai tardat* című dallama mögött a *Victimae paschali laudes* véli felfedezni (188).

Felmerül, ha csak egy-egy pillanatra, gregorian párhuzam máshol is (106, 202). Miért nem vonta hát le Falvy a megfelelő következtetéseket?

Eckhardt elmélete nyomán (hogy Faidit a Richard siratót Esztergomban írta, ami mint láttuk, a lap tetejétől az aljáig feltevésből ténnyé erősödött) a kérdés körül valóságos mitológia keletkezett. Többé nem volt ildomos a bizonyítékokat kutatni. Vajay Szabolcs szerint már „a magyar udvari ének és sirató dal nyomát Eckhardt Sándor *mutatta ki* (kiemelés tőlem ZF)”,⁵¹ Falvy doktori értekezésében pedig így találjuk: „Eckhardt *kutatásai szerint* (kiemelés tőlem ZF) Faidit Richard siratója Magyarországon készült”.⁵² Jelen művében enyhébben fogalmaz: „Eckhardt szerint a *plank* [!!!] Magyarországon íródott, feltevésének az életrajzi kronológia nem mond ellent [?]”. (76). Mindazonáltal a vers magyarországi fogantatása az új akadémiai zenetörténetbe is bekerült, feltevésszerű megfogalmazásban (104), a nagyközönségnek szánt említett lemezborítón azonban, mint tény szerepel. Bizonyos fejlődés, a sarkított megfogalmazások stilisztikai enyhítése azért megállapítható Falvy művein. Régebben ilyeneket írt: „a magyar trubadúrzene [!!!] vizsgálatánál nem hivatkozhattam magyar művekre, azonban bizonyos, hogy azok alatt az évek alatt [!], amit az egyik másik trubadúr Magyarországon töltött sok művük itt keletkezett”⁵³ (miért?). Doktori értekezésében is benne maradt azért, hogy „a világi monódia két fontos egyénisége, két provanszál trubadúr, *éveket töltött* Magyarországon [láttuk, hogy az évek elosztása és száma publikációról publikációra változik, ugyanúgy érvek nélkül. ZF] A trubadúrok az Árpád-udvarban együtt éltek, *együtt tevékenykedtek* a magyar mulattató muzikusokkal: a regösökkel, jocularokkal, igricekkel” (doktori értekezés tézisei 3, jelen mű 9) (kiemelések tőlem ZF).

Talán jobb lenne abbahagyni, hogy e két, pozitív tartalommal kitölthetetlen versutalás köré, Vidal és Faidit magyarországi útját illetően, tovább szőjük a mítoszokat.

Eddig Peire Vidal és Gaucelm Faidit magyarországi útjáról volt szó. Falvy Zoltán könyve, a szerző „saját kutatásainak” eredményeképpen, egy harmadik jelentős trubadúr, Aimeric de Peguilhan állítólagos magyarországi utazásáról is tudósít. Ami ezeket a „kutatásokat” illeti, a félreértéseknek és tévedéseknek ebben a dzsungelében, aminek alapja egy szakirodalmi lábujjgyezet és egy trubadúr verssor félreolvasása, valami kabarézűt lehet csak mondani: valami volt, de nem az, nem akkor és nem ott.

Mielőtt Falvy érvelésének vizsgálatába bocsátkoznánk, jelezni szeretnénk, hogy Aimeric de Peguilhanról a múlt században valóban feltételezték, hogy egy általa gyakran megénekelt hölgy egy bizonyos Este Beatrix, azonos azzal a hercegnővel, aki 1234-ben II. Endre magyar király felesége lett. Diez még így gondolta⁵⁴ — ő azonban Aimeric dátuma-

⁵¹ *A magyar Roland-ének nyomában*. ItK 1968. 333.

⁵² *Összehasonlító zenei és művelődéstörténeti vizsgálatok a világi monódia első hangjegyes emlékei alapján*. Doktori értekezés. Bp., 1978. Tézisek. 4.

⁵³ *Trubadourmusik im mittelalterlichen Ungarn*. Studia musicologica. 1973. 88. — L. ZEMPLÉNYI, i.m. 83, 353.

⁵⁴ *I.m.* 353–54.

It még 1205–70 közé helyezte. Azóta azonban a költő kronológiája lényegesen módosult, körülbelül 1190–1220/30 közé, feltehetően 1175 előtt, de inkább 1170 körül született. Így a magyarországi Beatrix hipotézise valószínűleg kiesik és a három szobajohető Beatrix közül a legidősebb lehetett Aimeric Beatrice, VI. Azzo leánya, aki 1191-ben született és 1218 körül apáca lett. Az ő unokahúga volt az 1215 körül született későbbi magyar királyné.⁵⁵ Falvy Zoltán ezeket a tényeket helyesen adja elő, de miközben megjegyzi, hogy életrajzi okokból ő is a legidősebb Beatrixot tartja Aimeric valószínű hölgyének, — minden logikai összefüggés nélkül mégis közbeszúrja, hogy „az ember feltételezné, Aimeric de Peguilhan az esküvőre [tehát II. Andráséra 1234] jött Magyarországra, de az is lehet, hogy az eseménytől teljesen függetlenül látogatta meg az országot (77), sőt még azt is hozzá teszi, hogy „Peguilhan általános feltételezés szerint 1135-[-!! nyilván sajtóhiba ZF] 1230-ig volt aktív, ami önmagában nem akadályozza meg, hogy 1234-ben Magyarországra is utazott volna. A tartózkodás nem lehetett hosszabb egy évnél, miután II. András király 1235-ben meghalt” (77, 78). Persze, mindez lehetséges, de semmi bizonyíték nincs rá. És miután úgy tetszik, hogy a költőt 1220–25 körül tudjuk utóljára megbízhatóan datálni és így még az 1230-as dátum is túl liberálisnak látszik, talán mégis merész az 1234-es egy éves magyarországi tartózkodás minden alap nélküli feltételezése. A költő pályája egyébként nem 1195-ben kezdődik mint Falvy állítja (63) hanem 1190 előtt. Ekkorról keltezhető első verse, egy költői vita a katalán trubadúrral és nagyúrral, Guillem de Berguedával, így 50–55 éves lehetett 1220–25-ben, ami a XIII. században meglehetősen előrehaladt kor-nak számított.⁵⁶ Igen valószínű tehát, hogy 1234-ben már nem is élt.⁵⁷ De mindenesetre jó lenne, ha Falvy Zoltán állításaiban legalább önmagához következetes maradna.

Dehát lássuk a szerző „saját kutatásainak” eredményét, amely „közvetett bizonyíték” révén mutatja ki Aimeric magyarországi útját. „Egy másik trubadúr, Guillem Raimon versében fedeztük fel. A költemény, amelyik a „N’Aimeric digatz qu’us par d’aquest marques” sorral kezdődik (PC 229.2), egy Rómában őrzött provanszál kéziratban maradt meg. (A kézirat a római Biblioteca Vaticanában van, 32–07). Az Aimeric de Peguilhan magyarországi tartózkodására (kapcsolatára) utaló versszak a következő: Nobs de biguli se plaing... (a következő hosszú, és a mi szempontunkból irreleváns idézetet mellőzöm, csak a következő, a Falvy által kurzíval szedett mondat fontos: [Q]ant eu uing d’ongaria. n’aicelis rizia, (majd tovább folytatódik az irreleváns idézet). A vers világosan utal Aimeric de Peguilhan visszatérésére Magyarországról, amelyet Jeanroy 1215-körülre datál (utalás Jeanroy, 248.) (76–77)

Eddig Falvy. Szükséges volt részletesen idézni. A kurzíval szedett, általam kiemelt állítások egyike sem felel meg a valóságnak. Megvallom, hosszan meredtem a Falvy által közölt versrészletre, amely „világosan utal” Aimeric Magyarországról való visszatérésére. Az idézetben egy bizonyos Obizzo di Biguli úrról (N’Obs de Biguli) van szó, aki sokat szenvedett, majd *tornada*-szerűen következik a Falvy által kiemelt mondat: „Qant eu ving d’ongaria, n’aicelis rizia”, amelyben a Magyarországról való visszatérésről ugyan szó esik, de egyes szám első személyben (ne felejtjük, ez Guilhem Raimon verse): „mikor én visszatértem Magyarországról, N’Aicelis [Aicelis úr] nevetett”. Viszont még mindig nem láttam, hogy mi köze az egészhez Aimericnek, akinek neve, sem rávaló bármely utalás elő sem fordul a versben (Aicelic nem Aimeric). Fellapozva a Jeanroy hivatkozást, minden világossá vált és megértettem Falvy Zoltán „kutatásait”. A mondott oldalon (Falvy egyébként elfelejti közölni, hogy az első kötetben), a harmadik jegyzetben a következő olvasható: „Quant eu ving d’Ongaria — N’Aicelis rizia (mondja ez a Guillen Raimon akit Peguilhannal találunk 1215 körül Ferrarában” — és a főszövegben: „Ha elhagyva a ferrarai guelf udvart, a trubadúrok felfelé utaztak a Po folyása mentén, vad ghibellineket találtak útjukban: de protektoraiak politikai nézetei alig nyugtalanították őket. Padovában

⁵⁵ L. mindehhez William P. SHEPARD — Frank M. CHAMBERS, *The Poems of Aimeric de Peguilhan*. Evanston, Ill. 1950. 11–16.

⁵⁶ SHEPARD — CHAMBERS, *i.m.* 23.

⁵⁷ RIQUER, *i.m.* II. 964.

a zord Ezzelinonak is volt számukra egy mosolya..." (és itt következik a fentebb már idézett jegyzet).

Ugye most már az olvasó is kezdi sejteni? a versidézetben valóban szó sincs Aimericről. Falvy egyszerűen félreérti mind Jeanroy szövegét, mind a versidézetet (csak mellékesen: „saját kutatásai” Jeanroy könyvének — egyébként pontatlan — elolvasására korlátozódtak, holott szövegéből az ember azt gondolná, maga bányászott ki a Vaticana kódexeiből egy alig ismert trubadúr verset. Jeanroy a mondott oldalon találta azt neki. Itt arról van szó, hogy egy Guillem Raimon nevű teljesen jelentéktelen jocularator-trubadúr (XIII. sz. első fele), akitől mindössze négy verset ismerünk, azok is rövid és inkább jocularator-hangú *tenso*k (az egyik Aimeric de Peguilhannal) — *egy es szám első személyben* közli, hogy amikor ő, Guillem Raimon, megjött Magyarországról, Aicelic úr (aki nem más, mint a ghibellin nagyúr Ezzelino da Romano) nevetett, pontosabban talán nevetni kegyeskedett. 1215 körül ez a Guillem Raimon *egyébként*, a magyarországi utazástól függetlenül, együtt volt Ferrarában Aimeric de Peguilhannal, erről tanúskodik közös *tenso*juk.

Falvy eszmefuttatását csak úgy tudom megérteni, ha felteszem, hogy a „mikor megjöttem Magyarországról, Aicelic úr (Ezzelinó úr) mosolygott” mondatot úgy értette, hogy „mikor visszatért Magyarországról, Aimeric úr mosolygott” az első személyt harmadik személynek vette és azt hitte — miután Jeanroy lábjegyzetében valóban Aimericről van szó —, hogy Aimeric és Aicelic az nyilván ugyanaz, Aicelic talán csak valami cifrább vagy régiesebb írásmódja az Aimericnek. Csak ezen a módon tudom rekonstruálni, hogy hogyan „utalhat világosan” ez a vers Falvy számára Aimeric de Peguilhan magyarországi útjára, amiről így, sajnos továbbra sincs szó.

De ez még nem minden Falvy filológiai teljesítményét illetően. Az említett Guillem Raimon mindössze négy verset hagyott az utókorra, ebből azonban szerzőnk kettőt összekever. A *N'Obs de Biguli* kezdetű költemény (PC 229.3) önálló vers, melyet Falvy *elejétől végig* idéz, és nem a Peguilhannal váltott *N'Aimeric, digatz qu'us par d'aquest marques* (PC 229.2) *tenso* egy szakasza, amint szövegében állítja. Egyébként a verset nem kellett volna kéziratból idézni prózai tördelésben. Kritikai kiadása megtalálható az MTA könyvtárában is,⁵⁸ ha ezt használta volna, világos lehetett volna meddig tart egy sor, megmenekült volna öt-hat nagyon csúnya, helyenként értelemzavaró olvasási hibától és számos interpunkciós tévedéstől (összetartozó szintagmák, pl. tárgyas szerkezet szétválasztása) és még az is világos lett volna, melyik versről van szó és ez mettől meddig tart. (Furcsa szenvedély ez a Falvyé a kéziratok és régi kiadások iránt — ki tudná megmagyarázni, hogy egy olyan műből, mint Dante *De Vulgari eloquentiája*, amelyből számos, kitűnő modern tudományos kiadás forog közkézen, miért kellett egy 1577-es velencei kiadást használnia?)

Végül is gratulálnunk kell Falvy Zoltánnak. Tényleg sikerült — Jeanroy alapján — egy harmadik trubadúrt találnia aki Magyarországon járt. Csak nem vette észre maga sem. (Bár azért a dolog nem volt egészen új — ő előtte István Frank már rájött erre egy tanulmányban, amit Falvy olvasott, hiszen többször idéz,⁵⁹ csak talán rossz preconcepciója nem fedezte fel benne a Guillem Raimonra való utalást). Ugyanis nem a nagy trubadúr Aimeric de Peguilhan volt az, aki nálunk járt, hanem a jelentéktelen Guillem Raimon.

Aimeric de Peguilhan pedig, úgy tetszik, továbbra sem járt Magyarországon.

Említettük már Falvy szenvedélyét a kéziratok iránt. Hadd csatoljunk még néhány kis adalékot. Könyvének 73. oldalán idézi Peire Vidal önjellemzését, a *Baron, de mon dan covit* című *canço* 6. versszakát, állítólag az R kézirat alapján. Elég abszurd dolog: miért kellene kéziratból idézni egy modern kritikai kiadásban is létező költő versét? Az R kézirat kiválasztását egyébként is nyilván csak zenetörténeti fontossága indokolná (ebben a

⁵⁸ Vincenzo DE BARTOLOMAEIS, *Poesie provenzale relative all'Italia*. Roma, 1931., ristampa 1969. II. 193–94.

⁵⁹ *Die Rolle der Troubadours in der Entstehungsgeschichte der modernen Lyrik, in Der provenzalische Minnesang*. Hrsg. von Rudolf BAEHR. Darmstadt, 1967. 495.

kéziratban maradt ránk a legtöbb trubadúr melódia). Jelen esetben kiválasztása azonban semmivel sem lenne indokolható: a költemény 6 kéziratban ismert és a legmodernebb kritikai Vidal-kiadás ágrajza szerint e vers esetében R a stemma végén található.⁶⁰ Miután A valle kiadása textológiaiag mintáértékű, ő maga pedig, a trubadúrköltészet kéziratok hagyományozását feldolgozó alapvető monográfiája⁶¹ révén is a provanszál textológia egyik legnagyobb tekintélye, ajánlásait, megfontolásait érdemes komolyan venni. Ő maga ennél a versnél az M kézirat olvasatát részesíti előnyben és ezt a különböző kiadásokat mindig nagyon alapos kritikával értékelő Riquer-antológia is elfogadja.⁶² Meggyőződésem szerint helyesebb a kritikai kiadást követni (amely persze általában megadja a változatokat is és ezek értékelése alapján választja ki a maga szövegét), mint egy nem kellő körültekintéssel kiválasztott kéziratot.

Falvy azonban *nem mond igazat*, amikor azt állítja, hogy idézete az R kézirat olvasata. Forrása az A valle-kiadás előtt használatos Anglade-féle 1923-as Vidal-kiadás.⁶³ Az R kézirathoz képest ugyanis olvasata igen jellemző eltéréseket mutat, megegyezik viszont az Anglade-szöveggel. R-ben például a „Cel qui mante domnei e drudaria” sor helyett „Selh qui domney mante e drudaria” variáns található,⁶⁴ ami, ha Falvy valóban a kéziratot használta volna az ő idézetében is így lenne. Azt is meg kell jegyezni, hogy szerzőnk szerint Eckhardt közli a vers melódiáját (pedig a valóságban nem is említi a verset) és hamisan tulajdonít neki egy Pais-hivatkozást is. Ugyanakkor azonban az Anglade-szöveghez képest is dúslakodik közlése sajtóhibákban: „Vidal”, helyesen „Vidals”; „betalhas”, helyesen „batalhas”; „semblal”, helyesen „sembla.l”; „so jornar”, helyesen „sojornar”. Elég egy ilyen, mindössze hatsoros szöveghez. De végül is, itt Falvy úgy látszik csak dicsekvésből (vagy mi másért?) hivatkozik kéziratra. Amit — nem etikai, hanem filológiai — szempontból szemére lehet vetni mindössze az, hogy könyvében végig Anglade-ot használja, és bár bibliográfiájában szerepel, nyilvánvalóan nem ismeri A valle-t. Pedig egy nagydoktori értekezéstől elvárható lenne a tárgyául szolgáló költő legjobb modern kritikai kiadásának ismerete.

Másik kézirat-hőstette, hogy Peire Vidal és Gaucelm Faidit *vidait* két kéziratból olvasta. Bár ő csak a könyvtári jelzeteket adja meg (miért?) a szokásos sziglákkal a két kézirat az I és a K. A kézirat-használat itt sem érthető. A *vidáknak* és *razóknak* kitűnő kritikai kiadása van,⁶⁵ és a szövegeket az egyes költők kiadásai is közlik. Érdemes megjegyezni, hogy kilenc kézirat tartalmazza mindkét *vidát*, a Faidit-életrajz még egy, a Vidal még három kéziratban található. A kritikai kiadás⁶⁶ idézi A valle megszívlelendő véleményét, aki szerint a kéziratok három csoportra oszlanak, ezeken belül I és K (az N² társaságában) *ugyanahhoz* a kéziratcsoporthoz tartozik.⁶⁷ Lehet, hogy mégis megszívlelendő a kritikai kiadás és a modern szakirodalom? Falvy Zoltán így — teljesen feleslegesen — két ikerkéziratot olvasott és lemondott a *razók*, az egyes versekhez fűzött magyarázatok olvasásáról, ezeket ugyanis sem I sem K nem tartalmazza.

⁶⁰ AVALLE, *i.m.* II. 189.

⁶¹ *La letteratura medievale...*, I. 9. jegyzet.

⁶² *I.m.* II. 870-914.

⁶³ ANGLADE, *i.m.* 32.

⁶⁴ AVALLE, *Peire Vidal* II. 194.

⁶⁵ Jean BOUTIÈRE — A. H. SCHUTZ — Irénée-Marcel CLUZEL, *Biographies des troubadours. Textes provençaux des XIIIe et XIVe siècles*. Paris, 1973².

⁶⁶ BOUTIÈRE — SCHUTZ — CLUZEL, *i.m.* 354.

⁶⁷ AVALLE, *i.m.* I. 5, I. még PANVINI, *i.m.* 12. — A Falvy által idézett két kézirat Avallénál és Panvininél is nemcsak ikerkéziratok, de a stemma legeljén találhatóak.

Szakály Ferenc

HÁNY TORDAI MÁTÉ NEVŰ UNITÁRIUS ÍRÓ MŰKÖDÖTT A 16-17. SZÁZAD FORDULÓJÁN?

Egy téves datálás és azonosítás genezise

Az *RMKT*-nak a 17. századi unitárius költészetet magában foglaló XVII/4. kötete az első helyen közli bizonyos Tordai Máténak *Az Izraelnek egy Isteneről, es annak szent Fiáról, az Iesus Christusrol, es az Szent Lélekről valo Enekét* (9-20.). A szerző nevének meghatározása nem okoz gondot, hiszen az az első kilenc versszak főiben precízen megnevezi magát: TORDAI MATE. Ezzel azonban be is fejeződött a versből kihámozható, biztos információk „sora”.

A költemény datálatlan, s mivel kézírata elveszelődött, az írásképből és a fennmaradás körülményeiből sem következtethetünk a megírás időpontjára. Mindazonáltal van egy fogódzónk, hiszen a vers Toroczkai Máté kolozsvári unitárius püspök 1632-ben, poszthumusz megjelent katekizmusának és graduáljának függelékében¹ maradt ránk, amiből következik, hogy a megírás ante quem-je 1632. A költemény azonban tartalmaz olyan utalást is, amely elvezethet bennünket a megírás közelebbi időpontjához. Ez így hangzik:

Az ki lelki örömmel ezeket ki adta,
Isten oltalma alá minden dolgát hatta,
Makonn szent szeretetnek zálagául hatta,
Mert hívek épülését szemeivel látta.²

Vagyis: az énekszerző erős szálakkal kötődött egy bizonyos Makó nevű helységhez; először úgy gondolnánk, hogy annak unitárius lelkésze lehetett.

A hazai unitarizmus első történetírója, Kénosi Tözsér János — az időpont megjelölése nélkül, de az antitrinitáriusok 1570. évi Maros-menti és temesközi térnyeréséhez kötve — úgy fogalmaz, hogy az énekszerző „erat circa illa tempora Mattheus Thorda Pastor Makoiensis”.³ A 17. századi történetíró szerint tehát az a Makó, amelynek lelki épülésén Tordai örvendezik, az akkortájt török uralom alatt élő, népes Csanád megyei mezővárossal azonos.⁴

Az erdélyi unitáriusok — Méliusz Juhász Péter debreceni református püspök gúnyos megjegyzése szerint: „iskolás újonczok” — Basilius István kolozsvári, majd váradi lelkész vezetésével, az 1569. évi nagyváradi hitvita után ingatták meg a sacramentáriusok tiszántúli pozíciót a Körös-Maros-közén, a Maros mentén és a Temesközben. Az antitrinitarizmus innen terjedt át a Dunántúlra, ahol különösen Pécs tájékán vetette meg a lábát erősen. Károlyi Péter nagyváradi református lelkész már egyik, 1570. évi (!) prédikációjában nehezményezte, hogy az erdélyi antitrinitáriusok „futnak nagy erősen sok ecclesiában hivatal nélkül: sok jámbor tanítókat helyekből kifizvén, mint Basilius István Belényesből Basilius Nagyfalvit, a mi atyánkfiát, mindaddig forgolódék, hogy kiexcutiálá hideg téiben háza népével; Makóról azonképen, Simándról, Temesvárról és nagy sok helyekről.” Káro-

¹ *RMK* I. 623. = *RMNy* II. 1544.

² *RMKT* XVII/4. 20.

³ *RMKT* XVII/4. 523.

⁴ A hódoltsági Makóról: *Makó története* I. Szerkesztette BLAZOVICH László. Sajtó alatt.

lyi vádjaira Dávid Ferenc válaszolt *Az egy Atya Istennek és az ő áldott Szent Fiának, az Jézus Krisztusnak istenségekről igaz vallástétel* című vitáiratában: Magát a tényt nem tagadta, csupán az erőszakos és önkényes helyfoglalás vádja ellen tiltakozott: „Az jámborok kiknek Isten a szemeket megnyitotta és a mű vallásunkon vadnak és tanítókat hittanak, refutálják ezen hazugságokat. Mű nekünk hatalmunk nintsen, hogy valakit helyéből kiűznénk, hanem az, aki mondotta: Quia repulsisti Scientiam et ego repellam Te, ne fungaris mihi Sacerdotio!”⁵

Hogy a Maros-menti Makón a 16. század utolsó harmadában valóban létezett unitárius egyházközösség, az több más forrással is igazolható. Amikor az 1570-es évek végén Erdélyben meghasonlás támadt az antitrinitarizmus mérsékeltebb és radikálisabb — Jézus istenségének és imádásának tagadása miatt non-adorantistának nevezett — irányzata között,⁶ a hódoltságiak az utóbbihoz csatlakoztak. Elkeseredett hangú levelekben zúdultak fel amiatt, hogy az erről másként vélekedő (adorantista) hittestvéreik — az olasz Giorgio Biandrata és Fausto Socino mellett éppen Basilius István vezetésével — segédkezet nyújtottak Báthori Kristóf fejedelemnek a non-adorantista Dávid Ferenc lefogatásához és bebörtönzéséhez. S amikor Dávid 1579. november 15-én a dévai börtönben behalt a megpróbáltatásokba, Karádi Pál temesvári lelkész egyenest „az ártatlan ember” „elveszejtésével” vádolta és nemes egyszerűséggel „gyilkosoknak”, „Káin atyjafiainak” minősítette erdélyi paptársait.

Mint az itteni eklézsiák megalapítójára, Basilius Istvánra várt a nehéz feladat, hogy a hódoltsági tractus papjait megbékítse és eltántorítsa Dávid felfogásától. Basilius 1580. évi kiszállása szakadáshoz vezetett az erdélyi és a hódoltsági unitáriusok között: az utóbbiak Karádi irányítása alatt külön egyházkerületté (püspökséggé) alakultak, s velük tartottak a baranyaiak is.⁷ Azon levelében, amelyben Báthori Kristófnak beszámolt útjáról, Basilius Makót is megnevezte a felkeresett helyek között.⁸

1588 nyarán a nagyváradi jezsuita rendházból katolikus misszionárius érkezett a Körös-Maros-közi hódoltságba, amelynek népe már évtizedek óta nem találkozott katolikus igehirdetővel. Marko Pitačić megütközve tapasztalta, hogy a környékbeli katolikusok mily tudatlanok vallási kérdésekben, s nem kevésbé azt, hogy „eam habere duos parochos, alterum calvinistam, arrianum alterum, qui crebro inter se de religionibus suis falsis disceptant, seeseque perstringunt, alter ab uno latere, alter ab altero eiusdem templi concionando... Sectarios autem untramque [így!] (ut turcicam taceam) suos buccinatores et scolas frequentes habere, ad quas etiam catholici sous filios inopia compulsi literis erudiendos, sed verius haeresi imbuendos tradunt.” Eszerint az 1569/1570. évi misszióknak Makón nem sikerült teljes győzelemre vinnie az antitrinitarizmus ügyét. A két protestáns felekezet által közösen használt egyetlen makói templom nyugalmát még a szentháromságtagadók bejövetele után tizennyolc esztendővel is gyakori, éles hitviták dúlták fel. A lakosság negyede — ezt úgyszintén Pitačić állítja — továbbra is megmaradt katolikusnak. A két protestáns felekezet vetélkedése az oktatásügyre is kiterjedt: külön iskolát tartottak

⁵ KANYARÓ Ferenc, *Unitáriusok Magyarországon (Tekintettel az unitarizmus általános történetére)*. Kolozsvár, 1891. 82–99., az idézet: 82. 8. jegyzet (Károlyi munkájáról: *RMK* I. 76. = *RMNy* I. 277.); vö. ESZE Tamás, *A debreceni disputa*. In *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Bp., 1967. (Studia et acta ecclesiastica... II.) 457–458.

⁶ Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570er Jahren*. Bp., 1961. 161–187.

⁷ KANYARÓ F., *i.m.* 103–106.

⁸ „profectionem institueram certis et privatis de causis in eam Ungariae inferioris partem, quae Turcico imperio subiacet, et a Simandino Temesvarinum, hinc Czanadinum, Macovium et Zegedinum usque transii”. Kolozsvár, 1580. nov. 30. Basilius Báthori Kristóf fejedelemnek. BENZÉDI Gergely, *Egyháztörténelmi adatok*. XLIV. *Basilius István levelei*. Keresztény Magvető 14(1879) 390. Vö. KANYARÓ F., *i.m.* 107.

fenn, amelyeket egyaránt nagyszámú diák látogatott, köztük saját iskola nélkül szűkölködő katolikus ifjak is.⁹

Basilius idézett jelentésében olvasható, hogy 1580. évi alföldi útja során úgy találta: az itteni papok azon zsidózó elveket vallják, amelyekért Dávid Ferencet Erdélyben elítélték. Saját bevallása szerint azonban annyira meglepte őket „e halálos nyavalya”, hogy hiába igyekezett őket visszatéríteni az általa helyesnek tartott útra.¹⁰ Noha a szombatosokat, akik a zsidó szokások átvételével keresték a megigazulás útját (nevük is onnan ered, hogy nem a vasárnapot, hanem — zsidó szokás szerint — a szombatot tették meg heti ünnepnapnak),¹¹ több külön felekezetenek tekintették, a makói unitárius egyházközösség utáni nyomozást eszerint a szombatos nyomokra is ki kell terjesztenünk.

A marosvásárhelyi szombatosok — akik közt szép számmal akadtak Makóról ide származottak is¹² — 1595. július 15-én levéllel fordultak a budai pasához. Arra hivatkozva, hogy „mi is disznóhúst meg nem esszük, sem egyéb fertelmes állatot, és egy Istent vallunk, nem hármat” [vagyis: szokásaik hasonlóak a törökhöz], megkülönböztetett bánásmódot kértek maguknak arra az esetre, ha a török hadak, győzelmet aratván a Habsburgokkal szövetséget kötve Báthori Zsigmond fejedelmen, lakóhelyüket elfoglalják. „Ennek a levélnek elküldésében peniglen — közli a szemtanú Nagy Szabó Ferenc — ilyen alkalmatosságot találtak volna: hogy a fenn megírt Eötves Miklós és Eötves Péter makóiak voltak, és volt Makón nékik egy attyokfia, akivel egyik is voltak ugyan; és azt a levelet akarták annak az attyokfioknak méltatni [értsd: eljuttatni] Makóra, hogy az bévigye az basának Tömösvárra, és onnét osztán küldjék el azt a budai vezérnek. Mely levelet mikor egy embertől elküldöttek volna innét, az útban valami módon kézbe akadt, és mindjártát küldötték Báthori Sigmund fejedelem után Havasföldébe.”¹³

A marosvásárhelyi szombatosok nyilvánvalóan csakis hitsorsosra bízhatták a veszélyes levél Budára juttatását.¹⁴ Ebből következik, hogy Basilius általánosságban mozgó 1580. évi kifakadása a makóiakra is vonatkozik. Hogy az itteni szombatosok az unitáriustól elkülönült, önálló egyházközseget alkottak, vagy — papjával az élén — az egész unitárius közösség szombatosává vált-e, egyelőre nem tudjuk eldönteni. Mivel Basilius kifejezetten zsidózó tiszántúli papokról beszél, az utóbbi látszik valószínűbbnek. Bárhogy történt is, a marosvásárhelyi levél elemzéséből kibomló összefüggések arra utalnak, hogy Makón még 1595-ben is működött — vagy már részben, talán egészében a szombatos irányt követő, vagy nagyobb részében non-adorantistának megmaradt — unitárius eklzsia.

Miközben a makói unitarizmus léte 1570 és 1595 között eszerint vitathatatlan, egyetlen utalásunk sincs az itteni antitrinitárius lelkész(ek) kilétére vonatkozóan. Az első pillantásra mégsem tűnik kifogásolhatónak a magyar unitárius egyháztörténet szorgalmas bűvárának, Kanyaró Ferencnek azon eljárása, hogy — éppen *Az Izraelnek egy Istenéről... való Enekből* általa is idézett fenti sorok alapján — a vesszserző Tordai Mátéval azonosítja a korabeli forrásokban név nélkül emlegetett makói unitárius lelkészt. „Mennyi ideig

⁹ Várad, 1588. júl. 18. Pitačić Claudio Acquaviva jezsuita generálisnak. *Monumenta anti-quae Hungariae* III. 1587–1592. Edidit Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1981. (Monumenta historica Societatis Iesu a partibus eiusdem Societatis edita 121.) 163–164.

¹⁰ „Fui tamen etiam explorator illorum ecclesiasticorum virosum, qui infecti sunt Judaicis opinionibus atque erroribus illis, quibus obnoxius fuit Franciscus Davidis, contuli illis multa et obstiti, quantum fieri potuit, sed frustra, adeo invasit illos morbus ille lethalis”. BENCZÉDI G., *i.m.* 390.

¹¹ Vö. DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Bp., 1987. (Humanizmus és reformáció 13.), különösen 27. skk. 1.

¹² Az alábbiak alapján állíthatjuk ezt annak ellenére, hogy TONK Sándor szíves közlése szerint a ránk maradt marosvásárhelyi polgárkönyvben nem regisztráltak makói áttelepülőt.

¹³ *Borsos Sebestyén krónikája. Erdélyi Történelmi Adatok* I. Szerkeszti és kiadja gr. MIKÓ Imre. Kolozsvár, 1855. 31–33. (NAGY SZABÓ Ferenc kiegészítései)

¹⁴ Vö. FENYVESI László, *Makó mint hódoltság nagyváros a 16. században*. Makó, 1989. (A makói múzeum füzetek 64.) 31–32.

maradhatott Basilius Belényesen — írja az 1569/1570. évi alföldi misszióról elmélkedve —, sehol kimutatva nem találjuk. Leghíhetőbb, hogy kora tavaszig. Az is valószínűnek látszik, hogy e tavaszon hívta ki Abrudbányából Karádit, Gyulafehérvárról Óvári Benedeket. Karádi 1562. körül Karán-Sebesen élván, jól ismerte e vidéket. Talán Thordai Máté is ekkor állt Basilius mellé, több »erdélyi ifjakkal«.¹⁵

Kanyaró többhelyütt visszatért Tordai feltételezett makói lelkésziségére az unitarizmus e korbéli történetét tárgyaló munkáiban, miközben egyre inkább megfélekedett a feltételes mód használatáról. Az alföldi unitárius egyházszervezet megszilárdulásáról értekezve már ezt írja: „A makói unitárius pap, Thordai Máté, nagy műveltségű ember volt, ki tanulmányait a wittenbergi egyetemen végezte. Több egyházi éneket szerzett, melyek közül nevezetes »Az Izraelnek Egy Isteneről...« szölv...»¹⁶ A Dávid halála után és miatt az erdélyi és a hódoltsági antitrinitáriusok közt támadt meghasonlásról szólva pedig már ezt: „Mert a Karádi Dávidot sirató levele búcsúokmánya a XVI-ik század szépen felvirágozott két országbeli magyar unitárius egyházainak. Karádi 1579. nov. 9-én írta meg végzetes levelét. Értesülvén a lépésről, a simándi prédikátor [Óvári Benedek] is haraggal és gúnnyal támadt rá a kolozsváriakra. Vajon makói papunk is hasonlóan kimutatta volna elszakadó érzületét, arra nézve semmi följegyzéssel nem bírnunk. Ámde az a fennmaradt vallástétel, melyet Tordai Máté 1599-ben, »már hanyatlott idejében«, hitéről kiadott, s »mely igaz vallást teljes életében« követett, az akkori idők legtisztább unitarizmusát lehelli. És e három vezérszellem befolyása alatt történeti tényként áll be az a nevezetes tünemény, hogy alföldi ekkleziáink épen buzgó unitárius voltuk miatt szakadnak el a viszonyok nyomása alatt álló s az ellenséges körülményekkel éppen azért megalkudni kénytelen erdélyi anyaegyházról.»¹⁷ Basilius 1580. évi körútját ismertette ezt: „Ki is ment 1580-ban »superintendense és hazája bírának beleegyezésével«. Fölkerezte Óvárit, Karádit és Thordai Mátét. Elnézett Csanádra is s »Makóval szomszédos több helységbe, le egészen Szege dig«.¹⁸ S végül a hódoltsági antitrinitárius egyházkerület megszűnéséről beszámolva ezt: „A XVI-ik század vége felé meghalt Karádi, meghalt Óvári Benedek; őket követte a XVII. század elején Thordai Máté. Vajon mikor dönt ki az utolsó »egyházi férfiú« is azok közül, a kiket Basilius 1570-ben az alföldre behelyezett és 1580-ban még virágzó állapotban ott talált? Bármily hó sáfárjai voltak is az igaz ügynek, elmentek végre azon szoros úton, mely vissza többé nem vezet. Vajon kit hagytak hátra utódlul és vajon akadtak-e utódaik között olyanok, kik a rájuk bízott hagyományt végig híven megőrizték? [...] Ki tudná mindezeket mai napság megmondani!»¹⁹

Kanyaró amúgy is túlon túl élénk fantáziája a századforduló táján még inkább elszabadult. A szoltárfordító Bogáti Fazekas Miklós Baranyába meneküléséről — amelyre 1582 márciusában azért kényszerült, mert az erdélyi zsinatok tilalma ellenére továbbra is ragaszkodott Dávid tanításaihoz — elmélkedve már egyenest ezt írja: „A török hódoltságba érkezvén, valószínűleg felkereste Temesváron Karádit, »az alföldi szentek oszlopát« s Makón Thordai Mátét. Aztán Szegeden keresztül Pécsnek tartott, ahol vendégszerető fogadtatásban részesült.»²⁰

Ahhoz képest, hogy fejtegetései elején Kanyaró mily óvatosan kezelte a Tordai makói papságára vonatkozó feltevést, a végére túlon túl is kerekre sikeredett képet rajzolt annak egész pályafutásáról. Eszerint az 1570-ben Makóra került lelkész azonos egyfelől azzal a Tordai Mátéval, aki 1559/1560-ban megfordult a wittenbergi univerzitáson, másfelől azzal, aki 1599-ben „az akkori idők legtisztább unitarizmusát lehelli“ hitvallást vetett papírra.

¹⁵ KANYARÓ F., i.m. 83.

¹⁶ I.m. 91.

¹⁷ I.m. 104.

¹⁸ I.m. 107.

¹⁹ I.m. 108.

²⁰ Bogáthi szoltárai az árulók és az üldözök ellen. Keresztény Magvető 37(1902) 37., vö. DAN Róbert, Bogáti Fazekas Miklós. In BOGÁTI FAZEKAS Miklós, Psalterium (Magyar szoltár). Bp., 1979. 248.

Nyilván az utóbbi alapján teszi Kanyaró Tordai halálát a „XVII. század elejére”. Tordai — aki Kanyaró hipotézise szerint 1570-től fogva kereken harminc esztendeig szolgált Makón — jó „minősítéseket” kap: ő az erdélyi-hódoltsági meghasonlás nyomán már az alföldi tractus „három vezérszemlének”, majd „a hű sáfároknak” egyike.

Kanyaró fejtegetéseit nemcsak átvette, hanem alaposan tovább is színezte Csanád vármegye kiváló monográfusa, Borovszky Samu. „E közben — írja —, jöllehet Makó város lelkésze a váradai zsinaton aláírta az unitáriusok dogmáit kárhóztató végzéseket, híveit nem akadályozhatta meg abban, hogy az unitarizmus ide is ellátogató tanítványai közöttük hódításokat ne tegyenek. Míg a békésieket Basilius István térítette át az unitárius vallásra, addig 1580. körül Makón a nagyműveltségű Tordai Máté szerzett a szentháromságtagadó elveknek számos proselytát. Tordai 1559-ben végezte tanulmányait a wittenbergi egyetemen, s haza kerülve Erdélybe, egyik lelelkesb híve lön Dávid Ferencznek. Hihetőleg a tüzes Basilius bírta rá, hogy az alföldre, hívek szerzése végett, kirándulást tegyenek. Felosztották maguk közt a Körös és Maros között; Tordai Makó városát választotta ki, mint legerősebb református központot, hol sikerre számíthatott. A makói pap — Endrédi-e vagy Pankotai? — örömmel kelt vele versenyre; hitvitalkozásokat tartottak, sőt annyira ment a makói kálvinisták liberalitása, hogy templomukat is megosztották az unitáriusokkal. Itteni paposkodása alatt szerzette Tordai egyik egyházi énekét, mely: »Az Izraelnek egy Istenéről és annak Szent Fiáról, és Jesus Christusról és az szent Lélekről« szól. [...] Az utolsó sor is kimutatja, hogy Tordai működése Makón nem volt éppen eredménytelen. Meglehet, ha egy véletlen katastropha közbe nem jő, az unitáriusok meg is erősödtek volna Makón. Hiszen már magyarországi püspökük is volt a temesvári unitárius pap, Karádi Pál személyében.

1596. tavaszán a vad ázsiai hordák ütöttek rá a Körös-Marosközre. Nyomukban egymás után hamvadtak el a legvirágzóbb községek; elpusztult Békés városa s teljesen romhalmazzá vált Makó is. A lakosok elmenekültek, ki a merre tudott; a kiket elfoghattak a tatárok, rabságra hurczoltak. Pankotai János [református] esperes minden bizonynyal Debreczenbe menekült; az unitárius pap, Tordai Máté meg hazájába, Erdélybe. Ez utóbbi ott is mereven megmaradt hitében: 1599-ben »már hanyatlott idejében« vallástételt adott ki hitéről, »mely igaz vallást teljes életében követett«, s mely az akkori idők legtisztább unitarizmusát lehelte.²¹

Bizonyos különben, hogy sem ő, sem Pankotai nem kerültek vissza többé Makóra.²² Borovszky tehát Kanyarónál rövidebbre szabja Tordai makói működését. Kezdetét — indokolás nélkül, logikailag is önkényesen — az 1580. évre, távozását pedig — saját eredményei alapján, miszerint Makó az ún. „tizenöt éves háború” csapásai következtében akkor pusztult el — 1596-ra²³ teszi. Tudni véli azt is, hogy szerzőnk Makóról Erdélybe távozott, s immár ott vetette papírra 1599. február 4-én azt a kelet hely nélküli háromságtagadó hitvallást, amelynek keletkezését Kanyaró kimondatlanul úgyszintén Makóra tette, s amelyből oly messzemenő következtetéseket vont le a hódoltságban hirdetett antitrinitárius hitelvek tisztaságát illetően. Ami Borovszky egyéb „megállapításait” illeti, többségüket még akkor is nehezen fogadhatnánk el, ha egyébként magát azt — egyelőre — el is fogadjuk, hogy Makó unitárius lelkésze Tordai Máté volt. Teljesen a légből kapott azon állítása, miszerint Tordai Dávid Ferenc „egyik lelelkesb híve” lett volna, s még inkább azon megjegyzése, hogy a templommegosztás a makói kálvinisták „liberalizmusából” fakadt volna. A fentebb már említett *Debreceni disputa* tanúsága szerint²⁴ a református lelkészek csupán kényszerből, a lakosságnak a háromságtagadók oldalára hajló részének

²¹ SZILÁGYI Sándor, *Egyháztörténeti adatok. V. Confessio fidei Unitariae, 1599. febr. 4.* Keresztény Magvető 9(1874) 162.

²² *Csanád vármegye története 1715-ig. I. A vármegye általános története.* Bp., 1896. 296–298.

²³ Makó valóban ekkortájt, valószínűleg 1596/1597. fordulóján pusztult el: FENYVESI L., *i. m.* 35. és *Makó története I. i. m.*

²⁴ Ennek alapján készített rövid, de találó leírást KANYARÓ Ferenc is (*i. m.* 83.) arról, hogy miként történt az unitarizmus bevétele. A disputáról készített antitrinitárius változat modern

nyomására engedtek, s az unitáriusok létét — miként Pitačić leírása tanúsítja — utóbb is csak fogcsikorgatva vették tudomásul.

Bár a Wittenbergben tanult, illetve a „makói” Tordai Máté azonosítását hallgatóló-gosan elveti, lényegében Kanyaró gondolatmenetét követi a református egyháztörténetírás klasszikusa, Zoványi Jenő is, aki ekként összegezte Tordai életútját: „előbb ref. tanár, azután unit. lelkész. Mint a marosvásárhelyi iskola rektora háromságvédő részről volt jelen a nagyváradi 1569-i hitván, de már 1570 tavaszán antitrinitárius lelkész lett Makón, hol 1599-ben még életben volt. — Ekkor szerzett egy hitvallást... Egyebeket is írhatott, amik közül később megjelent: *Az Iraelnek egy Isteneről...*”²⁵ A „wittenbergi” és a „makói” Tordai Máté azonosításának hallgatóló-gos elvetése márcsak azért is érthetetlen, mert Zoványi egyetlen „újtása” — miszerint az utóbbi korábban marosvásárhelyi kálvinista tanító volt — kifejezetten alátámasztani látszik azt.

RMKT nemcsak hagyományainak megfelelően, *Az Iraelnek egy Isteneről... való Enek* sajátó alá rendezője, Stoll Béla a jegyzetapparátusban gondosan megrostálta a Tordai Máté életére vonatkozatható adatokat és szakirodalmi alluziókat, s megkísérelte különválasztani azokat, amelyek nem a „mi” Tordai Máténkra vonatkoznak. Elsőnek éppen Zoványi „újtását” iktatta ki, hiszen a hivatkozott forrásból, az 1569. évi nagyváradi disputa naplójából egyértelműen kiderül, hogy Dávid ottani ellenfelének neve nem Tordai Máté, hanem Tordai Ádám volt.

Ezt követően Stoll — bár nem hallgatja el kételyeit az unitárius történész nagyvonuló általánosításaival szemben — visszatér a Kanyaró által vágott csapásra. Hangsúlyozza ugyan, hogy „Tordai Máté makói lelkipásztorkodásának kezdetét nem tudjuk határozottan az 1570. évhez kötni”, végül ő is az 1570. évi ottani szolgálat-kezdésnél köt ki. Stoll is bizonyosra veszi, hogy Basilius 1580-ban Tordait találta Makón, hogy *Az Iraelnek egy Isteneről... való Enek* a makói működés bizonyítéka, és azt is, hogy a „wittenbergi” és a „makói” Tordai egyszemély: „Arra vonatkozólag, hogy Karádival együtt Tordai Máté Makón elszakadt-e az erdélyiektől, nincsenek adataink. Hogy Tordai Máté Makón egy antitrinitárius tanköteményt írt, ez szerzeménye akrosztikonjából és a záróstrófából kétségtelen. Valószínűleg a versíró volt a 70-es években Makón prédikátor, ugyanaz a személy, aki 1559/60-ban Wittenbergben tanult.”²⁶ (Megjegyzendő, hogy az 1595. évi marosvásárhelyi affér makói leágazásai mellett szólnak, hogy nem ugyan személy szerint Tordai, de az ottani antitrinitáriusoknak legalább egy része valóban Karádival és Óvárral tartott. Vagyis: Stoll Kanyaró feltevése felett gyakorolt burkolt kritikája e ponton indokolatlannak tűnik.)

Stoll Béla legtávlatosabb megfigyelése a következő: „Tanköteményében Tordai Máté a bibliának Istenre, Jézus Krisztusra és a Szentlélekre vonatkozó passzusait szedte versebe, mint ahogyan azt Enyedi György tudományos jellegű, vaskos teológiai művében, az *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti*-ben²⁷ tette, amely munkáját 1598-ban Toroczkai Máté Kolozsvárott nyomtatásban is megjelentette[...] Minthogy Tordai Máté Enyedi művétől sugallva írta meg antitrinitárius programénekét, ez a körülmény tanköteményének keletkezési idejét az *Explicationes* létre jötté utánra lokalizálja. Lehetséges, hogy kéziratban olvasta a könyvet. Ha csak nyomtatásban, akkor tanversét 1598 után, a századfordulón szerezte.”²⁸

A Stoll által felfedett — meggyőződésünk szerint fontos — nyom számos problémát vet fel: Makó ekkortájt már elpusztultan, üresen állt, s így makói lelkész aligha írhatta róla, hogy az ottani „hívek épülését szemével látta”. Bízvást elvethetjük azon, másik

kiadása: *Régi magyar drámai emlékek*. Sajtó alá rendezte, valamint a bevezetést írta KARDOS Tibor és DÖMÖTÖR Tekla. Bp., 1960. 653–722.

²⁵ *Magyarországi protestáns egyháztörténeli lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette LADÁNYI Sándor. Bp., 1977. 649.

²⁶ RMKT XVII/4. 523–524.

²⁷ RMK II. 281. = RMNy I. 836.

²⁸ RMKT XVII/4. 525.

feltevést is, miszerint a makói lelkész fantáziáját Enyedi — ismeretlen időpontban befejezett — kéziratának olvasgatása ragadta meg, hiszen aligha valószínű, hogy az eljutott a kolozsváriakkal hadilábon álló, a szombatosság irányában elmozdult hódoltsági egyházközségekhez.

Ugyancsak az erdélyiek és az alföldiek közti feszült viszony ébreszt gyanút az iránt, hogy a szóban forgó éneket — lett legyen az bárki — a makói szentháromságtagadó lelkész írta volna. Enyedi György — aki 1592 későnyarától 1597. november 27-én bekövetkezett haláláig töltötte be az erdélyi unitárius superintendensi tisztelet — ugyan az „orthodox” antitrinitáriusok szemében maga is gyanús volt, hogy bizonyos mértékig hajlik Dávid Ferenc újításainak elfogadására, de a politikai viszonyok nyomása alatt kénytelen volt hitet tenni Krisztus imádása mellett. Az akkor Krakkóban működő Fausto Socino — Dávid egyik elveszejtője — provokatív célzatú kérdéseire 1596-ban kitérő, de kompromisszumra hajló hitvallást tett, s felettebb óvatosan írta körül álláspontját a *Explicationes*ben is: „Amiképpen Isten megérdemli vala az imádást azért az ő hatalmasságáért, mellyel Dávidnak sok nemzetségeket vetett vala birodalma alá, így Krisztus is az ő hasonló birodalmáért imádást érdemel.” Vagyis: Krisztus ugyan megérdemli, hogy imádják, de nem azért, mintha Istennel egylényegű lenne.²⁹

Hasonló kompromisszum fogalmazódik meg Tordai Máté tanköteményének már pusztán a címében is. Jelzi ugyan, hogy Izraelnek csupán egy Istene volt, de — azzal, hogy Krisztust nem emberi lényként, hanem „annak szent fiaként” aposztrofálja, azt is, hogy a Megváltót — sőt a címben úgyszintén megnevezett Szentleket is — kötele tisztelet tárgyának tartja. Bajosan képzelhető el, hogy a valószínűleg már nemcsak non-adorantista, hanem szombatos makói lelkész, amennyiben valamilyen úton-módon mégis eljutott hozzá Enyedi kézírata — ez ugyanis elengedhetetlen feltétele, hogy Enyedi gondolatmenetét követő éneke a török dúlás előtti Makón keletkezhessek —, pontosan ezt a művet ítélte alkalmasnak arra, hogy saját hitvallását lírai formában kifejtse.

Ráadásul egyáltalán nem bizonyos, hogy Tordai Máté Enyedi kátéjának latin változata alapján dolgozott, hiszen az 1619-ben — úgyszintén Toroczkai Máté fordításában és gondozásában — magyarul is megjelent, s a jelek szerint ennek a változatnak jóval nagyobb visszhangja volt, mint latin előzményének.³⁰ Emlékeztetőül: Tordai Máté éneke keletkezési idejének meghatározásához egyetlen biztos fogódzónk van, s ez 1632. Pusztán azon az alapon tehát, hogy a záró versszakban a „Makó” helynév szerepel, valamint hogy a makói antitrinitárius egyház léte a 16. század utolsó harmadában valóban igazolható, azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy az ének nem a századforduló táján, hanem 1619 és 1632 közti évek valamelyikében keletkezett.

Mivel felettebb valószínűtlen, hogy a makói háromságtagadó egyház a város 1603. évi újjátelepülése után feltámadt volna,³¹ nyilvánvaló, hogy az eddigi kiindulópontot: „Makó” lokalizálását kell közelebbi vizsgálat alá vennünk. *Az Izraelnek egy Isteneről ... való Éneket*

²⁹ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Sajtó alá rendezte LADÁNYI Sándor. Bp., 1977. 123–128.

³⁰ RMK I. 494. = RMNy II. 1187., vö. TÓTH Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyírő János deák. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár — Bukarest, 1957. 589–600.

³¹ Állítjuk ezt annak ellenére, hogy Színi István jezsuita 1615. évi jelentése megengedi a feltevést, hogy a városban még a 17. században is akadtak unitáriusok: „Fere sono tornato dalla missione fatta verso Teomeosvar, Mako, Szegedino. Confessioni solamente generali da 135, altre insieme con queste più di 600. Tra questi non mancorno heretici ripacificati con Christo, battezzate alcune figliole degli arriani già convertite”. Belgrád, 1615. ápr. 10. Színi Bartholomaeus Kasiácnak. *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1. 1609–1616*. Sajtó alá rendezte BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István. Szeged, 1990. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26/1.) 235.; Véljük ezt azért, mert a törökkori Makó történetének áttekintése során (*Makó története I. t.m.*) semminő nyomát nem találtuk ott antitrinitáriusoknak.

minden ismert körülmény Toroczkai Máté kolozsvári unitárius püspök köréhez köti. Az általa két ízben is kiadott Enyedi-mű gondolatmenetét követi, s az ő graduáljához csatolva jelent meg. E ponton óhatatlanul eszünkbe ötlük, hogy nemcsak a Maros mentén, hanem Kolozsvár tőszomszédságában is van egy szóképében az énekben szereplő „Mako”-hoz igencsak hasonló nevű helység: a Kolozs megyei Mákó.³² Márcsak azért is elképzelhető, hogy Tordai Mákóra gondolt, mert az ének nem jár el következetesen „a” és az „á”, illetve az „o” és az „ó” megkülönböztetésében. Ennek az azonosításnak csupán az mond ellent, hogy az unitárius topográfiát nyilván mindenkinél jobban ismerő Kénesi Tőzsér János nem a közeli Mákóra, hanem a távoli Makóra „tippelt”. Amennyiben azonban bebizonyosodnék, hogy Mákón a 17. század első évtizedeiben éltek antitrinitáriusok, úgy problémáink maguktól megoldódnának, s az énekszerző Tordai Máté visszakerülne oda, ahol feltehetőleg valóban élt: Kolozsvárra. Ez esetben nyilvánvalóan mákói lelkészt kellene tisztelnünk benne, aki márcsak a közelség okán is szoros kapcsolatot tarthatott a kolozsvári hierarchia csúcsain elhelyezkedő Toroczkaiakkal, s éppenséggel az sem elképzelhetetlen, hogy segédkezett Toroczkainak Enyedi munkáját magyarra fordítani.

Amennyiben az énekben szereplő „Mako” — miként azt az egyelőre hiányzó láncszem ellenére is erősen hisszük — Mákóval azonos, magától lebomlik az az elődeink által nagy erudícióval, de kevés kritikával felépített gondolat-sor, amely Tordai Máté makói lelkészkedését volt hivatott igazolni, s amely — ideje kimondani — mindössze azon alapult, hogy a Tordai és a Makó név egyazon énekben fordul elő. Bízvást elvethetjük tehát, hogy a Basilius által Makóra igazolhatóan behelyezett — és ott még (feltéve, ha ugyanazon személy volt) 1580-ban és 1588-ban is működő — antitrinitárius lelkészt Tordai Máténak hívták volna, s hogy ő — a hódoltságig egyházak szellemi színvonalának ékes bizonyosságaként — több irodalmi alkotást is hagyott volna maga után.

Mivel illetéktelenül esik az egyetlen olyan megfontolás is, ami az ének keletkezését a 16. század 70-es vagy 80-as éveire köti, természetesen nem lehetett azonos azzal a Tordai Mátéval sem, aki 1559/60-ban megfordult Wittenbergben. Ezt a lehetőséget egyébként is eleve kizárja Laskói Csókás Péternek a Wittenbergben megfordult magyarok-ról a helyszínen készített, 1585. évi jegyzéke. Laskói évről évre haladva gondosan sorra veszi a Wittenbergbe beiratkozott magyarokat, s helyenként hosszabban-rövidebben utal az említettek későbbi pályafutására, sorsára is. Amikor például az 1555. évnél kolozsvári Basilius Istvánhoz ér, a következőt írja: „végül hazájába visszatérve igaz hitét és vallását megtagadta és átmenekült az unitáriusok táborába, neve és lelke örök kárára”. Krasznai Ferenc neve után (az 1556. évnél) ez olvasható: „később hazájába visszatérve keresztény hitét megtagadta neve és lelke örök elvesztésével, s átment az unitáriusok táborába”. Az 1560-ban beiratkozott Tolnai Lukácsról megjegyzi, hogy „hazatérve az én hazámba [a Dunántúlra] a lelkési tisztet dicsőségesen folytatta, de Arius atyát követte, mert a köz-zsinat nem választotta meg püspöknek, nevének gyalázatára az unitáriusok táborában forgolódott sokáig, végül is elhallgatott”. Az 1557. évi seniort, Méliusz Juhász Pétert viszont megdicséri: „mielőtt új tagokat vett volna fel, hazájába hivatott, hogy segítségére legyen az unitáriusok ellen küzdő hazának”.³³

Ha Laskói a megrótt Tolnaival egyazon évben Wittenbergben diákoskodott Tordai Máté vallásváltoztatásáról nem szól, úgy bizonyítottan vehetjük, hogy az nem is következett be. Vagyis: a „wittenbergi” Tordai Mátét semminő antitrinitárius íróval nem lehet azonosítani. (Egyébiránt meglehet, hogy ez a — hazatérte után nyilvánvalóan református lelkészként tevékenykedő — Tordai Máté az 1554. évi óvári zsinaton tisztai superintendenssé választott Tordai Demeter fia és az említett Tordai Ádám marosvásárhelyi református

³² GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III. Bp., 1987. 362–363., és BALÁZS Éva, *Kolozs megye kialakulása*. Bp., 1939. (Település- és népiségtörténeti értekezések 3.) (Kolozsvártól mintegy 30 km-re, ma: Macau)

³³ BALÁZS László, *Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából*. In *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Bp., 1973. (Studia et acta ecclesiastica... III.) 1018–1019.

rektor fivére volt.)³⁴ Ezzel elszakadt az utolsó szál is, amely a versszerző Tordai Mátét a 16. század derekához kötötte, s egyszersmind megtisztult a terep a Tordai Máté (vagy Máték) által jegyzett írásművek helyes értelmezése előtt.

Az *Izraelnek egy Isteneröl ... valo Enek* mellett két további ilyen frás ismeretes: a már emlegetett 1599. évi *Confessio fidei unitariae*, valamint Báthori Zsigmond fejedelem titkáranak, Jacobinus János kolozsvári nótáriusnak *Brevis enarratio rerum, a Serenissimo Transylvaniae principe Sigismundo Anno MDXCV. gestarum* című, 1596-ban kinyomtatott krónikájához frott latin nyelvű distichon.³⁵ Kénosi Tözsér ez utóbbi szerzőjét is *Az Izraelnek egy Isteneröl... valo Enekével* azonosította, Stoll ezzel szemben leszögezi, hogy „más Tordai Máté volt ez a személy”. Az, aki 1599-ben deáknak mondja magát az antitrinitárius hitvallásban, s aki a kolozsvári egyház 1600. évi számadáskönyve szerint graduál számára való pergament vásárolt. Ez utóbbi adat valóban összhangba hozható „az unitárius egyháztörténetnek azzal a megjegyzésével is, hogy Tordai Máté sok éneket gyűjtött össze a graduál megékesítésére”. Ezt a Tordai Mátét Stoll „városi tisztviselő-egyházfinak” és „énekeket gyűjtő kántornak(?)” minősíti, éppúgy lehetett azonban egyház ügyeiben eljáró tekintélyes kolozsvári polgár, a városgazdaság felelős tisztviselője vagy éppenséggel tanító is. Nem feltétlenül pályakezdő tehát, miként azt — „deákságát” túlhangsúlyozva — úgyszintén Stoll véli,³⁶ hanem oly élemedetebb korú személy, akire valóban ráillik az 1599. évi hitvallás azon hangsúlyos kitétele — erre viszont Stoll nem utal —, miszerint az író azt „már hanyatlott idejében” vetette papírra.

Miután valószínű, hogy *Az Izraelnek egy Isteneröl...valo Enek* topográfiai utalása tényleg a Kolozs megyei Mákóra vonatkozik, és ezzel a megírás időpontja időben jóval hátrébb helyezhető, elveszik a „makói” és a „kolozsvári” Tordai Máté szembeállításának egyetlen létalapja. Joggal feltehető, hogy a szóban forgó frások egy és ugyanazon — a Toroczkai Máté püspök kolozsvári környezetében tevékenykedő, a szomszédos Mákóval valamint szoros kapcsolatban álló — személytől származnak. Ha viszont így áll a dolog, legott elvethetjük azon feltevéseinket, miszerint Tordai unitárius lelkész lett volna, hiszen a lelkészeket nem volt szokás a „deák” jelzővel illetni. Továbbá: ez esetben *Az Izraelnek egy Isteneröl ... valo Enek* is nehezen keltezhető — miként azt fentebb megengedtük — Enyedi György műve magyar fordításának megjelenése, tehát 1619 utánra. Ha ugyanis 1599-ben a szerző „már hanyatlott idejében” levőnek ítélte önmagát, húsz esztendővel később aligha lehetett az élők sorában, vagy ha mégis, akkor sem lehetett olyan jó erőben, hogy egy ilyen nagy terjedelmű ének elkészítésére vállalkozhassék.

Ez a belső ellentmondás azonban kiküszöbölhető, hiszen a minden jel szerint Toroczkai környezetéhez tartozó Tordai kéziratban is használhatta a püspök magyar fordítását,³⁷ sőt — mint arra fentebb már utaltunk — maga is résztvehetett a fordítás munkájában. Ha pedig — miként Stoll Béla véli — Tordai éneke Enyedi *Explicationeseinek* latin változata nyomán keletkezett, ez a gond eleve elesik: a megírás dátuma felettébb közel kerül a szerző egyéb, a századforduló táján keletkezett frásaihoz, amiből persze az is következik, hogy Tordai 1599-ben aligha lehetett olyan „hanyatlott” korú, mint maga állítja. E kérdéseket nyilvánvalóan el lehet majd dönteni a kolozsvári levéltár anyagának behatóbb vizsgálata alapján, amire azonban — mivel az csak töredékesen áll rendelkezésünkre az Országos Levéltár filmtárában — az ismert nehézségek miatt egyelőre nem vállalkozhattunk.

Ez a vizsgálat egyszersmind választ adhat arra a kérdésre is, hogy volt-e — és ha igen, milyen — rokoni kapcsolat Tordai Máté, illetve a Dávid király zsolttárait lefordító s Toroczkai Máté énekeskönyvét 1632-ben közreadó Tordai János — élete végén kolozsvári unitárius lelkész — között. Az utóbbi, saját megjegyzése szerint, 1597-ben született,³⁸

³⁴ RMKT XVII/4. 523.

³⁵ RMK II. 262. = RMNy I. 760.

³⁶ RMKT XVII/4. 524.

³⁷ Toroczkai 1615 decemberében már nem élt, Enyedi-fordítása így ez előtt keletkezett. RMKT XVII/4. 553.

³⁸ RMKT XVII/4. 572. skk.

vagyis azon évek közepén, amelyre Tordai Máté irodalmi működése, egyben legaktívabb korszaka is tehető. Ilyen körülmények közepette különös súlyt kap az a tény, hogy János 1632-ben oly fontosnak találta az unitárius egyháztörténet tudomása szerint³⁹ a külön is kinyomtatott *Az Izraelnek egy Istenerő... való Eneket*, hogy azt mind Thoroczkai graduáljához, mind saját *Reggeli és Estvéli Könyörgéseihez* hozzáillesztette. Vajon nem arra utal-e ez a buzgalom, hogy az ének sorsa különösen a szíven fekdött: talán, mert ugyancsak tollforgató atyjának kívánt kiadásával örök emléket állítani?

Cifka Péter

VIRÁG BENEDEK EMLÉKMŰVE

1.

Vörösmarty Mihály 1833-ban írta *Budai temető* című négy sorosát:

Hamvait e környék fedi a szent keblű *Virágnak*;
Sírja fölött régen kis fakeresztje bedőlt:
Emléket neki egy jobb kor fog emelni, öröklőt,
S azt, hogy hű fia volt, a haza írja reá.

Honnan rezignációja? Miért tolta egy megjavult jövőbe a „szent keblű” poéta elismertetését? Hiszen tudta, igen, bizonyíthatóan tudta, hogy ebben az ügyben a jelen sem tétlen: Virág emlék-domborművére évek óta országos gyűjtés folyik, Döbrentei Gábor 1855 május 20-án röpiratot jelentetett meg: *Virág Benedek emléke készen áll Budán Ferenczy műtermében 1834-beli november óta*. Beszámolt benne a gyűjtés történetéről, állásáról, és felsorolta az áldozatkész tisztelőket. Ezek listájában olvashatjuk:

„Egyed Antal apát, földvári plébános, m. t. társasági levelező tag küldött Vörösmarty Mihály táblabíró, m. t. társasági rendes tag által Április 25 d. 1831 d. 2 P. f.” (Kiemelés: C. P.) Vörösmarty tehát már 1831 óta nemcsak tudott a szervezett gyűjtésről, hanem — hacsak közvetítőként is — részt vett benne, (ahhoz, hogy adakozóként is részt vehessen, bizonyára egyetlen nélkülözhető forintja sem akadt) sőt: valószínűleg a Ferenczynél készülő emlék gipsz modelljét is látta. Miért hát a két évvel később írt *Budai temető* sóhajos hangulata? Választ az említett röpirat tanulmányozásától várhatunk. E munka közben kirajzolódik előttünk Virág Benedek kultuszának története is, és remélhetünk még néhány további, művelődéstörténeti vonatkozású adalékot: miként alakult irodalom és képzőművészet, írók és képzőművészek kapcsolata a reformkor évtizedeiben.

Nos: a „szent öreg” 1830. január 30-án hunyta le szemét hideg budai lakásán, és kevésel a gyász után egymástól függetlenül ketten is mozgalmat indítottak emlékezetének megörökítésére. Az egyik Döbrentei Gábor volt, a másik Reseta János, a német irodalom tanára a pesti egyetemen, emellett királyi könyvvizsgáló, azaz cenzor, aki nevét elsősorban azzal a tapintattal tette emlékezetessé, amelyet Petőfivel kapcsolatban tanúsított. Székesfehérváron született, Virágnak először tanítványa volt az ottani gimnáziumban, majd írói próbálkozásaihoz tanácsot kérő famulusa, végezetül jó barátja. Végrendelete — amellyel többtízezer forintos alapítványokat hagyott szülővárosára — módos és adakozó embernek mutatja. Így hát joggal feltételezhetjük — bár semmi bizonyító adat sincs a kezünkben — hogy nemcsak barátja volt a nélkülözhető poétának, hanem azok közé tartozott, akik szerelmes tiltakozását okosan megkerülve olykor egygel-mással segítették is őt. Az emlékező szervezkedésből mégis hamarosan kimaradt. Vagy azért, mert — mint a röpirat is mondja — „környülállása akadályoztatá”, vagy azért, mert a bár kitűnően szervező, de hírhedten hű Döbrenteiével való közösködés nem volt inyére. Tény: azonkívül, hogy őt a röpirat mint

³⁹ RMKT XVII/4. 525.

1.

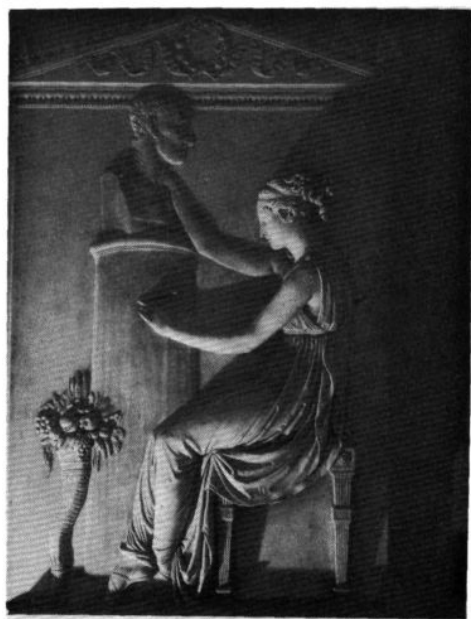
(1.) Ferenczy István:
Virág Benedek emlék-domborműve.
1831–35. Szeged, Dóm-tér

(2.) Ferenczy István:
Vázlat Virág Benedek
emlék-domborművéhez.
1830. MNG grafikai gyűjteménye

(3.) Canova, Antonio:
Ottavio Trento sír-sztéléje.
1813–15. Vicenza, San Pietro

2.

3.

a szerző mellett föllépő másik kezdeményezőt megemlíti, neve az ügyel kapcsolatban sehol sem fordul elő.

Am akárhogyan is, annak az elhatározásnak, hogy Virág emlékezetére valami készüljön és ennek érdekében gyűjtés induljon, a költő halála után valóban hamarosan meg kellett fogannia, sőt érlelődnie. Mert Döbrentei már június 20-án gróf Teleki József, az éppen megalakult Tudós Társaság elnöke elé lépett vele, aki örömmel fogadta, és megígérte „*hogy vége felé, a költség pótlásában készséggel részt veend.*” (Kiemelés C. P.) Ígérete figyelmet érdemel. Arra vall ugyanis, hogy Döbrentei nem olyan, egyelőre meghatározatlan valamire indította el a gyűjtést, ami majd az összeadott összeg függvénye lesz, hanem pontosan tudta, mit akar, és arra mennyi pénzre van szüksége. Valóban: már február végén — tehát csak hetekkel Virág halála után! — megalkudott Ferenczy Istvánnal 1.750 Pengő forintban egy márvány emlék-dombormű elkészítéséért. Amikor Telekivel tárgyalt, annak gipsz modellje nagyjában, talán egészen is készen volt már; „... E nyáron készíttetem még a Virág Benedek emlék modelljét”, olvashatjuk a szobrásznak egy október 23-án kelt levelében.

Meglehet: Döbrentei némileg erőszakosan ragadta kezébe a Virág-emlék ügyét. De amikor a kezében volt, tagadhatatlanul mint messzetelektől kultúrpolitikus bánt vele: a halott poéta emlékezetét összekötötte egy élő szobrász, és általa a nemzeti feladatokra tekintő magyar szobrászat támogatásával; „Akartam e’ mellett hazai szobrászunknak Ferenczynek is alkalmat szerezni munkára s’ talentuma érzetetésére” — olvashatjuk a röpirat bevezetőjében.

(Közbevetőleg: bizonyára érdekes tanulságokat vonhatnánk le az emlék-állítási társadalomlélektani mozgatóerőivel kapcsolatban. Virág Benedek élete utolsó évtizedeiben a vallásalaptól kapott, évi 120 Pengő forintos kegydíjből tengődött. Halála után hetekkel 1.750 Pengő forintot, tehát közel tizenöt esztendei éltetésével azonos összeget szántak érdemeinek megörökítésére. Kit-mit szolgált valójában ez a kétségkívül jóakarató, de kétségkívül fonák gesztus? A nemzet érték-őrző, a múlt felmutatásával jelent és jövőt építő megnyilvánulása volt? A lelkiismeret suta megnyugtatása? Az állítók akartak — öntudatlanul, szívük mélyén a legtisztább szándékkal — önmaguknak emléket emelni? Vagy — ami a legvalószínűbb — ... is ... is ... is? Érdekes kérdés-komplexum, ám ha itt most kitérnénk rá, alighanem menthetetlenül összegubancolnánk tanulmányunk fonalát. Tehát át kell ugranunk rajta).

Döbrentének most már a gyűjtőket kellett megszerveznie. Virág felé sok irányból áramlott a tisztelet, hiszen pap volt — amit, mint látni fogjuk, a szervező különös gonddal vett figyelembe, emellett történetíró, hálás tanítványokat nevelő tanár és poéta. Szervező munkáját jelentősen megkönnyítette, hogy a Tudós Társaság „alapraját” és működési rendjét kidolgozó bizottság tagja, majd később a Társaság első titkára volt. Így sok tekintélyes és széles vonzáskörrel rendelkező tudós tanárral, köztük számos pap-tanárral került ismeretségbe. Emellett jó kapcsolatot tartott a vármegyei és városi vezetőkkel. Végeredményül tizennyolcan vállaltak-kaptak tőle gyűjtői feladatot, összetételük így alakult:

A Tudós Társaság előkészítői, később tagjai, (nevük mögött az általuk begyűjtött összeg áll zárójelben, Pengő forint értékben):

Bítnitz Lajos, katolikus pap-professzor (20), *Kolozsváry Sándor* veszprémi kanonok (22), *Ercsey Dávid* debreceni professzor, a református egyház magasrangú világi tisztségviselője (20).

A Társaság rendes, illetve levelező tagjai:

Imre János, pap-professzor (30), *Szedér FABIÁN*, bencés pap-professzor (60). *Schuster János*, orvos-vegyész professzor (17), *gr. Károlyi Sándor* (80).

A megyei és városi közigazgatás vezetői:

dr. Vay Ábrahám máramarosi főispán (31), *Csapó Dániel* tolnai alispán (32), *Dubraviczky Simon*, pestmegyei alispán (101), *Czindery László*, somogyi alispán (59), *Marich Dávid*, fejér megyei alispán (59), *Császár Sándor*, királyi táblai assesor (80), *Péchy Ferenc*, táblabíró (55), *Szentiványi Anselm*, nógrádi táblabíró (64), *Schweizer János*, Budaváros kapitánya (21).

Az irodalom érdekeinek közismert előmozdítói:

Bártfay László (11), *Marczibányi Antal* (92).

Első átolvasásra kitetszik: legeredményesebben a megyei tisztségviselők munkálkodtak. Ők álltak közel ahhoz a honoratior és középrangú papi réteghez, amelyet — akár mert gimnáziumi tanítványa, akár mert együttérző paptársa, akár mert egyszerűen verseinek kedvelője volt — bensőséges szeretet fűzött a hírből vagy színről ismert Virághoz. (Jellegzetes képviselője ennek a rétegnek az az Egyed Antal földvári plébános, akinek 2 Forintját Vörösmarty közvetítette.) Az 5 1–2 Forintjuk lett a végeredmény alapja. Szembetűnően sok volt közöttük a falusi–kisvárosi plébános, de a katolikus egyház főpapjai is kiálltak az ügy mellett: *Rudnay Sándor* hercegségi primás 20, *Pyrker László* egri érsek — aki szintén gimnáziumi tanítványa volt — 25, *Hám János* szatmári püspök 10, *Lajcsák Ferenc* nagyváradai püspök 40 Pengő forintot áldozott.

Így 1832 végére a gyűjtésből 851, illetve néhány más helyről származó adománnyal — például Döbrentei gyűjtés-kezdő Forintjával kiegészítve összesen 854 P. forint folyt be. A Teleki József gróf által kilátásba helyezett pótlás ebben nem szerepelt, úgyszintén az az összeg sem, amit Mérey László Pest megyei táblabíró ígért meg 1831-ben hasonló céllal.

Sok volt ez, vagy kevés? Tény: a Ferenczyvel kialakult 1.750 P. forintnak fele sem. Ezért Döbrentei a begyűlt summát — noha végeredmény volt, hiszen az összes gyűjtőív lezárva visszaérkezett — 1835-ös röpiratában igyekezett ideiglenes részeredménynek szépíteni: „1833-ban és 1834-ben megállottam, mint látszik a gyűjtéssel, mert a fejez márvány fejtését Rudabányán az oláh–illyr véghely ezred határán, vagy felhozatalát közbejött baj akadályozá. Majd Ferenczy is, hazafiságból megegyezett abban, hogy a gyűjtést csak akkor folytassam, midőn az emlékek már bevégezésihez közelletét bizonyosan említhetném ...”. Valójában a gyűjtést 1833-ban nem megállította, hanem az megállt magától. Az 1835-ös röpiratnak legfőbb célja éppen az volt, hogy újraindítsa, és a Ferenczy emlékdomborművéhez hiányzó 896 Pengő forintot előteremtse. Nem is próbálkozott sikertelenül. „Virág Benedek szobráról örömmel jelenthetem — írta a *Honművész* 1835 egyik szeptemberi számában — hogy f. évi május 20-án kiadott jelentésemre máig huszonketten ajánlkoztak önként, kik az érdeklét emlék kiváltásához pénzt gyűjtenek, s néhányá küldött is már be némelly summát ...”. (Ugyanott meg is írta néhány honfitársát: bezeg Schiller németföldi szobrára Csáky — Skerletz vezetésével adakoznak). Igaz, teljes sikerrel sem járt. A második adakozási fölvonás részvevőit nem ismerjük, és azt sem tudjuk, mennyi folyt be gróf Teleki József és Mérey László tárcájából, de azt tudjuk, hogy végeredményben Ferenczy a kialakult 1.750 P. forint helyett 1.300-at kapott, azzal meg is elégedett (tehát még becsületét a Virág-emlékkel kétségkívül öregbítette, anyagilag alighanem alaposan ráfizetett).

Vörösmartynak az 1832-ben befejeződött gyűjtéssel kapcsolatos érzelmeiről a *Budai temető* tanúskodik. Dehát miért is pontosan a sóhaj? Ha a harmadik, panaszkodó sort:

„Sírja fölött régen is fakeresztje bedőlt” szó szerint értelmezzük, tehát úgy véljük, hogy Vörösmarty a sírhant rendbetételében Virágnak megfelelő elismerést és elégtételt lát, úgy a borongó hangulat valóban nehezen indokolható. Az összeggyűjtött 854 Pengő forintból nagy, tartósan fönnálló kőkeresztre, sőt még többre is futotta volna. Ám a sor nem szó szerint való illetve nemcsak szó szerint való értelmezésre tart számot. Bizonyosnak kell tartanunk: a verssor szó szerint is igaz volt: a sír 1830 óta valóban gondozatlanul maradt, gyom verte fel, besüppedt. De Vörösmarty a hant nyomorúságos állapotát azért hánytorgatta föl, hogy a költő emlékezetének nyomorúságos állapotára utaljon vele. Csak három esztendeje halt meg, és lám, élete és műve már „régén” feledésbe merült, tehát *tüstént* azután, hogy a koporsót a gödörbe eresztették. És nem is fog onnan felbukkanni, mert íme, az emlékdomborműhöz szükséges 1.750 P. forint nem gyűlt össze. Innen hát a *Budai temető* rezignált panasz-hangja.

Mindebből következik, hogy Vörösmarty nemcsak a gyűjtés tényéről tudott, hanem a tervezett domborműről és annak áráról is. Kitél? Lehet: Döbrenteitől. Igaz, kettőjük viszonya ezekben az években egyre romlott, de azért a Tudós Társaság titkára és a Társaság rendes tagja ilyen, mindkettőjüket érintő ügyről mégiscsak szót válthatott. Lehet — sőt biztos — Ferenczytól is. Mert, ahogy viszonya az előbbivel napról napra mérgesedett a gyűllőködésig, úgy melegegett az utóbbival fokról-fokra a benső barátságig. Egy bizonyos: a gyűjtés első fordulójában begyűlt 854 P. forintot Döbrentei is, Vörösmarty is kevesel-

lette. *Sok* vagy *kevés* relativitásában a tervbe vett dombormű ára mindkettejük számára abszolút mérce lett. Elegendőnek azt ítélték volna, ami annak költségét fedezi. Láttuk: Döbrentei röpiratában kinyilvánította, hogy eleve kettős célt követett: Virágnak emléket akart állítani és Ferenczynek munkát szerezni. De ez a kettős érdek 1832 végére mind az ő, mind Vörösmarty gondolkodásában olyan szorosan összefonódott, hogy már-már kétséges, melyik közülük a cél és melyik az eszköz, a szobrász dolgozik-e azért, hogy a költőnek emléket emeljen, vagy a költő emléke ürügy-e arra, hogy a szobrász megbízatáshoz jusson. Az, hogy Ferenczy eredeti, 1.750 P. forintos tervét a rendelkezésre álló szerényebb összegnek megfelelően módosítsa, szóba sem került.

Valószínűleg meg az emlék-dombormű, méghozzá eredeti tervének megfelelően — ez alapkövetelmény lett. Miért? Több okot is sorolhatunk. Először is: ha Döbrentei és Vörösmarty egyre inkább szembe kerültek is egymással, Ferenczynek ekkor még mindketten barátai voltak és ahol tudták, segítették. Másodszor: mint a nemzeti szobrászat *megalapítóját* — aminek kérdésére még visszatérünk — a közvélemény őt a nemzeti célú szobor-állítás privilegizált fölkenetének tekintette. Harmadszor: talán nemcsak Ferenczy személye, hanem dombormű-tervének valamilyen sajátossága volt az, amihez ragaszkodtak.

Dehát hová is szánták az emlék-domborművet? A kérdés 1832-ben még talányosan nyitva állt. A bedőlt fakereszt helyére került volna? Kétségtelen: kompozíciója szorosan igazodik egy ekkoriban népszerű síremlék-típushoz. Ős-példáját Canova formálta meg a 18. század utolsó évtizedében. Zömök, álló, olykor tympanonnal koronázott téglalap, rajta két főelem: a halott tárgyasult emléke (mellszobra, hamvvedre), és egy antik öltözetet viselő nő (az özvegy, egy nemi, valamely eszme megtestesítője). Mindig cselekvő és érzelmi kapcsolatban van a tárgyasult emlékekkel: ráborulva busong, talapzatára ír, vagy megkoszorúzza. Maga Canova élete folyamán több mint tíz alkalommal fölhasználta kisebb-nagyobb módosításokkal ezt a típust, de sohasem szabadban, hanem mindig belső térben helyezte el. Közkedvelt lett Itálián kívül is. Magyarországon ennek alapján készítette el például Ferenczy 1829–32 között Kultsár István lapszerkesztőnek a belvárosi plébániatemplomban lévő sírtábláját, ismerjük egy-egy névtelen szobrásztól való változatát a régi váci és a pesti, kerepesi úti temetőből, és a Nemzeti Galéria is őrzi egy Dunaiszky Lőrincztől származó, kisebb méretű, ugyancsak funerals rendeltetésű bronz variációját. Virág kövéhez Canovának vicensai, 1813–15-ben Ottavio Trento emlékére faragott stéljeje szolgált mintául. Megannyi gyász-emlék. És Ferenczy műve méreténél fogva is éppen alkalmas arra, hogy a bedőlt kis fakeresztet fölvaltva a sírhant fejéhez kerüljön. Mégis: leveleiben mindig csak Virág *emléké*-ről és sohasem *síremlékéről* beszél. Titkolódzás lapangató a munka körül? Úgy lehet. Egyelőre ne firtassuk, hanem várjuk meg azoknak az adatoknak a segítségét, amelyeket tanulmányunk hoz majd föl.

Ám mielőtt még azokra térnénk, a *sok* vagy *kevés* kérdésének megvilágításához iktasunk ide két viszonyítási lehetőséget. Láttuk: a reformkorban megjelent a szoborállításnak egy eddig ismeretlen gazdasági-erkölcsi alapja: a közadakozás (ami önmagában külön tanulmányt érdemelne). Ez az új mecenatúra minden más érdemet megelőzve írkat tisztelt meg (ami ugyancsak gondolatébresztő adat a kor és az irodalom viszonyához). Az 1830-as években három író kapott ilyen módon szobor-emléket.

Virág Benedek emlékére — mint az eddigiekből kitűnt a kért 1.750 P. Forintból nagynehezen 1.300 P. Forint gyűlt össze.

Kisfaludy Károly emlékére barátai — lényegében: a leendő Kisfaludy Társaság tagjai — ugyanekkor indítottak gyűjtést. A művet ők is Ferenczynél rendelték meg 4.000 P. Forintért. Óvatosak voltak: ha nem mutatkozik ennyi áldozatkészség, megelégszenek egy 600 P. Forintos mellszoborral. Csermelyt akartak előcsalogni, és gejzír tört föl: 1831–36 között 11.000 P. Forint zúdult a pénztárba. Böven elegendő nemcsak a szoborra, hanem a Kisfaludy Társaság alaptőkéjére is.

Kölcsey Ferenc szobrára 1838-tól a gyűjtőíveket már a megszerveződött Társaság közzétette. Erre a munkára is Ferenczyvel alkudtak meg 2.500 P. Forintban. A nagy halott nemcsak mint költő, hanem mint ellenzéki politikus, sőt sokak számára elsősorban úgy volt ismert. Ez természetesen színezte az gyűjtést: az ellenzékiek adtak, a konzervatívok nem

adtak, a protestánsoktól csurrant, a katolikusoktól csöppent. De miután végülis 2.750 P. Forint könnyen összejött, a gyűjtést leállították.

A népszerűségnek azt a sorrendjét, ami a fenti adatokból kirajzolódik, természetesen nem szabad minden időkre rögzültnek tekintenünk. Pusztán annyit mond: így áll a dolog az 1830-as évek végén: a deákos költészet utolsó, mintegy élő kövületként ittmaradt képviselőjét becsülték, de népszerűsége természetesen nem vetekehetett a közkedvelt színpadi szerzőjével, a kor modern irodalmát jelentő *Auróra*-kör szervezőjével. Jellemzően aláfesti ezt a különböző emlékre adakozók korcsoportok szerint való megoszlása is: *Virág* emlékére elsősorban élemedettek adtak pénzt, *Kisfaludy Károlyéra* minden korcsoportból valók, *Kölcsey*-ére középkoriak és — ha csak kirajcárokat is — igen nagy számmal diákok.

2.

Ferenczy ... Ferenczy ... Ferenczy ... miért kapott három író emléksobrára ugyanabban az időben ugyanaz a szobrász megbízást? Szemügyre kell vennünk az írókhoz és az irodalomhoz való viszonyát, vizsgálat alá kell vonnunk művészetének vezérlő elveit.

Rimaszombatban született 1792-ben. Városától erős, kálvínista színezetű magyarságtudatot kapott, családjától a társadalmi emelkedésre való elszántságát. Nagyjája bevándorolt lakatos volt, apja becsült mester, aki birtoka-vesztett nemeslányt vett feleségül és városi szenátorságig jutott. József öccsét papnak, vagyis értelmiséginek szánták, őt arra nevelték, hogy a családi műhelyt üzemmé fejlessze. (Ime egy mintaszerűen polgárosodó család a 18.-19. század fordulóján!) Taníttatása is magasabbra nézett a hagyományos kézművesi műveltségénél: kijárta a helybéli gimnázium hat osztályát. Ott a klasszikus auktorok mellett két magyar íróról tanult: Gyöngyössyről és Horváth Ádámról. Ez utóbbi *Humnás*-a holtáig kedves olvasmánya, mércéje, eszme-forrása lett. Kettejük mellé a véletlen — valami homályos családi kapcsolat — társította a csodabogár Mátyássy Józsefet, akinek egy-egy sorára ugyancsak szívesen és kritikátlanul hivatkozott egész életében. Teszte munkabíró volt, mosolyogtatóan alacsony növésű.

A kötelező vándorévek 1811-ben Budára és Pestre vitték, majd 1814-18 között Bécsben dolgozott. Ez a négy bécsi esztendő hozta meg élete fordulóját. Pálya- és önépítő elszántsága elemi erővel lökte előre: 1814-ben még lakatosnak készült, 1815-ben már műlakatosnak, és beiratkozik az Akadémia vasárnapi éremmetsző tanfolyamára, 1817-ben már rendes növendék ott (ez az egyetlen esztendő egész életében, amikor valamelyest rendszeres szakmai képzésben részesül), 1818 nyarán pedig Itáliába indul, hogy Canovánnal szobrásznak jelentkezzen. Önérzetére jellemző: eszébe sem jutott, hogy ne nyomban a világhír csúcán álló mesterhez forduljon.

Életrajzai — elsősorban Döbrentéinek a *Közhasznu Esméreték Tára* 1832. I. kötetébe írt cikke nyomán — általában kurtán kezelik a bécsi esztendőket, nehogy velük a római évek jelentőségét csorbítsák. Fordított eljárás. Valójában majdnem mindennek a magja, amit Rómában vagy hazatérése után megérlelt, Bécsben hullott a lelkébe. És a magvetők közül föltétlenül említenünk kell három szerény literátort, a rimaszombati Decsy Sámuel a *Magyar Kurír* szerkesztőjét, akit megérkezése után nyomban fölkeresett, hogy az idegenben egy földije mellett fészekmeleget találjon, továbbá Igaz Sámuel a és Márton Józsefet, akihez Decsy még halála előtt beajánlotta őt. Milyen kézzel fogható bizonyítékait ismerjük kapcsolatuknak? Márton Józseftől kapta azt a metszetet, amelyről kevéssel Rómába költözése után Csokonai mellszobrát faragta. Igaz Sámuel beszélt neki a nemzeti múzeumba tervezett *Pinacotheca hungarica*-ról, a nemzeti nagyok képtáráról, amivel megindította benne egy *Glyptotheca hungarica* gondolatát, az eszmét, amely életének és munkálkodásának középpontjává vált: a magyar nemzeti pantheon létrehozását. Feltehetően ők juttatták el Akadémiai sikerének hírért 1818-ban a *Tudományos Gyűjtemény*-hez és így a magyar értelmiséghez. Ezek mellett — vagy ezekkel összefonódva — Igaznak és Mártonnak bizonyára meghatározó szerepe volt abban, hogy a bécsi négy esztendő alatt otthonról hozott kuruckodása — ha megtartott is némi naiv pátoszt — fokról fokra a reformkor felelősségtudattal teljes, hazáját a fejlettebb országokkal összemérő, toleráns magyarságtudattá

finomult. Amikor 1818-ban Itália felé útnak indult, már magától értetődőnek tartotta, hogy vésőjével éppúgy a nemzete fölemelkedését fogja szolgálni, ahogy tollukkal az írók teszik.

Nemzeti törekvéseivel valójában egy, a 18. és 19. század fordulóján kibontakozó nemzetközi — pontosabban kis nemzetek közötti — mozgalomhoz csatlakozott. Számos európai néphez volt izmos nemzeti önérzete, de mert alávetttségben vagy széttagoltságban élt, ezt nem tudta elsődleges módon, politikai cselekvés formájában érvényesíteni. Ezért másodlagos eszközökhöz folyamodott: hajdani dicsőségének fölmutatásával követelt magának helyet a nap alatt, bizonyította létét környezete — és ami talán még ennél is fontosabb volt —: önmaga számára. Ennek megvalósításához a művészetek számára három kézenfekvő tematikai-gyakorlati lehetőség kínálkozott. Teremthettek és illusztrálhattak egy nemzeti hőseposzt, létrehozhattak egy nemzeti pantheont, képpel vagy szoborral megszemélyesíthették a nemzetet.

Ami a hőseposzt illeti: Macpherson 1860-tól tette közzé az *Osszián*-dalokat, Friedrich Schlegel a 19. század elején élesztette föl a *Nibelung*-éneket úgy, hogy az egykori lovagregényt minden németek közös eposzává emelte, Manes 1818-ban mutatta be a cseheknek a *Libusa*-monda kéziratát, 1830 körül foglalta adott formába Lönntrot a finnek számára a *Kalevalá*-t.

A nemzeti pantheonok részben spontán formálódtak ki — mint például a Westminster-székesegyházban vagy a velencei és firenzei templomokban — részben alapítások voltak, mint 1791-ben a párizsi *Pantheon*, vagy húsz évvel később I. Lajos bajor király regensburgi Walhallája.

Itália alakját — amely számunkra különösen fontos lesz — Canova formálta meg először 1806–10 között Alfieri síremlékén, ezt követte többek között Overbeck *Italia és Germaniá*-ja 1811-ben, majd Schwanthaler 1837-ben megkezdett gigantikus *Bavariá*-ja, majd Heideloff és Schilling 1841-ből, illetve 1877-ből való, ugyancsak óriás-méretű *Germaniá*-ja.

Ferenczy mindhárom lehetőséggel élt. Láttuk: ifjúsága óta kedves olvasmánya volt Pálóczi Horváth Ádám *Hunniás*-a, és később is úgy vélte, ez lesz a magyar hőseposz, egyáltalán: a nemzeti mítosz a Hunyadiak körül fog kikristályosodni. Ezért már 1820-ban római tanulóévei alatt tervezett egy illusztráló domborművet Pálóczi Horváth művéhez (figyeljünk: nem könyvbe illeszthető rajzot, hanem egy pantheon-épület falába építhető domborművet képzelt!), és mintázott egy érmet *Hunyadi János és László* tiszteletére. Tévedett. Az öt századuk olyan közel volt, hogy a tudomány a titokzatosságnak már minden leplét leránthatta róla. Mint Csokonai *Árpádiász*-kísérélete, Dugonits nagysikerű *Etelká*-ja, majd Vörösmartytól a *Zalán futása* bizonyítja, erre a képzelet számára még sok lehetőséget biztosító honfoglalás-kor bizonyult alkalmasnak. Ő azonban erről pályája kezdetén még nem tudott, végén pedig nem akart tudni.

Virág Benedek emlék-domborművének szempontjából számunkra legfontosabb pantheon-tervének sorsa. Érlelődését lépésről-lépésre követhetjük. Azt, hogy a művészetet — egyelőre még csak az érmészetet — hazaszolgáltatnak tekinti, a következő, a tárgyhoz mérten kétségkívül fellengző sorokkal írta meg apjának Bécsből 1817-ben:

„... az én hazámnak hangja hív engem az ő oltalmazására.” és „... az én utolsó csepp vérem tartozik a hazáért...”.

1819 októberében Rómából már közelebb kanyarodik a tárgyhoz:

„... annakutána béjön az a bizonytalan idő rámája, melyben a mi nevünk a köznép száján forog és a szemes utazó felkiáltva ezt fogja mondani: ezek! — ezek azok az emlékoszlopok, amelyeket az ő kedves hazafiainak emelt Ferenczy!”

Majd még ugyanabban a levélben a *Hunniás* álomjelenetének hatása alatt, újabb szokása szerint irodalmárkodva:

„Én egy csendes álomban láttam magamat és egy egész légiótól körülveve [...] hát megismerem a nagy Hunyadi, Zrínyit, Horváth Ádámot, Gyöngyössyt s másokat. Mindnyájan egyhangon felkiálták: *Ne hagyj meghalni!* Én megígértem minden lehetőséget elkövetni, csak hogy magamat ezen szent árnyékokhoz háladosan mutathassan. Horváth Ádám és Hunyady mindég közel állottak egymáshoz, gyakran egymással kezelt fogtak [...] Csoko-

nay többet érzéseivel és szemivel, mint szájával beszélt. Köszönte az ő éntőlem márványba faragott mellyképít ...”.

Az első, ami szembetűnik: az álom-pantheon öt szereplője közül három író-költő és csak kettő történelmi hős. Azok közül is Hunyadyt Horváth Ádám mintegy kézenfogva hozza magával. (Horváthot Ferenczy az árnyak közé sorozza, azt híven, már meghalt, holott még élt). Ami másodiknak ötlük szembe — és elgondolkodtat — az a közös fölkiáltás: „Ne hagyj meghalni!” Benne rejlik minden pantheon-építés alapvető ambivalenciája. Az említettek saját érdemük révén valamennyien halhatatlanok. Ha képükkel-szobrukkal a nemzet emlékezetüket — és önmagát — fölékesíti, jól teszi: megteremti a múltnak azt a humuszát, amelybe a jövő gyökeret ereszthet. És ott lapít a kérdés: a halhatatlanságot meg kell menteni a haláltól? Kanonizációra szorul? Netán adható és megtagadható? Évek múltán Ferenczy találkozni fog ezzel a kérdéssel. Bécsi álom-álmában azonban még naiv-tisztán dédelgeti pantheon-tervét, amit 1822-ben, amikor Csokonai büsztjét - már Rómából — elküldi a Debreceni Református Főiskolának, újból megerősít:

„... igyekeztem a képfaragásban magamat valamennyire kipallérozni, a hazámnak szolgálni, derek embereinek egy szériest faragni [...] Mellynek első zsenyéje ezen Csokonay mejjképe ...”.

Eltökélttségét mutatja, hogy nyomban hazatérése után minden megbízatás és anyagi alap nélkül hozzáfogott a megvalósításhoz. A pantheon-tervet összevonta a nemzet megszemélyesítésével. Kazinczynak Budáról 1825-ben írt beszámolójából hosszan kell idéznünk, mert a belefoglaltakra a Virág-émlék ikonográfiájának, de Ferenczy irodalmi kapcsolatainak megértéséhez is föltétlenül szükségünk lesz. Tehát:

„... jobb tárgy nem ötlött fejembe, mint a *Bölcs Pannon* statuáját Hermesbe készíteni, amint magamagát egy fátyol alól kitakarja és magamagát kifejtőzni igyekszik, a képfaragásnak azon nemébe, mely az egyiptomi és görög faragókat összeköti: nem egészen kemény cövek, mint az egyiptomi, nem pedig szabad, lágy, természetes, mint a görög: hanem nagy, méltóságos mint mindakettő; és ezen fél istenségnek egy venerand aszpektet adjon: a homlokára írva a *Bölcs*, az övedzőjére: *Pannoniai*; alább a szoborra vésvé: *ily tisztelet az első márványból*; a jobb kezébe egy visszafordított fegyver, annak kifejezésére, hogy a rabló szchitia-nemzet kezd hadat, viadalt felejtieni és nemesebb gondolatokra térni.

Ezen munkát szántam a Nemzeti Múzeumnak azon szálájába, ahová a magyar derek emberek fognak jönni; mint anya a legfőbb helyen és kolosszál nagyságban, fiai pedig köröskörül számlálva, akik hazánk kódét derítették.”

Ehhez járul egy kérés:

„... addig is kérlek az idezárt rajzra válaszolni, kiváltképpen a reájöendő írásokat jó görögre átfordítani és tiszta görög betűkbe megküldeni”.

Kazinczy válaszevelét nem ismerjük. Így nem tudjuk, *Pannonia* alakjának attribútumai az ő tanácsára változtak-e, vagy sem. Kezéből elmaradt a visszafelé fordított fegyver, másutt viszont szaporodtak a jelképek. Petrozai Trattner Károly 1828-ban már az elkészült gipszmodellt látta, és így írta le a *Tudományos Gyűjtemény* azévi XII. számában:

„Ehhez egy méltó darabot ad egy óriási (colossalis) mellkép: a haza, *Pannonia* név alatt.

Fejetetején állnak a várak falai, az erősséget címervezén. A fejét borító fátyolt egy koszorú szorítja, mely búza-kalásszal és szőlő-gerezzel vagyon ékesítve. Ez jelenti a hazának termékenységét és gazdagságát. Felemelt balkezevel éppen félre vonja ábrázata előtt lebegő fátyolát, mintha felfedeztetvén azt akarná mondani: hogy ha eddig a világ előtt csak ereje és kincsei voltak ösméretesek, most bár a szép művészetek érdemesítése, és a tudományokra törekvése is tudva lenne, hogy így nem csak külső, hanem belső becse is pártfogókra találhatna.

Fején hordoz egy kötőt ezen felírással: *Sophia*, s övc alatt látszik ez a név: *Pannonia*. A felírás görög, azzal azt akarta a művész kifejezni [...], hogy ő is azon szép nemzet iránt való tiszteletét mint magyar művész megbizonyíthassa.” (Kiemelés C. P.)

Látni fogjuk: ez az utóbbi bekezdés Ferenczy életében fontossá válik: ez vonja rá Vörösmarty figyelmét, először rosszallását, majd barátságát. De tartalmaz a cikk még egy, *Pannonia* sorsára nézve fontos mondatot:

„Elrendeltetése ennek még nincsen, a művész csak önkaratából készítette, hogy egykor a haza szent oltárára tehesse”.

Vagyis amíg Ferenczy szemei előtt 1825-ben még mint határozott ígéret vagy biztosnak tartott képzelés „A Nemzeti Múzeumnak azon szálájá”-nak konkrétuma állt, ez 1828-ra testét veszítve „a haza oltára”-nak nagyonis elvont színhelyévé ködösült.

Jellemző, milyen magátólértetődő módon tapadt a *Haza* megszemélyesítőjéhez a „colossalis” jelző, még akkor is, ha nem volt a valóságban semmi alapja. Kétségtelen: a *Bavariá*-k és *Germaniá*-k ténylegesen „colossalis”-ak — helyesebben: monstrozusak — lettek, de ez később történt. Canova egyetlen *Italiá*-ja sem szembetűnően nagy, mint ahogy Ferenczynek az ő nyomdokain járó *Pannoniá*-i (mert kettőt is elkezdett, de a kő alkalmatlansága miatt mindkettőt félbehagyta), semmivel sem haladják meg azt a méretet, amit a néző életnagyságúnak ítél.

A szobrokra — tehát nem a talpazatukra, hanem magukra a szobrokra — a 18.-19. század fordulóján olykor föliratot tettek. A föliratozásnak két alaptípusa ismeretes. Az elsőre példának hozhatjuk azt a művet, melynek fölállítására — 15 méter magasnak tervezte — Jacques Louis David tett javaslatot a Nemzeti Konventben a forradalom II. évének Brumaire 18-án. Az összetört királysobrokból emelt halomra kerüljön a Nép óriásalakja. „Homlokán messze látszó betűkkel ezt a szót viselje: *Fény*; a mellkasán: *Természet és Valóság*; a karján: *Erő*; kezén: *Munka*.” Ezek a szavak nyilvánvalóan nem lettek volna szerves, a témából következő és az őket hordozó forma plaszticitásához illeszkedő részei a szobornak, hanem úgy festettek volna, mint az elkészült műre utólag felvitt magyarázatok. Hallott Ferenczy erről a megrekedt tervről? Közvetlenül valószínűleg nem. Közvetve azonban, mint a szakmai köztudat hajszálcöves közegében szétszivárgó hír, a föliratozásnak ez a lehetséges módja eljuthatott hozzá. Munkája során ő egy emlékezetében elevenen élő példát követett: Canovának a római Szent Péter templomban álló, 1783-92 között készített, XIII. Kelemen pápa maradványait rejtő síremlékét. Szemből nézve balfelől áll ezen a *Vallás* jelképes alakja. Koronáján — héber nyelven és héber betűkkel — viseli a föliratot, amit a Kivonulás Könyvének 4. fejezete a 28. részben ír elő Áron fejdíszé számára: *Az Úr Fölkentje*, az övén pedig — ugyancsak héber betűkkel héberül —: *Tökéletes Fény*. Ám itt a fölirat tartalmilag is, formailag is szorosan összetartozik hordozó elemével. Mintha beleszőtték vagy hímézték volna az övszalagba, követi annak teste-feszülő ívét, húzóását, gyűrődését. Ferenczy *Pannoniá*-ján ezt vagy amazt a módszert követte-e? Erre legfeljebb majd visszakövetkeztethetünk a Virág-émlék föliratozási módszeréből. De számunkra — legalábbis egyelőre — nem is a föliratozás módja, hanem ténye, és főként nyelve fontos.

Canovának és megbízójának szándéka nyilvánvaló volt: a beavatott kevesek megértik a héber nyelvet és a bibliai utalást, az avatatlan sokakban pedig az érthetetlen varázsszöveg megidézi a szent borzongást és a titok előtti alázatot. Ezt akarta Ferenczy is a görög nyelvvel és betűvel: „procul este profani”. Művét ezoterikussá akarta tenni, önmagát pedig besorolni a kiválasztottak, a titkok tudói közé, egy olyan varázsnyelv segítségével, amelyet maga sem értett. Olyan kört húzott maga köré, amelyen voltaképpen kívül állt. Arisztokratikus-ezoterikus törekvése, a varázsnyelv használata gerjesztette fel Vörösmartyban a népnyelv védelmezőjét és a demokratát — ám erről majd később.

A pantheon-terv érlelődésével párhuzamosan fejlődött jellegzetes reformkori messianizmusa és önérzete. Már 1824-ben, Rómából is írt ajánlák: „Engem kevélylő, bátorrá, magam-magamnál erősebbé tesz annak meggondolása, hogy az én kis testemnek egyik ujja nagyobb, mint ezeknek egész teste”. (Kiemelés: C. P.) *Ferenczy és klasszicizmus* a magyar művészettörténeti irodalomban mintegy szinonimákká lettek. A művek modorát most hagyjuk. De, ami az önérzés modorát illeti: a fenti idézetből már a telivér romantika hangja szól. (Olvastva-e Friedrich Schlegeltől az *Athenaeum-töredék*-et? Nem cáfolni, sem bizonyítani nem tudjuk, de gyanítható.) Mint ahogy a romantika jegyében áll az is, ahogy 1824-től kezdve leveleit aláírta: „*Ferenczy István, a művész*”. (Kiemelés: C. P.) Tehát nem konkrét mesterséget tüntetett fel, mint pl. képfaragó, szobrász vagy képiro, festő, újonddász, színész, trombitás és így tovább. Összefoglaló fogalmat használt, jelezve, hogy a felkentek közül való, birtokában van a tehetség istenadományának, amelyhez képest másodrendű jelentőségű kérdés, hogy az élet teljességének átélése közben szerzett élményeket

(képes volt-e valójában Ferenczy „az élet teljességének átélésére”, most ne firtassuk), végül is vésővel, ecsettel tollal, kottapapírral — vagy esetleg a puszta étellel, mint műalkotással — örökíti-e meg. A szóhasználatra gondosan ügyelt. Kazinczy 1825 januárjában elküldte neki a *Pásztorlányká*-ról tervezett recenzió kéziratát, javítana rajta, ha szükségesnek látja. Ő első helyre tette: „... mesterség helyett írnl művészség”. Megkülönböztette magát e szóval. Amikor 1825-ben megtelepedett *Budán* (a Dunával is elhatárolva magát) *Pesten* számos szobrász tartott műhelyt kihasználva az építkezési konjunktúrát: Bauer Mihály, Dunaiszky Lőrinc, Huber József, Uhrl Ferenc. Közülük nem egy — különösen például Huber József — szakma dolgában nála sokszorta képzetebb. De mert mészkből és fából épületdíszítő szobrokat készítettek, szemében megmaradtak a „mesterség” szintjén, míg ő, aki — kizárólag fehér márványból faragott műveivel — országos dolgokban hallatta hangját, a „művészség” magasába lendült.

Sőt: a magyar szobrászat *megalapítójának* tartotta magát. Féltekenyen őrzött alapítói öntudatával a magyar reformkorban távolról sem állt egyedül. Gondoljuk csak meg, milyen tajtékzó haraggal támadt például báró Jósika Miklós azokra, akik kétségbe merték vonni, hogy *Abafy*-jával ő a magyar regényírás fundátora. Ezt az alapítói rangot nemcsak igényelte, hanem az értelmiség természetes gesztussal nyújtotta is neki. Amikor hazatelepedett, gróf Vay Ábrahám három esztendeig évi 1.000 forinttal segítette. „Assignatio”-ja *első Magyar Képfaragó lelkes Művészünknek*” szült. Kizárólagosságra való igényét is elismerték. Amikor házat vett Budán, Fáy András mondott pohárköszöntőt az avató vigasságon: „A művészség reprezentánsát Magyarországra az Isten éltesse”.

3.

Dehát hogyan is ismerkedett meg az írókkal, Kazinczyval, Döbrenteiével, Vörösmartyval, Fáyval és másokkal?

Római tanulóévei alatt — kiváltképp miután a *Pásztorlányká*-t a nádornak, Csokonai mellszobrát pedig a debreceni kollégiumnak hazaküldte — neve a hazai értelmiség körében egyre jobban elhíresedett. Legtöbbet a *Tudományos Gyűjtemény* tett érte. Rómában ketten keresték föl levéllel: Kazinczy és Döbrentei. A széphalmi mester éles szemmel figyelt és éles nyelvvel ítélt: „lakatosi” levelei alapján „burnyasz ember”-nek jellemezte őt, aki mégis „a nemzetnek nagy díse”. Amikor 1828-ban Pesten személyesen is találkozott, Ferenczy szemé-nyelve sem volt tompább. Tiszteletből megmintázta és márványba faragta a mester portréját, de öccsének így jellemezte: „úgy fogadott, mint gyaníthatod: nagy lármával és felkiáltásokkal, a művészekről és a művészségről való sok beszéddel, melyről jobb volna, ha hallgatna, mert írásban magát annyira el nem árulja”. Azoknak az írónak, akikkel hazatelepédése után személyes kapcsolatot tartott, szinte teljes listáját ismerjük. „Kedves levelecském, midőn barátomhoz, Döbrenteihez érkezel, találd őt a legvidámabb s legfrissebb egészségbe; tiszteld Nagy Benedek Szathmáry, Fiáth, Kubinyi, Helmecey, Kultsár, Zhaisz és más urakat, kik méltán a magyar nemzet barátainak elesmertethetnek” — írta a legkedvesebbreknek a művelődés fele-útján járók jellegzetes formalizmusával. Öccsének Döbrenteit hamarosan már „Gábris”-nak emlegeti.

De olyan költők is féltő figyelemmel kísérték útját, akiket személyesen nem ismert. A Kölcsey kritikájától véresre sebzett Berzsenyi Dániel 1825 tavaszán küldte el magamentségének, a *Versformákról* írt tanulmányának kéziratát a *Tudományos Gyűjtemény*-hez. Ekkor értesült Ferenczy hazatelepedéséről, és június 30-án a következő sorokkal — a tapintat remekműveivel — fordult Döbrenteihez:

„... Hogy Mostanában a Tud. Gyűjtemény Redactiojához egy kis értekezést küldöttem, reménylem tudva van előtted. Ezen értekezésben egy helyen a képfaragás mesterségét *csak szép játéknak* nevezém, melly kifejezésemet mast szeretném megenyhíteni, nem azért, mintha azt igaznak nem látnám, hanem csak azért, mivel az a szép mesterség mast nálunk ébredezni kezdvén, azt kisebbíteni ne láttassam, kérek tehát ezen kitételemet valahogy szelidítsd meg”.

Döbrentei nem teljesítette a kérést, és arra sincsen adatunk, hogy Berzsenyi leveléről

a szobrásznak valaha is beszélt volna. Félt, hogy a „szép játék”-kal mégiscsak megzavarja őt? Szűkebb szelleme féltette tekintélyét a tágabb léleknek e fölragyogásától? Nem tudjuk. Az elhidegülésig még közel tíz év volt hátra, egyelőre Döbrentei ahol csak tudta — mutatja ezt a Virág-émlékre szerzett megbízatás is — segítette Ferenczyt.

Hajszálrepedések ugyan már mutatkoztak. A pantheon-tervező szobrász és Vörösmarty először 1828-ban kerültek kapcsolatba egymással, és ez nem úgy indult, mint amiből majd barátság válik. Ekkor jelent meg a Tudományos Gyűjteményben Petrozai Trattner Károly mérnökkari kapitánynak az a már idézett cikke, amely leírja egyebek mellett *Pannonia* kézen álló gipszmodelljét. Amikor elbeszéléssel a görögnyelvű föliatokhoz ért, Vörösmarty, a folyóirat szerkesztője nem állhatta meg, hogy a szöveg fölé csillagot illesszen, és „A. R.” (A Redactor) jelzéssel a lap följán megjegyzést ne fűzzön a tárgyhoz. Magán a görög föliarton, mint a gyakorlati életben jelentéktelen kuriózumon hamar átsiklott, hogy általában az idegen nyelvhasználatra, majd kertelés nélkül a nemzet gyakorlatában nagyonis időse-rű *latin* nyelvhasználatra suhintson. „Az érdemet s elsőseget, kivált más nemzetét megösmerni s tisztelni mindenkor szép lélek vonása” mondta, de „véleményem szerint a magyar ebben igen messzire megy [...] Ó ezen tekintetnek mindenét — a nyelvet áldozza föl. [...] Nekünk minden morzsa kövel úgy kellene gazdálkodnunk, hogy azon a nemzetiség bélyegét hagyassuk; mert a jövő kor [...] azt fogja ítélni, hogy itt *deák* nemzet lakott [...] s ha mégis a művészek különös tetszése van abban, hogy betűkkel hódoljon az ó görög nemzetnek, azt illy magyar fölírással: a *görög bölcseségnek* [...] még alkalmasabban fogja tenni, *minthogy csakugyan a magyarnak kell értenie belőle...*”. (Harmadik kiemelés C. P.)

Végezetül egy csalahatatlan műfaj-érzékre valló mondatot olvashatunk a feliratozással kapcsolatban: „Ha pedig jeles művészünk nem mint tudós, hanem mint szobrász akar tiszteletet mutatni a görög régiségnek, azt, úgy vélem, nem írva, csak képekben teheti”.

Ferenczy, aki pedig fennen hirdette: „még attól sem félek, hogy az idea-adásba, ily nemzeti dologba akármely európai művész is velem konkurrálhatna” ezegyszer nem sértődött meg. Talán azért, mert öntudatának kinyilvánítását így zárta: „*van egy porció meleg kebelem, érzem nemzetem súlyát*”. Vörösmarty lábjegyzetével kapcsolatban semmiféle nyilatkozatot nem ismerjük. De tény: ettől kezdve szobrán, tervén mást, mint magyar nyelvű fölirotat ritkán alkalmazott.

A nemzeti nyelvhasználat követeléséhez is találunk nemzetközi párhuzamot, méghozzá nem is kis nemzet képviselőjétől. Henri Grégoire a Forradalom II. évének Nivose 22-én (1894. január 11-én) hosszú, ékes beszédet mondott a Nemzeti Konventben: *A francia nyelv használatáról a nyilvános emlékművek fölirotainál*. Summája: ... miután a nemzet kilencvenkilenc százaléka nem tud latinul, ennek a nyelvnek az alkalmazása a kőbe vésett fölirotoknál egyik oka annak, hogy az öntudat gyermekkorra nálunk ilyen hosszan elhúzódott”. Ezért „*Falnak, márványnak és ércnek minden jelenbéli és eljövendő sansculotte-hoz a szabadság nyelvén kell szólnia.*” (Kiemelés: C. P.)

A különbségek nyilvánvalóak. Vörösmarty követelése elsősorban nemzeti jellegű, és a „magyar”-t hangsúlyozza, Grégoire-é társadalmi vonatkozású és a „sansculotte”-ra helyezi a nyomatókat. De nyilvánvalóak a rokonságok is. Hiszen Vörösmarty „magyar”-jai között természetesen ott van a honi *pórnép*, amelynek kilencvenkilenc százaléka számára az exkluzív latin ugyancsak érthetetlen, mint ahogy Grégoire beszédében is jelen van a nemzeti büszkeség, amikor a franciáról mint világnyelvről beszél.

Olvasta-e Vörösmarty Grégoire szónoklatát és a Konvent ennek nyomán hozott dekretumát? Aligha. Mégis: lehetett rá hatással? Alighanem. Itt is minden bizonyosan a gondolatok kinyomozhatatlan áramlásával van dolgunk. Grégoire beszédét széthordta a hír szele, gondolati tartalma attól kezdve mintegy a levegőben lebegett. Vörösmarty belegezte, majd kimondta azt a rokon gondolatot, ami már amúgyis a nyelve hegyén volt.

Döbrentei kapcsolata a szobrásszal azonban az 1830-as évek elején lényegében még felhőtlen volt. Bevonta őt abba a munkába is, amely később az *Auróra*-kör (majd Kisfaludy Társaság) tagjai szemében az egyik legfőbb botránykő lett: a *Közhasznú Esméreték Tárá*-nak a szerkesztésébe. Jónéhány művészeti tárgyú cikket vele íratott, az 1832-es kötetben pedig a Ferenczyról szóló cikk az ő tollából származott. A cikkek átlagos terjedelméhez mérve hosszú írás, de még azok számára is meglepő, akik ismerik a hiú szerző gyakori maga-

fitogatását. Legfőbb tárgya: mennyi mindent tett ő a művész érdekében (ami ugyan jórészt igaz is volt, de így összehordva fölöttébb izetlen).

A szakítás 1834–35 körül történt. Nem kísérte látványos veszekedés. Ferenczy átlált a győztesek oldalára? Álszentség lenne tagadni az érdekek szerepét, mégis, inkább úgy tűnik, az Aurorások vonták őt magukhoz. És az olyan kétségtelenül gyakorlati haszon mellett, amelyet például az *Athenaeum* fenntartás nélkül támogató háttere jelentett, szerep jutott az érzelmeknek is. Vörösmarty és Fáy mellett a ridegletű, szerelemtelen, magányos ember fészkeleg barátságot talált. És olyannyira vágyott értelmiségi rangjának ország-világ és önmaga előtt való elismertetésére is: „Ő a megkülönböztetett sorsú emberek társaságában ú.m. nevezetes, tanult könyvírók, tisztviselők és orvosok társaságában az élet örömeit élvezhette” — írta naplójában földije és rokona, Szentpétery József ötvösmester. E körben mutatja őt egy ránk maradt rajzocska.

Látnunk kell emelkedésének főnökjait is. Gőgjét. A „mesterség” szintjén dolgozó pesti szobrásszokkal soha szóba sem állt. Szentpétery is panaszkodott: „... oly visszatartással viseltetett irántam [...] Egyszer sem mondta, hogy menjek a szobájába és nézzem körül a lakását [...] vagy valami helyen egy pohár bort innánk meg”. Az 1835-ben Pestre telepedő Barabás Miklóssal — akinek művész-értelmiségi rangja pedig tagadhatatlan volt — még közös barátjuknak, Vörösmarty-nak sem sikerült összehoznia.

Mégis életmódja és munkássága példásan illusztrál egy történelmi folyamatot. Két ág közeledik egymás felé. Az irodalom, amely mindig is kétségbevonhatatlanul értelmiségi tevékenységnek, de nem megélhetési forrásnak számított. Most — jelesül Kisfaludy Károly és Vörösmarty munkásságával, és részben már Csokonaiéval is — pénzkereső mesterséggé vált. A képzőművészet pedig, amely kézművesség-korától többé vagy kevésbé, de mindig meghozta a kenyérré való, most Ferenczyvel az értelmiségi munka státusába emelkedett.

4.

A „szent öreg” emlék-domborművének témáját Ferenczy István 1830. október 23-án így írta le öccsének:

„E nyáron készítettem még a Virág Benedek emlék modelljét; olyasforma lesz, mint a Kulcsáré, de mélyebb ideájú. Döbrentei minden munkáimnak eleibe teszi; [...] a közepén áll a hermes a Virág álló képe; az ülő figura a haza, Pannonia, aki a Virág képével olyanformán bánik, mint egy anya a harcról dicsőséggel hazatért fiával; édesgeti, öleli és a jobb kezével hátulról egy borostyánkoszorút fejére illesztget, hátulról azért, mert tudva lévén az ő visszavonult élete módja és minden pompát és dicsőséget megvető karaktere, még holta után is elvonhatná magát ezen megtiszteltetéstől. Lábánál vagon egy kas a régiek módja szerint, melybe összetekert íráskor vagynak és külön-külön hisztorikusok nevei vannak reá írva [...] Az őmaga írása pedig, a *Magyar Századok* a lanttal együtt egy szögére akasztva”.

Ismerte Ferenczy Virágot személyesen? Futólag talán látta, hiszen öt éven át alig pár száz méternyire éltek egymástól (igaz, a szobrász akkor még mint vendég a Sándor grófok palotájában, a poeta pedig szerény vízivárosi bérlakásában), közelebbi kapcsolatba azonban aligha került vele, mert annyi más találkozásáról, beszámolt volna öccsének, és a fájdalmas szegénységet sem szépítette volna minden megjegyzés nélkül „visszavonult élete módjára”. Olvasta műveit? A *Magyar Századok*-at talán, mert arra pantheon-tervénel szüksége lehetett. Verseit valószínűleg nem. Leveleiben szívesen érvelt idézetekkel — legtöbbször Máttyássytól valókkal — tőle azonban egy sort sem citált. (Igaz: Vörösmartytól, Bajzától sem).

Mindennek a summája: az emlék-domborművön látható portréhoz minden bizonnyal előképet használt. Honnan vette? Ez számunkra most másodrendű fontosságú.

Sokkalta fontosabb ennél az, hogy — mint már mondtuk — a dombormű kompozíójának egészével is egy előkép nyomdokain haladt: Canovának 1813–15-ben Ottavio Trento emlékeztetésére faragott sztléjét követte. A mintaválasztást nem az ábrázoltak hasonló sorsa határozta meg: Trento gróf nem szegény poeta, hanem bőkezű alapító volt. Két tényezőt kell ezzel kapcsolatban főlemlíteni. Az egyik eszmei természetű és általános érvényű:

e síremlék-típus csendes bánata a felvilágosodáshoz illő újítás volt a barokk hasonló célú műveinek megrothadás és megdicsőülés között feszülő pátoszához képest. Lám, a halott is kétszeres manierisztikus elvontságban: szobor a szobron. A másik tényező gyakorlati és az adott műhöz tapadó. A Trento-emlék nőalakja a mellszobor vállára emeli a karját. Ebből a helyzetből viszonylag kevés változtatással lehetett a Virág-emlék nőalakjának hátulról koszorút csempésző mozdulatát kialakítani.

De helyes-e, ha a Virág-emléket leírva egyszerűen *nőalak*-ról beszélünk? Semmiképpen sem. Mert nézzük attribútumait: „Fejetetején állnak a várak falai ...”. Vagyis a *corona civilis*-t viseli, mint Canova *Italiá*-ja, „... egy koszorú szorítja, mely búzakalásszal és szőlőgerezddel vagyon ékesítve”. A Petrozai Trattner cikkében leírt *Pannonia* van előttünk domborművé alakítva. Egy tussal rajzolt kis vázlaton Ferenczy Vörösmarty figyelmeztetését félretolva nem tudott ellenállni a kísértésnek, és görög betűkkel fölírtta — nem a műnek legalábbis elméletileg eszmei középpontjában álló *Virág*, hanem a neki szolgáló latin *Pannonia* nevét. (A kevés motívumot használó rajz-vázlat egyetlen pillantással átfogható, tömörebb és jobb, mint a jelképekkel rakott kész dombormű. Dehát Ferenczy mindig is hajlamos volt rá, hogy műveit jelképekkel túlterhelje, sőt, a „művészség” mibenlétét jórészt az ilyenek kitalálásában látta.)

Itt mi sem állhatunk ellen a kísértésnek, hogy legalábbis meg ne kockáztassunk egy föltevést. Láttuk Virág emléket: a poétának a haza nyújt koszorút. Láttuk Trento követ: egy nemtő *írja* a büszk talapzatára a gróf érdemeit. Idézzük föl a *Budai temető* befejező sorát:

„S azt, hogy hű fia volt, a haza *írja* reá”. (Kiemelés: C. P.)

Nem szabad-e mint lehetőséget fölteleznünk azt, hogy Ferenczynél Vörösmarty látta: Virág emléket mint gipszmodellt, Trentót mint rajz-jegyzetet vagy metszetet (az átvételek számából és pontosságából arra kell következtetnünk, hogy a szobrász effélékből nagy gyűjteménnyel rendelkezett), majd felhasználta innen a *haza*, onnan az *írás* motívumát és úgy formálta meg a jobb jövőben bízó végsort?

Visszatérve a domborműhöz: másodrendű fontosságú volt, honnan vette Ferenczy a költő arcvonásait. Fontosabb, hogy milyen mintát vett igénybe a kompozíció egészéhez. Legfontosabbnak pedig azt kell tartanunk, hogy mit művelt a mintául vett kompozícióval. Nem a fölemelt kar mozdulatának apró megváltoztatásáról van itt szó. Hanem arról, hogy az egész együttest tükörképére fordította. Trento emléken a nemtő néz balról jobbfelé, a halott szobra pedig jobbról balra — a klasszicizmus modorának megfelelően csupa szigorú profilba fordított arcot látunk — Virág emléken a költő szobra tekint balra és a hazáé irányul jobbra. Ez az átfordítás egyszerű, de radikális hatású módszer. A balra, illetve jobbra irányuló tekintetek fölcserélése átrendezi a mű teljes belső hierarchiáját.

Miért?

Az emberek túlnyomó többsége úgy véli, hogy az elébe tárolt képet vagy szobrot egyetlen rápillantással veszi tudomásul. Holott nem így van. A bal agyfélteke dominanciája folytán minden jobbkezes a látványt szemének igen gyors *balról jobbfelé* tartó mozgásával mintegy sávonként felülről lefelé tartva olvassa el. Ebből következik, hogy mindazt, ami jobbról balfelé — tehát nézésével szembe — irányul, anélkül hogy azt tudatosítaná, szembezegülőnek, határozottnak, cselekvőnek, magyarul: fontosnak ítél. Ami viszont balról jobbfelé — tehát nézése sodrának mintegy magát megadva — tart vagy tekint, azt szerénynek, megadónak, passzívnak, magyarul: kevésbé fontosnak ítéli. Ez nagymértékben befolyásolja azt, hogy egy-egy ábrázoláson ki a fő — illetve mellékszereplő. Fordítsuk tükörképére — vagyis a mintául vett Trento-emléknek megfelelő helyzetbe — Virág szteléjét: az alázatos haza koszorút nyújt a felmagasztosult költőnek. Nézzük úgy, ahogy Ferenczy megformálta: a szerény költő ajándékot kap a kegyosztó hazától. Vagyis Ferenczy döntött a főszereplőről. Láttuk: régi vágya volt, hogy egy leendő pantheon közepére elkészítse Pannonia hermáját. Ehhez azonban helyet nem kapott. Megbízást kapott viszont Virág emlékére, akit ugyan a róla hallottak alapján bizonyára tisztelt, de akihez semmi személyes érzelmi kötélék sem fűzte. Úgy formálta tehát a művet, hogy azon — ha domborművé alakítva is — a vágyait régóta fészegető Pannonia alakja uralkodjon. Milyen „szála”-ban? — erre rövidesen visszatérünk.

A fentiekkel kapcsolatban két kérdésre kell választ keresnünk. Az első: találunk-e a jobbra vagy balra irányulás ilyen fölhasználására példákat az olyan sok szempontból mintaképnek tartott Canova hasonló típusú szteléin? Nem. Ő ugyanis mindig pontosan tudta, műve melyik templom melyik részébe kerül, és így számításba vehette, honnan esik rá a fény. Márpedig annak, ragyog-e egy arc vagy árnyék fátyolozza, még erőteljesebb rangosító szerepe van, mint annak, szembe fordul-e a szemmozgás irányával, vagy vele sodródik. Canova tehát a megvilágításhoz alkalmazkodva fordította a főszereplőt erre vagy arra. Ferenczy ugyan sejtette — vagy inkább remélte —, melyik lesz az az épület, amelyben Virág emléke helyet kap, de hogy azon belül melyik terembe teszik és hol lesz a rávilágító ablak, arról semmit sem tudhatott.

A második kérdés: tudatos számítással alkalmazta-e Ferenczy a jobbra-balra irányulás lélektani hatását, vagy ösztönösen? Bizonytalanságban maradunk. Ne kerteljünk: képzőművész ösztöne vékony volt. (Tehetségének izmait, a dombormű mintázásának érzékletességét vagy merevségét most ne méricskéljük.) A jobbra-balra irányulás hatását a művészeti irodalom ugyan jónéhány tanulmányban tudatosította, de valamennyi halála után, a 20. században látott napvilágot — ami természetesen nem zárja ki azt, hogy mint íratlan tapasztalat, szájról-szájra hagyományozott „fogás” a régebbi műhelyekben ismeretlen lett volna. Tény: akár így úgy, a tükörképe-fordítás megtörtént.

Döbrentei 1835 májusában megjelent röpirata és a *Honművész* ugyanazon évfolyamának egy júniusi száma végre nyilvánosságra hozta azt az elhelyezési tervet, amely véleményünk szerint mint titkos egyetértés Döbrentei és Ferenczy munkáját mindvégig irányította. „Tegyük az emléket a *nemzeti múzeumba*, hová állítását az aláírók többsége kívánja”, írta az első, és ... „ez a legelső emlék, melyet magyar írónak magyar közönség aláírással emelt [...] a *nemzeti múzeumban fog felállíttatni*” (Kiemelések: C. P.) — írja a második. Szeptemberben Döbrentei már az elnyert engedélyről is beszámolhatott: „... tisztelt Nádorunk ő cs. kir. főhercegsége hozzám, Pozsonyból a múlt aug. 21-én bocsájtott kegyes válasza szerint, az aláírók többségének óhajtásához képest, örömmel elfogadja”. Elfogadhatta, hiszen Virág Benedek népszerű és ugyanakkor föltétlenül lojális volt, kötelességtudóan — és nem is rosszul — megírta a koronázáskor, nádori beiktatáskor szokásos üdvözlő verseket. Még ugyanabban a hónapban „Guzmics Izidor bakonybeli apát úrnak az üdvözült magyar író t. dicsőítő lelkes beszéde közben „fel is avatták a művet”, a leplet gr. Teleki József, a tudós társaság elnöke vette le.

Döbrentei és Ferenczy ravasz tervet vittek végig sikeresen. Gyűjtést indítottak Virág emlékére, anélkül, hogy pontos rendeltetését a nyilvánosság előtt megjelölték volna. Miközben készült, bárki sírkőnek nézhette — és ha titkos tervük nem üt be, nyilván ők is arra használják. Amikor azonban elkészült, merészen a nádorhoz fordultak, aki — mi mást tehetett volna? — befogadta a Nemzeti Múzeumba. Így, ha az egykor álmodott nemzeti pantheon nem is valósult meg az épületben, *Pannonia* — ha dombormű alakulva és Virág ürügyén is — mégiscsak odakerült, sőt, létrejött a nemzeti hős-csarnok csirája is.

Jól tanúskodik e kettős rendeltetéssel számoló tervről a föliratozás mikéntje. „Virágnak *tisztelői*” (Kiemelés: C. P.) — olvashatjuk rajta, vagyis az állító nemzet önmagáról is megemlékezett. A fölirat valójában nem szervez része a dombormű autonóm világának. Például: nem illeszkedik a betűsor tágulásával, illetve szűkülésével a posztamentum perspektivikus helyzetéhez, és ha óvatosan, kevéssel is, de a sarkán is túlmegegy. Olyan, mint egy, a dombormű belső rendjétől független, arra utólag rávéssett ajánlás.

Míg a Virág-emlék a régi Nemzeti Múzeumból mai helyére, a szegedi egyetem árkádorának pantheonjába került, sok hányattatást élt át. Ennek nyomonkövetése meghaladná adott lehetőségeinket.

Enyedi Sándor

DÖBRENTAI GÁBOR KÉT ISMERETLEN LEVELE KAZINCZY FERENCHEZ

Az Országos Levéltár Dessewffy családi levéltárában két ismeretlen Kazinczy Ferenchez frott Döbrentei levél található.¹ Csetri Lajos a közelmúltban közzétett kis tanulmányában² áttekintette a két író több évtizedes kapcsolatának alakulását. Az eddig ismert levélváltásaikból kiviláglik, hogy a húszas évek elejére a két író fokozatosan szembe kerül egymással. Az előkerült Döbrentei levelek 1827-ben íródtak, akkor amikor számukra evidencia a nézetkülönbség, de ezt nem akarják a teljes szakításig mélyíteni. Döbrentei első, januári keltezésű leveléből kiderül, hogy: „Köztünk a' nyelvbéli különbözés fenn fog állani ezután is, de azért abból semmi kedvetlenséget sem akarok barátságunkra nézve és hogy Te is nemes indulattal ohajtva írad leveledet, nagyon köszönöm” — véli Döbrentei. Ekkor még úgy tűnik, hogy tolerálni tudják egymás eltérő álláspontját. A második — a március 4-i Döbrentei levél is békülékeny hangú, a meglévő ellentéteket írójuk „nyelvbélieknek” minősíti: „egyébiránt senki barátibb szívvel és indulattal Hozzád nálamnál nem lehet” — teszi hozzá, de Kazinczy március 27-i válasza³ meghatározó lesz kettejük további viszonyára: „Rendes az, hogy mi ketten, te és én, még ebben [egymás kioktatásában!] is ellenkezünk, mint csaknem minden egyébben...” s a levél befejezése sem hagy nyitott kapukat: „Igen is, édes barátom, nekem nem csak írásod ellen van panaszom, hanem sok egyéb nemű bántásaid ellen is. Ezt elég említenem, 's elhallgatok...”

Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez

Budán, Januarius 27dikén 1827.

Kedves Barátom,

Ipad Gróf Török Lajos⁴ képe rezét küldöm ezennel egy Fridrik Wilhelm⁵ Huszár Ezredbeli StrázsaMestertől ki, azt mondá, midőn Transportjokat S.Patakra inszradálám hogy ő Ujhelynek megyen kvártélyára 's ígérte bizonyos általadását. A' réz a' múlt Ősszel kerűle Kolosvárról kezemhez 's azolta már mind vártam alkalmatosságot. Tiéd 's jobb hogy nálád maradjon fenn.

Utóbbi leveledre mindgyárt feletem, de nem küldém el, mivel Szemere Palinak⁶ hozzám jötte 's beszéde némelly pontjait levelemnek szükségtelemné tevé. Köztünk a' nyelvbéli különbözés fenn fog állani ezután is, de azért abból semmi kedvetlenséget sem akarok barátságunkra nézve és hogy Te is nemes indulattal ezt ohajtva írad leveledet, nagyon köszönöm. Szemere Palinak megmondám mit töröljen-ki észrevételeid, védelmeid soraiból; megtévé — így most egyedül csak a' vélekedés különbözése maradt, melyre én is felelek és

¹ OL. Dessewffy család levéltára, P. 91. Nr. 112.² CSETRI Lajos, *Kazinczy és Döbrentei*. It 1981. 767-775.³ *Kazlev*. Bp., 1910. 20. k. 4756. sz. levél.⁴ Török Lajos, gróf (1748-1810) Kazinczy apósa.⁵ Fridrich Wilhelm (Gabitz Frigyes Vilmos) — (1786-1870) nevezetes fametsző, író.⁶ Szemere Pál (1785-1861) a „pesti triász” tagja Vitkovics Mihállyal, Horvát Istvánnal együtt. Lelkesen támogatta Kazinczy törekvéseit; később ő is szembekerül Kazinczyval.

bizonyosan Irántad egész tisztelettel eltelve. Fájna az nekem, ha gyermek korom barátját, ifjúságom vezetőjét, meg tudnám — sérteni. Egy uttal azt is óhajtom, hogy különbözőzésünk eléadása, például szolgálható nemes tónusa legyen.

Kölchseyvel folytatott Levelezéseim kiadása juttatja eszembe megint egykori azon kéresemet hogy adnád Te ki még magad barátaiddal folytatott levelezéseidet. A'ki csak barátod mind kíványa.

Magamat ajánlom ezutánra is, viszonzozva új esztendei kívánságaidat, barátságodba.

Bűnöm férjhez mene. Hangyássyhoz a' Pest Várm. fő SzolgaBíró testvééréhez, e hónap 20^{dikán} esvén meg esketése. Bár én Fáy Andrisnak ⁷ bolond háziasító gyengéjét ismertem volna. De, így most megszűnhetik minden balgatag rágalom.

FŐ Notárius Dókus Urat⁸ tisztelem.

Hív barátod
D. Gábor

Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenczhez

Budán, Martzius 4d. 1827.

Kedves Barátom

Tegnap nézők által Palival együtt, correctura-ívtét, Véled lévő nyelvbéli ellenkezésimnek. Nyelvbelinek mondom, mert egyéb iránt senki barátibb szívvvel és indulattal Hozzad nálamnál nem lehet. Ez a' szív szöll mindenütt írásomban is, öelve szeretve Téged, de vélekedésemet egyenesen kimondva. Látni fogod abból, hogy én senkinek kedvét nem lesem 's a'mint irtam, a'hogy megjelentem stylusomban, tökéletes magam meggyőződése szerint történt.

Pali nem talált semmit törteni valót' 's Gr. Majláth Muki⁹ se, a'kivel részént csak azért közlém hogy tónusáról mondja meg itéletét. Kazinczy és kegyed — mondá, meg fogják itt mutatni a' Magyar Iróknak, miképen kell vadság nélkül szöllani egymás ellen.

Gr. Török Lajos Ipad képét, eddig vetted. Egy Fridrich Wilhelm Huszár Strázsza-Mestertől küldém.

B. Wesselényi Miklós¹⁰ a' mult héten ment itt keresztül Pozsonyba, valamint Gr. Gyulay Lajos¹¹ is, de ez Bécsbe, a'hol ezután concepista kép szolgál. Megosztozott testvérével. A' lányra nézve én Lottinak jutottam.¹²

Élj boldogul. Hív barátod

D. Gábor

Címzés: Buda. Tekintetes Nemzetes Kazinczi Kazinczy Ferencz Urnak, több Tek. Nemes Vármegeyk TáblaBirájának. Miskolcz — S.A.Ujhely.

⁷ Fáy András (1786–1864) író, földbirtokos.

⁸ Dókus László főjegyző, irodalmilag művelt, jól képzett jogász, Kazinczy belső baráti köréhez tartozott.

⁹ Majláth Muki — Majláth János, gróf (1786–1855). Német műveltségű gróf, aki a legfontosabb kérdésekben egyetértett Kazinczyval. Szoros barátság fűzte őket össze Kazinczy haláláig.

¹⁰ Wesselényi Miklós, báró (1796–1850). Reformkori politikus; az „árvízi hajós”; Kazinczy barátja.

¹¹ Gyulai Lajos, gróf (1799–1869) erdélyi naplóíró és reformer politikus, Döbrentei házi tanítvány;

¹² Lotti — Gyulai Ferencné grófnő leánya, Karolina, Gyulai Lajos testvére.

SZALAY LÁSZLÓ ÉS ANATOLIJ NYIKOLAJEVICS GYEMIDOV LEVELEZÉSE

Szalay László az egyik legszélesebb külföldi kapcsolatokkal rendelkező magyar történetíró. Nem véletlen, hogy már kortársai német és orosz monográfiát szenteltek emlékének és munkásságának.¹ A nagyvilágban szerteszórt „hagyatéka” alighanem még sok meglepetést tartogat. Hiszen például Angyal Dávid csak annyit jelzett, hogy 1848-ban Szalay László Brüsszelben „megismerkedett még Demidoff Anatolij Nikolajeviccsel, a san donatoi herceggel, ki hírneves utazó, műértő, természettudós és diplomata volt”,² és íme, Gyemidov moszkvai családi levéltárában ott találjuk tucatnyi darabra rúgó levélváltásukat. Ezt a szerencse jóvoltából tárhatom az olvasó elé (teljesen betűhív átirásban, hiszen az elírások is, amelyek olykor a szerző idegi állapotáról árulkodnak, forrásértékűek).

Az első repertórium, amelyet 1990 májusában a régi orosz levéltár kutatótermében leemeltem a polcról, a Gyemidov levéltáré volt, és éppen Szalay nevével nyílt ki...³ Sajnos a levelezés néhány darabja elkallódhatott. Ugyanakkor Demidov aláírással az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában is találunk három levelet a Levelestárban ismeretlen levélíró termékeként számontartva.⁴ Az egyik, az 1852. február 25-i csak itt maradt fenn. A másik kettőnek a fogalmazványait őrzi a Gyemidov családi levéltár is, 1853. február 5-ről és február 28-áról. Ez utóbbiban maga Gyemidov írta be a pénzösszeget, amelyet a fogalmazványban a titkár üresen hagyott. Egyébként a hercegi titkár, Achèlle Gallet de Kulture fogalmazványait kalligrafikusabban író kéz tisztázta le és terjesztette elő a hercegnek aláírásra.

E levelek nagyrésze az emberi kiszolgáltatottság és megértés, a segélykérés és nagylelkűség dokumentuma. A történész Szalay László ugyanis szűkös anyagi helyzetében régi ismerősétől, Gyemidov hercegtől anyagi támogatást kért. Időközben azonban a sajtó elhírlette, hogy ő is belekeveredett a milánói forradalmi fejleményekbe, mire ártatlanságát hangsúlyozva visszavonta kérését, de Gyemidov hangsúlyozva, hogy demokrata is lehet tisztességes ember, hacsak nem gyilkos, nem vonta vissza a kiutalt összeget.

Sajnos e levelek olvastán egész sor kérdés megválaszolatlan marad. Először is nem tudjuk meg igazán, hogy miért vonzódott Szalay László annyira Gyemidovhoz. Még 1848. december 6-án azt írja ugyanis Kulture urának, a hercegnek, hogy amikor Teleki Lászlónál találkozott Szalayval, ez „energikus lelkesedéssel” így nyilatkozott: „Nem fogom elfelejteni soha Gyemidov herceget, olyan szív ő, aki olyan gondal rejtőzködik, amilyennek mások mutogatják magukat, úgy tisztelem mint anyámat: azért használok ezt a kifejezést, mert nem hiszek senkit, akit jobban illet a mély tisztelet mint iránta érzek.”⁵

Valószínű, hogy nem teljesen újkeletű volt az ismeretségük. Szalay nyilván olvasta Gyemidov 1837-i útleírását magyarországi, havasalföldi, moldvai és dél-oroszországi útvjáról, amely egész sor kiadást ért meg (francia: 1840, 1854; olasz: 1841; lengyel: 1845; angol: 1853; orosz: 1853; német: 1854) és szerzője Európa jeleseinek is megküldte a francia nyelvű első kiadást: a Habsburg ház koronás fejének, Ferdinándnak, aztán Metternichnek, éppenúgy mint Victor Hugónak és Eugene Delacroix-nak, valamint Louis Bonaparte-nak, ez utóbbinak elsősorban rokonai alapon, miután felesége Jérôme Bonaparte leánya volt.⁶

¹ Alexander FLEGLER, *Erinnerungen an Ladislaus von Szalay und seine Geschichte des ungarischen Reichs*. Leipzig, 1866., Nyil Alekszandrovics POPOV, *Magyarszkitj isztorik Vlagyiszlav Szalaji i isztorija Vengrii ot Arpada do Pragmaticeszkoi Szankcii*. Szánpeterszburg, 1868.

² ANGYAL Dávid, *Szalay László emlékezete*. Bp., 1914. 47.

³ Centralnij Goszudarsztvennij Arhiv Drevnih Aktov, Moszkva, Demidovü, Fond 1267, opisz 5, gyelo 166.

⁴ Ezekre a levelekre VIKOL Katalin hívta fel a figyelmemet.

⁵ CGADA, Fond 1267, opisz 5, gyelo 99.

⁶ Uo. 364.

Gyemidov rokonszenvezett a liberális reformokkal. Űgy adott képet a reformerek és a visszahúzó erők küzdelméről, hogy egyben a hazai orosz olvasóközönsége is értsen belőle. A régi Magyarországon megforduló orosz és ukrán utazókak szinte kivétel nélkül ez jellemezte, mert — írja Tardy Lajos — „amit saját országukra elmondva a cári cenzor veres plajbásza kérelhetetlenül keresztülhúzott volna, azt bánatlanul ország-világ elé tárhatták Magyarországra vonatkoztatva.” Így Gyemidov, „bár könyvét öt oldal terjedelmű ajánlással I. Miklósnak, minden oroszok cárijának, az autokrácia megszemélyesítőjének szenteli, az egész testes kötet végsősoron politikailag az abszolutisztikus kormányzás kipellengérezését, a közteherhivselésen és a jogegyenlőségen alapuló modern állam dicséretét és kívánását tartalmazza.”⁷ Egyébként az összképhez hozzátartozik még az is, hogy az 1830-as évek derekán Gyemidov tervet terjesztett elő annak érdekében, hogy a sajtóban jól elhelyezett cikkekkkel „ellensúlyozzák a forradalmi propaganda szellemét, amely szinte egész Európát uralja és az abszolutisztikus kormányzat és főképpen Oroszország elleni gyűlöletet”. Ezért még dicséretet is kapott felső helyről.⁸ De a cár abszintizmusa miatt nem szeretete a gazdag főurat, és házasságát sem helyeselte. Egyébként akár a Bonaparte család, a Gyemidov is úrgazdag volt. Tulai fegyverkovácslegény alapította a gazdag manufaktúra-tulajdonos és földbirtokos dinasztiát. Apja firenzei követ lett már, ő pedig San Donatóba húzódott meg és a toscanai nagyhercegtől kapta hercegi címét. De hatalmas műgyűjteményét Pétervárra küldte haza, és egész sor alapítványt is tett otthon, Oroszországban.⁹

Gyemidov egyéniségének varázsa valószínűleg közvetlenségében és őszinteségében rejtett. Hatalmas udvartartása volt. Útjaira még festőt is vitt magával. Egyénisége még jobban érvényesült az őt körülvevő pompában. Felesége családsága, házasságtörése — amelynek hosszú történetét is őri a családi levéltár — és válása, valószínűleg még fogékonyabbá tette mások bűja és baja iránt. Titkára, Kulture 1848-ban hozzá intézett leveleiből derül ki, hogy az alkotmányosság híve volt, miközben a forradalmi eszmékben és propagandában veszélyt látott. (Legalábbis a hű titkár ezt fejtegette Lamartine-nak, mint urának büszkén írta.) Ugyanakkor kapcsolatba került Teleki Lászlóval és Szalay Lászlóval, akik azt hitték, hogy az olasz kérdéssel foglalkozó brüsszeli kongresszuson Magyarország érdekeit is képviselhetik. Gyemidov Telekivel is levelezett, szolgálatokat kért tőle. Hogy pontosan mit, nem tudni, de Kulture — 1848. december 8-án Párizsban kelt levelében — fenntartás nélkül jelezte, hogy „a két magyar testestül és lelkestül odaadó híve” a hercegnek.¹⁰ Ugyanekkor nemcsak a két magyar liberállal tartott kapcsolatokat, hanem Zichy Ödönnel is, akinek aztán — négy év múlva — fivére halálára emlékezve képet is küldött, amire ilyen köszönetet kapott: „Minden egyes tárgyra rávezetem, hogy melyik ország adta, és amikor az 1848-as esztendő már történelem lesz, ez bizonyítja, hogy a becsületes emberek minden nemzetből, megvetették egy rabló banda ítéletét.”¹¹ Különös módon csendül ez egybe azzal, amit Gyemidov írt Szalaynak, mikor a Mazzini féle megmozdulásban való részvételét cáfolta.

„Szegények jötevéje és művészetek pártfogója”¹² — olvasható Gyemidov párizsi sírján. És ismerve a herceg magyar kapcsolatait, a muszkavezető arisztokratával és a nemzeti szabadságunkért tollal is utóvédharcot folytató történészszel, mi magyarok nyugodt lelkiismerettel elhelyezhetünk egy szál virágot, világnézetünkől függetlenül, még akkor is, ha történeti ítéletünk egyértelmű, mert tudjuk, ki harcolt a jó és ki a rossz oldalon, de a gyász és a tisztelet érzése mentes az ideológiától, egy bizonyos határig.

⁷ *Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon*. Közreadta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: TARDY Lajos. Bp., 1988. 29.

⁸ CGADA, Fond 1267, opisz 5, gyelo 12.

⁹ K. D. GOLOBCSIKOV, *Rod dvorján Gyemidovüh*. Jarosláv, 1881. 238., V. A. OGARKOV, *Gyemidovü*. Szánpetersburg, 1891. 89.

¹⁰ Lásd 5. jegyzet.

¹¹ CGADA, Fond 1267, opisz 5, gyelo 87.

¹² Rodoszlovnaja roda Gyemidovüh. Zsitomir, 1910. 45.

Monsieur le Prince,

En partant de Bruxelles — je pars pour Liège, ayant trouvé Bruxelles trop chère en comparaison avec mes minces moyens, — il est de mon devoir: Vous remercier, mon Prince, de toutes les bontés, que Vous avez eu pour moi.

Les Allemands ont un proverbe, qui dit: „gute Menschen treffen sich wieder”, „les hommes bons se revoient toujours”. J'espère donc, de vous revoir encore; je le souhaite au moins.

Il y a longtemps, que je Vous suis de mon œil; on m'a beaucoup parlé de la grandeur de vos vues: je Vous trouvais en outre bon et simple.

Que Dieu donne sa bénédiction à tout cela, que Vous faites, que Vous ferez pour l'humanité.

Agréer, mon Prince, l'expression de mes sentiments le plus respectueux.

25 nov. 1848

Szalay

San Donato, le 25 février 1852

Mon cher Szalay,

Les journaux en s'occupant de moi avec leur tact et leur discrétion accoutumés, m'ont donné plus d'un accès de dépit, mais me voilà réconcilié avec cette annonce intempestive, du moment qu'elle me vaut votre bon souvenir. La vérité est, que ce voyage de Sibérie aura lieu l'année prochaine, si Dieu me prête la vie et la force. J'irai encore une fois, avec plaisir, tenter de récolter quelque chose dans ces champs de l'intelligence que j'ai aimé à parcourir; mais déjà la jeunesse d'âme donc vous me parlez, Mon cher Szalay, s'est notablement affaïssée. Je suis tenté de croire que vous en avez vu les dernières lueurs dans nos entretiens à Bruxelles partagés avec le brave Teleky. Comme cela est déjà loin de nous, grâce aux événements qui nous absorbent et nous vieillissent! Je vois que vous êtes retiré comme un sage, recueilli dans vos devoirs et vos souvenirs. Puissiez vous vivre heureux comme je le souhaite pour vous, de tout mon cœur, loin du bruit d'un monde qui s'en va et séparé à jamais des illusions qui se fondent sur les hommes. Adieu, mon cher Szalay, merci encore pour votre excellent souvenir. Croyez toujours sur cette bonne place que vous vous êtes faite dans ma mémoire et que Dieu vous conserve.

Démidov

Rorschach (Canton St. Gall.) 30 janvier 1853

Prince,

Il y a plusieurs ans, que je vis retiré dans un coin de la Suisse.

La nécessité de chercher mon pain et celui de mes enfants me fait sortir de ma retraite, et songer à un établissement en Suisse ou ailleurs.

Pour les premiers frais d'un établissement nouveau il me faut une petite somme. Dans mes insomnies l'idée m'est venue, que Vous, Prince, me pourriez venir en aide, que notre rencontre à Bruxelles pouvait avoir été providentielle.

Cette somme serait peut-être un prêt, que je Vous rendrai, heureux et reconnaissant, un jour. J'ai la renommée de haute probité, je suis laborieux, je ne suis pas aventureux. Cette somme serait peut-être une dépense jamais remboursée, si je ferme mes yeux avant le temps, si toute ma sollicitude sera déjouée.

J'ai pris la plume pour Vous parler de ma situation; ma foi en Vous, Prince, était

toujours grande. Si pourtant ma lettre Vous paraîtrait singulière: pardonnez-moi. Retiré du monde on perd facilement la mesure des choses humaines.

Agréez, Prince, l'expression de mes sentiments respectueux.

Ladislav Szalay

4

Rorschach (Canton St. Gall.), 2 février 1853.

Prince,

J'ai écrit ma lettre du 30. janvier dans une heure d'indicible angoisse pour l'avenir de mes enfants; aujourd'hui mon âme est reposée, et je Vous prie, Prince, de vouloir regarder la dite lettre comme non avenue.

Agréez, Prince, l'expression de mes sentiments respectueux.

Ladislav Szalay

5

San Donato, le 5 Février 1853.

Votre lettre du 30 Janvier vient de me parvenir, mon cher Szalay, et je m'empresse d'y répondre.

Retiré du monde on perd facilement la mesure sur choses humaines, mais cela arrive aussi à ceux qui vivent dans le Monde comme s'ils n'en faisaient point partie.

Ces deux mesures peuvent donc se rencontrer, qu'elles viennent d'un chalet Suisse ou d'une ville Florentine.

Dites-moi en quoi et comment je peux vous obliger.

Je serai heureux de le faire dans la mesure de mes forces.

Bien des compliments
[Démidov]

6

Rorschach (Canton St. Gall.) 12 février 1853.

Merci, Prince, merci de Votre lettre du 5 février; je viens de la lire les larmes aux yeux.

Vous m'engagez de parler, de m'ouvrir; j'obéis, je parlerai avec effusion de cœur.

Je ne possédais jamais une fortune, des fonds considérables. Mes revenus avant 1848, quelquefois importants, étaient le salaire du publiciste non la rente des bienfonds, des capitaux, qui peut survivre au revers que Vous savez. J'ai fait quelques épargnes, c'est de ces épargnes que nous vécumes, moi et les miens, au commencement de mon séjour en Suisse.

La dote de ma femme, dont l'intérêt est diminué considérablement par les pertes qui s'attachent au papiers autrichiens, ne suffit pas aux besoins même le plus rétrécis d'une famille de cinq têtes. La douleur, toutes sortes de privations ont miné la santé toujours délicate de ma femme. Elle partit, à ma prière, l'automne passé pour Pesth, donner quelques soins à sa santé, se reposer un peu entre ses parents, jeter un coup d'œil sur nos petites affaires. Depuis la fin de septembre, je vis seul dans la maison, qui retentissait naguère du bruit de mes enfants, j'y vis d'une somme minime.

Ma femme ne trouvait pas la patrie dans la patrie. Les vivres sont devenus plus chers à Pesth qu'ils ne sont en Suisse; le climat ne convient pas au garçon né à Bruxelles. Le cœur de la mère saigne en voyant la duplicité de ses parents; devant les rieuses perspectives qui s'ouvrent aux enfants de mon frère, de ses sœurs, elle songe au morne avenir des nôtres. Elle croit, qu'il est moins douloureux de souffrir sur le sol étranger que dans la patrie.

Le 29. janvier j'ai reçu une lettre plus que triste, où elle me demande: quand nous rejoindrons nous en Suisse, où ailleurs? Voyant sa douleur je répondis sans hésitation: au printemps. Je comptais sur une somme à tirer d'un ouvrage historique, n'ayant aucun rapport à la politique du jour, écrit par moi l'année passée; j'espérais de toucher en quelques semaines cet argent, qui masquerait pendant deux ou trois mois mon dénûment. Le même jour au soir je recevais une lettre de libraire qui me mande, que la somme n'est pas payable avant la fin de l'été, et qu'elle sera bien mince.

J'ai mis ma tête dans mes mains, j'ai repassé toutes les années de ma vie, j'ai examiné les chances qui me pourraient tirer de la situation affreuse où je me trouve; et mes pensées s'arrêtaient sur Vous, Prince. Le matin j'ai pris la plume pour Vous écrire ma lettre du 30. janvier. J'ai eu la conviction d'avoir bien agi; mais la nuit du 2. février l'idée m'est venue subitement, que je perdrai Votre estime. Prince, le souffle dont je vis, est la foi, que je possède l'estime de ceux qui me connaissent, est l'espoir, que je laisserai à mes enfants un nom chère aux gens de bien. Je passais de mon lit à la table, et j'écrivais la lettre, que Vous avez déjà reçu. J'y dit, que mon âme est reposée; je ne me croyais pas en droit de parler de la crise, qu'elle subissait. Ma langue est déliée par Votre lettre, Prince; en la lisant j'ai cru entendre Votre voix pleine de mélancolie et pleine de bonté; j'ai vu que Vous me gardez Votre estime; la lettre en main je m'approchais du portrait de mon père, et je mêlais dans l'âme mon culte pour Lui avec mon culte pour Vous. — —

14. févr.

Je vois deux chemins pour sortir de ma situation, pour sauver les miens.

Aller en Allemagne et m'établir dans une ville d'université; y faire valoir les talents, quelconques qu'ils soient, que Dieu m'a donné. J'ai eu quelques relations avec plusieurs célébrités du pays; la langue allemande m'est familière comme la mienne propre; le gouvernement autrichien qui n'a intenté aucun procès contre moi, n'aura rien à dire — il me semble au moins — si je cherche une chaire de professeur sur le sol allemand, — et cette chaire je la pourrais probablement obtenir après une couple de laborieuses années. Mais peut-être que je me trompe; Votre œil, Prince, en jugera mieux que le mien.

Aussi je préfère l'autre plan. — Acheter une maison avec quelques arpents de terre dans un village suisse; y vivre humblement, laborieusement; placer alentour, sitôt que possible les restes de la fortune de ma femme; faire fructifier avec l'aide de Dieu le petit bien, pour qu'il soutienne un jour les enfants après la mort de leur père, de leur mère.

Pour effectuer l'un ou l'autre de mes desseins, je besoin de quelques mille francs. Voulez, pouvez Vous les prêter, Prince? Cette somme je Vous la rendrais un jour avec la gratitude la plus vive, si Dieu me tient en vie, s'il bénit mes efforts. L'autre alternative: que cette somme serait dépensée en pure perte, si je ne prospère pas, — a aussi ses chances, je le sais. J'y pensais mainte fois ces deux jours. L'effet le plus funeste d'une chaîne des malheurs est, que la force d'espérer diminue.

Agréez, Prince, l'expression de mes sentiments respectueux.

Ladislav Szalay

7

San Donato, le 28 Février 1853.

Mon cher Szalay,

Des deux desseins dont vous m'entretenez dans votre lettre du 12 courant, le meilleur à mon sens serait l'achat d'un peu de terre dans un village Suisse, auprès duquel vous placerez les restes de la fortune de votre femme et que vous feriez fructifier par le travail, avec l'aide de Dieu qui ne manque point aux œuvres de bonne volonté.

Si une petite somme de 1000 à 2000 fl. pouvait vous permettre de réaliser ce programme, je la mettrais avec une véritable plaisir à votre disposition.

En attendant votre réponse je vous réitère, mon cher Szalay, mes sentiments distingués.

[Démidov]

Rorschach (Canton de St. Gall.) le 8 Mars 1853

Prince,

Je viens de recevoir Votre lettre du 28. février. La somme que Vous voulez bien mettre à ma disposition, m'aiderait puissamment à m'établir dans un village suisse, et d'y créer avec la bénédiction de Dieu un avenir à mes enfants. Puissiez Vous, Prince, Vous asseoir un jour sous mon toit, et lire notre reconnaissance dans nos yeux!

Je n'ajoute pas un mot de plus; je Vous remercierai, Prince, en tâchant d'user bien, selon Votre intention, de la somme. Je Vous demande pardon des plaintes, que je me suis permis en parlant des revers, qu'un autre à ma place, aurait peut-être éprouvé avec une résignation muette. Mais j'ai les entrailles du père, je suis seul avec ma douleur, que je cache à tout le monde, j'avais le cœur gros: il débordait.

Auriez vous la bonté, Prince, de m'envoyer une estampe de votre portrait pour ma table à écrire? Vous serait-il agréable de recevoir de temps en temps une lettre de moi?

Agréez, Prince, l'expression de mes sentiments respectueux.

Ladislas Szalay

San Donato, le 16 Mars 1853.

Mon cher Szalay,

Je charge Mr Bautre de Genève de vous faire remettre la petite somme en question, en exprimant le désir qu'elle puisse fructifier pour votre repos et le bien être de vos enfants.

Mr Bautre vous remettra en même temps, un exemplaire de mon portrait: pour votre table de travail.

Il me sera agréable de recevoir de temps en temps de vos nouvelles.

Croyez à ma parfaite estime.

[Démidov]

Rorschach (Canton de St. Gall.) 25 Mars 1853.

Prince,

Il est possible, que les mensonges débités récemment par les journaux sur le compte de la Suisse et sur celui des émigrés y retirés, aura pour suite, que ma femme ne recevra pas un passeport pour la Confédération suisse, que mes parents me conseilleront de quitter ce pays, et de m'établir en Allemagne, où je serais sous le contrôle direct du gouvernement autrichien, où je ne prêterais pas le moindre surface aux soupçons des malveillants; il est possible, que mes parents me prieront, de vouloir mettre fin à mon Odyssee et retourner dans la patrie.

J'ai donc à Vous demander, Prince, si au cas que je me conformerais aux vœux de mes proches, j'aurai le droit de retenir la somme, que Vous voulez généreusement mettre à ma disposition; ou si Vous désirez, que je Vous la renvoie. Elle pourrait, selon mon calcul, arriver chaque heure, les prières, les conseils de mes parents je les attends de même: il est donc nécessaire que je sache Votre volonté.

Je suis quelquefois bien sombre, bien triste, et je désirerais d'être assis vis-à-vis de Vous, Prince, de Vous demander conseil sur les mesures à prendre dans l'intérêt de mes enfants. Je ne vis plus pour moi, je voudrais vivre pour eux. Quelquefois au contraire je me dis avec une vraie joie: en peu de temps tes souffrances, tes délivreront, toi mort le sort de ta famille deviendra meilleur. Ainsi soit-il.

J'ai encore à Vous remercier, Prince, que Vous répondez à mes lettres avec une parfaite bienveillance même alors, quand l'attentat néfaste du 6. février excita un haro

contre la Suisse et contre l'émigration hongroise: c'était une noble action, une action digne de Vous. Il n'est pas nécessaire de réitérer ici, que je suis étranger à toutes les tentatives politiques. Écrire les lettres que j'ai eu l'honneur de Vous adresser, et à la fois avoir le moindre commerce avec la partie active de l'émigration, avec ses desseins s'il y en a, aurait été une infamie.

Agréez, Prince, l'expression de mes sentiments respectueux.

Ladislas Szalay.

11

Rorschach (Canton de St. Gall.) 29 mars 1853.

Prince,

J'ai reçu il y a deux jours Votre lettre du 16 novembre, dans laquelle Vous me mandez que Mr. Bautte de Genève est chargé de me remettre la somme, dont je Vous resterais débiteur, et l'exemplaire du portrait avec lequel Vous cumulez vos bontés envers moi.

Merci, Prince, merci pour l'un et pour l'autre.

Je viens de recevoir de Pesth, comme je le prévoyais, une lettre où l'on me conjure, de vouloir quitter la Suisse, parce qu'un correspondant de Londres dans La Nouvelle Gazette de Prusse raconte ce qui suit: „Klapka passa, après l'attentat avorté de Milan, du Tessin à Zurich, où il resta pendant plusieurs jours chez un certain Ladislas Szalay autrefois plénipotentiaire etc.”

L'accusation paraissait si peu en consonnance avec mon caractère à la rédaction de la Gazette d'Augsbourg, qu'elle l'avait rejetée avant même d'avoir reçu ma réponse péremptoire couchée en ces termes (Gazette d'Augsbourg, 24. mars.):

„Depuis deux ans je n'ai pas été à Zurich. Jamais de ma vie je n'ai parlé à mr. Klapka; jamais je ne l'ai vu; jamais il n'y avait entre nous le moindre rapport. — J'attends une excuse de la part du Correspondant; s'il y manque, il fera preuve de son infamie.”

Prince! je le vois bien, le destin veut que je quitte la Suisse. J'écrirai encore aujourd'hui à la légation autrichienne à Berne pour solliciter mon passeport. J'ai vécu ici *comme un anachorète*, et pourtant tout conspire pour me chasser. J'irai.

Peut-être serez Vous d'avis, Prince, que dans votre position Vous avez l'obligation de reprendre la somme en question.

À l'heure qu'il est je n'ai reçu pas encore aucune communication de la part de mr. Bautte; au cas qu'il me remettrait la somme je la tiendrai prête pour la restitution. *J'attends vos ordres.*

C'est la dernière lettre, que j'ai l'honneur de Vous écrire. Le sort me poursuit: je Vous porterais malheur.

J'écris en pleurant: souvenez Vous un jour de mes enfants.

Je prie Dieu de mettre fin à ma vie. Je mourrai en vous bénissant.

L. Szalay

12

Rorschach (Canton de St. Gall.) 30 mars 1853

Prince,

Il est possible, que j'ai mis dans ma lettre d'hier „Gazette d'Augsbourg du 24 mars” au lieu „du 23 mars”; l'article se trouve dans la colonne „Suisse”. Je n'ai pas d'exemplaire pour l'envoyer. Au café du village on ne garde pas les feuilles.

Agréez, Prince, l'expression de mes sentiments respectueux.

Ladislas Szalay

9 Avril 1853

Mon cher Szalay,

J'ai reçu successivement vos trois lettres du 25, 29 et 30 mars.

Je n'ignorais rien, mais j'avais confiance en vous.

D'abord, je fais entre les Italiens et les Hongrois une grande différence.

Ensuite, j'établis aussi une grande différence entre un homme qui croit — même l'impossible, — et un homme qui tue.

Un démocrate peut être un très honnête homme, pourvu qu'il ne soit pas un démagogue; un assassin n'est jamais qu'un assassin.

L'idée ne m'est pas venue que vous pussiez faire un mauvais emploi du service que je voulais vous rendre.

Je vous l'ai rendu *malgré*.....

Vous avez compris mon sentiment. Gardez la somme quoi qu'il arrive. Je ne vous donne pas de conseil; je suis trop loin pour bien juger. Votre établissement en Allemagne, sous le contrôle direct, serait peut-être le meilleur parti dans l'état des choses. Mais c'est à vous à décider. Que Dieu protège vos bonnes intentions!

Je vous réitère les assurances de ma parfaite estime.

[Démidov]

Deák Ágnes

EÖTVÖS JÓZSEF ÉS JOHANN KASPAR BLUNTSCHLI LEVÉLVÁLTÁSA (1856–1867)

Az Eötvös József életpályáját kutató szakirodalom által eddig is ismert volt az a tény, hogy Eötvös József jó barátságban állt Johann Kaspar Bluntschlival (1808–1881), svájci államjogtudóssal és politikussal, akivel minden bizonnyal müncheni tartózkodása alatt ismerkedett meg, hiszen Bluntschli 1848 és 1861 között Münchenben volt a német magánjog és általános államjog professzora. E személyes kapcsolat bizonyítékát megtalálhatjuk Eötvös levelezésében: fiának, Eötvös Lorándnak 1867. december 2-án írt levelében¹ Eötvös személyes üdvözlését küldi Bluntschlinak; Lónyay Menyhérttel pedig 1866-ban a következőket közli: „Tizenhat esztendeje, hogy Münchent elhagytam, s mióta Bluntschli Heidelbergbe költözött és az öreg Görres meghalt, nem ismerek senkit az egyetemen...”² Azt is tudjuk, hogy *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művében Eötvös hivatkozott Bluntschli 1849–1852 között megjelent *Geschichte des schweizerischen Bundesrechts* (I–II. kötet) című munkájára, s hogy könyvtárában — bár felvágatlanul — megtalálható Bluntschli 1868-as *Das moderne Völkerrecht der civilisirten Staaten als Rechtsbuch* című műve is.³ A kutatók arra is felfigyeltek, hogy Bluntschli önéletrajzában (*Denkwürdiges aus meinem Leben*. I–III. Nördlingen, 1884.) részletesen szól 1862-es magyarországi látogatásáról, melynek során Eötvöst is felkereste, sőt több oldalon át ismerteti Eötvös politikai nézeteit Ausztria és Magyarország kapcsolatáról.⁴ 1864-ben jelentette meg Bluntschli *Geschichte des Allgemeinen Staatsrechts und der Politik* című kézikönyvét, melyben igen elismerően vázolja az *Uralkodó eszmék* gondolatmenetét az 1854-es német nyelvű kiadás alapján.⁵

A zürichi Zentralbibliothek kéziratára őriz 6 levelet (FA Bluntschli 3.191), melyet Eötvös József 1856 és 1867 között írt Bluntschlinak, s az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Levelestárában megtalálható két Bluntschli válaszlevél is. E levelek is-

¹ EÖTVÖS József, *Levelek*. Bp., 1976. 515.

² *Uo.* 472.

³ BÉNYEI Miklós, *Eötvös József olvasmányai*. Bp., 1972. 97.

⁴ FERENCZI Zoltán, *B. Eötvös József 1813–1871*. Bp., 1903. 236.

⁵ *Uo.* 190., CONCHA Győző, *B. Eötvös József és a külföldi kritika*. BpSz 135. k. (1908) 109–111.

meretében nyomon követhető, Bluntschli hogyan próbálta készülő nagy vállalkozásához, az 1857 és 1870 között megjelent 11 kötetes *Deutsches Staats-Wörterbuch* munkálataihoz Eötvöst munkatársul megnyerni.

E nagy vállalkozás céljáról Bluntschli önéletrajzában részletesen szól: a Rotteck-Welcker-féle Staatslexikon az 1820-as, 1830-as évek német liberalizmusának szellemében készült, ezért merült fel az igény egy új államtudományi lexikon összeállítására, melyben a kor modern politikai, államjogi nézeteit kívánta Bluntschli összefoglalni. Az ötlet a st. galleni könyvkereskedőtől, Scheitlintől származott, ő kérte fel e munkára Bluntschlit, aki azonban vonakodva e feladattól először Karl Brater (1819–1869), jogász újságíró, későbbi lapszerkesztőt ajánlotta maga helyett. Végülis hosszas rábeszélés után s Brater közreműködésének ígérete mellett vállalta el Bluntschli a sorozat szerkesztését.⁶

Bluntschli három magyarországi vonatkozású szócikk megjelentetését tervezte: 'Magyaren', 'Graf Stephan Széchenyi', 'Ungarn'. A vállalkozás Bluntschli számára Magyarország vonatkozásában igen szerencsétlenül kezdődött, mivel a *Staats-Wörterbuch* első kötetében az áttekintő előzetes tartalomjegyzékbe meglehetősen kínos hiba csúszott. Az államférfiak sorában megtalálhatjuk Széchenyi István nevét, azonban a „Slaven und Griechen” alcím alatt. Mint Bluntschli Pompéry Jánoshoz intézett levelében írja,⁷ így az a látszat keletkezett, mintha a lexikon szerkesztői a magyarokat szlávoknak avagy görögöknek tekintnék. Ezért az alcímet utólag módosították: „Osteuropeen (Slaven, Griechen, Magyaren)”. Bluntschli kérte, hogy Pompéry a magyar lapokban helyezze el helyesbítő nyilatkozatát és sajnálkozását.

Bluntschli már az előkészítő munka kezdetén, 1856-ban levélben kereste meg Eötvöst, s felkérte a Széchenyi Istvánról szóló szócikk elkészítésére. Amint az Eötvös válaszából kiderül, Eötvös kitér a feladat elől, s inkább az *Uralkodó eszmék* egyik központi kérdéséről, a centralizációról kínált Bluntschlinak írást. Ez azonban nem valósult meg, a 'Centralisation' és 'Decentralisation' szócikk a *Staats-Wörterbuch* 2. kötetében 1857-ben Karl Brater tollából jelent meg.

A személyes kapcsolatoknak és az esetleges közös munkának újabb lendületet majd csak Bluntschli már említett 1862-es magyarországi utazása adott, melynek során Eötvöst is meglátogatta Sváb-hegyi villájában. A látogatás nagy hatást tett rá, amint azt ő maga is írja 1864. október 19-i levelében. Mutatja ezt *Geschichte des Allgemeinen Staatsrechts und der Politik* című munkája is, melyben Eötvös bemutatásaként a következőket írja: „Eötvös báró a tudós, az író és a gyakorlati államférfi tulajdonságait egyesíti személyében. Hazájában, Magyarországbán mint volt közoktatásügyi miniszter, mint a budapesti tudományos akadémia elnöke, a szabadelvű nemzeti párt egyik vezére állott népe élén s mint író és gondolkodó a német állambölcsek között is kimagasodó rangot foglal el. Svábhegyi nyaralójának magaslatáról széles látókör nyílik a Duna vidékére, Budapest fővárosra, a pusztákra, a hegyekre. Érezni valamit belőle iratain.”⁸ 1864-ben kérte fel Bluntschli ismét Eötvöst a közreműködésre, immár a Széchenyi szócikk mellett az 'Ungarn' szócikk megírását is sürgetve. Eötvös azonban irodalmi műveinek írására és főként a politikai helyzet diktálta teendőire hivatkozva nem vállalja e feladatot, de felkéri Bluntschli nevében Hunfalvy Pált a Széchenyi István politikai pályáját összegző szócikk megírására, s három fiatalembert az 'Ungarn' szócikk elkészítésére. E három fiatalember kilétét nem ismerjük, mivel — mint Bluntschli 1867. január 29-i leveléből értesülünk — Eötvös e szócikket a szerzők nevének közlése nélkül küldte el, s a nevek megadásának pótlására minden bizonnyal később sem került sor, mivel e szócikk névtelenül jelent meg a lexikon tizedik kötetében 1867-ben. Ugyanebben a kötetben látott napvilágot a Hunfalvy által készített 'Graf Stephan Széchenyi' szócikk is.

⁶ BLUNTSCHLI, *Denkwürdiges aus meinem Leben. Zweiter Teil. Die deutsche Periode. Erste Hälfte*. München, 1848–1861. Nördlingen, 1884. 218–219.

⁷ OSZK Kéziratár Levelestár

⁸ BLUNTSCHLI, *Az általános államjog és a politika története. A tizenhatodik század óta a jelenkorig* (ford. Acsódy Ignác) 2. kötet Bp., 1876. 340.

A levelekből az is kiderül, hogy mindeközben Eötvös más vonatkozásban is fenntartotta a kapcsolatot Bluntschli-val, elküldte neki *A nemzetiségi kérdésről* című röpiratát s *Gondolatok* címmel megjelent aforizmagyűjteményét is. Levelezésükből az eddignél pontosabb képet kaphatunk kettőjük kapcsolatáról, barátságáról.

I.

Eötvös József levele Bluntschlihoz

Euer Wohlgeboren!

Aus Ihrem geehrten Schreiben vom 9ten d. sehe ich, daß Sie meinen Nahmen in das Verzeichniß Ihrer Mitarbeiter bereits aufgenommen haben. Die Hauptursache warum ich Sie gebeten dieß nicht zu thun war die Befürchtung meinen Verpflichtungen als Mitarbeiter nur ungenügend nachkommen zu können, weil ich sehr beschäftigt bin, dann auch darum, weil ich Sie jedenfalls bitten muß Artikel welche mit meiner Unterschrift erscheinen ganz so zu geben wie ich Sie einschicke, wodurch auch dasjenige was ich geben kann für Ihre Zwecke vielleicht unbrauchbar wird. Nathdem [!] Sie über diese Bedenken hinausgehen so kann ich Sie versichern daß ich mich in einer Gesellschaft, wo Sie selbst als Hausherr auftreten, immer mit Freuden sehe.

Ich habe gestern mit Dr. Ventzel⁹ gesprochen, er geht tapfer ans Werk. Was mich betrifft, so kann ich den Artikel Széchényi nicht übernehmen, eben weil ich ihm zu nahe gestanden bin, und nicht genug Objectivität besitze und über einen Mann den ich durch 20 Jahre als meinen Freund geliebt, nun als gerechter Biograph zu urtheilen. — Am liebsten schreibe ich ein paar Artikel worin ich meine Ansichten über den Einfluß der herrschenden Begriffe auf den Staat, und über die Centralisation und Decentralisation entwickeln könnte. — Vorausgesetzt daß Sie mit denjenigen was ich in meinem Buch (*Einfluß d. hersch. Begriffe*)¹⁰ aufgestellt wenigstens in der Hauptsache einverstanden sind, ersuche ich Sie mir mitzutheilen wann ungefähr die Art. *Begriffe* u. *Centralisation* in Ihrem Wörterbuch erscheinen werden.

In Hinsicht der Frage wem die Artikel Maria Teresia und Kaunicz gegeben werden sollen, kann ich für den Augenblick nur so viel sagen, daß ich dieselben auf keinen Fall Wolf¹¹ übertragen würde, da ich seine Geschichte der Kaiserin für eine sehr mittelmässige Leistung halte.

Vor einigen Wochen sind 2 meiner Landsleute Gf. Tomas Nádasdy und Paul Gyulay an die Münchner Universität gezogen.¹² Sie haben sich — wie ich höre — bei Ihnen vorgestellt, und sind so glücklich Ihre Collegien zu hören. Erlauben Sie mir daß ich Ihnen dieselben empfehle, und nehmen Sie die Versicherung der besonderen Hochachtung mit der ich bin

Euer Wohlgeboren

ergebenster Diener
B. Jos. Eötvös

Pest 24 Nov 856.

⁹ WENZEL Gusztáv (1812–1891) jogtudós, 1850-től a pesti egyetemen a magyar magánjog, bányajog és perrendtartás tanára.

¹⁰ *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra I–II.* Pest, 1851. 1854.

¹¹ Adam WOLF (1822–1883) osztrák történész, 1852-től a pesti egyetemen történelmet oktatott. 1855-ben Bécsben jelent meg *Österreich unter Maria Theresia* című munkája; végül a lexikonban nem közöltek önálló Mária Terézia, illetve Kaunitz szócikket.

¹² Gyulai Pál 1855–56-ban gróf Nádasdy Tamással külföldi utazást tett, ennek során keresték fel Berlint, Párizst, majd Münchent.

II.

Eötvös József levele Bluntschlihoz

Pesth 24/4 57

Euer Hochwohlgeboren!

Als ich nach einer Abwesenheit von 8 Tagen heute vom Lande zurückkam und mit Pf¹³ Venczel zusammen traf, theilte mir derselbe mit, daß Euer Hochwohlgeboren einen Artikel über die Centralisation von mir erwarten, da dieses nur auf einem Irrthum beruhen kann beeile ich mich Sie davon in Kenntniß zu setzen, und Sie an unsere Correspondenz zu erinnern, welche mir zur Entschuldigung dienen wird, im Fall ich vielleicht diesen Irrthum veranlaßt haben könnte.

Als ich Euer Wohlgeboren im M. November das Anerbieten machte, den Artikel Centralisation für Ihr Wörterbuch zu übernehmen scizierte ich denselben ganz kurz ganz in dem Sinne wie ich diesen Gegenstand in meinem Buche behandelt. Ich legte den Entwurf beiseite bis ich von Ihnen auf meine Anfrage eine Antwort erhielt, die ich um so mehr für nöthig fand abzuwarten, als meine Ansichten von jenen die man gewöhnlich lehrt abweichen, und ich daher wissen mußte ob Sie den Gegenstand von dem Gesichtspunkt behandeln lassen wollen von dem ich ausgehe. Nachdem durch mehrere Monate keine Antwort kam legte ich die Skizze bei Seite und begann den Druck eines anderen Buches.¹⁴ Als Ihr Brief vom 12 Februar ankam war es mir eben wegen dieser anderen Arbeit die nun im vollen Gange war unmöglich die Ausführung des Artikels auch nur zu versuchen, da hinzu nur die kurze Zeit von 4 Wochen zur Verfügung stand, und wie Sie in Ihrem geehrten Schreiben sehr richtig bemerken, in dem Artikel wann es mitsprechen soll, die Gebiete zu bezeichnen wären, in welchen in Centralisation, und jene in welchen die Decentralisation nöthig wäre. Da Sie mir im selben Briefe zugleich mittheilen, daß Sie über diesen Gegenstand schon einen Artikel fertig haben, und überhaupt aus dem geringen Context Ihres Schreibens nicht anzunehmen war daß Sie auf meine Arbeit rechnen, so betrachtete ich die Sache als abgethan, und wollte bloß das Exemplar Ihres Staatsrechts¹⁵ abwarten und Ihnen bei Beantwortung des Briefes zugleich den Empfang Ihres freundlichen Geschenkes anzuzeigen. Leider verschob ich auf diese Art meine Antwort. Hätten Sie mir in Ihrem Briefe nicht ausdrücklich geschrieben, daß Sie nur 4 Wochen warten können, und ich daher denken können daß ich 2 Monate Zeit habe so hätte ich jeden Falls von Ihrer Aufforderung Gebrauch gemacht, leider ist der Fehler für jetzt schon darum nicht gut zu machen, weil während der 6 Wochen die der Kaiser im Lande zubringen wird¹⁶ mir kein ruhiges arbeiten zu denken ist. — Ich werde Ihnen im Verlaufe des Sommers einen Artikel über Freiheit und Gleichheit schicken. Paßte es nicht zu dem übrigen so bitte ich ihn einfach zurückzuschicken.¹⁷

Mit besonderer Hochachtung

Euer Hochwohlgeboren

ergebenster
B. Jos. Eötvös

¹³ professor¹⁴ EÖTVÖS, *Nővérek*. Pest, 1857.¹⁵ BLUNTSCHLI, *Allgemeines Staatsrecht*. München, 1852.¹⁶ I. Ferenc József és Erzsébet császárné 1857. május 4-én kezdték meg magyarországi körútjukat, melyet azonban május 28-án gyermekük, Zsófia halála miatt megszakítani kényszerültek.¹⁷ A levelezésben nincs nyoma annak, hogy e cikk elküldésére valóban sor került volna.

III.

Bluntschli levele Eötvös Józsefhez

Heidelberg 19 Oct. 1864

Euer Hochwohlgeboren haben die Güte gehabt, mir Ihre Mitwirkung zum Statswörterbuch zuzusagen. Endlich kommt die Zeit, welche mich nöthigt, von diesem mir höchst wertvollen Versprechen Gebrauch zu machen.

Ich bedarf eines kurzen biographischen Artikels über

Széchényi

dessen Vertretung ich Niemandem lieber anvertraue als Euer Hochwohlgeboren. Der Umfang eines Viertelbogens dürfte genügen und als Ablieferungstermin ist Ende Januar 1865 zu bestimmen.

Sodann folgt noch ein Artikel

Ungarn (Laender der Ungar. Krone)

vorzugsweise zur politischen Ergaenzung der früher im St. Wörterbuch erschienenen Artikel

Österreich und

Maggyaren

welche selbstverstaendlich nachzusehen waeren.¹⁸

Freilich kann ich auch für den Artikel Ungarn nur einen sehr beschraenkten Raum eröffnen, da in die paar noch übrigen Baende des St. W., auch wenn man sie auf XI. im ganzen erstreckt, noch eine sehr große Anzahl von Artikeln untergebracht werden muß, d.h. um 1/2 bis höchstens 2/3 Bogen. Der Ablieferungstermin für diesen Artikel ist Ende Maerz 1865.

Sollte es gegen meine Hoffnung Euer Hochwohlgeboren nicht möglich sein, den Artikel zu übernehmen, so rechne ich darauf, daß Sie in Pesth oder Ofen einen Verfaßer dazu bestimmen und instuiren.

Ich denke noch immer mit großem Interesse Ihrer schönen Wohnung. Eine Erinnerung daran ist auch in meine Geschichte der neuen Statswissenschaft¹⁹ übergegangen.

Bitte um gefaellige Antwort.

Voll ausgezeichnete Hochachtung

Ihr ergebenster
Bluntschli

IV.

Eötvös József levele Bluntschlihoz

Pest 12. Jan. 865.

Hochverehrter Herr!

Ich habe die Ehre Ihnen beiliegend den Artikel über Széchényi. Der Verfaßer desselben ist Paul Hunfalvy Bibliothekar der Academie. — Ich forderte denselben auf die Arbeit zu unternehmen, weil er einer der wärmsten Verehrer Széchényis ist, immer zu seiner Partey gehört hat, und man sich auf die Richtigkeit seiner Daten vollkommen verlassen kann. — Ob der Artikel trotz dem für Ihr Statswörterbuch nicht doch zu polemisch gehalten ist will ich nicht entscheiden. Mir scheint fast daß derselbe manches enthält, was bloß für Ungarn von Interesse und auch ganz verständlich ist, übrigens wäre dasselbe wahrscheinlich immer der Fall gewesen wenn immer ich diese Arbeit auch übertragen

¹⁸ A 'Magyaren' szócikk a *Staats-Wörterbuch* VI. kötetében jelent meg 1861-ben Alexander Flegler (1803–1892) tollából; a VII. kötet (1862) tartalmazta az 'Österreich' szócikket, szerzői: Vincenz Ferrerius KLUN, Adolf BEER, Adolf WAGNER.

¹⁹ BLUNTSCHLI, *Geschichte des Allgemeinen Statsrechts und der Politik*. München, 1864.

hätte. Das Interesse an politische Fragen ist bei ein uns so allgemein gefühltes und lebhaftes, daß sich selbst unter Fachgelehrten schwer jemand finden läßt, der ähnliche Gegenstände mit der in Deutschland geforderten Objectivität zu behandeln weiß. — Nachdem der Artikel die wichtigsten Momente der Thätigkeit Sz's enthält, und kaum etwas für die Leser des Staatswörterbuchs Interessantes fehlt, so kann den Mängeln oder vielmehr dem Überfluß dadurch abgeholfen werden, daß Sie von dem Stellen die aus Széchenyis Werken citirt sind dasjenige was Ihnen zu viel scheint weglassen.²⁰ — Der Artikel Ungarn — denn Sie jedenfalls noch vor März erhalten, wird Ihren Anforderungen wie ich glaube mehr entsprechen. — Sehr bedauere ich daß ich mich nicht selber an diese Arbeit wagen konte, doch bin ich in letzter Zeit so in Anspruch genommen, daß ich selbst meine eigenen längst begonnenen litterarischen Arbeiten²¹ ruhen lassen muß.

Mit ausgezeichnete Hochachtung

Ihr

ergebenster
Eötvös Josef

V.

Eötvös József levele Bluntschlihoz

Pest, 4/7 865.

Verehrtester Herr!

Die Theilnahme die Sie der Entwicklung unserer politischen Verhältnisse zuwenden, wird mir als Entschuldigung dienen, daß ich Ihnen meine letzte Schrift über die Frage der Nationalitäten²² in der Übersetzung übersende.

Der Gegenstand betrifft zunächst wohl nur mein Vaterland, und ich habe denselben besonders mit Berücksichtigung unserer heimischen Verhältnisse behandelt, übrigens ist die Frage eine derjenigen, die die Aufmerksamkeit all derjenigen in Anspruch nehmen muß, die sich mit dem Gang der politischen und sozialen Entwicklung unserer Zeit beschäftigen, und ich ergreife mit Freuden die Gelegenheit zugleich Hn L. v. Szögyényi²³ der den Auftrag mein Buch zu übergeben übernommen hat, Ihnen vorzustellen.

Mit ausgezeichnete Achtung

Ihr

ergebenster
B. Jos. Eötvös

VI.

Eötvös József levele Bluntschlihoz

Pest 28/10 865.

Verehrtester Herr!

Ich hoffe daß Ihnen der Articul Ungarn den ich für Ihr Staatslexicon unter Ihrer Adresse nach Heidelberg expedirt habe, zugekommen ist. Hr. Hunfalvy dem ich die Arbeit in Ihrem Nahmen aufgetragen, hat unterdessen eine grössere geographische Arbeit²⁴ unternommen, und der fand sich als ich ihn in Folge Ihres Briefes um das Manuscript bath, daß er die Arbeit nicht einmal begonnen und vor 6 Wochen auch nicht beginnen könne.

²⁰ A szócikk az idézetekkel együtt jelent meg a sorozat X. kötetében.

²¹ Talán A XIX. század bárói című befejezetlen regényére utal itt Eötvös.

²² EÖTVÖS, A nemzetiségi kérdésről. Pest, 1865.

²³ Ifj. Szögyény-Marich László (1841–1916).

²⁴ Talán az 1876-ban megjelent *Magyarország ethnográfiája* című munka előkészületeiről lehet szó.

Ich sah mich daher genöthigt die Arbeit zwischen 3 jüngeren Gelehrten zu theilen, glaube aber daß dieselbe was die Richtigkeit der Thatsachen betrifft dadurch nur gewonnen habe. — Wie gerne wäre ich Ihrer Aufforderung nach Bern²⁵ gefolgt, übrigens war es für mich unter den gegebenen Verhältnissen unmöglich das Land zu verlassen.

Mit der Versicherung wahrer Hochachtung

Ihr

ganz ergebenster
B. Eötvös J.

VII.

Bluntschli levele Eötvös Józsefhez

Euer Hochwohlgeboren

habe ich die Ehre anzuzeigen, daß endlich der Artikel Ungarn im Statswörterbuch gedruckt sei. Dabei bemerke ich aber, daß der Name des Verfassers nicht genannt ist. Die Nennung könnte nachtraeglich noch im Inhalts Verzeichniß folgen. Da Sie mir den Artikel ohne Nennung des Verfassers zugeschickt haben so erlaube ich mir, nach diesen Namen noch zu fragen.

Mir scheint, Ihr Vaterland Ungarn habe keine Ursache, über den Entwicklungsgang der neuesten Zeit unzufrieden zu sein. Deutschland und Ungarn haben endlich die Freiheit der nationalen Bewegung gewonnen, welche durch die traditionalle Politik der Wiener Hofburg so lange theils gebunden theils gewaltsam auf unfruchtbare Wege gedraengt war.

Mit großem Interesse lese ich Ihre Gedanken²⁶ und freue mich der körnigen Sprüche.

Voll ausgezeichneter Hochachtung

Ihr ergebenster
Bluntschli

Heidelberg 29 Jan. 1867

VIII.

Eötvös József levele Bluntschlihoz

Verehrtester Herr Geheimrath!²⁷

Da mein Sohn Roland Ihre berühmte Universität bezieht²⁸ nehme ich mir die Freiheit denselben durch diese Zeilen vorzustellen, und ihn Ihrem Wohlwollen zu empfehlen. — Die Größe und Schwierigkeit der Aufgabe die wir zu lösen haben, und der Drang der Geschäfte läßt mir wenig Hofnung nächstes Jahr selbst nach Heidelberg zu kommen, vielleicht finden Sie die Zeit uns zu besuchen. Für einen Mann wie Sie der die staatliche Entwicklung unserer Zeit so gründlich kennt, ist der Prozeß der hier vor sich geht, jeden Falls von Höchstem Interesse. Erlauben Sie daß ich jener wahren Hochachtung Ausdruck gebe mit der ich bin

Ihr

ergebenster
B. Eötvös Jos.

²⁵ Bluntschli 1865 augusztus végén Bernben vett részt egy nemzetközi kongresszuson. *Denkwürdiges aus meinem Leben*. Dritter Teil. *Die deutsche Periode*. Zweite Hälfte. Heidelberg, 1861–1881. Nördlingen, 1884. 130.

²⁶ EÖTVÖS, *Gondolatok*. Pest, 1864.

²⁷ Bluntschli 1863-ban titkos tanácsosává nevezték ki.

²⁸ Eötvös Loránd 1867 októberében kezdte meg heidelbergi egyetemi tanulmányait.

FODOR ISTVÁN: OLÁH MIKLÓS HUNGARIÁJA

Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai. Bp., 1990. Akadémiai Kiadó. 111 l. + 16 l. facsimile (Humanizmus és reformáció 17.)

Az Oláh Miklós e munkájával foglalkozó modern kutatás számára egyetlen kézirat állt rendelkezésre, a bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött, a szerző által javított példány. Az 1938-as kritikai kiadás (BSM-RAc) is csak ezt vehette alapul, összehasonlításokat legfeljebb a XVIII. századi nyomtatott kiadásokkal lehetett tenni, amelyek egy azóta elveszett másik kéziratot is felhasználtak. A Fodor István által felfedezett kölni kódex *Hungaria* szövege a műről alkotott eddigi képünket alapvetően nem változtatja meg, mivel az ismert bécsi forráshoz képest „nincs lényeges különbség”. Az apró eltérések beható vizsgálata és az azokból levonható következtetések azonban szolgálnak olyan — elsősorban nyelvtörténeti és földrajztörténeti — adalékokkal, amelyek megérdemlik a figyelmet.

A kölni kódexet 1631-ben másolták, a bécsi császári könyvtárból egy „könyvgyűjtő és műpártoló kölni érsek” jóvoltából került a dómkönyvtárba, ahol Fodor István ráakadt. A szerző a legkisebb részletekre is kiterjedő összehasonlító vizsgálattal megállapítja, hogy a kézirat nem lehet közvetlen másolata az ismert bécsi szövegnek, feltehetően egy azzal nem teljesen azonos változat alapján készült. Az eltérésekből kiderül, hogy az 1631-es másolónak nehézséget jelenthetett a magyar nevek másolása és értelmezése. Figyelmetlenségből és a helyismeret hiányából adódóan is kerültek hibák a szövegbe, bizonyos adatok felcserélődtek vagy kimaradtak. Mindezen szövegromlások ellenére is lehet következtetni a mintául szolgáló kéziratra, amely a XVI. század második feléből származónak tűnik. Felismerhető ugyanis a XVI. századi kancelláriai helyesírás. Tekintettel Zsámboky János szerepére Oláh Miklós műveinek utóéletében, Fodor István azt is megvizsgálta, nem származhatott-e Zsámbokytól a kölni

kódex forrása. Ennek lehetőségét a helyesírás jelentős eltérése miatt zárja ki.

A latin szövegbe ágyazott magyar és magyar vonatkozású szavak elemzésénél alapvető kérdés, hogy Oláh Miklós vajon valóban magyar anyanyelvű volt-e, tehát hitelesnek tekinthetők-e ezek az adatok. A kérdés tárgyalása azért szükséges, mert az újabb román szakirodalom nyomán egy román nemzetiségű humanista képe rajzolódik ki, akinek „(természetszerűleg) román”, német és latin nyelvtudása mellett a magyarról nem esik szó. Fodor István három döntő érveléssel bizonyítja, hogy a magyar adatok hitelességéhez nem férhet kétség. Különösen érdekes az eddigi kutatás által figyelembe nem vett két magyar nyelvű levélfogalmazványra való hivatkozás. A szerző mindkettőnek közli betűhű átiratát és hasonmását is.

A *Hungaria* szövege 569 magyar név- és szóadatot tartalmaz. (545 földrajzi név, 14 családnév, 10 közszó). A nyelvi sajátosságok mintaszerű elemzése különösen a helyesírás, a hangjelölés és a különféle hangtani jelenségek vonatkozásában szolgál újdonsággal a nyelvészeknek, de adódnak figyelemreméltó név- és szótörténeti tanulságok is. A földrajzi nevekkal kapcsolatban a szerző felhívja a figyelmet a felderítetlen vagy kétes lokalizációjú adatokra, és a komplex kutatás szükségességét hangsúlyozza, „nyelvészek, történészek és földrajzkutatók együttes vizsgálódásával”.

Fodor István megkísérli rekonstruálni a *Hungaria* XVI–XVII. századi történetét, egy szándékolt, de meg nem valósuló nyomtatott kiadás tervére alapozva feltételezéseit. A szálak Oláh Miklóstól Zsámbokyn keresztül vezetnek Hugo Blotiusig a bécsi császári könyvtárba, majd a — közelebből nem ismert — Pauker-házba, ami akár nyomda és kiadó is lehetett. A nyomta-

tásra végül nem került sor, de — Fodor István hipotézise szerint — a bécsi kiadó „mégis úgy gondolhatta, hogy a kéziratok tartalmaznak történelmi és tudományos értéket, tehát meg akarta menteni a pusztulástól”. Így készülhetett a felfedezett kölni kódex, ami egyébként más írásokat is tartalmaz, legfontosabb közülük Aeneas Sylvius Piccolomini *Historia Australis*. A *Hungaria* hányatott történetének tisztázási kísérlete során a szerző arra a következtetésre jut, hogy a műnek körülbelül egy tucat kéziratot másolata létezhetett, amelyekből most is mindössze kettőt ismerünk.

A kötet adattár-részében a félezernél több földrajzi név összegyűjtése a könyv közel egyharmadát teszi ki (40 lap). Az összeállítás teljesebb és pontosabb az 1938-as kritikai kiadásban közölt hasonlónál. Elismerésre méltó a szigorú következetesség, amely megkönnyíti az adattár használatát. A nevek ABC-rendben sorakoznak; a betűrend által meghatározott helyen szerepelnek a neveknek mindazon változatai, amelyeknél keresni lehet őket: a *Hungariában* előforduló alak, az Oláh Miklós korában használt magyar név mai helyesírásán és a későbbi, hivatalos magyar változat. Megtalálhatjuk például *Sanctus Nicolaust*, *Szentmiklóst* és *Törökszentmiklóst* is. A szükséges tudnivalók a korabeli magyar névnel

szerepelnek (természetesen a másik két variánsnál nem marad el az utalás): a helység Szabolcs megyében van; következik a hivatkozás a kritikai kiadás megfelelő helyére, majd az adat idézése a szükséges szövegkörnyezettel. A címszót hivatkozás zárja, a tárgyra vonatkozó szakmunkák vonatkozó helyeire, a választott példa esetében Szamota István és Kiss Lajos műveire.

Az ismertetett könyv egyik érdemét abban látom, hogy a kimerítő, sok szempontú feldolgozás után Fodor István közkinccsé teszi mindazokat a tanulságokat és következtetéseket, amelyekkel az újonnan felfedezett forrás gazdagítja tudományunkat. Nem elhanyagolandó az sem, hogy a felfedezés „ürügyén” Fodor István áttekintheti és újragondolja az Oláh Miklóssal való foglalkozás eddigi eredményeit. A több évszázadot átfogó kiadás és kutatástörténet összegzése megkönnyíti a téma további búvárlóinak dolgát (a forrás- és irodalomjegyzék 148 tételt tartalmaz!). A hiányok kijelölése, a majdani vizsgálatok teendőinek meghatározása ugyancsak hasznosnak ígérkezik. A munka tehát nemcsak a friss eredmények értékes összefoglalása, hanem ösztönző és kikerülhetetlen állomás a további kutatás számára is.

Bartók István

GEORGIUS PURKIRCHER: OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

Edidit Miloslaus Okál. Bp., 1988. Akadémiai Kiadó. 255 l. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova, tomus X.)

A jeles neolatin sorozat eme legújabb darabja tudománytörténeti esemény: egy szlovák tudós kritikai kiadásában jelennek meg Budapesten egy 16. századi pozsonyi német humanista, Georg Purkircher (Purkircher György, Juraj Purkicher) művei. A felvidéki németek (ne feledjük, Pozsonyban Trianon előtt még a német volt a legnagyobb népcsoport!) kitelepítésük után többé már nincsenek abban a helyzetben, hogy saját múltjuk irodalmi alkotásait feldolgozzák, a feladat a magyar és szlovák irodalomtudományra maradt. Úgy kell ezt a feldolgozást elvégeznünk, hogy egy pillanatra se felejtjük el: ezek az írók a történelmi Magyarországon (szlovákul: Uhorsko), s ebben a korban azon belül is a Habsburgok

által birtokolt országrész szellemi életének voltak szerves részei, s csak másodlagos szerepet játszott, hogy német, szlovák vagy magyar nemzetiségűek.

Miloslav Okálnak, a kötet sajtó alá rendezőjének neve nem ismeretlen a magyar kutatók előtt, ő volt az, aki kiadta Koppay György (Juraj Koppay) és Rakovszky Márton (Martinus Rakocius, Martin Rakovszky) műveit. A két, erős cseh kapcsolatokkal rendelkező humanistát joggal tartotta magáénak (is) a szlovák irodalomtörténet, így jelenhettek meg mindkettőjük művei Pozsonyban, míg az egyértelműen német Purkircher, úgy látszik, szülővárosa nem fogadta be. Az életútja pedig tipikusnak mondható abban a korban és

azon a területen: Leonhard Stöckel protestáns bártfai iskolája után Melanchthon tanítványa lett a wittenbergi egyetemen, majd Padua következett, ahol orvosdoktorrá avatták. Hazatérte után szülővárosában folytatott orvosi gyakorlatot, beilleszkedett a hazai és külföldi humanisták hitvallási különbségeket nem ismerő nagy társaságába, majd korán elragadta a szintén tipikusnak mondható halál: a pestis. Nem tartozott a magyarországi humanizmus élvonalába, nem maradtak tőle történelmi, nyelvészeti, jogi munkák, de még orvosi-teremtészetudományos művek sem, pedig ez — végzettségéből következően — természetes lett volna. Elsősorban latin nyelvű alkalmi verseket írt, közülük is kiemelendő egy bibliai parafrázisa, Melanchthon és Leonhard Stöckel halálának első évfordulójára készített dialógus-gyászverse, I. Ferdinándnak ajánlott költeménye Pannónia gyászáról, a Duna és a Garam párbeszéde Verancsics Antalnak ajánlva, valamint a zsoltár-parafrázisai, amelyek közül az egyiket németül is kiadta. Igen fontos az itt kiadott humanista levelezés, amely természetesen csak részben mutathatja be Purkircher egykori szerteágazó kapcsolatait: a fennmaradt nagy európai levélgyűjtemények közül elsősorban a bécsire (Hugo Blotius levelezése) és az erlangenire (ifjabb és idősebb Joachim Camerarius és Carolus Clusius levelezése) támaszkodik. Magyar

szempontból különösen figyelemre méltó az erlangeni Egyetemi Könyvtár gyűjteménye, amelyet a kutatás még nem aknázott ki teljesen. Külföldi kapcsolatait számba véve meg kell még említenünk, Dudith Andrást, Jordán Tamást, Sir Philip Sidneyt és Caspar Peucert, míg itthoni barátai közül elsősorban a pozsonyi humanista kör tagjai jönnek számításba. Radéczy István egri püspök kertjében, a hársfa alatt gyűlt össze ez az elsősorban katolikusokból álló tudós társaság, melynek tagja volt Zsámboky János, Istvánffy Miklós, a németalföldi származású Nicasius Ellebodus és a protestáns Purkircher. Ehhez a társasághoz lazábban kötődtek az olyan nyugat-magyarországi művelt protestáns főurak, mint Batthyány Boldizsár és Forgách Imre, de találunk kapcsolódási pontokat a királyi Magyarország számos más ismert személyiségéhez és köréhez is.

Miloslav Okál korrekt szövegkiadása nemcsak az író munkáit és leveleit teszi közzé, hanem a függelékben a rá vonatkozó műveket és a róla szóló leveleket is. Mindezzel, valamint a források lehetséges teljessége alapján írt bevezetésével újabb lépéssel közelebb jutottunk ahhoz, hogy a magyarországi későhumanizmus világa, annak művei, személyiségei, hazai és külföldi kapcsolatai feltáruljanak előttünk.

Szabó András

SZENCI MOLNÁR ALBERT: DICTIONARIVM LATINOVNGARICVM... ITEM... VNGARICOLATINVM. NÜRNBERG 1604.

(327) + (164) fol. Hasonmás kiadás. A kísérő tanulmányt írta Imre Mihály. Bp., 1990. MTA Irodalomtudományi Intézete — Akadémiai Kiadó. 100 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXV.)

Szótárt kiadni mindig különleges és ünnepélyes vállalkozás, hiszen ez az egyetlen könyv, amely az egész kultúrát egyszerre foglalja magában, még akkor is, ha ezt a maga szűk és egyoldalú lehetőségeivel teszi. Még ünnepélyesebb a vállalkozás, ha az illető szótár egy-egy nyelv első szótára. Minden nyelv eszköz, amely értelmes renddé szervezi a környező világot, és amely arra is szolgál, hogy egyik ember és másik ember között üzeneteket közvetítsen az értelmzett, renddéz szervezett valóságról. Az egész emberiség kultúráját gazdagítja, aki

az egyetlen eszköz korábban leíratlan, ezért új változatát adja közre.

Különleges és ünnepélyes pillanat ezért, mikor az első szótár kiadásának megismételhetetlen aktusát föleleveníti a mai kor filológusa, és újra kiadja az első szótár pontosságát, vagyis fakszimiléjét.

A gyakorlatban már ennél a pontnál is fogós kérdéssel kerül szembe a kiadó. Melyik is az első magyar szótár? Műfajttörténeti szempontból nem olyan nehéz a válasz. Szenci Molnár Albert munkája. A korábbi szójegyzékek ugyanis még semmiképpen

sem tekinthetők valódi szótáraknak. Csak hogy ebből az első szótárból három is jelent meg. 1604-ben Nürnbergben a *Dictionarium Latinoungaricum...item... Ungaricolatinum* (a továbbiakban: *D*), 1611-ben Hanauban, s 1621-ben Heidelbergben újabb és újabb bővítésekkel még Szenci munkájaként a *Lexikon Latino-Graeco-Hungaricum* (a továbbiakban *L1* és *L2*). Melyiket kell tehát új kiadásra választani? Az editio princeps vagy az ultima manus elvét kell-e követni? A nyelv furcsa „anyagi” beágyazottságát jelzi csupán, hogy a legvékonyabb tehát legolcsóbban közreadható változat mellett döntöttek. Ezt a döntést mind gyakorlatilag, mind a benne megnyilvánuló tudományos elv: az editio princeps autentikusságának érvényesítése szempontjából — tisztelnünk kell és csak egyetérthetünk vele. A magunk részéről mégis sajnáljuk, hogy nem a legteljesebb anyagot nyújtó harmadik kiadásra esett a választás, e mellett szólt volna a tökéletesebb nyomdai kivitel, azaz az olvashatóbb megjelenési forma is.

A faksimile kiadás mintájul Todoreszku Gyula bibliofil igényeket is kielégítő példánya szolgált, amelyet ma az Országos Széchényi Könyvtár őriz. Erről azonban csupán a címlap hátán látható Todoreszku pecsét tájékoztat. Nem találunk eligazítást e példány különlegességéről, a címlap elé ragasztott rézmetszetről se. A metszet Pallasz Athénét ábrázolja a háttérben a háború pusztító jeleneteivel, tehát szoros tartalmi összefüggésben áll a Rudolf császárhoz intézett, Athéné és Mars anya, illetve apa nélküli születését tárgyaló előszóval. Lehetséges, hogy e metszetet csupán Todoreszku applikálta a címlap elé, hiszen a szótár többi példányaiban nem fordul elő, mégis, mivel a faksimile e példányról készült, el kellett volna számolni vele.

A faksimile kötet sárgás színű papírja, vaknyomást utánzó két sima keretbe foglalt indamintázattal díszített műbőr kötése méltó a műhöz és a vállalkozáshoz. Még inkább méltánylandó így az ötszázforintos ár. A nyomtatás maga azonban néhol csak igen nehezen olvasható, nem vethető össze az 1604-es kiadás minőségével sem. Ezzel együtt a faksimile kivitele messze fölötte áll a nemrég újraindult Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat korábbi kötetének.

A kötethez a szokásosnál jóval terjedelmesebb kísérő tanulmány járul. Szerzője

Imre Mihály a könyvet egységes műként közelíti meg. A praelimináriákat: előszót, üdvözlő verseket, s a különböző függelékeket egyetlen szellemi alkotásként értékeli, s méghozzá a három Szenci által gondozott kiadás mindegyikére tekintettel van, hiszen nem csak a szókincs, a függelékek is bőségesen gyarapodtak és változtak az idők folyamán. Ezáltal több is a tanulmány, mint az 1604-es kiadáshoz szóló eligazító.

Alapvetően négy témakörrel foglalkozik Imre kísérő szövege: a szótár genezisével, Szenci Molnár nyelvfilozófiai gondolkodását meghatározó Strassburg-élménnyel, a *D* műfaj történeti elhelyezésével és szókincsenek elemzésével.

Talán nincs még egy olyan alkotás a régi magyar irodalom történetében, amelynek geneziséét ilyen részletességgel feltárták volna. Az ehhez szükséges adatokat már korábban publikálták, ezeket rendezte Imre Mihály páratlanul plasztikus képpé: élmény, elméleti megalapozás és tárgyi felkészülés eleven egységévé. Rendkívül gazdag gondolatmenetéből itt csak mozaikokat viláthatunk fel. A tanulmány tömörsége folytán sokszor ki sem emel olyan megfigyeléseket, amelyek önálló eredményeknek tekinthetők. Ezek hangsúlyozása is a recenszens feladata.

Bevezetésül elhelyezi Imre a szótárt a kor tudományosságának gondolkodásában. A *D* és tágabb értelemben az egész nyelvtudomány a Szentírás megértéséhez vezető eszköz. Egyáltalán a tudományok sokaságának művelése az egyetemes Szentírásstudományt szolgálja, az Írás megértését segíti elő minden más stúdium, s csak ennek tükrében értelmezhetők maguk a tudományok. A Szentírás hordozó eszköze pedig a nyelv, ezért foglal el a kor tudományselemlétében központi helyet a nyelvtudomány.

Szentírás és szótár a gyakorlatban is összekapcsolódott Szenci számára, mivel mindkettő kiadását tervezte. Mintegy az európai nyelvek nagykortúvá válásának mérceje volt a korban a Szentírás anyanyelvű fordítása, latin-anyanyelvű, anyanyelvű latin szótár léte és a grammatika rendszerezése — állapítja meg a bevezető. Mindháromban mérőöldkövé vált Szenci életműve.

A szótár kiadására még strassburgi tanulóvei alatt tett fogadalmat Szenci. A feladatokra való közvetlen felkészülést 1601-ben Frankfurtban kezdte el, ahol

Joannes Saurius nyomdász-könyvkiadónál a könyvkiadás mesterségével ismerkedett meg. Ekkor még elsőként a vizsolyi Biblia újra kiadását tervezte. 1602-től elmélyült bibliai stúdiumokat folytatott. Ehhez „nem kisebb exegeta, mint David Pareus segítségét kérte és kapta meg” (11. b.) — írja Imre. Ez az információ ilyen formában alighanem félreértés. Mai tudásunk szerint Molnár sohasem volt hallgatója Pareus teológiai szemesztereinek. A kérdéses időpontban is Ambergben, nem pedig Heidelbergben tartózkodott. Taksonyi hivatkozott levele pedig csak annyit bizonyít, hogy Molnár levelezett Pareussal.

1603 elején Molnár nagyszombati patrónusa, Asztalos András a Magyarországon fokozódó protestánsüldözés miatt egyidőre elállt a bibliakiadási terv támogatásától. Így került előtérbe a szótár.

A felkészülés egyik igen fontos állomása volt a szükséges forrásmunkák megvásárlása. Kiemelkedik közülük a Frankfurtban 1601 szeptemberében öt és fél forintért vásárolt Calepinus.

Az egész művet 1603 júliusa és 1604. január között írta meg Szenci, ezen belül a magyar–latin részt zsoldárfordításához hasonlóan valószínűtlenül rövid idő alatt 1603. dec. 7-től számítva kevesebb, mint két hónap alatt végezte be.

Szenci az elkészült szótárból specimeneket küldött szét barátainak. Ezekben az előszavak és a szóanyagból vett mutatóanyagok voltak olvashatóak. A specimennek az ismert előszavakhoz képest szövegváltozatokat tartalmazhattak, a meglévő szövegben ugyanis felfedezhetők azok a változtatások, amelyeket Konrad Rittershusius javasolt. Fontos megfigyelései ezek Imrének, s a *Dictionarium* specimeneit éppúgy számba kell vennie a könyvészeti szakirodalomnak, mint tette ezt a *Psalterium* esetében.

Sajnáljuk, hogy az előszavak elemzése főként a jegyzetekbe szorult. Hiszen fontos filológiai megállapításokat olvashatunk itt a Minerva és Mars születését tárgyaló mítosz eredetéről. Szükséges volna Szenci politika- és történelemszemléletében végbenem változások finomabb kibontása is a különböző kiadások előszavaiból, amelyekre szintén utal a tanulmány.

A szótár megírásához az alapozást első sorban mégis Szenci strassburgi évei adták. Ezért mutatja be Imre Johann Sturm kul-

turális koncepcióját, amely meghatározta az itteni egyetem szellemiségét. Kiemelkedő része ez tanulmányának. Turóczi-Trostler József, Tolnai Gábor és Balázs János eredményeinek látványos továbbbépítése. Sturm koncepciójának középpontjában a karizmatikus orator áll, aki járatos minden tudományban. Ékesszólása olyan virtus, amely őt *bonus*-szá, s *homo politicus*-szá emeli. Az ékesszólás eszköze pedig a *copia verborum*, amely szoros összefüggésben áll a *copia rerum*-mal. A nyelv eszköz voltának ez a felfogása csiráiban magában rejti már a mai tudomány nyelvfogalmát is.

Sturm kultúrmodellje tengelyében tehát a nyelvi kultúra áll, s az ebben magasan képzett emberek egyfajta eszményi, utópisztikus társadalmat alkothatnának meg. Végső soron úgy vélte Sturm, hogy a kiművelt emberek becsületes új synódusa megteremthetné az esélyét annak, hogy a tanítás révén a hit és szabadság új gyülekezete jöjjön létre, amelyben a vallási gyűlölet helyett a türelem és békülékenység uralkodna, azaz az igazi Concordia.

Imre e ponton joggal teszi szóvá az irénizmus hazai kutatásának féloldalasságát, amely eddig főként a Melanchton szellemi öröksége körül kialakult vallási, jogi, politikai vitákban kereste az irénizmus gyökereit. Meggyőzően bizonyítja, hogy ezzel szoros összefüggésben kell látni a humanista tudományos gondolkodásból és műveltségéből származó, nem felekezeti jellegű, különböző szellemi műhelyekben kialakult Concordia-eszményt, s az ehhez gyakran hozzákapcsolódó utópisztikus elképzeléseket a műveltség jegyében megtisztuló vallásról és egy új igazságos világrend kialakulásáról. Kétségtelen, hogy Szenci (és nyilván mások) munkásságában is e Concordia-eszmény is megjelent az irénizmus magyarországi recepciójában.

Sturm és különösen tanítványai, J. Lang, J. Brentz és J. L. Hawenreuter fokozott érdeklődéssel fordultak a szókapcsolatok felé. „A *copia verborum* még tovább fokozható, mert a *sententia*, *proverbium*, *gnoma*, *loci communes* többet és mást jelentenek, mint az alkotóelemek együttesen.” (38.). Még szorosabban ebből a pareomiológiára hangolt nyelvfilozófiái háttérből indulnak, de már a *D* konkrét szóanyagának vizsgálatára irányulnak Imre idevágó fejtegetései. A *D*-ben még csak

a frazeológizmus irányába ható szókapcsolatok jelentek meg. A *L1*-ben és a *L2*-ben már tudatosan gazdagította közmondásokkal, szólásmondásokkal a szócikkeket Szenci. Fő forrása Baranyai Decsi János adagium-gyűjteménye volt.

A szótár műfaj történeti előzményeit még szintén a sturmi nyelvfilozófia örökségének jegyében láttatja a tanulmány. A *copia verborum* eszményét fejezik ki kezdetben a latin nyelv megszülető hatalmas thesaurusai, majd a két- és többnyelvű szótárak megjelenésével az ehhez az eszményhez kötött gondolatok érvénye kiterjed a vulgáris nyelvekre is.

A *D* két legfontosabb forrását is alaposan bemutatja Imre. A szótár szerkesztési elveit Petrus Dasypodius latin-német szótára ihlette, Szenci előszava szerint e munka szókincsét is gyakorlatilag beépítette saját művébe. Imre megállapításai szerint azonban a szókincsmodell tekintetében sokkal inkább Ambrosius Calepinus tizenegynyelvű szótára volt mintája, amelyet 1585-ben bővítettek először magyar jelentésekkel is. Ezt a szótárt az idők folyamán egyre szétfolyóbb műveltséganyag duzzasztotta hatalmas méretűvé, végül saját műfajának kereteit is kinöve, fejlődése az enciklopédia, az ismerettár irányába mozdult el. Ezt az enciklopédikus jelleget bizonyos mértékig Szenci is követte.

A magyar-latin rész szókincse, mint ahogy ezt a nyelv tudomány korábban is megállapította, nem pandanja a latin-magyar résznek, fő forrása Szikszai Fabricius Balázs szójegyzéke. Számítógépes vizsgálatokkal lehetne pontosan kimutatni, hogyan viszonylik Szenci szóanyaga forrásaihoz, — hívja fel a figyelmet a tanulmány —, mennyi az átvétel, és mennyit tekinthetünk saját gyűjtésnek.

A szókincselemzések során Imre első sorban azokat a területeket ragadja ki, amelyek az enciklopédikus jelleget tükrözik. Óriási munkát fektetett bevezetőjének ebbe a részébe a szerző, hiszen az elemzésekhez át kellett tekintenie mind a három kiadás teljes szóanyagát.

Még a Strassburg-élményből eredeztethető, hogy Molnár tájékozottsága erősen a színház, színművészet és ennek irodalomelméleti fogalomrendszer felé fordult. A „*dráma* pl.: Comoedianac Szemellyi közt való bezednec es Bemelyinec változása.” Leg-

alább négyszáz olyan címszót találhatunk az anyagban, amely az irodalomelmélet, — történet fogalmaira vonatkozik!

Már a Calepinus szótár enciklopédizmusához kapcsolható a bőséges helynévanyag és a zenesztétikai kifejezések nagy száma. Méginkább a görög-római kultúrának és mitológiának sokszor periférikus elemeit is felölöl címszavak sokasága. „Feltűnő viszont — állapítja meg Imre —, hogy mennyire mellőzi Szenci a zsidó-keresztény vonatkozásokat.” Hozzátehetjük ehhez, hogy Szenci korára igen gazdag és árnyalt magyar terminológiája alakult ki a teológiai szaknyelvnek. Hiába keressük azonban ezt a *D*-ban. A teológiai nyelv szavai, mint például *providentia, gubernatio, electio, iustitia, iniustitia* stb. csupán köznapi értelmükben fordulnak elő, a kifejezeten terminus értékű fogalmak és szókapcsolatok, mint például *reprobatio, justificatio, proorsis, coena domini, bona opera, beneplacitum* (Dei) stb... egyáltalán nem találhatóak. A szótár és bibliakiadás összefüggése is valószínűleg csak a kiadói szándékok, s az egyetemes szentírástudomány alapzatán álló gondolkodási szemléletben valósult meg. Erősen kérdéses azonban, hogy mi szüremlett át az *L1* és *L2* bővítéseibe Szenci saját bibliakiadásainak eredményeképpen, hiszen a *D* magyar-latin részében még tulajdon zsolnártfordításának szóanyagát sem fedezhetjük föl.

Nem sorolhatjuk fel részletesen Imre valamennyi aprólékos megfigyelését. Hiszen sok közülük hosszabb gondolatsorokat indíthatna el, mint például a szótár feltűnő szabadszájúsága, amely e vallásos telítettségű kor prudériától mentes szellemére vet fényt. Kénytelenek vagyunk megelégedni ennyivel, mint ahogy a nyelvfilozófiai megállapításokat is csak durva leegyszerűsítéssel adhattuk vissza.

Szenci Molnár *D*-ának rendkívül sok „olvasata” képzelhető el. A tanulmány tudatosan vállalt koncepciója szerint azt az irodalmi-művelődési kontextust akarja érzékelteni, amelybe a *D* beleágyazódik. Egész természetesen szorulnak így háttérbe egyéb szempontok, köztük a nyelvi, nyelvtörténeti elemzés. Nem a bevezetővel szembeni hiányérzet készített tehát arra, hogy két nyelvi, nyelvtörténeti szempontra külön is felhívjuk most a figyelmet.

A korábbi szakirodalom sem vette szám-

ba, hogy valójában mekkora szóanyagot is ölelnek fel Szenci szótárai. A feladat nem is könnyű, hiszen a *D* magyar–latin részében érvényesülő szerkesztési elvek nem azonosak a mai lexikográfiai gyakorlattal. Azonos tőből eredő szóbokrok sokasága szerepel külön címszóként, sőt az ezekhez rendelt jelentések is gyakran különböző szócsoporthoz tartoznak, pl.: *romladek* = rudus; *romladekos* = ruderatus; *romladékját ki hányom* = erudere; *romlando* = fragilis, caducus; *romlandóság* = fragilitas; *romlandoul* = caduciter; *romlás* = ruina, fractura; *romlatlan* = illabefactus, incorruptus; *romlatlanul* = incorrupte; *romlo* = ruinosus, caducus, fragilis; *romloc* = ruo; *romolhatatlan* = infragilis, infrangibilis. E példasor arra is figyelmeztet, hogy Szenci magyar–latin szótára páratlan jelentéstörténeti forrásanyag is, s mint ilyen gyakorlatilag érintetlen.

A latin–magyar rész esetében hasonló nehézségekkel találkozunk. Ma összetartozónak tekintendő szóbokrok vagy mellőzendő származékok alkotnak külön-külön címszót. Például: ambulácrum = sétalo hely; ambulátilis = iarható, sétalható; ambulatio = iaras, sétalas; ambulatiúncula = iarasotska; ambulátor = iaro, kuritolo; ambulatórius = iarható.

Mindezen nehézségek figyelembevételével a következő becsléssel alkothatunk fogalmat Molnár szóanyagáról. (Tíz-tíz lap, azaz húsz-húsz columna címszó átlagát szoroztuk a szótári részek lapszámával, tehát a függelékek szavai a becslésben nem szerepelnek.) A latin–magyar részben 1604-ben 33–34000 címszó található, 1611-ben 36–37000, 1621-ben 37–38000. A magyar–latin részben 1604-ben 18–19000; 1611-ben 22–23000, 1621-ben 25–26000. Időközben a szócikkek terjedelme is növekedett. Mivel a három kiadás szedéstükre és tipografizálása szinte teljesen azonosak, ezért az egy lapra jutó szavak átlagai is összevethetők. 1604-ben a latin–magyar részben még átlag 54 szócikk fért el egy lapon, 1611-ben már csak 48,5, 1621-ben pedig csupán 37. A magyar–latin részre kevésbé jellemző ez a tendencia. 1604-ben 75, 1611-ben 74, 1621-ben 73 az átlag.

Szenci tehát egész életében bővítette szótárát.

A szóanyag mennyiségi viszonyainak becslése mellett szóvátesszük, hogy míg a szótár forrásai és genezise tekintetében pél-

daszerű a tanulmány, addig utóéletére és hatására nézve hallgat. Pedig a teljesség kedvéért célszerű lett volna összefoglalni legalább Melich és Szathmári idevágó eredményeit.

1644–45-ben Frankfurtban változatlanul, 1708-ban pedig Kristoph Beer német értelmezésével bővítve adták ki újra Szenci e művét.

Pápai Páriz Ferenc ugyancsak 1708-as kiadásában a latin–magyar rész már új szótárnak tekinthető, de meghatározó forrása Molnár lexikona. 1767-ben Bod Péter Pápai Páriz jegyzetein alapuló átdolgozásával nyerte el végleges formáját a szótár. A magyar–latin rész mindvégig csupán kisebb mértékben, később pedig német értelmezésekkel is bővült, tehát lényegében Szenci művének tekinthető.

A XVII. század kisebb iskolai szótárai mind Szenci munkásságára épültek. A latin–magyar rész lényeges átdolgozásokkal, a magyar–latin rész pedig gyakorlatilag változatlan formában volt egyetlen segéd-eszköze egészen a XIX. század első évtizedéig a fordításnak. Sőt az egyetlen olyan szótár, amely a magyar nyelv bemutatásának egészére formált igényt. A Bod-féle kiadás pedig ma is nélkülözhetetlen segéd-könyve a XVI–XIX. század irodalmát és történetét kutatóknak. Jelentései ötletadók a műfordításban, gyakran bizonyul ma is használhatóbb segédesszövegnek, mint Finály Henrik vagy Györkössy Alajos modern latin–magyar szótárai.

A folyamat élén álló őskiadás fakszimiléje rádöbbsenheti a magyar nyelv és irodalom történetével foglalkozókat, de a közvéleményt is, a kutatások adósságaira, ugyanakkor új impulzusokat ad és új lehetőségeket nyit a további munkákhoz. Reméljük, elsősorban a nyelvészeket provokálja majd e kiadvány, s e fakszimile ugyanolyan termékenyítő hatással lesz a *D*-mal foglalkozó irodalomra, mint amilyent a vizsolyi Biblia hasonmása hozott a bibliakutatásokban.

Imre tanulmánya pedig tudatosította, hogy a szótár gazdag praelimináriáival és folyton bővülő appendixeivel egységes mű. Sajátos tudományfelfogást, filozófiát és lét-helyzetet tükröz, kultúrkapcsolatokat dokumentál. Ez az egységben gondolkodó szemlélet nem volt jelen az eddigi kutatások aspektusaiiban, új és sokatígérő vizsgálati módszereket tartjuk. Természetesen

a három kiadás valamennyi részletét nem elemezhetette egyforma elmélyültséggel Imre, de ennek szükségességére nem egy helyen maga hívja fel a figyelmet. Ahol pedig ma-

ga vállalkozott az elmélyültebb munkára, ott minden esetben jelentős új eredményeket mutat fel.

Heltai János

BIBLIA KAZINCZY FERENC SZAVAIVAL

Biblia Kazinczy Ferenc szavaival, elmékedéseivel és imádságaival. Szerkesztette, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Busa Margit. Bp., 1991. Cserépfalvi Könyvkiadó. 455 l.

Igen szép kiadásban jelent meg Cserépfalvinál Kazinczy e kevéssé ismert munkája; mint a belső címlapon olvassuk, „II. János Pál pápa magyarországi látogatásának tiszteletére”. Az ünnepi alkalom nyilván segítette s talán sürgette is a kiadást; a szép kötés, papír, betűtípusok, a levegős tördelés csak emeli a kiadvány rangját. Igazi értéke persze az, hogy az eddig csak egy múlt században, csak részleteiben megjelent fordítást most teljes egészében olvashatjuk a pontosan tájékozott utószóval együtt. Az alapmű, amelyből a fordítás készült Johann Hübner német pedagógus bibliai történeteket összefoglaló munkája, Kazinczy ezt dolgozta át és bővítette. A kötet először a nyomtatásban megjelent részeket közli: az Ó és Újtestamentumot Kazinczy előszavával, a Szentföld rövid földrajzi és történeti ismertetésével, egy kronológiával Jézus utazásairól; ezt követi a Konfirmációi Katekizmus, a „Bevett formulák és imádságok”, továbbá a mutató. Ez után olvashatjuk facsimilében a fordítás fogalmazványát a Praefatióval, a „christianizmus”, a reformáció rövid történetét, imádságokat; végül pedig a szerkesztő, Busa Margit utószó-vát magyar és német nyelven. Az utószó igen alapos áttekintést nyújt a műről, a forrásokról; felidéri a fordítás keletkezését; bemutatja az imádságok fordításánál használt forrásművet; az egész munkát elhelyezi az író életművében, érdekes párhuzamos jelenségeket is említ (iskolafelügyelői iratait, a Klopstock- és a Pyrker-fordítást); összevetette a kéziratot és a megjelent művet; ír a könyv fogadtatásáról, azaz visszhangtalanságáról; lekiismeretes kutatóként közli azokat a kérdéseket, amelyekre még nem tudjuk a választ (pl. hogy Kazinczy milyen teológiai munkákat olvasott el azok közül, amelyeket barátai ajánlottak neki; ki volt a

szerzője annak az imakönyvnek, amelyből Kazinczy fordított).

A könyv címe azonban kissé megtévesztő. „Biblia Kazinczy szavaival” azt ígéri, hogy egy teljes, a kor nyelvi szintjét, a nyelvújítás eredményeit is tükröző fordítást kapunk, amely mintegy a Károlyi vagy a Káldi Biblia korabeli, modern variánsa. Kazinczy azonban elsősorban Hübner bibliai történeteit fordítja, s mint kiderül, művét elsősorban gyermeki olvasmánynak szánja, amolyan bevezetesként a vallásba: a gyermek szerinte „semmi jobban nem kezdheti a’ tanulást, mint a’ Bibliai Történeteken.” E szellemben értekeznek az előszóban a könyv pedagógiai célzatáról, a gyönyörködtető, a szívhez szóló, a költői és érdekes történetek vallásos érzést nevelő hasznáról. Levelezéséből tudjuk, hogy gyermekei igénye indította őt Hübner átdolgozására, mivel látta, hogy ez az olvasókönyv, amely ugyan gyermekora kedvelt olvasmánya volt, nem egészen felel meg a célnak. Mint leveleiben olvassuk (KazLev. XIX. 526–527, 553–554.), felesége figyelmeztette, hogy némely történet érthetetlen a gyermek számára, némelyik tragikussága esetleg riasztó lehet. Hübner tehát ebben a formában nem való a gyermekeknek, mint írja, stílusa is „rettenetes” — ezért fogott hozzá a fordításhoz, bővítéshez. Nem a teljes Bibliát tolmácsolja tehát, hanem mint az 1831-ben megjelent mű címe is mutatja, „szent történeteket” Hübner és a Biblia nyomán. Az egész fordításban arra törekszik, hogy a kiválasztott „históriákat” a lehető legegyszerűbb összefoglalásban adja, külön címet is írt mindegyik rész elé. Némely kegyetlennek, érthetetlennek tűnő eseményhez magyarázó jegyzeteket is fűz, például az isteni gondviselés kifürkészhetlenségéről, amikor Ábrahám Isten pa-

rancsára fel akarja áldozni fiát, Izsákot; a hamis eskü természetéről Izsák és Ézsau történeténél; rövid magyarázó bevezetést a csodák szükségességéről az egyiptomi kivonulásnál. Gyermekei olvasmány lett a mű a kidolgozásban, mégpedig, mint írja, olyan, amelynek „nincs aesthetikai érdeme, de kedves, mert a' Szív' Religióját” adja (*KazLev.* XX. 57) — valószínű éppen ezért jelent meg Kazinczy neve feltüntetésével. Busa Margit Kazinczy szavait idézi, hogy műve „nemcsak gyermekeké, hanem felserdülteké, felnőtteké és öregeké is” — ám ezt a mondatot Kazinczy előszóában nem az egész műhöz, nem a bibliai történetekhez, hanem imádságaihoz írta. A kéziratos munka címlapján olvassuk azt, hogy „Ífjaknak és öregeknek”, a kiadott mű azonban, s mindkét változat kidolgozása elsősorban gyermekeknek szól. A címből ilyen módon hiányzik a pontos célkitűzés; valahogy így lenne hitelesebb: Bibliai történetek gyermekeknek Kazinczy szavaival.

Talán a könyv megjelenésének alkalma is közrejátszott abban, hogy az utószóban a szerkesztő „ökumenikus” műnek tartja a fordítást. Maga a könyv, Kazinczy leírt programjai azonban azt mutatják, hogy elsősorban protestáns könyv volt ez. A Bibliára alapozott vallási nevelés maga is protestáns eszmény. Kazinczy ugyan, mint az utószóban olvassuk, katolikus pap barátjától is kért tanácsokat, s először azt szeretne volna, hogy minden felekezeti bébi gyermek nevelésénél használják; a könyv összeállításakor azonban már erősebben protestáns célt szolgált. A kiadott műben a bibliai történetek után „Cofirmatioi Catechismus” következik, itt 40 kérdés-felelet foglalja össze a protestáns hit fő tételeit; mint a cím is jelzi, egy protestáns vallási szertartáshoz, a hit megerősítése aktusához kívánt segédművet írni. Kazinczy a szülői házban és a sárospataki kollégiumban erős kálvinista nevelést kapott, ifjúkorában maga sem volt ment az elfogult protestantizmustól. 1789-ben pl. úgy vélte, hogy az ő hitfelekezete hivatott elsősorban a magyar kultúra művelésére: „magát tartom a kálvinistát a magyar literatura elővitelére választott népek.” (*KazLev.* I. 396.) Felvilágosodott gondolkozóként, s mint maga nevezte magát, „esztétikus emberként” aztán megváltozott e beállítottsága: a tolerancia és a szépérzék érvényesítése alap-

ján tisztelte és dicsérte a katolikus vallást. A Hübner-fordítással kb. egyidőben folytat nagy vitát a katolikus pap Guzmics Izidorral, aki a vallási unió eszméjét fejtegette. Kazinczy ezt megvalósíthatatlannak, szükségtelennek tartja; helyette a teljes vallási szabadságot, a keresztény vallások elfogultságoktól mentes gyakorlását ajánlja. Mind ezt azonban úgy, hogy maga ragaszkodik protestáns hitéhez, érezhetően magasabbrendűnek tartva a különben elismert katolikus vallásnál. Illetve, mint diplomatikusan írja Guzmicsnak: „én el nem szokhatom az igazságot a' Catholicismus által megnevesített Protestantismusban keresni,” (*KazLev.* XX. 87.) Vallásos könyvében is protestáns művet akart adni; mint a kéziratos második címeként is olvashatjuk: „Protestáns olvasó-könyv”. A facsimilében található előszóban programszerűen is kifejti, hogy könyvét a protestáns tanok megismertetésére szánja. A bibliai történetek után, a IV. részben összefoglalást is ír a reformáció európai és hazai történetéről. „Az én könyvem a' Protestantismus Encyclopaediája lesz” — írta egyik levelében (*KazLev.* XXI. 382.). Hogy mennyire vált azzá, mi nem tudjuk megítélni, de azt igen, hogy az elkészült mű szándékában, a protestáns nézetek és tanok érvényesítésében, egyes, szorosán a protestanizmushoz kapcsolódó fejezeteiben valóban inkább protestáns, mint „ökumenikus” mű.

Kazinczy bibliai történeteivel imádságokat is csatolt. Az utószóban azt olvassuk, hogy „meglepő” tény, miszerint némely imát a protestáns Kazinczy tolmácsolásában közölt több katolikus imakönyv. Kazinczy azt írja, hogy az imádságok átültetésénél „Catholicus Író után dolgoztam” — fordításai katolikus imáknak számíthatnak, érthetően vették át katolikus imakönyvek. Elgondolkodtató azonban, hogy a protestáns Kazinczy miért fordított katolikus imakönyvből, s egyáltalán, miért fordított imádságot? Ő ugyanis, mint írni szeretne magáról „vallástalan vallásos” lévén, a szertartásokat, az imákat nem tartotta szükségesnek. Még fordítása idején is azt írta, hogy „én a' templomba járást és mindennapi könyörgést nem szeretem.” (*KazLev.* XXI. 219.) Miért fordította tehát? Úgy látszik, valamilyen megfontolás alapján mégiscsak fontosnak tartotta az imádságokat — érdemes lenne egyszer,

egy másik tanulmányban kideríteni indítékait; Busa Margit e problémára irányítja figyelmünket s ez sem kevés érdem. Hiányzik viszont az utószóból néhány mondat arról, hogy a párhuzamosan fordított Pyrker-mű miről szól, mennyiben rokon a Biblia-fordítással; a Kazinczy-kutatókon kívül ugyanis aligha ismerik e munkát. S még egy hiány: nincs a kötetben tartalomjegyzék. Oka nyilván az, hogy Kazinczy maga is írt „mutatókat” mind a megjelent,

mind a kéziratot fordításhoz; a mostani kiadvány gazdag tartalma feltüntetéséhez azonban szükséges lenne egy keresést, áttekintést segítő tartalomjegyzék.

A vitakérdések is arra mutatnak, hogy nemcsak szép, hanem gondolatébresztő, hasznos könyvet kaptunk — köszönet illeti meg érte a kiadót és az áldozatos munkát végző szerkesztőt.

Mezei Márta

Az ICLA (AILC) tokiói kongresszusa

Tokióban, 1991 augusztus 23. és 28. között tartotta tizenharmadik kongresszusát a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság.

Hét szekció előadásait futottak egymással párhuzamosan három napon át reggeltől estig. A szekciók előadásait műhely- és kerekasztal beszélgetések, szimpozionok és vitáik kísérték. A szekciók témái a következők voltak: a vágy drámái, a szépség látomásai, látomások a történelemben, a narráció hatalma, víziók és revíziók az irodalomelméletben, a másság látomásai, ázsiai összehasonlító irodalomtudomány. A műhelybeszélgetések témái: fordítás és modernizáció, feminista újítások az irodalomelméletben, Madonna-alakok a japán irodalomban, „posztmodernség”?, avantgarde a harmadik világban.

A kongresszus magyar résztvevői a következő címekkel tartottak előadást: *Beveczky Gábor* „Dialogical Narrative and Interactive Metaphor”, *Karafiáth Judit* „Le goût de Proust: Un cas de méditation”, *Klaniczay Tibor* „Le beau dans l'esthétique du maniérisme”, *Pál József* „Mors Osculi”, *Rév Mária* „Realité et vision”, *Szegedy-Maszák Mihály* „Canon and History”, *Szili József* „The Generic Aspects of Eastern and Western Literariness: an Acritical System of Criticism Defined from Narrative”, *Tverdota György* „Un néoclassicisme au XXe siècle”.

A kongresszus során újválasztották az ICLA egyes tisztségviselőit. Az ICLA új elnöke Maria-Alzira Seixo. Szegedy-Maszák Mihály tagja lett a Büronak, és továbbra is tagja a Koordinációs Bizottságnak.

„Lélektani és poétikai megújulás a századelő magyar elbeszélő irodalmában”, Budapest, 1991. október 17-18.

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és az Újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete közös konferenciát tartott 1991. október 17-én és 18-án Budapesten a „Lélektani és poétikai megújulás a századelő magyar elbeszélő irodalmában” címmel.

Az elsőként elnöklő *Bodnár György* megnyitó és a téma jelentőségét méltató szavai után *Bori Imre* előadására került sor. Az expoze a jellem- és sorskép ábrázolásáról szolt Jókai Mór regényének, *A tengerszemű hölgynek* sajátosságait vizsgálva. Hasonlóképpen, *Rónay László* „Hasadtlelkű hősök” című előadása is a jellemábrázolás korabeli lehetőségeit kutatta. Három író művét hasonlította össze: *Juhász Gyula: Orbán lelke*, *Harsányi Kálmán: A kristálynézők* és *Török Gyula: A zöldköves gyűrű* című műveit elemezve. *Angyalosi Gergely* a hagyományos nemi szerepek és a poétikai tradíciókhoz való ragaszkodás összefüggését vizsgálta *Lovik Károly A kertelő agár* című kisregénye kapcsán.

Szünet után az ülést *Bori Imre* vezette, s elsőként *Bányai Jánosnak* adta meg a szót. Az újvidéki előadó *Ambrus Zoltán* életművét vizsgálva jutott el a regényforma átalakításának problematikájához, s azokhoz a nehézségekhez, amelyekkel a kor magyar írójának szembe kellett néznie. Az első konferencinapot *Dérczy Péter* zárta, aki *Krúdy Gyula Mit láttok Vak Béla...* című írása kapcsán a regénytörődék poétikai jellegzetességeiről szolt.

A következő munkanapon *Bányai János* látta el elsőként az elnöki tiszttet. Ekkor került sor *Bodnár György* „Lélektan és fantasztikum” című előadására, amely *Babits Mihály* regényét, *A gólyakalifát* értelmezte. Kitért a műben fellelhető lélektaniség modern és tra-

dicionális vetületére, valamint ennek összefüggésére a fantasztikum poétikájával. Érdekes összehasonlítási lehetőséget kínált ezzel a gondolatmenettel *Utasi Csaba* előadása, amelyben szintén erről a műről volt szó, ám ezúttal az író egyéb novelláival való összefüggésben. Némileg eltérő, de a magyar próza fejlődését nem kevésbé érintő területen mozgott *Pomogáts Béla* dolgozata; Pomogáts az expresszionista regény magyar kísérleteként interpretálta Déry Tibor regényét, *A kéthangú kiáltást*.

Ugyanő elnökölt a konferencia zárórészében is, amikor *Harkai Vass Éva* és *Gerold László* előadásaira került sor. Az első dolgozat a korai Kosztolányi-novellák lélektaniségát, s az emberi pszichéről alkotott koncepcióját boncolta. *Gerold László* Karinthy Frigyes elbeszéléseiről szolt, kimutatva a kor kihívásaira adott poétikai-szépprózai válaszokat ebben az életműben. Az előadásokat mindkét napon termékeny vita követte. Zárszavában *Bodnár György* és *Bori Imre* egyaránt hangsúlyozta, hogy a nagymúltú konferencia a jelenlegi nehéz időkben is ellátta feladatát, s ennek talán még nagyobb volt a jelentősége ezúttal, mint a múltban.

Angyalosi Gergely

„Az irodalmi interpretáció”, Budapest, 1991. november 5-6.

1991. november 5-én és 6-án az MTA Irodalomelméleti Munkabizottsága, Poétikai Munkabizottsága, valamint az MTA Irodalomtudományi Intézete Elméleti Osztálya konferenciát rendezett az Irodalomtudományi Intézetben, „Az irodalmi interpretáció” címmel. Az előadásokat és a vitákat igen nagy érdeklődés kísérte.

A szervezők olyan kerekasztal-megbeszélésre kérték fel a résztvevőket, ahol megvitatható, rövid előadások váltakoznak mindenki számára nyílt, kötetlen vitákkal; e törekvésük sikerrel is járt. A vitára fordítható idő gyakran inkább kevésnek bizonyult, a 14 előadás szétfeszítette a másfél napra tervezett konferencia kereteit.

Az első délelőttön *Szili József* elnökölt. Először *Kocziszký Éva* előadása hangzott el („Szamothraké — megfontolások a mitológia hermeneutikájához Creuzer szimbólumelmélete alapján”), amely a múlt századi német szerző érdekes újraértelmezése volt. *Szegedy-Maszák Mihály* „A kánonok szerepe az értelmezésben” című előadása azt taglalta, hogy mi a kapcsolatok — történeti és szinkron vonatkozásban — az irodalmi kánonoknak a műértelmezés gyakorlatával és elméletével. Ezután ismét hermeneutikatörténeti téma került terítékre (*Bacsó Béla*: „A megismert megismerése” — Egy hermeneutikai toposz értelmezéséhez”). *Angyalosi Gergely* Barthes Michelet-könyvéről, a történetírás mint szöveg (mint irodalom?) problémájáról értekezett („A történelem mint irodalmi diskurzus”). A délelőttöt *Margócsy István* zárta, aki „Interpretáció vagy magyarázat” című előadásában Tandori Dezső nagy-szerű *Koppar koldús* c. kötete kapcsán fejtette ki a két kategória közötti különbségről vallott nézeteit.

Délután az elnöklést *Szegedy-Maszák Mihály* vette át. Elsőként *Kovács Árpád* kapott szót, aki „Az etimológia helye a műértelmezésben” címmel főként Gogol: *Egy örült naplója* című művének néhány etimologikus furlangjára hívta fel a figyelmet. *Veres András* „Édes? Anna? Problémák?” című előadása Kosztolányi regényének félig-meddig kritikai igényű kiadására és ezzel összefüggésben az értelmezési nehézségek kérdésére összpontosított. *Schulcz Katalin* „Értékproblémák” címmel a Harmadik Birodalom értékválasztásai, értékrendje (s ezzel kapcsolatban a totális diktatúrák értékdictátumai) fölött tartott szemlét. *Varga László* előadásának címe magáért beszél: az előadó „A kortárs irodalmi művek értelmezhetőségéről” szolt.

Másnap délelőtt *Bojtár Endre* volt a konferencia elnöke. A vitában végig aktív *Bernáth Árpád* „A fikcionalitás és az értelmezés” című előadásában azt fejtette ki, hogy a nyelvhez inherens módon hozzátartozik a fiktitivás. *Kálmán C. György* arról beszélt, hogy az értelmezés alanyára, az értelmezők státusára is figyelmet kell fordítani („Értelmezés és profizmus”). *Odorics Ferenc* „Interpretációs maximák” című előadása bizonyos korlátozott érvényű szabályokat fektetett le, amelyek az értelmezést (bizonyos közösségekben) irányít-

ják. *Beveczky Gábor* arról szólt („Deviáció”), hogy az értelmezések egyik elterjedt válfaja az egy bizonyos normától való eltéréstől indul ki; ezt a Krúdy-szakirodalom bizonyos műveinek elemzésével illusztrálta. A konferenciát záró előadás címében *Horváth Iván* meglepő kérdést tett fel: „Értelmezni? Mit?” Az előadó rámutatott arra, hogy a szövegkiadói tapasztalatok azt mutatják: soha nincs szó egyetlen szövegről, változatok, romlott és javított szövegek egész sorával kell mindig számolnia az értelmezőknek.

Vannak olyan tervek, hogy a konferencia anyaga könyv formában, a — magnón rögzített — vitával együtt fog megjelenni, *Odorics Ferenc* és *Schulcz Katalin* szerkesztésében.

Kálmán C. György

Intézeti hírek (1990. január 1. — december 31.)

Bodnár György előadást tartott Londonban (University of London, School of Slavonic & East European Studies) „The Structural Function of Plot and Story in the Hungarian Narrative at the Turn of the Century” címmel (1990. március)

*

A Dubrovnikban megrendezett „Történelmi tény — történelmi fikció” konferencián *Bojtár Endre* „Stalinism in Baltics — and Elsewhere” címmel tartott előadást. (1990. március)

*

A Borken-Gemen-ben (NSZK) tartott „Pax Romana” konferencián *Pomogáts Béla* „Felelősségünk Magyarország szellemi életéért” címmel tartott előadást. (1990. április)

*

Az antwerpeni „Shakespeare Translations in the Romantic Age” című konferencián *Dávidházi Péter* előadást tartott „Providing Texts for a Literary Cult: Early Translations of Shakespeare in Hungary” címmel (1990. április)

*

„A kereszténység és a balti kultúrák” konferencián *Bojtár Endre* „Kriksčionybes priemimas Lietuvoj” címmel tartott előadást. (Róma, 1990. április)

*

Jankovics József előadást tartott az Indiana Egyetemen (Bloomington) „The Problem of Identity in North American Hungarian Poetry” címmel (1990. április)

*

A debreceni Anglisztikai–Amerikanisztikai Napokon *Dávidházi Péter* előadást tartott „Transcending Boundaries: the Cult of Shakespeare in America” címmel (1990. május)

*

A Magyar–Osztrák Irodalomtudományi Együttműködési Vegyesbizottság szimpóziumán, melyet Innsbruckban rendeztek meg, *Illés László* előadást tartott „Dichterische Utopie und geschichtsphilosophischer Messianismus (Kassák und Lukács in Wien am Anfang der 20-er Jahre)” címmel. (1990. május)

*

A Mátyás király halálának 500. évfordulójára rendezett „Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe” című nemzetközi konferencián intézetünk részéről az alábbi előadások hangzottak el: *Klaniczay Tibor*: „La corte di Mattia Corvino e il pensiero accademico”
Pajorin Klára: „Educazione umanistica e Mattia Corvino”
Szörényi László: „L'eta corviniana nella »Historia de regibus Hungariae« di Michele Riccio”

Ritók Zsigmondné: „Le poesie sconosciute di Ladislao Vetési”

(Székesfehérvár, 1990. május)

*

Az RMDSz bálványosfürdői konferencián *Pomogáts Béla* előadást tartott „A transzvilvanizmus mint hagyomány” címmel. (1990. július)

*

A sepsiszentgyörgyi Mikes-emlékülésen intézetünk munkatársai az alábbi előadásokat tartották:

Kilián István: „Mikes hite és erkölcsisége”

Pintér Márta: „Mikes egy kolozsvári iskoladramában”

Varga Imre: „Mikes hazaszeretete” (1990. szeptember)

*

Kálmán C. György előadást tartott az amszterdami egyetem Irodalomtudományi Tanszékén „Speech Act and the Interpretive Communities in Literary Studies” címmel (1990. október)

*

Az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Zágrábi Egyetem Irodalomtudományi Intézete közötti együttműködés keretében megrendezett opatijai kollokviumon, melynek témája az „Intertextualitás és Autoreferencia” volt, intézetünkben előadást tartottak:

Bodnár György: „The »Künstlerroman« as an Early Form of Intertextuality”

Bonyhai Gábor: „Zur Struktur der Intertextualität bei Thomas Mann”

Kulcsár Szabó Ernő: „Intertextualität als Sensesweise von Text und Literatur” (1990. október)

*

Az Intézetünk és az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatószék Intézete között fennálló együttműködés keretében Szirmai-konferenciát rendeztek Újvidéken. Az ülészakon intézetünk részéről az alábbi előadások hangzottak el:

Bodnár György: „Szirmai Károly: Ködben”

Dérczy Péter: „Az irodalmiság stációi. Szirmai Károly novellisztikájáról”

Pomogáts Béla: „Regionális irodalom és nemzetiségi irodalom”

Rónay László: „Szirmai Károly utolsó éve” (1990. október)

*

A római Magyar Akadémia és az olaszországi Egyetemközi Hungarológiai Központ közös rendezvényén (Ungheria: „Isola o ponte?”) *Melczer Tibor* előadást tartott „Un poeta pannonic nel secolo ventesimo: Mihály Babits” címmel (1990. október)

*

A velencei CINI-konferencián („Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del Basso Medioevo [secc. XIII–XV] con una giornata di studio su Mattia Corvino”) intézetünk munkatársai részéről az alábbi előadások hangzottak el:

Klaniczay Tibor: „Il culto di Santa Margherita d’Ungheria e Venezia”

Pajorin Klára: „La rinascita del simposio antico nella corte di Mattia”

Ritoók Zsigmondné: „La peregrinazione erudita dei cittadini del regno di Mattia Corvino”

Szörényi László: „L’origine del codice ungherese »Jókai« alla luce delle nuove ricerche sui Fioretti di San Francesco” (1990. november)

*

A CSEMADOK rendezésében Fábrynapokat tartottak Kassán. *Pomogáts Béla* a szlovákiai magyar irodalomról beszélt „Történelem és mítosz” címmel. (1990. november)

*

Melczer Tibor a budapesti Olasz Intézet „Il libro italiano ed il libro ungherese nelle traduzioni” elnevezésű konferenciáján „La fortuna italiana di Mihály Babits e le sue future possibilità” címmel tartott előadást (1990. november)

*

Az NSZK-beli Evangélikus Akadémia nemzetközi újságírói kollokviumot rendezett „A német egyesülés és Európa jövője a

sokoldalú kulturális együttműködés jegyében” címmel a Hannover melletti Loccum-ban, majd ezt követően Potsdamban, ahol ezzel egyidejűleg tartotta XIII. Plénumát a Német Kultúra Tanácsa. A kollokviumon részt vett *Illés László*, aki „Die Vergangenheit und Zukunft der ungarisch-deutschen kulturellen Beziehungen vom Aspekte der mitteleuropäischen demokratischen Umwendungen gesehen” címmel tartott előadást. (1990. november)

Ferenczi László „Márai és a liberalizmus” címmel tartott előadást a kassai „Márai világa” konferencián (1990. december)

*

A magyar színház 200. évfordulóján rendezett újvidéki kollokviumon *Dávidházi Péter* „A magyar Shakespeare kultusz és a színházi közönség” címmel tartott előadást (1990. december)

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1992.

Megjelent 17,16 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0021-1486

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme

Felelős vezető: Hujder Zoltán

Munkaszám: 389/92

Boronkai Iván cikke az Irodalomtörténeti Közlemények 1990. évi 2. számában a szerző és a szerkesztőség hibáján kívül *számítástechnikai okokból* csonkultan jelent meg. A teljes szöveget ezúton bocsátjuk olvasóink rendelkezésére.

ARGUMENTUM KIADÓ

Profizmus az irodalomtudományban

TANULMÁNYOK

Kálmán C. György: Profizmus az irodalomtudományban

Stanley Fish: Anti-professzionizmus

Martin Steinmann Jr.: Mire jó a professzionális irodalomértelmezés?

Gerald Graff: A humanista mítosz

VITA

Stanley Fish: Szakma, vesd meg magad. Félelem és önutálat az irodalomtudományban

Walter Jakson Bate: A Critical Inquiry szerkesztőjének

Edward W. Said: Válasz Stanley Fish-nek

*

Pierre Bourdieu, Paul Halmos, Philip Elliott, Martin Laffin, Pokol Béla írása

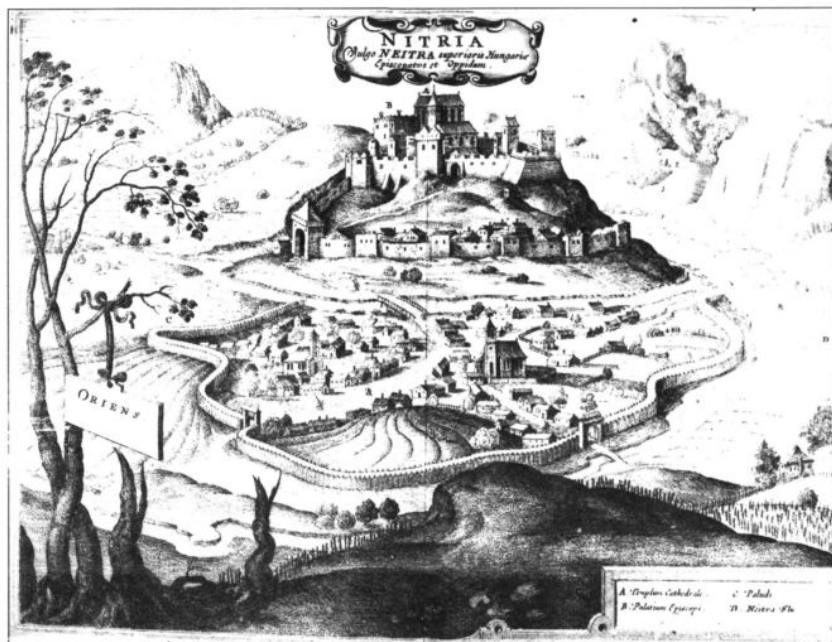
SZEMLE

Angyalosi Gergely: Az immanens kritika Roland Barthes felfogásában

Gránicz István: Profizmus? Távol (áll) Moszkvától

VÖRÖSMARTI MIHÁLY

MEGTÉRÉSE HISTÓRIÁJA

ARGUMENTUM

Könyv- és Lapkladó

A hitében megingott XVII. századi kálvinista prédikátor viaskodása önmagával, démonaival, környezetével a magyar irodalomban egy eladdig ismeretlen műfajt, a „megtérési önéletírást”, a „conversioni autobiographia”-t honosított meg. Vörösmarti írása egyrészt Bornemisza Péter Ördögi kísérteteit idézi, másrészt a vallomásos önéletírások számára formálja át a magyar prózanyelvet.

A katolikusok gyalázásáért Forgách Ferenc nyitrai püspök börtönbe záratta Vörösmartit. Itt, fogságában ismerkedik meg a katolikus teológiai szakirodalommal, mindenekelőtt Bellarmino műveivel, s válik — olvasmányainak és Pázmány hatásos térítő munkájának eredményeképp — harcos ellenreformátorrá. A súlyos döntést, azt, hogy az igaz hit a pápistáké, Vörösmarti hosszú és kegyetlen önmarcangolás után, kétségek közt hányódva hozza meg. Ezt a folyamatot írja le veretes, Pázmánytól tanult nyelven a kortársak által renegátnak, pribéknek, hitelhagyottnak gyalázott szerző, tükröt tartva a ma olvasója elé: mit jelentett, jelent egy hit, egy eszme vállalása, illetve megtagadása, milyen morális kínokkal, következményekkel jár az átállás az ellentáborba.

Párbeszédés vitabeszámolóí nyomán az olvasó résztvevője lehet egy-egy hitvitának, szakirodalmi hivatkozásai pedig e szellemi összecsapások európai háttérét rajzolják fel.

Ipolyi Arnold ma már könyvritkaságnak számító múlt századi kiadása óta nem jelent meg a história teljes szövege. *Nyerges Judit* és *Jankovics József* sajtó alá rendezése, mindenütt visszanyúlva a forrásokhoz, számos helyen javítja a korábbi kiadás fogyatékoságait, továbbá közli a közelmúltig elveszettnek hitt *Ajánlás* hiteles szövegét is. A XVI–XVII. századi hitviták szövevényes dogmatikai, patrisztikai, egyháztörténeti utalás-labirintusában *Geréby György* jegyzetei segítik az olvasót.

Az Argumentum Kiadó a humán tudományok köréből válogatja a gondozásában megjelenő köteteket.

A magyar kultúra gyökereit feltáró forrásmunkák, kézikönyvek, tudományos kuriózumok, a kutatások legújabb eredményeiről szóló tanulmányok, a közelmúlt művelődéspolitikai kérdéseit feltáró viták dokumentumai mellett népszerű klasszikusok kiadatlan vagy kevésbé ismert műveinek címei sorakoznak kiadói tervünkben.

Várható megjelenés: 1992. I. negyedév.

Bolti ára kemény papírkötésben 260,- Ft

Megrendelhető közvetlenül az Argumentum Kiadónál 20%-os árkedvezménnyel.

Cím: 1023 Budapest, Margit utca 2.

Telefon: 115-3217

MEGRENDELŐLAP

Megrendelem a Vörösmarti Mihály Megtérése históriája című kötetet példányban, melyet kérek utánvétellel címemre megküldeni. Vállalom, hogy a megrendelt kötet(ek) árát és a postaköltséget kézbesítéskor kifizetem.

Dátum

A megrendelő cég vagy személy neve:

Postacíme:

Céges pecsétje vagy aláírása:

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbosztó postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Studium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 342 Ft

Egy szám ára: 57 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

<i>Borbély, Sz.:</i> L'influence de Herder dans le poème de Kölcsey <i>Vanitatum vanitas</i>	487
<i>Kádár, J.:</i> Les romans de Jókai en anglais	505
<i>Zágonyi, E.:</i> Les traductions de poésies chinoises de Kosztolányi	543

Anniversaire

<i>Németh, G. B.:</i> Les cent ans de Irodalomtörténeti Közlemények	579
---	-----

Bulletin

<i>Kiss, A. — Ötövös, P.:</i> Bálint Balassi à Kolozsvár	588
<i>Szörényi, L.:</i> Poésie lyrique néolatine en Hongrie au XVIII ^e siècle	589
<i>Fried, I.:</i> Détails oubliés de l'histoire de la littérature hongroise de Kazinczy	597
<i>Orosz, L.:</i> Lajos Sombori? — László Sombori!	605

Discussion

<i>Zemplényi, F.:</i> Troubadour en Hongrie (Débat du livre de Zoltán Falvy)	607
--	-----

Atelier

<i>Szakály, F.:</i> Combien d'écrivains unitariens avaient existé au tournant du 16 ^e -17 ^e siècle?	622
<i>Cifka, P.:</i> Autour du mémoire de Benedek Virág	631

Documents

<i>Enyedí, S.:</i> Deux lettres inconnues de Gábor Döbrentei à Ferenc Kazinczy	645
<i>Miskolczy, A.:</i> La correspondance de László Szalay avec Anatolij Nyikolajevics Gyemidov	647
<i>Deák, Á.:</i> L'échange de lettres entre József Eötvös et Johann Kaspar Bluntschli (1856-1867)	654

Revue

Fodor, István: Oláh Miklós Hungariája (L'ouvrage de Miklós Oláh intitulé Hungaria) (<i>Bartók, I.</i>)	661
Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia (<i>Szabó, A.</i>)	662
Szenci Molnár, Albert: Dictionarium latinovngaricum...item...vngaricolatinvm (<i>Heltai, J.</i>)	663
Biblia Kazinczy Ferenc szavaival (La Bible avec les propos de Ferenc Kazinczy) (<i>Mezei, M.</i>)	668

Chronique

